

91-9
10-88

Наталія Юсова

ГЕНЕЗИС КОНЦЕПЦІЇ
ДАВНЬОРУСЬКОЇ
НАРОДНОСТІ
В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ СРСР
(1930-ТІ - ПЕРША ПОЛОВИНА 1940-Х РР.)

НАТАЛІЯ ЮСОВА

**ГЕНЕЗИС КОНЦЕПЦІЇ
ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ
В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ СРСР
(1930-ті – перша половина 1940-х рр.)**

ВІННИЦЯ

«Консоль»

2005

УДК [93/94(47+57)]:(=16,3)
Ю 897

Ю 897 **Юсова Н.** Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Монографія. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2005. – 545 с.+ Іл.

ISBN 966-8086-36-8

Монографія присвячена дослідженню генезису концепції давньоруської народності в контексті розвитку історичної науки в СРСР упродовж 1930-х – першої половини 1940-х рр. Праця побудована на значному комплексі архівних матеріалів з архівосховищ України і Російської Федерації; а також історіографічних джерел. Простежуються наукові та ідеологічні витоки й передумови виникнення згаданої концепції, реконструйовані особливості процесу постановки вчення про давньоруську народність. З'ясовано, які саме політико-ідеологічні чинники позначилися на розвитку концепції, та визначено ступінь їх впливу. Виокремлено і піддано аналізу персональний внесок її фундаторів, у тому числі й з українських вчених. Встановлено хронологічні віхи генезису концепції.

Юсова Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу української історіографії
Інституту історії України НАН України.

Друкується в авторській редакції.

Рецензенти: доктор історичних наук, академік НАН України,
професор **Я. Д. Ісаєвич**
(*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, м. Львів*)

доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України,
професор **О. П. Моця**
(*Інститут археології НАН України, м. Київ*)

доктор історичних наук, професор **О. І. Гуржій**
(*Інститут історії України НАН України, м. Київ*)

ISBN 966-8086-36-8

УДК [93/94(47+57)]:(=16,3)

© Н. М. Юсова, 2005.
© ТОВ «Консоль». 2005

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	7
Вступ	11

РОЗДІЛ I.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Стан наукової розробки теми	24
1. 2. Характеристика джерельної бази	34

РОЗДІЛ II.

ПОГЛЯДИ ДОСЛІДНИКІВ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ. НА ПРОБЛЕМУ ПОХОДЖЕННЯ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

2. 1. Парадигма „єдиної руської народності” та питання походження східнослов'янських народностей в дореволюційній східнослов'янській історіографії	52
2. 1. 1. Витоки парадигми „єдиної руської народності” та її розвиток	52
2. 1. 2. Етнічні процеси давньоруської доби згідно поглядів М. Костомарова	57
2. 1. 3. Проблема давньоруської етномовної спільності в працях О. Шахматова	60
2. 2. Питання етногенезу східного слов'янства в концепції Грушевського та ставлення до неї інших дослідників	62
2. 2. 1. Погляди М. Грушевського на етногенез східних слов'ян	62
2. 2. 2. Корективи щодо візії Київської Русі в концепції М. Грушевського у працях Д. Багалія та М. Яворського	64
2. 2. 3. Білоруська історіографія та „схема” М. Грушевського. Погляди В. Пічети	66
2. 2. 4. Ставлення до концепції М. Грушевського російських істориків М. Любавського й М. Покровського	70
2. 3. Питання киево-руської спадщини та етногенезу східнослов'янських народів у працях О. Преснякова	72
2. 3. 1. Оцінка ставлення О. Преснякова до „схеми” М. Грушевського в історіографії	72

2. 3. 2. Дотичність концепції О. Преснякова про утворення „великоруської” держави до „схеми” М. Грушевського	75
2. 3. 3. Теоретичні міркування О. Преснякова в галузі етногенетики	82
2. 3. 4. Київська Русь та етногенез східних слов'ян у лекційному курсі О. Преснякова	84
2. 3. 5. Погляди О. Преснякова із зазначених питань в останній період життя (1920-і рр. XX ст.)	88
2. 3. 6. Вплив О. Преснякова на формування радянської концепції історії Київської Русі	91

РОЗДІЛ III

НАУКОВІ ТА ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

3. 1. Перші спроби компромісної модифікації української та російської концепцій Київської Русі в українській історичній науці.	113
3. 1. 1. Київська Русь та концепція українського етногенезу у працях В. Липинського і С. Томашівського	113
3. 1. 2. Концепція „спільноруськості” Київської Русі М. Кордуби	116
3. 1. 3. Київська Русь як „спільний тотожний період” історії українців і росіян у працях М. Рубінштейна	125
3. 2. Легітимізація концепції про Київську Русь як спільноруську державу в історичній науці СРСР	137
3. 2. 1. Політичні та ідеологічні передумови зміни історичної парадигми в СРСР у 1930-ті рр.	137
3. 2. 2. Відновлення досліджень з історії Київської Русі в СРСР	146
3. 2. 3. Трансформація історичної науки в УРСР та висунення тези про Київську Русь як спільний початковий період історії східнослов'янських народів	151
3. 2. 4. Утвердження положень про Київську Русь як спільний період розвитку східних слов'ян в історичній науці та освіті СРСР	157

РОЗДІЛ IV

ДОСЛІДЖЕННЯ В СРСР ЕТНОГЕНЕЗУ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ТА ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ (друга половина 1930-х – початок 1940-х рр.)

4. 1.	Започаткування етногенетичних досліджень в СРСР	195
4. 1. 1.	Глотогонічна теорія М. Марра та етногенетика	195
4. 1. 2.	Політико-ідеологічні чинники актуалізації досліджень з проблем слов'янського етногенезу	206
4. 1. 3.	Започаткування наукових досліджень у галузі слов'янського та східнослов'янського етногенезу та проблема координації зусиль в цій галузі академічних інститутів СРСР	214
4. 1. 4.	Робота над першим томом багатотомної „Історії СРСР” та створення концепції етногонії східного слов'янства М. Артамоновим та П. Третьяковим	229
4. 2.	Початок формування концепції про давньоруську народність ...	238
4. 2. 1.	Версії радянських істориків щодо походження і формування „руського народу”	238
4. 2. 2.	Вплив події приєднання Західної України і Західної Білорусії на процес формування концепції давньоруської народності	247
4. 2. 3.	В. Пічета та генезис концепції давньоруської народності	252
4. 2. 4.	Роль В. Мавродіна у формуванні концепції в контексті його досліджень з історії утворення російської держави і народності	260

РОЗДІЛ V

ОФОРМЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ ТА ЇЇ ТЕОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ (1942 – 1945 рр.)

5. 1.	Формування теоретичних засад концепції давньоруської народності у контексті розвитку етногенетичної теорії	304
5. 1. 1.	Основні засади етногенетики та постановка питання про „руську народність” у теоретичній площині у працях О. Удальцова	304

5. 1. 2. Загальні закономірності виникнення народності згідно поглядів С. Юшкова	314
5. 2. Розвиток ідеї „єдиного руського народу” часів Київської Русі у працях радянських істориків першої половини 1940-х рр.	323
5. 2. 1. Висунення концепції „єдиного народу Київської Русі й феодальних князівств” М. Петровським	323
5. 2. 2. Розвиток поглядів на „руський народ” у працях Б. Грекова	331
5. 2. 3. Концепція східнослов'янського етногенезу у творчому доробку В. Пічети	336
5. 3. Розгорнута постановка проблеми давньоруської народності і завершення в основних рисах генезису концепції	342
5. 3. 1. Виникнення ідеї про давньоруську народність у В. Мавродіна	342
5. 3. 2. Концепція давньоруської народності: варіант В. Мавродіна	353
Висновки	384
Архівні джерела	395
Опубліковані документи і матеріали	416
Література	417
Додатки	455
Іменний покажчик	528

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АН** – Академія наук;
А РАН – Архів Російської Академії наук (м. Москва);
А РАН – Архив Российской Академии наук (г. Москва);
БРСР – Білоруська радянська соціалістична республіка;
ВДИ – Вестник древней истории;
ВІФ – Відділення історії і філософії;
ВИ – Вопросы истории;
ВКЛ – Велике князівство Литовське;
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків);
ВПД ДІМ – Відділ письмових джерел Державного Історичного музею (м. Москва);
ВПШ – Вища партійна школа;
ВР РНБ – Відділ Рукопису Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург);
ВСН – Відділення суспільних наук;
ВУАМЛПН – Всеукраїнська асоціація марксо-ленінських інститутів;
ВУАН – Всеукраїнська академія наук;
ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет;
ВЦВК – Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет;
ГАИМК – Государственная академия истории материальной культуры (г. Санкт-Петербург);
ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации (г. Москва);
ДАИМК – Державна академія історії матеріальної культури (м. Санкт-Петербург);
ДАРФ – Державний архів Російської Федерації (м. Москва);
Ед. хр. – Единица хранения;
ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України;
ІА НБУВ – Інститут Архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (м. Київ);
ІА РАН – Інститут археології Російської Академії наук (м. Москва);
ИА РАН – Институт археологии Российской Академии наук (г. Москва);
ІЕ – Інститут етнографії;

ИЖ – Исторический журнал;
ИЗ – Исторические записки;
ИМК – Институт истории материальной культуры;
ИИМК – Институт истории материальной культуры;
И РАН – Институт истории Российской Академии наук (м. Санкт-Петербург);
ИИ РАН – Институт истории Российской Академии наук (г. Санкт-Петербург);
ИУ – Институт истории Украины;
ИФС – Институт истории феодальных суспільств;
ИМЭЛ – Институт Маркса-Энгельса-Ленина;
ИММ – Институт мови та мислення;
ИРИ РАН – Институт Российской истории Российской Академии наук (м. Москва);
ИРИ РАН – Институт Российской истории Российской Академии наук (г. Москва);
ИР НБУВ – Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (м. Київ);
К. – Картон;
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України;
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры;
ЛВЦ – Ленінградське відділення Інституту історії (АН СРСР);
ЛДУ – Ленінградський державний університет;
ЛНВ – Літературно-науковий вістник;
МДУ – Московський державний університет;
МФЛ – Московський інститут філософії, літератури та історії;
НА – Науковий архів;
НАНУ – Національна академія наук України;
НАО – Научно-отраслевой архив;
НГА – Науково-галузевий архів;
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (м. Київ);
НА ІУ НАНУ – Науковий архів Інституту історії України Національної академії наук України (м. Київ);

НА ПМК РАН – Науковий архів Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук (м. Санкт-Петербург);

НА ИИМК РАН – Научный архив Института истории материальной культуры российской Академии наук (г. Санкт-Петербург);

НА СПб ИИ РАН – Научный архив Санкт-Петербургского Института истории Российской Академии наук;

НА ИРІ РАН – Науковий архів Інституту Російської історії Російської Академії наук (м. Москва);

НА ИРИ РАН – Научный архив Института Российской истории Российской Академии наук (г. Москва);

НОА ИА РАН – Научно-отраслевой архив Института археологии Российской Академии наук (г. Москва);

НДВР РДБ – Науково-дослідний відділ Рукопису Російської державної бібліотеки (м. Москва);

НИОР РГБ – Научно-исследовательский отдел Рукописи Российской государственной библиотеки (г. Москва);

Од. зб. – Одиниця збереження;

ОИ – Отечественная история;

Оп. – Опис(-ь);

ОПИ ГИМ – Отдел письменных источников Государственного Исторического музея (г. Москва);

ОР РНБ – Отдел Рукописи Российской национальной библиотеки (г. Санкт-Петербург);

ОУН-УПА – Організація українських націоналістів – Українська повстанська армія;

ПВЛ – Повість временних літ;

РАН – Российская Академия наук

РГА СПИ – Российский государственный архив социально-политической истории (г. Москва);

РДА СПИ – Російський державний архів соціально-політичної історії (м. Москва);

РНК – Рада народних комісарів;

РФ – Російська Федерація;

СПбФА РАН – Санкт-Петербургский филиал Архива Российской Академии наук;

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік;
СЭ – Советская этнография;
УЖ – Український історичний журнал;
УВУ – Український Вільний університет (м. Мюнхен, Німеччина);
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка;
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка;
ЦВК – Центральний виконавчий комітет;
ЦГА СПб – Центральный государственный архив г. Санкт-Петербурга;
ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ);
ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України;
ЦДАМЛМУ – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (м. Київ);
ЦДА СПб – Центральний державний архів м. Санкт-Петербург;
ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України в м. Києві;
ЦК – Центральний комітет;
ЦМММ – Центральний муніципальний архів м. Москви;
ЭО – Этнографическое обозрение.

ВСТУП

Предметна сфера історичної науки є, як відомо, ареною інтелектуальних баталій між речниками національних історіографій, відчайдушних ідейних дуелей представників різних наукових шкіл і напрямків. На цьому поприщі відбуваються лобові зіткнення протилежних концепцій і парадигм, дискурсів й інтенцій, світоглядних уявлень і догматичних установок.

Означене вище вповні стосується проблематики походження східного слов'янства та його подальшого етнічного розвитку. Численні реконструкції та інтерпретації питання в цілому не позбавлені тенденційності, адже дана проблематика надає широких можливостей для ідеологічних маневрів і відповідної ідеологічно-закомплексованої міфотворчості. Політ фантазії на цю тему деяких публіцистів та навіть і науковців іноді викликає щире захоплення, а часом – певні сумніви щодо адекватності сприйняття ними реальності. Втім, слід визнати, що зазначена проблематика є інтелектуально привабливою для дослідників, хоча її політична гострота заглушує врівноважений, але водночас делікатний голос науки.

Зрозуміло, що спроби об'єктивістського наукового вирішення цих питань не можуть обійтися без врахування доробку попередніх поколінь дослідників. З огляду на те, що студії переважної більшості істориків не позбавлені політичної заангажованості, з необхідністю повстає запит про вивчення впливу і ролі політико-ідеологічних чинників у формуванні тих чи інших концепцій в галузі етногенезу східних слов'ян. Розгляд даного питання вповні підпадає до предметної сфери історіографії, адже історіографічний аналіз містить два аспекти: соціальну та інтелектуальну історію науки¹. Водночас варто наголосити на думці: вплив ідеології на розвиток науки не завжди повинен розглядатися як виключно негативний. Так, навіть в умовах тоталітарного ладу сталінської моделі ідеологія подекуди відігравала роль каталізатора фундаментальних досліджень, наукову вартість яких не слід знецінювати лише з огляду на зазначену причину. Зауважимо, що політична та ідеологічна

основа в історичних працях була і є повсюди, а не тільки в працях радянських істориків²

Саме в сталінську добу радянської історії в історичній науці виникла концепція давньоруської народності, яка згодом (на початку 1950-х рр.) оформилася в теорію. Годиться дещо зупинитися на загальноприйнятому розумінні цих структурних одиниць (концепції і теорії) наукового пізнання. Існує безліч визначень понять концепції і теорії та їх відмінностей між собою (іноді ототожнення)³. Дуже коротко їх сутність та відмінності зведемо до наступного. Концепція – це динамічне знання, що знаходиться в процесі становлення; для нього характерна наявність значного компонента суб'єктивності, оскільки, більшою мірою, є авторським творінням. Теорія, умовно кажучи, є більш статичною одиницею; знанням, яке сформувалося у відносно завершену концептуальну систему; воно характеризується як об'єктивований безособистісний кінцевий результат інтелектуальної діяльності.

Згідно концепції (- теорії) давньоруської народності, на відміну від традиційної російської історіографії з її поглядами на Київську Русь як один з перших періодів розвитку “триединого руського народу” або ж лише – великоруського, радянська історична наука трактувала “русський народ” давньокиївського часу як певну проміжну етноспільноту, відмінну від попередніх та майбутніх етнічних утворень східних слов'ян, як спільного предка українців, білорусів і росіян. На узагальнену думку радянських істориків дана етнічна спільнота сформувалася (або ж тільки знаходилася на стадії формування) в процесі злиття східнослов'янських племен, каталізатором чого стало їх об'єднання в єдиній давньоруській державі. В силу зовнішніх і/або внутрішніх причин вона розпалася (чи зупинила свою подальшу консолідацію). Внаслідок цих процесів протягом певного часу виникли три нові народності східних слов'ян. Теорія давньоруської народності з часом (приблизно з середини 1950-х рр.) набула статусу домінуючої у радянській історіографії з проблем історії Київської Русі.

Зауважимо, що на початковому етапі формування теорії давньоруської народності (кінець 1930-х – початок 1940-х рр.), який

власне і розглядається в монографії, більшість радянських дослідників (переважно російських) більш-менш виразно висловлювали положення про „руський народ” Київської Русі та періоду феодальної роздробленості, знаходячись під впливом концепції „триединоруськості”

Після розпаду СРСР теорія була піддана критиці з боку представників наукових кіл всіх трьох східнослов'янських народів (а в діаспорній українській історичній науці вона зазнала критики, починаючи ще з 1950-х рр.). Поступовий та складний історіографічний процес вироблення даної теорії (- концепції) деякими з її критиків зводиться до одномоментного акту виникнення в одній праці й одного історика (ленінградського вченого В. Мавродіна) як ідеологічне замовлення “кремлівської верхівки” Згідно ж запропонованої в монографії версії, *концепція давньоруської народності сформувалася в історичній науці СРСР у першій половині 40-х рр. внаслідок внутрішньої логіки попереднього наукового розвитку, опираючись, як на ідейно та концептуально-теоретичні положення минулих поколінь істориків дорадянського часу, так і на кількісне накопичення нових матеріалів та концептуально-теоретичних розробок у гуманітарних галузях періоду 1920-х – 1930-х – початку 1940-х рр. (в історії, археології, етніогенетиці, мовознавстві тощо), узагальнених у колективних й індивідуальних працях радянських істориків. Втім, особливої ваги в процесі генезису концепції давньоруської народності відіграли позанаукові чинники, насамперед – політико-ідеологічного характеру, але їх роль була в цілому опосередкованою.* Зауважимо, що до позанаукових факторів ще можуть відноситися, такі наприклад, як – чинники соціокультурні, економічні, суб'єктивно-особистісні тощо. Ці чинники-агенти розглядаються в монографії лише принагідно.

При з'ясуванні ролі й ступеня впливу політико-ідеологічних факторів на процес генезису концепції автор намагалася більш-менш виважено підійти до вирішення цього питання, спираючись на власний аналіз джерельного матеріалу та враховуючи різні погляди дослідників, які торкалися цієї проблеми. Оцінку ж того, чи вдалося

автору в запропонованій монографії прокласти „вірний курс” між *Сциллою* огульного шельмування розвитку історичної науки СРСР зазначеного в хронологічних рамках роботи періоду, як такого, що відбувся „з наказу партії” та *Харибдою* відкидання втручання „кремлівської верхівки” в історіографічний процес взагалі, залишаємо наразі прискіпливому і спостережливому читачеві-критикові.

Під генезисом зазначеної концепції в монографії мається на увазі вузьке значення терміну „генезис” як „зародження” і „визрівання” Тому, досліджуючи генези концепції, зупиняємося на з’ясуванні наукових і політико-ідеологічних передумов її виникнення, чинників (також, як наукових, так і політико-ідеологічних), що вплинули на її започаткування, виокремленні та аналізі перших наукових розвідок з проблеми. Для повноцінного розкриття теми необхідно також простежити ідейні та історіографічні витоки концепції. Останні, як і деякі передумови її виникнення, розглядаються поза нижніми хронологічними рамками монографії. Постає питання і про верхні хронологічні межі дослідження. Принагідно висловимо думку стосовно того, що будь-яка історична періодизація, а тим паче, історіографічна – є справою умовною. Періодизація, хронологічні межі дослідження є своєрідним інструментарієм історика. А інструментарій, як та біблійна субота, повинна служити історичу, а не навпаки.

Початок процесу виникнення та формування концепції в радянській історичній науці на підставі здійсненого історіографічного аналізу вважаємо за доцільне розпочинати з моменту виходу книги М. Рубінштейна „Нарис історії Київської Русі” (1930), де вперше в радянській історіографії висунуті положення про Київську Русь як „спільну колиску”. Заключною ланкою постання концепції вважаємо друковане оприлюднення першого розгорнутого її викладу із застосуванням до етноспільноти східних слов’ян давньоруської доби нового терміну в розумінні етнокатегорії – „давньоруська народність”, що згодом став узагальненим найменуванням даного вчення. Вочевидь, наймення свідчить про „народження” чогось. Взагалі ж ім’я або назва є, згідно

з міркуваннями російського філософа О. Лосева, – “знаряддя спілкування з предметами і ареною свідомої зустрічі з їх внутрішнім життям”, знати ім’я або назву предмета – “означає бути в стані спілкування й інших приводити до спілкування з предметом, бо ім’я і є сам предмет в аспекті своєї зрозумілості до інших, у аспекті своєї спілкувальності з усім іншим”⁴ У цьому відношенні концепція отримала своє оформлення в монографії В. Мавродіна „Утворення давньоруської держави” (1945).

Питання про верхні хронологічні межі монографії є досить складним. Адже в радянській історіографії 1950-х рр. загальноприйнятою була думка (до якої іноді приєднуються і в наш час), що початок розвитку концепції слід пов’язувати з виходом статті В. Мавродіна „Основні етапи етнічного розвитку російського народу” (1950 р.)⁵, де, зокрема, викладено (підкреслимо – в черговий, починаючи з 1945 р., раз) основні риси замислу про давньоруську народність. Названа стаття стала основою доповіді історика на теоретичній конференції в Інституті історії СРСР, що відбулася на початку лютого 1951 р.⁶ На цьому науковому заході була нарешті приділена належна увага концепції давньоруської народності: вона викликала жваве обговорення серед присутніх істориків і мовознавців. Проте, коли учасники теоретичної конференції **робили вигляд**, що запропоновані В. Мавродіном тези, в яких йдеться про давньоруську народність, це щось нове, вони, напевно, знаходилися у психологічному стані „де-жа-віо”. Оскільки всім їм була добре відома видана у 1945 р. монографія В. Мавродіна „Утворення давньоруської держави”, де і були викладені основні риси концепції. Також їм були відомі праці воєнних років О. Удальцова, в яких пропонувалися „марксистсько-ленінські” теоретичні основи етногенетики. В тому числі, О. Удальцов досить ґрунтовно умотивував можливість застосування етнокатегорії „народність” до ранніх формаційних етапів розвитку людства. Декому, можливо, була відома і стаття 1942 р. М. Петровського (адже сам В. Мавродін посилається на цю студію в книзі „Утворення давньоруської держави”), де вперше концентровано викладалися характерні моменти концепту „єдиного народу Київської Русі і

феодалних князівств”, розвинутого В. Мавродіним у концепцію давньоруської народності.

Чому ж концепція В. Мавродіна в 1950–1951 рр. сприймалася як нова? Відповідь на це питання полягає у розумінні закономірностей легітимізації тих чи інших наукових теорій, концепцій, парадигм тощо в умовах одержавлення науки тієї доби. В перші повоєнні роки концепція давньоруської народності не отримала політичної санкції на її наукове поширення. Більше того, вказана монографія В. Мавродіна впродовж 1946–1947 рр. була піддана різкій критиці в історичній періодиці, зокрема, в журналі „Більшовик” – головному ідеологічному часопису. Монографія В. Мавродіна, як свідчать архівні матеріали⁷, зазнала критики від працівників пропаганди ЦК ВКП(б), а також „пророблялася” з наказу ленінградського обкому компартії на спеціальних зборах в Науково-дослідному інституті історії при Ленінградському державному університеті. В числі хиб монографії інкримінувався „норманізм”, що в умовах ідеологічних кампаній повоєнного часу призводив до репресій стосовно вчених (В. Мавродін був звільнений з посади декана історичного факультету ЛДУ⁸) та відповідного штучного „забуття” їх творів. Згадаємо також, що праці М. Петровського воєнних років були засуджені серпневою 1947 р. постановою ЦК КП(б)У⁹, а сам вчений був згодом звільнений з посади директора Інституту історії України АН УРСР.

Після виходу в 1950 р. книги Й. Сталіна „Марксизм і питання мовознавства” та інспірованої „згори” дискусії з приводу теорії М. Марра, розпочалася нова ідеологічна кампанія, що захопила гуманітарні галузі науки. За причетність до марризму були піддані критиці етногенетики і археологи, історики і мовознавці тощо. Зокрема, остракізму зазнали О. Удальцов, М. Артамонов, М. Державін, П. Третьяков (щоправда, меншою мірою) та інші науковці. Тому їхній попередній доробок, якщо і згадувався, то лише в негативному контексті. Адже етногенетичні концепції в галузі походження східного слов’янства П. Третьякова – М. Артамонова, М. Державіна, О. Удальцова, врешті, й В. Мавродіна (до 1951 р.), в методологічному відношенні спиралися на глотогонічну теорію

М. Марра. Тому, очевидно, їхні роботи були „забуті”. Нову еру в галузі мовознавства і етногенетики „відкрив” Й. Сталін. В його книзі, зокрема, була обґрунтована можливість застосування етнокатегорії „народність” до ранніх формаційних етапів розвитку людства, що, власне, ще 1942 р. зробив О. Удальцов. Тому в новій ідеологічній ситуації концепція давньоруської народності стала суголосною положенням праць Й. Сталіна. Іншим головним фактором легітимізації наукової конструкції стала її суголосність парадигмі „возз’єднання”, яка, у зв’язку з наближенням 300-ї річниці Переяславської Ради, витиснула з наукового обігу парадигму „приєднання” та формулу „найменшого зла”¹⁰

Отже, з 1951 р. концепція давньоруської народності, отримавши політичне „добро”, була взята на озброєння історичною наукою СРСР. Вчення зазнало „вибухового” розвитку, воно поглиблювалося і теоретично удосконалювалося. Загалом вже до 1954 р. концепція підвищилася до статусу теорії. Але в основі концепції був авторський варіант В. Мавродіна зразка 1945 р. Тому, вважаємо, що її генезис, у заявленому нами вузькому значенні терміну, відбувся станом на 1945 р., коли вона була оприлюднена в монографії „Утворення давньоруської держави”

Актуальність обраної теми обумовлюється тим, що історіографічний процес виникнення і початкового етапу формування зазначеної концепції, роль у цьому процесі політико-ідеологічних чинників, аспекти взаємодії історичної думки та політико-громадського середовища, особистий внесок окремих істориків (зокрема, – українських), врешті, аналіз перших візій проблеми про давньоруську народність – досі не стали об’єктом і предметом комплексного наукового студіювання. Дослідження генезису концепції давньоруської народності, як науково-ідеологічного процесу, дає змогу розширити наше знання про історіографічний процес в СРСР 1930-х – першої половини 1940-х рр. і його дискретні форми у вигляді відповідних на певний часовий проміжок історіографічних ситуацій. Виокремлення компонента політико-ідеологічних чинників дозволяє поглибити наші уявлення про загальну ідеологічну та інтелектуальну атмосферу

сталінської доби. Відтворення цього сприяє подальшому осягненню процесів взаємодії владних інституцій та історичної науки в тоталітарному суспільстві, а також зв'язку ідеології сталінської доби з російською імперською ідеологією.

Отже, *об'єктом вивчення* у монографії став генезис концепції давньоруської народності у 1930-ті – першої половини 1940-х рр. в контексті історіографічного процесу, що відбувався в СРСР у вказаний період; а *предметом дослідження* – зміст інтелектуальних інтенцій радянських істориків з тематики етногенетичних процесів у східнослов'янському суспільстві давньоруської доби. *Метою дослідження* став комплексний аналіз всіх компонентів історіографічного процесу, які відображають генезис концепції про давньоруську народність в контексті розвитку історичної науки в СРСР. Для досягнення поставленої мети постала потреба в опрацюванні та вирішенні наступних *наукових завдань*:

насамперед, проведення відповідної евристичної роботи з виявлення та включення до наукового обігу матеріалів та документів, пов'язаних з історіографічним процесом становлення концепції;

простеження історіографічних витоків концепції; з'ясування наукових та політико-ідеологічних передумов виникнення концепції;

виокремлення та історіографічний аналіз персонального внеску східнослов'янських дослідників, в тому числі й українських, у процес виникнення та формування концепції;

відображення наукового компоненту, що склав ідейну, теоретичну та фактологічну базу концепції раннього періоду її розвитку;

нарешті, виокремлення та з'ясування ролі політико-ідеологічних чинників, що вплинули на розвиток концепції.

Про *історіософію та методологію*. Історик (як й історіограф) певним чином причетний до створення образу історії, адже від нього залежить та чи інша реконструкція історичного процесу. Очевидно, що претензія на об'єктивне висвітлення історії є нонсенсом. Всю

правду ніхто не знає і знати не може. А тому історик (як й історіограф) завжди є суб'єктивним. Суб'єктивність дослідника, насамперед впливає з його світоглядних уявлень про сенс історії, хід історичного процесу, тих чи інших особистих уподобань подій і персоналій¹¹. Суб'єктивність позиції історика визначається вже на рівні знайдених джерел, їх підбору та інтерпретації. Навіть ідентифікація джерел є справою досить суб'єктивною. Дослідник також залежить (хоча б підсвідомо) від поглядів попередників і сучасників. Його пошукову роботу суб'єктивізує інструментарій, предмет, хронологічні рамки, структура дослідження тощо. Висвітлення історії історичної науки належить до рефлексивних рівнів пізнання. Однією з форм цього рівня пізнання є внутрішня рефлексія, тобто, власна рефлексія дослідника. Вона, природно, носить суб'єктивний характер.

Отже, дослідник лише може намагатися бути об'єктивним. Інакше кажучи, він, виходячи з принципів науковості, мусить бути об'єктивістськи налаштованим. Тому й автор даного дослідження декларує лише обіцянку бути неупередженим і щиро спробувати по-об'єктивістськи відтворити всі складові, що допомагають цілісному розкриттю історіографічного процесу зародження та визрівання концепції давньоруської народності. Це відтворення не можливо було б здійснити без опори на факти, які, самі по собі, є об'єктивними предметами. Будь-яка ж їх інтерпретація є справою суб'єктивною. Втім, автор намагалася не стільки інтерпретувати факти, скільки їх викладати, що, деякою мірою, мусило посприяти в спробі досягнення недосяжного, а саме: об'єктивності в реконструкції історіографічного процесу.

Щодо *методів*, то в монографії у комбінаційному поєднанні використано подальші: один з провідних методів студіювання інтелектуальної історії – принцип ієрархізації епістемологічно і ціннісно значущих ідей; соціокультурний метод, згідно якому перипетії історіографічного процесу розглядаються в контексті змін відповідного йому в часі соціокультурного середовища; сцієнтистський метод, що передбачає усвідомлення внутрішньої логіки розвитку науки, механізмів виникнення та зміни історичних

ідей і концепцій; проблемний метод, що вимагає проведення узагальнюючого аналізу на основі попереднього синтезу матеріалу; хронологічний метод для відтворення послідовності подій; порівняльно-історичний метод зіставлення ідей, думок, положень, які знайшли своє місце в працях східнослов'янських дослідників проблеми; методи дедукції та індукції; археографічні методи ідентифікації та датування історіографічних джерел.

Наголосимо, що у даній монографії не розглядаються аргументи *pro et contra* з приводу існування чи не існування давньоруської народності, оскільки, ця проблема не є об'єктом і предметом нашого дослідження. Взагалі, виходячи з принципів компетентності й професіоналізму наукового дослідження, вважаємо: висловлювати власне розуміння з цієї проблематики, що претендувало б на певний кваліфікований рівень, мають право лише фахівці, які поглиблено займаються історією давньоруської доби. Оскільки серед спеціалістів існує поляризація поглядів на проблему існування давньоруської народності, то автор не бере на себе відповідальність вирішувати вказану проблему в історико-теоретичному аспекті. Зазначимо також, що хронологічні рамки монографії не охоплюють весь історіографічний процес розвитку концепції (-теорії) в радянській історичній науці. Увага зосереджена лише на етапі її генезису. Тому автор вважає науково не коректним висловлювати власне ставлення до теорії давньоруської народності в цілому за весь період її історіографічного існування в радянській історичній науці.

Окремо зауважимо і звертаємо увагу на те, що в російськомовних працях багатьох дослідників, які розглядаються на сторінках монографії, зустрічається вживання прикметника „русский” у значенні східнослов'янський, а не російський чи великоруський. Тому в репрезентованому дослідженні у всіх випадках без застереження цей прикметник перекладено, як „руський” (тобто – східнослов'янський).

Структура монографії, як впливає зі змісту, виглядає дещо громіздкою і мозаїчною. Це викликано необхідністю розкриття широкого кола різноманітних питань, які відображують поставлену

мету і завдання. Автор зіштовхнулася в конструкційній площині з складним питанням комплексного поєднання принципів проблемності та послідовного викладу історіографічних подій і явищ, а також з узгодженням розгляду персонального внеску та колективних аспектів у розвиток історичної науки. Намагання ж все це поєднати в структурі роботи й обумовило її згадану громіздкість і мозаїчність. Чи це є недоліком роботи, чи її набутком – вирішувати небайдужому читачеві-критикові.

В основу даної монографії покладено кандидатське дисертаційне дослідження, захищене 28 січня 2005 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради при Інституті історії України НАН України. З рукописом дисертації можна ознайомитися в бібліотеці названого Інституту. Наголошуємо, що дисертаційний варіант суттєво відрізняється від монографії, а тому, певною мірою, його можна розглядати як окрему роботу. Запропонований ж до вашої уваги монографічний варіант дослідження є значно розширеним і доопрацьованим. Так, майже повністю перероблено вступну частину; повніше висвітлюється історіографія питання та джерельна база у першому розділі. Головне – коло питань, що розглядаються в монографії – збільшено. Це потребувало введення ще одного розділу. Загалом всі розділи розширено й збагачено за рахунок введення нових підрозділів та параграфів.

Автор свідомо того, що у роботі деякі положення, сюжети потребують глибшої проробленості. Проте ніхто не застрахований від тих чи інших недоліків. Навіть такі визначні та авторитетні професіонали, як, скажімо, О. Пресняков і В. Мавродін, випускаючи свої наукові твори в світ, визнавали за ними „істотні недоліки”¹² В. Мавродін, викладаючи аргументи з приводу доцільності видання „Утворення давньоруської держави”, писав: „Пройде ще рік, два, три і я, звичайно, буду, треба гадати, еволюціонувати. Буде еволюціонувати і моя книжка, мої погляди. Коли ж зупинитися ?”¹³ Так, і в нашому випадку: через деякий час, ймовірно, з’явиться нова інформація, вийдуть нові студії (дотичні до досліджуваної тематики) тих чи інших фахівців, сама автор, за словами лєнінградського історика, „еволюціонуватиме” Очевидно, що цей процес є

безкінечним. Викладена ж на сторінках монографії версія, яка базується на аналізі переважно вперше залучених джерел, може посприяти перегляду певних заскорузливих штамтів чи кліше, які склалися в історіографії; і тим самим, спровокувати предметну дискусію з окресленого у виданні кола питань, яка протікатиме, щиро сподіваємося, суто в науковій площині.

З вдячністю буде сприйнята й конструктивна критика та побажання, що їх врахується при ймовірній другій редакції даної студії та написанні наступної книги з цієї тематики, де планується викласти особливості утвердження концепції /- теорії в радянській історичній науці впродовж другої половини 1940-х – 1950-х рр.

Видаючи в світ книгу, висловлюємо щирю й глибоку подяку наставникам, друзям, колегам, рідним, які своєю увагою та зацікавленістю підтримували бажання займатися зазначеною проблематикою. Окрема подяка висловлюється керівництву Інституту історії України НАН України (в чийх стінах виконувалася репрезентована праця), при сприянні якого, стало можливим неодноразове опрацювання фондів провідних архівів міст Москви та Санкт-Петербургу.

¹ Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С. 130, 135.

² Поляков Ю. А. Историческая наука: люди и проблемы. – М., 1999. – С. 209; Репина Л. П., Зверева В. В., Парамонова М. Ю. История исторического знания: Пособие для вузов. – М., 2004. – С. 221-222.

³ Левченко Е. В. Концепция как объект историко-научного исследования // Историческое познание: традиции и новации. Материалы Междунар. теор. конф. Ижевск, 26-28 окт. 1993 г. В 2-х ч. – Ижевск, 1996. – Ч. II. – С. 164-172.

⁴ Лосев А. Ф. Философия имени. – М., 1990. – С. 49, 125.

⁵ Мавродин В. В. Основные этапы этнического развития русского народа // ВИ. – 1950. – № 4. – С. 55-70.

⁶ В институте истории АН СССР // ВИ. – 1951. – № 5. – С. 137-139. Див. також: Юсова Н. М. Генеза концепту „давньоруська народність” у радянській історичній науці // УІЖ. – 2001. – № 6. – С. 74-77.

ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 14. – Ед. хр. 2028. Стенограмма обсуждения книги „Образование древнерусского государства”. Начало и закрытие документа: 17 июня 1947 г. – Л. 4; Див. також: Дворниченко А. Ю. Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества. – СПб., 2001. – С. 22.

- ⁸ Дворниченко А. Ю. Владимир Васильевич Мавродин. ... – С. 25.
- ⁹ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936 – 1956 рр.). Збірник документів і матеріалів: У 2-х частинах / Інститут історії України НАН України; ЦДАГО України; Упоряд.: Р. Я. Пиріг (керівник), Т. Г. Грищенко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов; Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 1996. – Ч. II. – С. 80-89;
Докладніше про становище, в якому опинився М. Петровський, як і інші його колеги-історики – співробітники академічної інституції див.: Бажан О. Г., Данилюк Ю. З., Рубльов О. С. Історія під пресом ідеології / / Зневажена Кліо. / 36. ст. – К., 2005. – С. 38-43;
Удод О.А., Шевченко А.Ю. Микола Неонович Петровський (1894-1951): життя і творчий шлях історика. – К., 2005. – С. 123-125.
- ¹⁰ Див.: Юсова Н. Від розробки концепції „давньоруської народності” до легітимізації терміна „возз’єднання” України з Росією: друга пол. 40-х – поч. 50-х рр. ХХ ст. // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 426-430.
Пор.: Репина Л. П., Зверева В. В., Парамонова М. Ю. История исторического знания. – С. 224-225.
- ¹² Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X – XII столетий // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X – XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М., 1993. – С. 4.
- ¹³ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 26. – Ед. хр. 23. Мавродин В. В. Письма к Рубинштейну Н. Л. 1946 – 1951 гг. Приложен: печатный оттиск с дарственной надписью В. В. Мавродина – Рубинштейну Н. Л. – Л. 13.

РОЗДІЛ І.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Стан наукової розробки теми

Питання про генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР зазначеного періоду досі ще не ставилося в історіографії. По суті, ця проблема залишилася на периферії дослідницької уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників. Відсутні не тільки цілісні узагальнюючі праці, де б висвітлювалася ця тематика, але також майже не існує наукових розробок, які б аналізували окремі аспекти проблематики, що відображують становлення концепції. Прикметно, що навіть у деяких працях, спеціально присвячених історіографічному огляду проблем Київської Русі, питання генезису концепції обминається¹. Тому переважна більшість залучених праць як історіографічних, так і історичних, має лише дотичний характер. Однак вони допомагають реконструювати загальний історіографічний процес в СРСР 1930 – 1940-х рр. та виокремити ті аспекти, що сприяють відтворенню генезису концепції.

Хронологічно першим серед радянських істориків, хто поставив питання про історіографію концепції давньоруської народності, був московський історик, українець за походженням, А. Козаченко². Проте він розпочинає розгляд періоду формування вчення з 1950 р., коли вийшла стаття В. Мавродіна „Основні етапи етнічного розвитку російського народу”, визнаючи при цьому пріоритет у постановці питання про давньоруську народність за В. Мавродіним. Аналогічним чином, з щойно названої праці ленінградського історика починає огляд історіографії проблеми і К. Гуслистий³. Питання про те, чому так сталося, вже розглянуто у вступі даної монографії.

У радянський час у контексті розгляду історіографії проблеми давньоруської народності питань генезису концепції торкнувся також і учень В. Мавродіна І. Фроянов⁴. Відразу вкажемо, що цей історик дав найповніший історіографічний огляд досліджуваного питання в

радянській історіографії, хоча при цьому даний екскурс займає щонайбільше п'ять сторінок. Вчений не ставив перед собою спеціального завдання дослідити процес генезису концепції давньоруської народності, а тому подальше спостереження щодо його праці не слід сприймати як критику. Цей аналіз необхідний для показу новизни нашої роботи, адже коротка характеристика генезису концепції у І. Фроянова відображує фактичний стан історіографії питання.

Якщо в колективній праці 1978 р. І. Фроянов не торкається питання першопочатків концепції, то в індивідуальному дослідженні він їх коротко розглядає. Вчений розпочинає витoki концепції з 50-х рр. XIX ст., коли тематика етнічної приналежності Київської Русі стає предметом обговорення в історичній науці. Розглядаючи початки вчення, І. Фроянов окремо зупиняється на характеристиці поглядів М. Костомарова. Проте у сучасного дослідника ця характеристика вийшла вкрай однобічною: він зосередився лише на тих положеннях М. Костомарова, які можна трактувати як негативні по відношенню до можливості існування етнічного цілого східних слов'ян давньоруської доби, хоча у цього вченого є зовсім протилежні доміанти. Характеризуючи погляди О. Преснякова, якого І. Фроянов слушно вважає предтечею радянської концепції, сучасний історик не зупиняється на зв'язку між творчістю О. Преснякова і радянською медієвістикою; не вказує, що його праці, видані наприкінці 1930-х рр., вплинули на процес генезису концепції про давньоруську народність. І. Фроянов не зауважує, що О. Пресняков дотримувався ідеології „триєдиноруського народу”, яка трактує давньоруську народність як один з первісних етапів розвитку „єдиного руського народу”, а не як спільного предка трьох майбутніх цілком самостійних народів. Так само і при характеристиці поглядів радянських істориків, причетних до генезису концепції, І. Фроянов, не звертає увагу на вказану обставину, присутню як компонент наукової творчості багатьох з них. На питаннях теорії етногенезу, наявних у працях О. Преснякова, І. Фроянов зупиняється дуже коротко і не показує їх можливий вплив на радянську теорію „народності” Слушно вказуючи на не розробленість у радянській історичній науці 1920 – 1940-х рр. етногенетичної

термінології, дослідник однак не вказує на перші спроби вирішити це питання. Взагалі він обходить мовчанням питання про початок розробки етногенетичної теорії, що мала місце в радянській історичній науці й етногенетиці кінця 30-х – першої половини 40-х рр. Зазначаючи вплив на радянську етногенетику вчення М. Марра, І. Фроянов водночас не показує конкретні аспекти цього впливу.

Сучасний історик серед радянських дослідників, причетних до генезису концепції, виділяє лише Б. Грекова, М. Державіна і В. Мавродіна, зовсім не згадуючи внесок інших російських істориків, не кажучи вже про українських і білоруських. І. Фроянов також стверджує (як і практично всі інші історіографи проблеми), що першим зробив постановку питання про давньоруську народність В. Мавродін. Щоправда, І. Фроянов вірно визначає, коли і де це було зроблено його наставником – 1945 р. в монографії „Утворення давньоруської держави”. При характеристиці поглядів В. Мавродіна, І. Фроянов вказує на розвиток останнім положень Б. Грекова, але не зазначає, що вказана монографія була написана під сильним впливом етногенетичної концепції П. Третьякова та М. Артамонова, а також розробок інших тогочасних істориків, археологів і мовознавців. І. Фроянов у своїх працях не звертає увагу на вплив позанаукових чинників на процес генезису концепції, хоча частково вказує на їх роль при короткому розгляді історіографічної ситуації початку 1950-х рр., що виходє за межі задекларованого нами розуміння постановки підставового вчення.

Починаючи з середини 1950-х рр., проблемою давньоруської народності зацікавилися і українські діаспорні історики⁵. Вони віднесли до цієї концепції вкрай негативно, але водночас висловили свої спостереження і міркування, що мають відношення до її генезису. В контексті критики наукової конструкції діаспорні автори вперше підняли питання про вплив (за ними він є вирішальним) політико-ідеологічних чинників на виникнення концепції. Цей вплив, наприклад М. Чубатий, слушно пов'язує з впровадженням у 1930-ті рр. директивного компартійного завдання для істориків „придумати історично-політичну основу під творення єдиного советського народу”⁶. Однак, саме зародження концепції цей автор

відносить до повоєнного періоду, що не відповідає дійсності. М. Чубатий також відмічає пріоритет В. Мавродіна в процесі виникнення концепції, але надмірно перевищує його роль у формуванні та впровадженні цієї наукової конструкції. Окрім того, помилково вважає, що лєнінградський вчений опублікував першу працю з теми в 1948 р. Повністю залежний у своєму викладі від спостережень і висновків М. Чубатого Є. Онацький, який навіть опублікував в „Українській малій енциклопедії” статтю „Праруська єдина нація”

Один з перших діаспорних дослідників, хто відреагував на появу концепції, був І. Мірчук. Він вважав її відродженням теорії „трьох Русей”, тобто – „триєдиноноруського народу”⁷. Нову радянську концепцію він згадує в зв’язку з розглядом шкільного підручника з „Історії СРСР” під редакцією Г. Панкратової, що вийшов у 1953 р.⁸ Зазначимо, що в цьому підручнику дається якраз класична версія концепції давньоруської народності, а не варіант, характерний для М. Державіна чи В. Пічети, які подавали це вчення в контексті парадигми „триєдності”. Втім, спостереження І. Мірчука про зв’язок нової наукової конструкції з ідеологією „трьох Русей” є слухним. У цьому відношенні його наслідують Н. Полонська-Василенко та П. Голубенко.

Простежуючи витоки концепції, Н. Полонська-Василенко розглядає її у контексті розвитку парадигми „єдиної руської народності” (тобто – „триєдиноноруської”), яку вона вважає однією з основних ідей російської історіографії і розпочинає процес її впровадження з наукової творчості М. Карамзіна. Науковець слушно вважає, що ідея етнічної єдності трьох східнослов’янських народів виникає (точніше сказати – відроджується) в радянській історичній науці після розгрому школи академіка М. Покровського в середині 1930-х рр. У повоєнний період ідея „внутрішньої єдності древнеруського народу” в радянській історіографії поглиблюється⁹. Однак, вслід за І. Мірчуком, дослідниця для підтвердження цієї думки посилається на підручник 1953 р. під редакцією Г. Панкратової. Окрім того, Н. Полонська-Василенко робить посилання на важливу (в контексті генезису концепції) статтю 1942 р. М. Петровського, в якій вперше були викладені основні риси замислу

про давньоруську народність¹⁰. Проте діаспорний історик зовсім не розглядає цю статтю, а якщо зважити на те, що в посиланні на останню Н. Полонська-Василенко не наводить сторінок (в інших посиланнях вона це робить), то припускаємо: дослідниця її взагалі не проробляла *de visu*.

Інший емігрантський історик П. Голубенко фактично визнає фундатором концепції М. Державіна, розглядаючи при цьому монографію останнього „Походження руського народу”, що вийшла в 1944 р. П. Голубенко без належної аргументації стверджує тезу: положення про „єдиний руський народ” радянський академік-славист написав „з наказу партії”¹¹ Український дослідник підкреслює „триєдиноруську” складову концепції М. Державіна, але подібно до І. Мірчука, ототожнює її з суттю концепції давньоруської народності. У той же час, погляди Б. Грекова (що теж дотримувався ідеології „триєдності”, але не дуже виразно це демонстрував), якого слід вважати одним з фундаторів вчення, він видає як такі, що заперечують існування давньоруської етнічної єдності. При цьому П. Голубенко дає, як показовий приклад, цитату з монографії Б. Грекова „Київська Русь” (1944), у якій йдеться про те, що Київська держава не була етнічно монолітною. Але цей погляд Б. Грекова не суперечить суті підставової концепції, адже всі її фундатори вважали, що давньоруська народність до кінця так і не склалася і не була стійкою етноспільнотою.

Серед сучасних східнослов'янських дослідників (тобто – доби після розпаду СРСР) питань генезису концепції про давньоруську народність фрагментарно торкнулися В. Баран¹², Л. Залізняк¹³, Я. Ісаєвич¹⁴, Є. Наконечний¹⁵, В. Седов¹⁶, П. Толочко та О. Толочко (у спільній праці¹⁷), а також особно О. Толочко (в своєму розділі І тому колективній праці „Україна і Росія в історичній ретроспективі”¹⁸).

У монографії В. Барана „Давні слов'яни” не має спеціального історіографічного розділу чи підрозділу, де б розглядалася історіографія питання. Однак окремі історіографічні зауваги розкидані по всій монографії. Хоча вчений не простежує витоки концепції давньоруської народності, але зачіпає їх у контексті розгляду поглядів дореволюційних поколінь істориків на проблему етнічних процесів давньоруської доби.

В. Баран при цьому вибірково підходить до питання – характеризуючи лише ті погляди, які не суперечать його власному уявленню про походження східнослов'янських народів. Найбільш показовою у цьому відношенні є характеристика поглядів М. Костомарова, яка по-суті збігається з характеристикою І. Фроянова¹⁹. Важливим моментом є той, що названий археолог слушно вказує на один з науково-ідеологічних чинників, який вплинув на генезис концепції. Це фактор „офіційного” антинорманізму радянських істориків – фундаторів вчення²⁰. Втім, В. Баран, на нашу думку, перебільшує значення впливу названого чинника.

У спільній монографії П. Толочка і О. Толочка „Київська Русь”, на відміну від монографії В. Барана, є окремий підрозділ, присвячений історіографії проблеми етнічного розвитку Київської Русі. Співавтори на кількох сторінках розглядають історіографічні витоки концепції про давньоруську народність, починаючи їх з історичного підручника XVII ст. „Синопису”, що його авторство приписується І. Гізелю. Деякою мірою при характеристиці поглядів дореволюційних східнослов'янських дослідників П. Толочко і О. Толочко використали подібний до В. Барана метод, тобто в основному виклали ті погляди чи так ці погляди інтерпретували, що складається враження, ніби-то всі дореволюційні дослідники (окрім М. Грушевського), яких співавтори назвали, визнавали етнічну єдність східного слов'янства в давньоруську добу. Зазначимо також, що П. Толочко і О. Толочко не чітко артикулювали ось яку важливу думку: більшість дореволюційних східнослов'янських дослідників розглядали етнічні процеси у Київській Русі з позицій ідеології „триєдиноруського народу”. Зате це зробив осібно О. Толочко в своєму розділі І тому названої вище колективної праці. Він починає витоки парадигми (саме О. Толочко вживає це слово) „єдиної руської народності” зі спроб православної еліти Гетьманщини другої половини XVII ст. довести „руське” походження і православну ідентичність „малоросів” росіянам через показ етнокультурної спадковості перших від Київської Русі, коли існував єдиний „слов'яно-руський народ”. З цим завданням справився автор „Синопису”²¹ О. Толочко також переконливо доводить, що М. Максимович у своїх відомих дебатах з М. Погодніним, хоча і захищав

право „малоросів” на киево-руську спадщину, однак, на відміну від свого *vis-à-vis* робив це з позицій парадигми „єдиної народності”²². Цієї ж парадигми дотримувався, на думку сучасного фахівця, і М. Костомаров²³

Академік Я. Ісаєвич, розглядаючи у своїх працях 1990-х рр. історіографічний і політичний аспект проблеми походження українського народу, теж торкається наукових та ідеологічних витоків концепції про давньоруську народність. Я. Ісаєвич частково розглядає й політико-ідеологічні передумови виникнення ідеї, хоча прямо їх з нею не пов’язує.

Гостре неприйняття концепції, яке переноситься на їх продуцентів (насамперед – В. Мавродіна), характерне для праць Л. Залізняка. Не ставлячи під сумнів ґрунтовність аргументів щодо спростування сутності положень концепції давньоруської народності, які наводить названий сучасний український науковець, важко погодиться з його уявленнями про історіографічний процес створення цієї наукової конструкції. Л. Залізник вважає, що початковий етап формування концепції припадає на другу половину 1940 – початок 1950-х рр. При розгляді цього історіографічного етапу Л. Залізник залежний від міркувань діаспорних істориків, зокрема М. Чубатого. Л. Залізник вважає політико-ідеологічні чинники вирішальними для виникнення концепції, хоча називає далеко не всі з них. До того ж, при цьому він характеризує зовсім іншу історіографічну ситуацію, коли, за його думкою (не підкріпленою жодним історіографічним та історичним аналізом), ніби-то і виникло вчення про давньоруську народність. Названий сучасний археолог зовсім відмовляє у наявності будь-якої наукової складової в генезисі концепції. Більше того, для її знецінення Л. Залізник використовує різні принижуючі епітети на кшталт наступних: концепція є „ганебною плямою” на совісті радянських істориків, вона є „псевдонауковою побудовою”, „тенденційною псевдоісторичною конструкцією”, навіть „свідомою фальсифікацією” тощо. Свій розвиток історіографічні екскурси Л. Залізника отримали в монографії Є. Наконечного, який називає концепцію – „підступним історичним міфом Мавродіна”²⁴, а самого історика, львівський дослідник, вслід

за П. Курінним²⁵, називає „ідеологом російського сталінського імперіалізму”²⁶. Зрозуміло, що тогочасні історики з діаспори (1950 – 1970-х рр.) мали відомі проблеми джерельного й історіографічного характеру, а також були відповідно політично заангажовані. Але сучасні українські науковці мають більше можливостей для того, щоб не повторювати певні недолугі помилки та науково-некоректні оцінки діаспорних дослідників.

Російський археолог В. Сєдов у першому розділі своєї монографії „Давньоруська народність: історико-археологічне дослідження” зробив огляд історії вивчення проблеми давньоруської народності. Витоки концепції вчений починає з першої половини ХІХ ст., при цьому він розглядає в основному праці мовознавців. Взагалі, згідно з В. Сєдовим, генезис вчення про давньоруську народність – це постання теорії давньоруської мови. В. Сєдов досить детально як для короткого нарису розглядає погляди О. Шахматова. Археолог високо оцінює внесок цього вченого щодо генезису концепції „давньоруської народності”, адже теорія східнослов’янського етно- і глотогенезу російського мовознавця стала значним стимулом для подальшого вивчення давньоруської мови і народності. Сам процес генезису концепції давньоруської народності В. Сєдов практично не розглядає, навіть не вказує на пріоритет В. Мавродіна.

Цінне значення мають праці біографічно-історіографічного жанру, що фрагментарно торкаються персонального внеску відповідних дослідників у справу формування концепції. Серед них необхідно виділити працю про життя і творчість одного з фундаторів концепції давньоруської народності В. Мавродіна, що її опублікував у 2001 р. учень І. Фроянова А. Дворниченко²⁷. На базі різноманітних джерельних даних, у тому числі й усних спогадів колег, учнів і друзів В. Мавродіна, А. Дворниченко змальовує портрет висококваліфікованого вченого-історика та принципової, а разом з тим, і порядної людини. Сучасний російський дослідник у своєму викладі показує: поява монографії „Утворення давньоруської держави” є результатом наукових пошуків В. Мавродіна в контексті врахування наукових здобутків радянських дослідників 1930 – початку 1940-х рр. в галузі давньої історії східного слов’янства та історії Київської Русі. Монографія А. Дворниченка містить

деяку інформацію, яка допомагає реконструювати як історіографічну ситуацію періоду генезису концепції, так і простежити початок роботи над темою самого В. Мавродіна.

Цінною для нашої теми є й низка персоналістичних нарисів, вміщених в I-му томі спільного російсько-ізраїльського видання „Портрети істориків: Час і долі”²⁸ Це – нарис С. Чиркова про О. Преснякова²⁹, а також студії, присвячені життю і науковій діяльності відомих радянських істориків – А. Арциховського, С. Бахрушина, Б. Грекова, В. Пічети³⁰

Серед дотичних до теми праць слід виділити монографію В. Масненка³¹ та статті сучасних російських істориків-славістів О. Аксьонової і М. Васильєва³² й етнологу В. Шнірельмана³³. Відповідний підрозділ монографії сучасного черкаського науковця В. Масненка, присвяченої розвитку вітчизняної історичної думки і проблемі націотворення в кінці XIX – першій третині XX ст., є єдиним ґрунтовним дослідженням етногенетичних дискусій кінця 1920-х – початку 1930-х рр., що відбулися в українському історичному середовищі поза межами підрадянської України³⁴ Тут автор проаналізував основні погляди стосовно проблеми походження українського народу, оприлюднені українськими науковцями в 20-х – на початку 30-х рр. В. Масненко вперше розглянув альтернативні етноісторичним поглядам М. Грушевського на Київську Русь „спільноруські” версії. Втім, на нашу думку, сучасний дослідник не достатньо торкнувся аналізу поглядів М. Кордуби – одного з головних учасників етногенетичної дискусії початку 1930-х рр. А між тим, вони заслуговують більшої уваги з огляду на те, що його міркування стосовно „спільноруськості” Київської Русі та походження східнослов’янських народів не пройшли повз увагу радянських істориків і, як виявилось, найбільш відповідали радянським концепціям, сформульованим дещо пізніше. Зауважимо, що погляди М. Кордуби та дискусія з питань походження українського народу і „спільноруськості” Київської Русі, розглядається нами в трьох наукових розвідках³⁵

Статті названих російських науковців деякою мірою доповнюють розділ В. Масненка тим, що розглядають проблематику

етногенетичних досліджень вже в СРСР, які відновилися (фактично – були започатковані) в другій половині 1930-х – на початку 1940-х рр. Щоправда, В. Шнірельман включає до розгляду всі 40-і рр. Стаття сучасного етнолога побудована в основному на аналізі опублікованих джерел, а от славісти О. Аксьонова і М. Васильєв переважно аналізують вперше залучений саме ними до наукового обігу архівний матеріал. Як названі співавтори, так і В. Шнірельман, простежують неоднозначний зв'язок між теорією М. Марра і етногенетичними дослідженнями. Якщо О. Аксьонова і М. Васильєв наголошують на науковому факторі відновлення етногенетики – започаткування роботи над багатотомною „Історією СРСР”, то В. Шнірельман зосереджує увагу на показі впливу політико-ідеологічних чинників, пов'язаних з процесами зміни історичної парадигми в СРСР в контексті нової сталінської політики переходу від ідеології інтернаціоналізму до ідеології великодержавництва та націоналізму. В той же час, на відміну від співавторів, В. Шнірельман меншою мірою підкреслює роль партійно-державних рішень на „історичному фронті” середини 1930-х рр., які створили політико-ідеологічні передумови для започаткування роботи над академічними багатотомниками з всесвітньої історії та історії СРСР; останні проекти дали, в свою чергу, поштовх до фактичного започаткування й активізації етногенетичних досліджень. Якщо О. Аксьонова і М. Васильєв не достатньо акцентують увагу на такому важливому факторі актуалізації етногенетичних пошукових розробок, як необхідність теоретично-ідейної боротьби з нацистськими расовими доктринами, то В. Шнірельман слушно відводить цьому факторові першочергову роль. Названі дослідники вірно відмічають, що у вказаний період в СРСР передусім активізувалися дослідження з проблем слов'янського та східнослов'янського етногенезу. Однак автори не ставили перед собою завдання показати зародження концепції давньоруської народності, а тому не показують зв'язку останньої з започаткованими студіями з проблем східнослов'янського етногенезу.

Отже, як бачимо, власне історіографія питання про виникнення та початок формування концепції давньоруської народності в радянській історичній науці, про перші візії проблеми у фундаторів цього вчення тощо є дуже скромною. З огляду на це, монографію

виконано головним чином на основі різного роду джерел. Окрім того, залучено вагомий пласт дотичної історіографічної та історичної літератури. Необхідно зазначити такий факт: значна частина аспектів теми висвітлена нами у 26-ти публікаціях (статті та тези доповідей), що вийшли станом на лютий 2005 р.³⁶ Їх перелік подається у списку використаної літератури.

1. 2. Характеристика джерельної бази

Очевидно, що історіографічний процес в цілому, і, зокрема становлення будь-якої історіографічної концепції чи теорії не вичерпується тільки наочними дискретними моментами, пов'язаними з публікацією певних праць. Історіографічне дослідження, як це вже стає все більш зрозумілим новому поколінню науковців, не може обмежуватися оглядом друкованої наукової продукції, а має, безсумнівно, опиратися на залучення до аналізу архівного матеріалу (особливо, це стосується висвітлення історіографічних реалій ХХ ст.)³⁷ Адже відповідні складові історичної думки – ідея, парадигми, основні положення, концепція загалом – виникають та існують не лише в публікаціях. Здебільшого наукові концепції під час своєї апробації зазнають оприлюднення в усній чи письмовій формі, зафіксованих лише на рівні архівних матеріалів. Продукенти історичної думки впливають на розвиток історіографічного процесу, а також на формування історичної свідомості широкого загалу через посередництво багатьох чинників, серед яких власне публікації не завжди є вирішальними. Насамперед, важливу роль у формуванні історичних концепцій (й взагалі поширенні історичних знань) відіграють різноманітні наукові контакти в інтелектуальному середовищі (серед них – безпосередні стосунки між науковцями; участь у конференціях, семінарах, засіданнях, нарадах, сесіях тощо); впровадження на практиці власного концептуального бачення процесу історичного розвитку через посередництво лекційних курсів, ведення семінарських занять тощо. В останньому випадку, вузівські професори відіграють неабияку роль у розповсюдженні і засвоєнні історичних знань та в процесі загального розвитку історичної думки³⁸.

Порівняльний аналіз опублікованих і неопублікованих творів істориків дозволяє проникнути до творчої лабораторії певного вченого, зокрема простежити становлення і розвиток його міркувань стосовно відповідної проблеми³⁹

Ось чому для повноцінного розкриття теми, автор широко спиралася на залучені архівні джерела. Але для цього довелося провести довготривалу і складну евристичну роботу з пошуку необхідних архівних матеріалів, які, як виявилось, розпорошені у 55-ти фондах 24-х архівосховищ міст Києва, Москви та Санкт-Петербургу.

Отже, джерельна база монографії представлена комплексом різноманітних опублікованих та неопублікованих матеріалів. Вона складається з таких груп: наукові та науково-популярні праці дослідників, насамперед вказаного періоду, а також для з'ясування витоків та передумов формування концепції залучено доробок попередників; документальний матеріал, пов'язаний з діяльністю наукових установ історичного профілю; матеріали партійно-державних інституцій, які засвідчують їхню політику в галузі історичної науки; епістолярій істориків.

З неопублікованих матеріалів першої групи найбільш важливими для розкриття теми є матеріали істориків – фундаторів концепції давньоруської народності. Це – рукописи у вигляді автографічних та машинописних текстів, чернетки, підготовчі матеріали, що відклалися в особових та інших фондах архівосховищ. Їх залучення до історіографічного аналізу дає можливість краще простежити хід мислення і творчі потенції певних дослідників, встановити важливі хронологічні віхи процесу зародження та становлення концепції; допомагає глибше досягнути як внесок окремих науковців до означеного процесу, так і значно розширити межі дослідження в просторовому вимірі, в якому відбувалися інтелектуальні процеси.

Друга група неопублікованих джерел – документальний матеріал, пов'язаний з діяльністю наукових установ історичного профілю. Це стенограми, протоколи засідань вчених рад установ, науково-дослідні плани, листування з владними структурами тощо. У монографії використано матеріали, що висвітлюють діяльність

академічних установ СРСР (Інституту історії, ДАІМК, ІМК та ін.) та УРСР (Інституту історії України, ІМЕЛУ, українського філіалу ІМК), а також історичних факультетів вищих учбових закладів. У цілому ці джерела допомагають простежити розвиток історичної науки в СРСР зазначеного періоду в контексті змін історіографічних ситуацій.

Третя група – документи і матеріали партійно-державних інституцій, які засвідчують їхню політику в галузі історичної науки. Дані джерела сприяють встановленню ступеня впливу вказаних інституцій на розвиток історичної науки в СРСР.

Залучені архівні епістолярні джерела (відкриті в особових фондах К. Гуслистого, М. Рубінштейна та В. Пічети, а також у Ф. 1304. Долінін А. С. (відділ Рукопису РНБ)) допомагають дещо докладніше уточнити як особливості творчого процесу дослідників, так і встановити деякі важливі історіографічні факти.

У монографії використано архівні справи з фондів двох головних архівосховищ України – ЦДАВО України і ЦДАГО України. Перший з них представлений матеріалами з фондів Ф. 3561. (Особистий фонд Оглобліна Олександра Петровича. 1899–1943 рр.) та Ф. 4708 (Особистий фонд Богомольца Олександра Олександровича), що допомагають висвітлити певні аспекти діяльності академічних історичних установ України в період 1930–1940-х рр. Значно більший пласт документів і матеріалів задіяний з Ф. 1. (ЦК КПУ) ЦДАГО України. Серед них важливим є лист М. Хрущова до Й. Сталіна з пропозицією відзначити 290-у річницю приєднання України до Росії та проект постанови ЦК КП(б)У з цього приводу, в яких аргументується позитивність події. В цілому документи і матеріали названого фонду сприяють відтворенню певних аспектів взаємовпливу між представниками історичної науки та владних структур, допомагають реконструювати роль ідеологічних чинників. Зокрема, залучені джерела підтверджують вагоме значення відроджуваної ідеології „воз’єднання” України з Росією в генезисі концепції давньоруської народності.

Важливий матеріал дають особисті фонди окремих вчених, що знаходяться у ЦДАМЛІМ України та одному з структурних підрозділів НБУВ – Інституті архівознавства, де, згідно з правилами, знаходяться

фонди член-кореспондентів Академії наук України. У першому з них зберігаються особові фонди С. Юшкова (Ф. 1292), М. Грунського (Ф. 154), В. Петрова (Ф. 243). Так, неопублікований доробок С. Юшкова показує, що вчений дійсно займався проблемами етногенезу східних слов'ян у теоретичному аспекті. Серед матеріалів С. Юшкова віднайдено тези двох доповідей, датованих 1940-х рр., де розглядаються теоретичні передумови етногенезу, аргументується доцільність впровадження до етногенетичної таксономії категорії народність на більш ранніх формаційних етапах розвитку людства. У фондах мовознавця М. Грунського та відомого історика, етнолога, археолога, літературознавця, мовознавця В. Петрова відклалися матеріали з етногенезу. Вони свідчать, що ще в 1930-і рр. цією проблематикою посилено займався В. Петров. Ці матеріали разом з тотожними з іншого особового фонду В. Петрова (Ф. 16, Науковий архів ІА НАН України) дають змогу представити ступінь розробки цим вченим-універсалом етногенетичної проблематики в зазначений період.

З особових фондів ІА НБУВ задіяні фонди українських радянських істориків М. Петровського (Ф. 230), К. Гуслистого (Ф. 32) та щойно опрацьований фонд С. В. Юшкова (Ф. 221). У монографічному дослідженні використано більшою мірою матеріали з фонду М. Петровського, оскільки К. Гуслистий зайнявся студіюванням проблематики давньоруської народності не раніше 1946 р. Тому погляди останнього залучаються лише принагідно. Залучені інваріанти праць М. Петровського дають змогу підтвердити ґрунтовність розробки ним теми. З фонду С. Юшкова задіяна лише одна справа, але вона становить неабиякий інтерес, адже її матеріали доказово підтверджують той факт, що основні положення вченого з площини його власних напрацювань щодо етногенетичної проблематики були оприлюднені вже 1941 р. в одному з українських академічних часописів.

Залучено також справи фондів й іншого підрозділу НБУВ – Інституту Рукопису. Це – Ф. 1 (Літературні матеріали) та Ф. X. (ВУАН). Відкладені тут джерела, загалом висвітлюють реалії, що стосуються стану та розвитку української науки 1920-х – першої половини 1930-х рр. У Ф. 1 цінним матеріалом є рецензія академіка Д. Багалія на “Нарис історії Київської Русі” М. Рубінштейна, в якій подається перша

(й остання) реакція „старої” української історіографії на появу радянської версії місця Київської Русі в історії українського і російського народів. У свою чергу, важливою є неопублікована рецензія українського історика В. Данилевича на монографію О. Преснякова „Утворення великоруської держави”. Відгук відклався серед матеріалів журналу „Наше минуле” (Ф. X). В ньому, зокрема, стверджується неприйнятність О. Пресняковим схеми М. Грушевського в частині давньої історії східних слов’ян.

З фондів Наукового архіву ІУ НАН України та Архіву відділу кадрів ІА НАН України використані джерела, що допомагають висвітлити роботу співробітників цих академічних установ у царині етногенетичних досліджень.

Найбільше значення для розкриття досліджуваної теми мають документи і матеріали задіяних фондів державних і відомчих архівосховищ Російської Федерації (всього – 14 архівів м. Москви і м. Санкт-Петербурга).

В монографії залучені джерела з двох головних архівів Росії – ДАРФу та РДАСПІ, розташованих у м. Москва. З фонду Ф. Р-6646. (Слов’янський комітет СРСР) ДАРФу залученні справи, які допомагають підкріпити архівним матеріалом висловлену в монографії думку про важливе значення такого позанаукового фактору, що мав відчутний вплив на процес формування концепції, як ідеологія всеслов’янської єдності або поміркованого панславизму. Використані джерела з фонду Ф. 17. (ЦК КПРС) РДАСПІ також сприяють докладнішому реконструюванню ролі ідеологічних чинників, як у загальному історіографічному процесі в СРСР, так і в генезисі підставової концепції; відтворюють нюанси взаємин науковців з владними структурами. Зокрема, найбільш цінними є матеріали нарад істориків, що відбулися в 1944 р. при ЦК ВКП(б). В іншому фонді (Ф. 606. Академія суспільних наук при ЦК КПРС) даного архіву відклалися лекції провідних істориків, що стають у нагоді при поглибленому розкритті поглядів вчених на проблематику етнічних процесів давньоруської доби.

Достатньо велику кількість матеріалу залучено при опрацюванні особового фонду (Ф. 521) М. Рубінштейна, який зберігається

в науково-дослідному відділі Рукопису Російської державної бібліотеки (м. Москва). Рукописні матеріали з фонду цього радянського історіографа, теоретика історичної науки доказово проілюстрували таку обставину: думки, викладені в книзі „Нарис історії Київської Русі”, не були для нього принагідними. Вчений дотримувався аналогічних міркувань і в інших неопублікованих працях. Матеріали фонду свідчать, що М. Рубінштейн впроваджував свою концепцію спільноруськості Київської Русі в історичну науку та освіту.

Матеріали аналогічного відділу Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург) містять джерела, що ілюструють вплив О. Преснякова на історіографічний процес в СРСР (Ф. 585. Платонов С. Ф.), а також сприяють чіткіше вияснити деякі нюанси з площини наукової діяльності історика В. Мавродіна та філолога Л. Якубинського; зокрема, в частині аспектів, що стосуються застосування етнокатегорії „народність” (Ф. 1304. Долінін А. С.).

Найбільший комплекс архівних джерел сконцентрований в Архіві Російської Академії наук (м. Москва). Представлений він двома великими групами: матеріалами, відкладеними в особистих фондах вчених (Ф. 624. С. В. Бахрушин, член-кореспондент; Ф. 1547. А. М. Насонов, професор; Ф. 1548. В. І. Пічета, академік; Ф. 1791. Л. В. Черепнін, академік) та репрезентованими загальними фондами академічних наукових підрозділів і установ (Ф. 394. Відділення суспільних наук АН СРСР, Ф. 457. Відділення історії і філософії АН СРСР, Ф. 142. Інститут етнографії АН СРСР, Ф. 1577. Інститут історії АН СРСР).

Матеріали першої групи складають стенограми вузівських та науково-популярних лекцій, неопубліковані доповіді, статті тощо названих істориків. Дані матеріали, зокрема, дають можливість простежити виникнення і впровадження до освітнього процесу і до широкого загалу, як ідей „спільно руськості” Київської Русі, так і міркувань з приводу етнічної цілісності східного слов'янства давньоруської доби. Стосовно цього аспекту найбільш джерельно насичений особовий фонд В. Пічети. Його неопубліковані праці суттєво доповнюють і уточнюють погляди вченого, висловлені в публікаціях. Особливо це стосується теоретичних питань етногене-

тики, а також питань, пов'язаних з встановленням зв'язку між концепцією давньоруської народності та ідеологіями „возз'єднання” і „триєдиноруськості”

Змушені констатувати погану збереженість фондів зазначених академічних інституцій, особливо періоду німецько-радянської війни. Стосовно ж Ф. 1577 відмічаємо майже повну відсутність справ, які б розкривали характер функціонування Інституту історії. В зазначених фондах відклалися тематичні плани, особисті та загальні звіти, стенограми різноманітних засідань тощо. Значний і дуже цінний джерельний матеріал міститься у фонді Ф. 142. Це матеріали засідань сесій Комісії з етногенезу. Вони передусім допомагають встановити хронологію подій історіографічного процесу в частині етногенетичних досліджень в СРСР. Але – головне – виступи і доповіді на засіданнях сесій сприяють сутнісній реконструкції процесу формування концепції давньоруської народності. Найбільш важливе значення мають стенограми сесії 27 серпня – 3 вересня 1942 р. у м. Ташкенті, оскільки на ній вперше були сформульовані (а також обговорені учасниками під час дискусії) теоретичні засади як етногенетичних досліджень взагалі, так і підставової концепції.

Простежити етапи відновлення етногенетичних досліджень в СРСР, виокремити аспекти, що стосуються східнослов'янської проблематики допомагають матеріали (зокрема – стенограми) засідань сесій ВІФ АН СРСР, які зберігаються у фондах Ф. 394 та Ф. 457 А РАН.

Дещо менший джерельний пласт представлений в науковому архіві Інституту історії матеріальної культури (м. Санкт-Петербург). Це – Ф. 2. Державна Академія історії матеріальної культури (з річним описом), Ф. 35. Інститут історії матеріальної культури ім. М. Я. Марра, Ф. 312. Інститут історії матеріальної культури, Ф. 29. К. К. Романов. Окрім протоколів, тематичних планів, стенограм засідань, тут відклалися деякі авторські рукописні праці (наприклад, О. Преснякова).

Задіяні в монографії джерельні матеріали А РАН, НА ПМК РАН, до яких долучаються менші за кількісним обсягом, але вагомі справи з архівосховища філіалу А РАН у м. Санкт-

Петербург (Ф. 133. Археографічна комісія Академії наук СРСР, Ф. 827. М. С. Державін, академік) свідчать про зв'язок з партійними директивами в галузі історичної науки; розкривають перспективні напрямки та хід і стан досліджень з етногенетичної проблематики, наочно ілюструють перебіг дискусій з актуальних питань киеворусистики. Все це – допомагає глибше розкрити наукові передумови виникнення досліджуваної концепції.

У науковому архіві Інституту історії РАН (м. Санкт-Петербург) знаходиться особовий фонд визначного російського вченого О. Преснякова (Ф. 193). Рукописні матеріали якого допомогли з'ясувати динаміку його поглядів на етнічні процеси давньоруської доби, краще охарактеризувати наукову діяльність цього вченого в останній період життя, коли він брав безпосередню участь у підготовці кадрів першого покоління радянських істориків, у тому числі й В. Мавродіна.

Особові справи істориків, причетних до процесу становлення концепції давньоруської народності, дають багато цінної й вагомої інформації для з'ясування різних аспектів власного внеску вчених у означений процес та уможливають встановлення низки хронологічних віх розвитку історичної науки. Це – справи В. Мавродіна (Ф. Особисті справи співробітників, які вибули з університету, Архів Санкт-Петербурзького державного університету, м. Санкт-Петербург) О. Удальцова (Ф. Р-6. Особисті справи співробітників, які вибули з Інституту, Науково-галузевого архіву ІА РАН, м. Москва), С. Юшкова (Ф. Виробничий архів, Науковий архів ІРІ РАН, Ф. 3038. Московський юридичний інститут при НКЮ СРСР, ЦМAM – обидва архіви знаходяться в м. Москва). В цьому відношенні також прислужилися й протоколи засідань Вченої ради історичного факультету ЛДУ та Науково-дослідного історичного інституту (як структурного підрозділу вказаного факультету), відкладені у фонді Ф. 7240. (Ленінградський державний університет) ЦДА СПб.

З-поміж опублікованих матеріалів джерельну базу, в першу чергу, складають праці фахівців: наукові монографії, статті, брошури і стенограми лекційних курсів, праці науково-популярного характеру. Це – доробок як безпосередніх фундаторів концепції про давньоруську

народність (Б. Греков⁴⁰, М. Державін⁴¹, В. Мавродін⁴², М. Петровський⁴³, В. Пічета⁴⁴, О. Удальцов⁴⁵), так і дослідників, що причетні до створення передумов виникнення цієї наукової побудови (М. Костомаров⁴⁶, В. Ключевський⁴⁷, І. Линниченко⁴⁸, М. Рубінштейн⁴⁹, О. Пресняков⁵⁰, Т. Флоринський⁵¹, О. Шахматов⁵² та ін.), а також і тих, хто частково (або згодом) долучився до генезису концепції (М. Артамонов⁵³, С. Бахрушин⁵⁴, К. Гуслистий⁵⁵, А. Козаченко⁵⁶, А. Насонов⁵⁷, Б. Рибаків⁵⁸, М. Тихомиров⁵⁹, П. Третьяков⁶⁰ та ін.). Для порівняння в окремому підрозділі монографії розглядаються погляди стосовно питання про „спільноруськість” Київської Русі українських вчених, що працювали поза межами радянської України. Маються на увазі праці М. Кордуби⁶¹, В. Липинського⁶², С. Томашівського⁶³, М. Чубатого⁶⁴ та ін.

З огляду на те, що опубліковані роботи всіх названих авторів аналізуються у відповідних структурних одиницях монографії, то не вважаємо за доцільне тут зупинятися на їх характеристиці.

Опублікований документальний матеріал, пов'язаний з діяльністю наукових установ історичного профілю, представлений в монографії лише українською складовою, тобто висвітлює діяльність українських радянських академічних структур. Насамперед, до дослідження залучені два збірники, упорядкованих і виданих в останнє десятиріччя – „У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936–1956 рр.)” (в 2-х ч.)⁶⁵ та „Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936–1941 рр.)”⁶⁶. У них висвітлюється діяльність ІІУ АН УРСР в окреслений хронологічний період. Також певне джерельне значення мають тогочасні статті, що висвітлюють діяльність академічних установ УРСР та в її складі функціонування ІІУ⁶⁷.

Документи і матеріали партійно-державних інституцій, які засвідчують їхню політику в галузі історичної науки, в першу чергу, представлені їх публікаціями в періодичних виданнях⁶⁸ та в окремому збірнику „Матеріали до викладання історії народів СРСР”⁶⁹ (який багато разів перевидавався), що вийшли в 1930-х рр. Означені вище джерела допомагають висвітлити взаємодію владних структур та

інституцій історичної науки, виокремити вплив політико-ідеологічних чинників на формування підставової концепції.

Отже, джерельна база достатньо репрезентативна для того, щоби вповні дослідити особливості історіографічного процесу, з'ясувати нюанси певних історіографічних ситуацій на різних часових відтинках генезису концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР в хронологічних межах, що зазначені. Одночасно цей джерельний пласт дозволяє простежити особливості внеску окремих науковців.

¹ Див., напр.: Степенко О. Д. Проблеми історіографії Древньої Русі. (Конспект лекцій з курсу історіографії). – Кам'янець-Подільський, 1965. – 84 с.

² Козаченко А. И. Древнерусская народность – общая этническая база русского, украинского и белорусского народа // СЭ. – 1954. – № 2. – С. 3-5. Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма). Доклад о содержании основных опублик. работ, представл. по совокуп. на соискание ученой степени д. и. н. – К., 1963. – С. 103.

Советская историография Киевской Руси / Под ред. В. В. Мавродина. – Л., 1978. – С. 36-37; Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – Л., 1990. – С. 6-11.

⁵ Мірчук І. Історико-ідеологічні основи теорії III Риму. – Мюнхен, 1954. – С. 51-52; Крупницький Б. Українська історична наука під советами (1920 – 1950). – Мюнхен, 1957. – С. 13; Курінний П. Советські концепції походження великоруської народності та „руської” нації // Наукові записки Українського вільного університету. Ч. 7. – Мюнхен, 1963. – С. 186-193; Оглоблин О. Думки про сучасну українську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С. 19-20; Онацький Є. Праруська єдина нація // Українська мала енциклопедія / Укладач Є. Онацький. – Буенос-Айрес, 1963. – Кн. XII. – С. 1479-1480; Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії. – Мюнхен, 1964 – 52 с.; Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй // Записки НТШ. Т. 178. – Нью-Йорк – Париж, 1964. – С. 126-131; Його ж. Українська історична наука (її розвиток та досягнення). – Філадельфія, 1971. – С. 35; Ждан М. Княжа доба в інтерпретації радянських істориків // Український історик. – 1977. – Ч. 1-2. – С. 38; Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – Нью-Йорк – Париж – Торонто, 1987. – С. 102-114 тощо.

-
-
- 6 Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. – С. 126.
- 7 Мірчук І. Історико-ідеологічні основи теорії III Риму. ... – С. 52.
- 8 История СССР. Учебник для X кл. средней школы / Под ред. А. М. Панкратовой. Изд. 12-е. – М., 1953. – Ч. 3. – 436 с.
- 9 Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії. ... – С. 48.
- 10 Петровський М. Н. Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. – Ч. 1: Доповіді відділу суспільних наук. – Уфа, 1942. – С. 5-22.
- Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. ... – С. 111.
- 12 Баран В. Д. Давні слов'яни. (Серія „Україна крізь віки”, Т. 3). – К., 1998. – 335 с.
- 13 Залізник Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 3; Його ж. Де, як і коли виникла давньоруська народність. (До 50-річчя проблеми) // Пам'ять століть. – 1998. – № 6. – С. 2; Його ж. Про лехітських пращурів росіян та давньоруську народність // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. Кн. 1-2. Доповіді та повідомлення. – К., 2000. – С. 127; Його ж. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? // Магістеріум. Вип. 11. Археологічні студії. – К., 2003. – С. 92.
- 14 Ісаєвич Я. Походження українців: історіографічні схеми і політика // Матеріали до української етнології. Вип. 1(4). – К., 1995. – С. 103-114; Його ж. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 22-43.
- 15 Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Передмова Я. Дашкевича. – 3-е вид., доп. і випр. вид. – Львів, 2001. – С. 101-130.
- 16 Седов В. В. Древнерусская народность: историко-археологическое исследование. – М., 1999. – С. 9-14.
- 17 Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. (Серія „Україна крізь віки”, Т. 4). – К., 1998. – С. 288-295.
- 18 Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах / Від ред. В. А. Смолій. – Т. 1: Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С. 250-314.
- 19 Баран В. Д. Давні слов'яни. ... – С. 150.
- 20 Там само. – С. 151.
- 21 Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 1. ... – С. 314.
- 22 Там само. – С. 331-343.
- 23 Там само. – С. 343.
- 24 Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. ... – С. 125.
- 25 Курінний П. Советські концепції походження великоруської народності та „руської” нації. ... – С. 186.
- 26 Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. ... – С. 120.

-
-
- ²⁷ Дворниченко А. Ю. Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества. – Спб., 2001. – 192 с.
- ²⁸ Портреты историков: Время и судьбы. В 2 т. Том 1. Отечественная история / Отв. ред.: Г. Н. Севастьянов и Л. Т. Мильская. – Москва – Иерусалим, 2000. – 432 с. – (Summa culturologiae).
- ²⁹ Чирков С. В. Александр Евгеньевич Пресняков / Портреты историков: Время и судьбы. ... – С. 136-152.
- ³⁰ Авдусин Д. А. Артемий Владимирович Арциховский // Портреты историков: Время и судьбы. ... – С. 304-321; Дубровский А. М. Сергей Владимирович Бахрушин // Портреты историков: Время и судьбы. – С. 192-206; Горская Н. А. Борис Дмитриевич Греков // Портреты историков: Время и судьбы. – С. 207-221; Иоффе Э. Г. Владимир Иванович Пичета // Портреты историков: Время и судьбы. ... – С. 177-191.
- ³¹ Масненко В. Исторична думка та націотворення в Україні. Кінець ХІХ – перша третина ХХ ст. – Київ – Черкаси, 2001. – 440 с.
- ³² Аксёнова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов // Славяноведение. – 1993. – № 2. – С. 86-104.
- ³³ Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика // ЭО. – 1993. – № 3. – С. 42-66.
- ³⁴ Масненко В. Исторична думка та націотворення в Україні. ... – С. 256-269.
- ³⁵ Юсова Н. Н. Историческое значение Киевской Руси и ВКЛ для судеб восточного славянства: взгляд М. Кордубы // Тезисы Международной научной конференции “Литва эпохи Миндаугаса и ее соседи: исторические и культурные связи и параллели” 11-12 декабря 2003 г. – Москва, 2003. – С. 55 – 58; ІІ ж. Питання щодо „спільноруськості” Київської Русі у доробку Мирона Кордуби // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.). – Вип. 4. – К., 2004. – С.383-401; ІІ ж. Питання „спільноруськості” Київської Русі в дискусії з проблеми українського націогенезу в українському середовищі Галичини та еміграції початку 30-х рр., ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідом. збір. наук. пр. Вип. 12. – К., 2004. – С. 295-320.
- ³⁶ Перші розвідки з даної теми вийшли в 2001 р.: Юсова Н. Виникнення концепції „давньоруська народність” в радянській історіографії: кінець 30-х - 1954 рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. 36. ст. Вип. 14. – К., 2001. – С.410-433; ІІ ж. Генеза концепту “давньоруська народність” у радянській історичній науці // УІЖ. – 2001. – № 6. – С. 35-64.
- ³⁷ Еманов А. Г. Между историографией и псевдоисториографией // Европа: Международный альманах. Вип. ІІІ. – Тюмень, 2003. – С. 223.
- ³⁸ Шмидт С. О. Некоторые вопросы источниковедения историографии // Проблемы истории общественной мысли о историографии. К 75-летию акад.
-
-

М. В. Нечкиной / Редкол.: акад. Л. В. Черепнин (отв. ред.), М. А. Алпатов и др. – М., 1976. – С. 270-271.

³⁹ Там само. – С. 267-269.

⁴⁰ Греков Б. Д. Борьба Руси за создание своего государства. – М.-Л., 1942. – 68 с.; Його ж. Автор „Слова о полку Игоревом” и его время // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 4. – С. 10-19; Його ж. Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. – 1939. – № 10-11. – С. 248-256; Його ж. Итоги изучения истории СССР за 20 лет // Известия АН СССР. – 1937. – № 5. – С. 1101-1113; Його ж. Киевская Русь. Изд. третье. – М.-Л., 1939. – 281 с.; Його ж. Киевская Русь. Изд. четвертое – М.-Л., 1944. – 348 с.; Його ж. Культура Киевской Руси. – М.-Л., 1944. – 75 с.; Його ж. Очерки по истории феодализма в России. Система господства и подчинения в феодальной деревне // Известия ГАИМК. Вып. 72. – М.-Л., 1934. – С. 25-159; Його ж. Первый труд по истории России // ИЖ. – 1943. – № 11-12. – С. 57-67; Його ж. Политическая и культурно-историческая роль Киева. Стенограмма публичной лекции академика Б. Д. Грекова, прочитанной 19 ноября 1943 г. в Колонном зале Дома Союзов в Москве. – М., 1944 г. – 26 с. тощо.

Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944. – 127 с.; Його ж. Об этногенезе древних народов днепровско-дунайского бассейна. (К постановке вопроса) // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 279-289.

⁴² Мавродин В. [Рец.]: Греков Б. Д. Киевская Русь. Изд. АН СССР. М. и Л. 1944. 348 стр. 25 руб. // ИЖ. – 1944. – № 12. – С. 69-73; Його ж. Начальный этап в истории русского народа и государства // Труды юбилейной научной сессии. Секция исторических наук. [Сборник докладов]. – Л., 1948. – С. 80-104; Його ж. Основные этапы этнического развития русского народа // ВИ. – 1950. – № 4. – С. 55.-70; Його ж. Очерки истории Левобережной Украины. (С древнейших времен до второй половины XIV века). – Л., 1940. – 320 с.; Його ж. Формирование русской нации. Стенограмма публичной лекции, прочитанной 7 июля в Ленинграде. – Л., 1947. – 40 с.; Його ж. Образование русского национального государства. – М.-Л., 1941. – 207 с.; Його ж. Образование древнерусского государства. – Л., 1945. – 432 с. тощо.

⁴³ Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве. – М., 1944. – 88 с.; Його ж. Західна Україна. – К., 1945. – 34 с.; Його ж. Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. – Ч. 1: Доповіді відділу суспільних наук. – Уфа, 1942. – С. 5-22. тощо.

⁴⁴ Пичета В. [Рецензия:] Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944. // ВИ. – 1945. – № 1. – С. 121-125; Його ж. Образование белорусского народа // ВИ. –

1946. – № 5-6. – С. 3-29; Його ж. Введение в русскую историю. (Источники и историография). – М., 1922. – 205 с.; Його ж. Возрождение Украины-Руси и Белой Руси в 16 в.– начале 17 в. Стенограмма лекции, читаной 10 февраля 1945 года. Курс лекций по истории СССР. Лекция 26. / Объединение государственных издательств при СНК РСФСР. Лекторий, 1945 год. – М., 1945. – 20 с.; Його ж. Западная Украина и Западная Белоруссия // Советская книга. – 1939. – № 12. – С. 155-170; Його ж. Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии. – М., 1939. – 40 с.; Його ж. Основные вопросы белорусской историографии // Вестник Наркомпроса БССР. – 1922. – Вып. 11-12. – С. 31-41; Його ж. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. – М., 1940. – 136 с. тощо.
- ⁴⁵ Удальцов А. Происхождение славян // ВИ. – 1947. – № 7. – С. 95-100; Його ж. Начальный период восточнославянского этногенеза // ИЖ. – 1943. – № 11-12. – С. 67-72; Його ж. Основные вопросы происхождения славян // Общее собрание АН СССР 14 – 17 октября 1944 года. – М. – Л., 1945. – С. 99-109; Його ж. Происхождение славян в свете новейших исследований / Стенограмма публичной лекции. – М., 1950. – 22 с.; Його ж. Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. – 1944. – Вып. I: № 6. – С. 252-265.
- ⁴⁶ Костомаров Н. И. Двѣ русскія народности // Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Историческія монографіи и изслѣдованія. В 8 кн., 21 тт. – Кн. I. Том I. – Спб., 1903. – С. 33-65; Його ж. Мысли о федеративномъ началѣ въ Древней Руси // Там само. – С. 3-30; Його ж. Черты народной южнорусской исторіи // Там само. – С. 69-158.
- ⁴⁷ Ключевский В. О. Сочинения: В 9-ти тт. Т. I. Курс русской истории. Ч. I / Под ред. В. Л. Янина. – М., 1987. – 430 с.
- ⁴⁸ Линниченко И. А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. (Открытое письмо проф. М. Грушевскому) // Энциклопедическая библиотека обществоведения. Серия 1-я. Вопросы государственного строя. Вып. 3. – Петроградь-Одесса, 1917. – 39 с.
- ⁴⁹ Рубинштейн Н. Западная Украина. Историческая справка // Московский большевик. – 1939. – 30 сентября – С. 2; Його ж. Русская историография. – М., 1941. – 660 с.; Його ж. Нарис історії Київської Русі. – Харків-Одеса, 1930. – 72 с. тощо.
- ⁵⁰ Пресняков А. Е. Задачи синтеза протоисторических судеб Восточной Европы // Яфетический сборник. Recueil Japhetijne. – Вып. V. – Л., 1927. – С. 1-20; Його ж. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X- XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М., 1993. – 635 с.; Його ж. Лекции по русской истории. В 2 т. – Т. I. Киевская Русь. – М., 1938. – VI+279 с.; Його ж. Образование великорусского государства. Очерки по истории XIII – XV столетий. – Пг., 1918. – VI+458 с.; Його ж.

-
- Речь перед защитой диссертации под заглавием „Образование Великоорусского государства" // Летопись занятий Археографической комиссии. – Вып. 30. – Пг., 1920. – С. 1-10; Його ж. Украина // Вестник культуры и политики. – Пгр., 1918. – № 9. – С. 6-11 тощо.
- Флоринский Т. Малорусский язык и „українсько-руський" литературный сепаратизм. – Спб., 1900. – 163 с.; Його ж. Славянское племя. Статистико-этнографический обзор современного славянства. – К., 1907. – 190 с.
- ⁵² Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. – Пг., 1919. – 64 с.; Його ж. Историческая морфология русского языка. – М., 1957. – 400 с.
- ⁵³ Артамонов М. И. Достижения советской археологии // ВДИ. – 1939. – № 2. – С. 128-129; Його ж. К вопросу об этногенезе в советской археологии // КСИИМК. Вып. 29. – М.-Л., 1949. — С. 3-16; Його ж. Спорные вопросы древней истории славян и Руси // КСИИМК. Вып. 6. – М.-Л., 1940. – С. 3-14.
- ⁵⁴ Бахрушин С. Юрий Владимирович Готье // ИЖ. – 1944. – Кн. 2-3. – С. 74-80; Його ж. „Держава Рюриковичей" // ВДИ. – 1938. – № 2(3). – С. 89-98; Його ж. К вопросу о крещении Киевской Руси // Историк-марксист. – 1937. – № 2. – С. 54-68; Його ж. Некоторые вопросы истории Киевской Руси // Историк-марксист. – 1937. – № 3. – С. 163-175.
- ⁵⁵ Нариси з історії України. Вип. I. Київська Русь і феодальні князівства XII – XIII ст. / Склали Ф. А. Ястребов і К. Г. Гуслистий. Під заг. ред. С. М. Белоусова – К., 1939. – 204 с.; Гуслистий К. Київська Русь // Молодий більшовик. – 1939. – Кн. 5. – С. 127-133; Його ж. Киевская Русь и феодальные княжества XII – XIII вв. // Советская Украина. – 1939. – 26 мая. – С. 3; Його ж. Киевская Русь и феодальные княжества XII – XIII вв. // Советская Украина. – 1939. – 30 мая. – С. 3; Його ж. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма). ... – 148 с. тощо.
- ⁵⁶ Козаченко А. Крещение Руси // ИЖ. – 1937. – № 11. – С. 71-83; Його ж. Древнерусская народность – общая этническая база русского, украинского и белорусского народов // СЭ. – 1954. – № 2. – С. 3-20.
- ⁵⁷ Насонов А. Н. Монголы и Русь. (История татарской политики на Руси)– М., 1940. – 178 с.; Його ж. „Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951. – 262 с., 9 карт.
- ⁵⁸ Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 319-337.
- ⁵⁹ Тихомиров М. [Рец.:] Греков Б. Д. Киевская Русь. Изд. третье, перераб. и доп. Институт истории Академии наук СССР. 1939. М.-Л. 289 стр. и карта. 10 руб. // Историк марксист. – 1940. – № 2. – С. 147-150.
- ⁶⁰ Третьяков П. Н. Археологические памятники восточнославянских племен в связи с проблемой этногенеза // КСИИМК. Вып. 2. – М.-Л., 1939. – С. 3-5; Його ж. Некоторые вопросы этногонии восточного славянства // КСИИМК.

-
- Вып. 5. – М.-Л., 1940. – С. 10-16; Його ж. Северные восточнославянские племена // Материалы и исследования по археологии СССР. Вып. 6. – Т. 1. Этногенез восточных славян. – С. 9-55.
- ⁶¹ Кордуба М. В обороні історичної правди // ЛНВ. – 1931. – № 5. – С. 424-438; Його ж. Найважливіший момент в історії України // ЛНВ. – 1930. – № 6. – С. 539-545; Його ж. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільологічному Товариству в Празі) // Діло. – 1930. – Ч. 286. – С. 2-3; Його ж. Ще кілька слів у справі „Найважливішого моменту в історії України”. (Акад. Степанові Смаль-Стоцькому у відповідь) // ЛНВ. – 1931. – № 9. – С. 902-903.
- ⁶² Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму: Твори. Політологічна секція. – К.; Філадельфія, 1995. – Т. 6. – Кн. 1. – 470 с.; Його ж. Релігія і церква в історії України. – К., 1995. – 95 с.
- ⁶³ Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі. (Переклад справ у Варшаві 12. IV. 1929). – Львів, 1929. – 48 с.
- ⁶⁴ Чубатий М. До питання про початки української нації // Діло. – 1931. – Ч. 15. – С. 2-3; Ч. 16. – С. 2; Ч. 17. – С. 2; Його ж. Ще дещо про початки української нації // Діло. – 1931. – Ч. 47. – С. 2-3; Ч. 48. – С. 2-3.
- ⁶⁵ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936 – 1956 рр.). Збірник документів і матеріалів: У 2-х частинах / Інститут історії України НАН України; ЦДАГО України; Упоряд.: Р. Я. Пиріг (керівник), Т. Г. Грищенко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов; Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 1996. – Ч. I. – 146 с.; Ч. II. – 247 с.
- ⁶⁶ Юркова О. В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936 – 1941 рр.). – К., 2001. – 210 с.
- ⁶⁷ Абрамов А. Перед початком великої роботи. (Про курс історії України) // Під марксово-ленінським прапором. – 1935. – № 2. – С. 159-160; Шахар Г. У ВУАМЛІН'ї // Під марксово-ленінським прапором. – 1934. – № 1. – С. 119; Про підготовку першого тому курсу „Історії України і першого тому курсу „Історії української літератури” // Під марксово-ленінським прапором. – 1936. – № 4. – С. 123; Сапегін А.А. Тематичний план АН УРСР // Вісті АН УРСР. – 1941. – № 1. – С. 44-45 тощо.
- ⁶⁸ Про підготовку курсу історії України. Постанова ЦК КП(б)У // Під марксово-ленінським прапором. – 1935. – № 2. – С. 123; Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) „Об ошибочных взглядах так называемой исторической школы Покровского” // Правда. – 1936. – 26 января. – С. 2; Об учебниках истории СССР // Правда. – 1937. – 22 августа. – С. 1; Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) “О преподавании гражданской истории в школах СССР” // Правда. – 1934. – 16 мая. – С. 1 тощо.
- ⁶⁹ Материалы к преподаванию истории народов СССР. – М., 1937 32 с. Тут, зокрема опубліковані: Постановление Жюри Правительственной комиссии
-

по конкурсу на лучший учебник для 3 и 4 классов средней школы по истории СССР // Материалы к преподаванию истории народов СССР. ... – С. 3-8.; Сталин И., Жданов А., Киров С. Замечания по поводу конспекта учебника по „Истории СССР” // Материалы к преподаванию истории народов СССР. ... – С.9-10.

РОЗДІЛ II.

ПОГЛЯДИ ДОСЛІДНИКІВ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ. НА ПРОБЛЕМУ ПОХОДЖЕННЯ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

З другої половини 30-х рр. ХХ ст. в історичній науці СРСР оформлюється нова концепція про місце Київської Русі в історії українців, білорусів і росіян. Радянські дослідники починають розглядати Київську державу в якості спільної держави для предків сучасних східнослов'янських народів. Майже одночасно висувається ідея про одного спільного предка – давньоруську народність. Нові візії істориків СРСР виникли не на беззмістовному місці, а спиралися (і одночасно розвивали їх) на міркування східнослов'янських дослідників, як минулих століть, так і, безпосередньо, найближчого до 30-х рр. ХХ ст. часу.

Питання давньоруської етномовної спільності вперше на науковому рівні підняли мовознавці; вони фактично створили теоретичні передумови для виникнення в майбутньому вчення про давньоруську народність. Серед них найбільш важливими історико-лінгвістичними побудовами, що мали вагомий вплив на радянське мовознавство та історичну науку, були розробки визначного російського філолога О. Шахматова.

З'єднуючою ланкою між дореволюційною і радянською історіографією слугували теоретичні побудови і міркування видатного російського історика О. Преснякова, якого слід вважати одним із засновників концепту радянської історіографії щодо рівноправності сучасних східнослов'янських народів на киево-руську спадщину та концепції давньоруської народності.

В окремих параграфах розглянемо і проаналізуємо також погляди деяких східнослов'янських дослідників, які відрізнялися певними особливостями та оригінальним підходом до вирішення проблеми, що стосується етнічних процесів киево-руської доби історії східних слов'ян.

2. 1. Парадигма „єдиної руської народності” та питання походження східнослов’янських народностей в дореволюційній східнослов’янській історіографії

2. 1. 1. *Витоки парадигми „єдиної руської народності” та її розвиток*

Історична наука СРСР відновила на якісно новому рівні й теоретично обґрунтувала усталене в східнослов’янській історичній думці ще з XII ст. уявлення про етнічну єдність „руського народу” та Київську Русь як державу всіх східних слов’ян. Проте історіографічні витоки парадигми „єдиної руської народності” слід розпочинати з часів після Люблінської (1569 р.), а ще більше Брестської (1596 р.) унії. Вперше ця парадигма була сформульована саме в українській історичній думці. Виникнення українського погляду на давньоруську добу пов’язано з інтелектуальним рухом у православному середовищі Речі Посполитої¹. Загрожені католицькою експансією православні полемісти від початку XVII ст. „намагаються визначити межі своєї спільності в категоріях історичних”². Саме часи Київської держави стають першою історичною добою, від якої православні русини Речі Посполитої ведуть свою безперервну історію.

Особливе значення для показу такої безперервної історії „православного руського народу” мав Густинський літопис (1627 р.)³. В ньому якраз слово „Русь” вживається як спільна назва східнослов’янських племен і народів, які розглядаються автором літопису як етнічна єдність, хоча з визнанням етнімічної багатоваріантності. Цей погляд автора поширюється як на минулі, так і на сучасні йому реалії Східної Європи⁴.

Після 1654 р. православна еліта Гетьманщини намагається довести „руське” походження і православну ідентичність „малоросів” вже російському керівництву. Як слушно відмічає О. Толочко, більшість зусиль цього часу виявилася спрямованою на ствердження концепції двох Русей – Великої і Малої, які, на думку тогочасних українських книжників, були колись єдині, згодом розділилися внаслідок історичних катаклізмів, а тепер знову об’єднуються разом в єдиному православному царстві⁵. Подібні думки висловлюються в знаменитому

історичному підручнику другої половини XVII ст. – київському „Синописі”, що його авторство приписується архімандриту І. Гізелю. У цьому творі, зокрема, проводиться думка про давню Русь як спільну державу всіх „руських” („паче російських”) народів⁶. У викладі автора „Синопису” ці народи, як у минулому, так і в сучасному, складають „єдиний руський народ”⁷

Дана парадигма наклала відбиток на подальший розвиток східнослов'янської історичної думки⁸. Однак на початку 50-х рр. XIX ст. парадигма „єдиної руської народності” була заперечена російським істориком М. Погодіним, який започаткував погляди про особність історичного процесу східнослов'янських народностей. Він висунув гіпотезу про Київську Русь як утвір лише великоросійської народності⁹. Спростовуючи дане припущення, М. Максимович визнавав право „малоруської народності” на киево-руську спадщину, але в той же час відстоював позиції „єдиної руської народності” у складі „малоросів” і „великоросів”, від чого відійшов М. Погодін¹⁰

Частина російських істориків, хоча і не визнавала українців і білорусів за окремі народи чи народності, але засвідчувала їх етномовну диференціацію в межах єдиного „руського” народу, починаючи або з удільного періоду, або з часу монголо-татарського погрому Русі. Зазвичай, для іменування трьох складових частин „общеруського” народу використовувався термін „гілка”, „галузь”, іноді – „плем'я”. Таких поглядів, наприклад, дотримувався В. Ключевський. Згідно його думки, „малоруське плем'я” як „гілка руського народу” починає утворюватися з відливом частини руського населення Придніпров'я на захід в XII ст., а особливо, з середини XIII ст.¹¹ Вчений визнає діалектні особливості „малоруського наріччя”, що відрізняють останнє, як від давньоруського, так і від великоруського¹². В окремому параграфі історик висловлює тезу про „розрив народності”, що стався в названі століття: „руський народ, який зародився в перший період (тобто – в добу Київської Русі – *Н. Ю.*), впродовж другого розірвався навпіл”¹³. Згодом виникає ще і третя „гілка” – білоруська¹⁴. Отже, за В. Ключевським, у давньоруську добу зародився „руський” народ, який породив три „гілки” „загально-руського” народу сучасного періоду.

Історики, що більш чітко відстоювали позиції „триєдності” руського народу, в своїх працях тяжіли до ідеї рівноправності східнослов’янських народів стосовно спадщини Київської Русі; висловлювали думку про „спільноруську народність” або етнічну єдність східнослов’янських племен давньоруської доби. Наприклад, у своїх дореволюційних працях український історик Д. Багалій теж поділяв усталені погляди про існування, як у минулому, так і в сучасному „єдиного руського народу”¹⁵. Тому цю єдність він, відповідно, вбачав і в давньоруську добу. Зокрема, аналізуючи “Повість временних літ”, Д. Багалій стверджує ось яке спостереження: в уяві літописця “народність і мова” поняття тотожні. Отже, говорячи про єдність слов’янської і руської мови, “він встановлює єдність слов’янської і руської народності”¹⁶. Іншими словами, тоді існувала руська народність, під якою в контексті праці вченого слід розуміти саме „спільноруську” народність. Напередодні I-ї світової війни Д. Багалій задумав створити трьохтомник (посібник для вузів) з „Російської історії” як своєрідний синтез російської та української історії. Перший том, що називався „Княжа Русь (до Івана III)” вийшов 1914 р., другий – „Історія Московської держави” – залишився у рукопису, а третій том мав бути присвячений історії українського народу¹⁷. Такий історіографічний план сам Д. Багалій у листі до В. Вернадського (від 8 листопада 1919 р.) пояснював тим, що російська та українська історії „складають дві галузі, які вийшли з одного спільного кореня (київського періоду) (виділено – Н. Ю.)”¹⁸. Як бачимо, в 1919 р. харківський вчений вже відійшов від концепції „спільноруської народності”, але продовжував визнавати „спільноруськість” Київської Русі. Останнього погляду, з деяким застереженням, він дотримувався до кінця життя, про що йтиметься нижче.

Інший відомий історик та філолог-славист, професор Київського університету Т. Флоринський, декларуючи тезу про „єдиний руський народ” у складі „трьох його головних племінних різновидів”, зазначав: цей народ склався з східнослов’янських племен, які „здавна були об’єднані спільним ім’ям *Русі, руських*, а заселена ними земля носила спільну назву *руської землі*”¹⁹. Вже тоді в них була міцна свідомість „племінної” або „етнічної єдності”²⁰. Для Т. Флоринського

безсумнівним є те, що утворення трьох руських народностей відбулося в історичну добу. Зародки сучасної етнографічної диференціації цих народностей, на його думку, можна побачити вже в певній діалектичній і взагалі етнографічній різноманітності давньоруських племен. Склалися ж ці народності в XIV – XVI ст. під впливом „своєрідних історичних умов, в яких опинилися різні частини руського народу після татарської навали”²¹. Відповідно – росіяни в Московській державі, білоруси в Литовському князівстві, а українці – в Польщі і Литві. Зауважимо, що подібні твердження, як от, про час формування східнослов’янських народностей, згодом стали усталеними в історичній науці СРСР.

Вираз Т. Флоринського про „різні частини руського народу” свідчить про те, що вчений все ж таки визнає, хоча і не дуже виразно на рахунок цього висловлюється, існування в давньоруську добу єдиного руського народу, який складався з окремих племен. Подібні уявлення щодо тогочасного етнічного утворення східних слов’ян були характерні й для деяких радянських істориків (А. Насонова, М. Державіна, В. Пічети та ін.). Т. Флоринський підводить до думки, що давньоруські племена фактично були консолідовані в певну етнічну єдність, адже вони мали таку важливу її ознаку як (етнічна) самосвідомість.

Учень В. Антоновича, професор Новоросійського університету (м. Одеса) І. Линниченко в 1897 р. у своїй вступній лекції (під час роботи в Московському університеті) наголошував на необхідності „паралельного вивчення північної і західної руської історії”, оскільки „історія західної і південно-західної Русі ... історія загальноруська, з тими ж правами (виділено – *Н Ю.*), що і історія північно-руська”²² Подібним чином дещо пізніше висловлювався і О. Пресняков (наукова платформа російського вченого висвітлюється нижче). Виходячи з цієї позиції, І. Линниченко не погоджувався з М. Грушевським з приводу заперечення останнім „общерусской” історії та „общерусской” народності, а зокрема і „спільноруськості” Київської Русі²³ Всі ці питання були пов’язані з проблемами етногенезу як у теоретичному так і в конкретно-історичному аспектах. У 1917 р. І. Линниченко піддав критиці основні контраверсійні

(стосовно традиційної („звичайної”) схеми „руської” історії) положення концепції М. Грушевського у відкритому листі до провідного українського історика. Хоча подібні публіцистичні виступи І. Линниченка проти українства не зробили ніякого впливу (як вважає автор його некролога)²⁴, але ця полеміка може слугувати в якості взірця, який ілюструє непримиренність позицій між малоруською і українською самоідентифікаціями, або ж, за виразом А. Малашевича, в якості прикладу „конфлікту взаємовиключних лояльностей”²⁵.

У цій публікації І. Линниченко найбільш повно висловив власні міркування і з етнонаціологічних проблем. Вчений робить спробу визначитися з дефініціями, але вони в нього наявні в обмеженій кількості через нерозробленість у науці чіткого понятійного лексику етногенетичної типології. Так, плем’я і народ у І. Линниченка синонімічні поняття, які складають першу ланку названої ієрархії. Відразу за ними йде поняття нації. Ці поняття є родовими, а, народність, яка є складовою частиною нації, згідно з логікою І. Линниченка, є видовим поняттям. Хоча, на думку історика, плем’я або, що теж саме, народ є союзом кровним чи фізичним. Утім, вчений виступає проти расової антропології, вносячи заувагу: „чистих, без домішок, народів не існує”²⁶. Відштовхуючись від цього, він вказує, що окрім південної частини східнослов’янських племен (полян, древлян, сіверян, бужан, уличів, тиверців та хорватів) до складу „південно-руського” (тобто – „малоруського”) племені увійшла також велика кількість інших народів. Подібні процеси відбувалися і при етногенезі білорусів та росіян²⁷.

У трактуванні поняття „нації” І. Линниченко йде за французьким культурологом Е. Ренаном та німецьким вченим Е. Мейером, які вважали націю явищем духовного порядку, що виникає на вищому щаблі культурного розвитку певної людності. Згідно з міркуваннями цих вчених, до яких приєднується І. Линниченко, для утворення нації необхідно насамперед вольове зусилля, наявність якого відрізняє націю від племені. Далі І. Линниченко підводить до думки, що головною ознакою нації є національна самосвідомість як усвідомлення спільності різноманітних інтересів²⁸. Через це він стверджує існування російської нації, яка складається як зі споріднених народів

(великоросів, малоросів та білорусів), так і з „елементів чужинського походження”. Все-таки, насамперед, російську націю складають названі споріднені народи, що „**виросли з одного спільного кореню ... гілки одного прадерева – східних слов’ян** (виділено – *Н. Ю.*)”²⁹ Зазначимо, що остання теза І. Линниченка подібна до багаліївської. З другої половини 30-х рр. ХХ ст. вона поступово стає загально-прийнятною в радянській історіографії та партійно-державних документах. Однак, як бачимо, у міркуваннях І. Линниченка відсутнє поняття „народності” в розумінні її як окремої проміжної етноспільноти між плем’ям і нацією. Російська нація складається, зокрема, з трьох споріднених народів або народностей, які мають „спільний корінь” – східнослов’янські племена.

Зауважимо, що погляди представників „триєдиноруської” течії в імперській історіографії найбільш вплинули на історіографічний процес початкового формування радянської концепції давньоруської народності.

2. 1. 2. *Етнічні процеси давньоруської доби згідно поглядів М. Костомарова*

Найбільшу увагу теоретичним питанням етнічного розвитку „руського” народу Київської Русі та „удільно-вічової” доби серед східнослов’янських істориків ХІХ ст. приділив М. Костомаров. Оригінальність його поглядів заслуговує окремого розгляду. М. Костомаров, як і практично усі тогочасні дослідники, у власних міркуваннях виходив з загальноприйнятої парадигми „єдиної народності”³⁰. Однак, у своїх працях він детальніше і виразніше інших дослідників розглядав відмінні риси і особливості „руських” народностей, насамперед, „малоросійської” (чи, інакше, – „південноруської”) та „великоруської”³¹. Цей поділ, який у нього наразі не виключав єдності, М. Костомаров розпочинав з часу виділення східних слов’ян з праслов’янської єдності. Його погляди-переконання з цієї тематики було узагальнено в праці „Думки про федеративне начало в Давній Русі”³². Частково він торкався зазначених аспектів і в інших працях³³.

З самого початку розселення східних слов’ян на теренах Східної Європи на заваді процесу складання їх в єдиний народ, згідно з

М. Костомаровим, стали великі простори та „різновидність” окремих племен чи народів. Цю „різновидність” вчений аргументує як за допомогою відомих прикладів з літопису, так і реконструкціями на основі розгляду сучасних йому відмінностей³⁴. На його думку, впродовж століть процесові об’єднання східного слов’янства в єдине ціле заважали також і зовнішні обставини, пов’язані з підпаданням під владу інших народів. Для об’єднання був необхідний такий зовнішній поштовх, який би міг надати розрізненним племенам спільну мету³⁵. Саме такий поштовх і відбувся, за М. Костомаровим, у IX ст. спочатку для північно-західної частини „Руського материка”, куди на князювання були запрошені варяги, а потім і для всієї Русі³⁶. Проте єдина державність не знівельовала місцевої самобутності племен, і більш споріднені між ними поступово починають складатися в окремі народності протягом „удільно-вічової” доби.

Першою такою народністю, що складалася, за М. Костомаровим, була новгородська, а наступною – білоруська³⁷. За ними послідувало складання ще чотирьох народностей – південноруської, сіверської, псковської та великоруської³⁸. Як вважає, коментуючи М. Костомарова, В. Баран, цей поділ близький до політичної структуризації тих східнослов’янських племінних союзів, що склалися напередодні виникнення Київської держави та не суперечить трьом основним напрямкам розвитку східнослов’янських племен відповідно до даних археологічних джерел VI-X ст.³⁹ Однак зазначимо наступне: М. Костомаров виходив з ідеї існування федералізму давньої Русі як процесу одночасного складання всієї „Руської землі” в „єдинодержавне тіло” та утворення „політичних спільностей”, які, зберігаючи кожна свою самобутність, разом з тим, не втрачали між собою зв’язку і єдності, що проявлялося у їх сукупності⁴⁰. До того ж вчений визнавав існування в удільно-вічову добу єдиного „руського” народу⁴¹ як великого етнічного цілого, що однак не виключало етнографічної своєрідності окремих його частин⁴². „Руський народ” тієї доби складався, за М. Костомаровим, з шести названих народностей, тобто не був монолітною етноспільнотою, й існування цього народу уявлялося йому у вигляді „загальноруської народної стихії”⁴³

Зауважимо, що М. Костомаров обстоював думку стосовно досить раннього формування з групи південно-східнослов'янських племен „малоруської” народності⁴⁴, але розумів під нею лише „праобраз сучасного”⁴⁵ (мається на увазі сучасний вченому стан української народності).

Етнічна диференціація східнослов'янських народностей давньоруської доби разом з тим доповнювалася у М. Костомарова ознаками єдності, що „встановлювали між ними зв'язок і слугували приводом для того, щоби вони всі носили ... назву спільної Руської землі, належали до одного спільного складу та усвідомлювали цей зв'язок”⁴⁶. Такими ознаками єдності дослідник вважав – походження, побут, мову, єдиний княжий рід, християнську віру та єдину Церкву⁴⁷. Далі вчений детально розкриває і аргументує ці основи єдності⁴⁸. Найважливішою ланкою єдності частин „руського” народу стала, на думку М. Костомарова, православна віра і єдина Церква⁴⁹. Так, православ'я „утворювало і стверджувало **вищу єдину народність** (виділено – *Н. Ю.*) замість окремих”⁵⁰. Однак, не зважаючи на ці основи єдності, що „сприяли підтримці і розвитку ідеї єдності Руської землі”, вони не були достатньо міцні, щоби довести „народні сили до єдинодержав'я і частини – до повного злиття”⁵¹. Підсумовуючи свої міркування, М. Костомаров зазначає, що в своїй причетності до політичної сфери тенденція розвитку домонгольської Русі спрямовувалася до федерації⁵².

Зазначимо також, що М. Костомаров не дав дефініції таких понять, як „народ” і „народність”, а тому їх вживання ним не слід розглядати в загальноприйнятому радянською історіографією розумінні. В той же час саме М. Костомаров запропонував розглядати етнічну консолідацію певної спільноти через виокремлення ознак її єдності або спільності її окремих частин. Такий теоретичний підхід став характерним для радянських фундаторів концепції давньоруської народності. Деякі радянські історики прямо посилалися на положення М. Костомарова. Наприклад, К. Гуслистий, наводячи докази відносної єдності „древнеруського народу”, визнавав велику роль релігійної єдності. В цьому місці він посилався на М. Костомарова, зокрема наводив з розглянутої нами праці цитату про

значення православ'я в утворенні „вищої єдиної народності”⁵³ Український компартійний філософ і історик Ф. Єневич за допомогою міркувань М. Костомарова аргументував колишню етнічну єдність українського і російського народів⁵⁴.

2. 1. 3. *Проблема давньоруської етномовної спільності в працях О. Шахматова*

Перше ґрунтовне історико-лінгвістичне осмислення початку східнослов'янської етномовної спільності, процесу становлення, розвитку, діалектної побудови і розпаду давньоруської мови належить О. Шахматову. За словами знаного українського вченого В. Петрова, О. Шахматов „сполучав в собі лінгвіста й історика не як фах або дисципліну, а плекав історизм як засадничий принцип, керівну ідею й мету”⁵⁵. В. Петров вважав, що праці О. Шахматова є мірилом рівня найбільших досягнень східнослов'янської мовознавчої науки⁵⁶. Останню книгу О. Шахматова „Найдавніші доли руського племені”, яка має більш історичний, ніж мовознавчий характер, Ю. Готьє назвав „безумовно самою блискучою з його праць, де застосовано гострий науковий аналіз”⁵⁷. Зауважимо, що О. Шахматов у своїх теоретичних побудовах виходив з концепції „єдиного руського племені”

У своїх працях, починаючи з кінця ХІХ ст., цей визначний російський лінгвіст дещо змінював і удосконалював власні погляди, тому їх узагальнення зробимо, спираючись на його дослідження останнього періоду творчості. О. Шахматов розпочинав етногенез „руського” (тобто – східнослов'янського) народу з часу розпаду праслов'янської єдності, яку він датував V – VI ст. н. е. Саме тоді виділилося з цієї єдності „руське плем'я” як східна її гілка. В ту „доісторичну” добу східне слов'янство теж складало єдність, що включала в себе „предків всіх сучасних руських племен”⁵⁸. Ядром східного слов'янства, згідно міркувань О. Шахматова, були анти, які оселилися на Волині та Середньому Подніпров'ї. Названий регіон став „колискою руського племені”, оскільки східні слов'яни склали тут „єдине етнографічне ціле”⁵⁹. Доказом проживання східнослов'янської єдності на обмеженій території є існування „спільноруської прамови”, адже інакше вона не могла скластися⁶⁰. Необхідно вказати, що

О. Шахматов категорично відкидає думку, властиву М. Грушевському, про те, що анти були предками лише українців⁶¹. Анти, згідно з О. Шахматовим, предки Русі, тобто всього „руського” народу⁶².

Наступна доба з IX – X до XIII ст., за працями вченого, була власне давньоруським етапом історії східного слов'янства. Але вже в цей час, як наслідок розселення східних слов'ян по Східно-Європейській рівнині, єдина давньоруська мова диференціюється на три великі наріччя – північноруське, східноруське та південноруське. Носіями останнього були племена волинян, дулібів, полян, древлян, тиверців та уличів (іноді О. Шахматов додає і сіверян). Однак розподіл східних слов'ян на три групи не порушив розвитку їх єдиної мови. Вирішальну роль у цьому відношенні зіграла Київська держава. З її виникненням складається „спільноруське життя”, розвивається процес спільноруської мовної інтеграції.⁶³ В цю добу східне слов'янство знову злилося в „одну сім'ю, пов'язану політичними та культурними вузами”⁶⁴. Отже, не має рації сучасний український дослідник Л. Залізняк, коли стверджує, що О. Шахматов (якого Л. Залізняк чомусь називає „батьком” теорії про єдину давньоруську мову), „змушений був визнати її (давньоруської мови – *Н. Ю.*) існування лише до виникнення держави Русь”⁶⁵. Цитата з О. Шахматова, яку приводить на підтримку своєї тези Л. Залізняк, аж ніяк не заперечує існування давньоруської мови російським філологом у період Київської Русі. Йдеться про фіксовані О. Шахматовим говори і діалектні особливості, наявні в писемності Новгороду та київського півдня. Однак не потрібно бути лінгвістом, щоби розуміти те, що наявність говорів і діалектів у певній мові зовсім не скасовує її внутрішню єдність. За О. Шахматовим, лише в XIII ст. давньоруська мовна спільність розпадається, а в наступні століття на її основі формуються окремі східнослов'янські мови⁶⁶. В останній узагальнюючій праці з проблеми східнослов'янського етногенезу „Найдавніші долі руського племені”, що вийшла 1919 р., О. Шахматов дотримується тієї точки зору, що три „руські народності” (тобто – білоруська, російська та українська) почали складатися вже в давньоруську добу на основі „літописних” племен⁶⁷.

Один із фундаторів концепції давньоруської народності Б. Греков ще в другій половині 1930-х рр. високо оцінював внесок

О. Шахматова в дослідження історії давньої Русі⁶⁸. Хоча О. Шахматов не використовує терміни „народ” та „народність” для означення етнічної єдності східних слов’ян в давніші періоди їх спільного життя, але, згідно з висновком відомого радянського філолога С. Обнорського, – О. Шахматову належить „найбільш струнка і науково обґрунтована побудова” схеми утворення давньоруської народності та наступних народностей східних слов’ян⁶⁹. З цим висновком солідаризується В. Петров⁷⁰. Останній, зокрема, зазначає, що шахматівська схема етногенезу східного слов’янства „викладалася з університетських кафедр, засвоювалася як останнє слово науки, як науково довершена і бездоганна”⁷¹. Саме з праці О. Шахматова „Найдавніші долі руського племені” розпочинає огляд (в неопублікованій статті другої половини 1950-х рр.) розробки питань етногенезу на матеріалах ономастики в радянській науці В. Петров⁷².

Таким чином, шахматівська схема етногенезу східного слов’янства заклала підґрунття для появи в майбутньому концепції давньоруської народності.

2. 2. Питання етногенезу східного слов’янства в концепції М. Грушевського та ставлення до неї інших дослідників

2. 2. 1. Погляди М. Грушевського на етногенез східних слов’ян

Переважна більшість російських дослідників, з одного боку, приєднувалася до викладеної вище основної думки М. Погодіна⁷³, а з іншого – у своїх міркуваннях з приводу історичного процесу ці ж вчені проявляли тенденцію протиставляти Київську Русь – Володимиро-Суздальській та Московській Русі. Зокрема, цю спрямованість закріпили найбільш визначні російські історики-систематики – С. Соловйов⁷⁴ і В. Ключевський⁷⁵. Вони фактично стверджували в своїх курсах самобутність Північно-Східної Русі, яка стала колискою нових відносин в економічній, соціальній і політичній сферах⁷⁶. Таким чином, ці вчені руйнували уявлення про органічний історичний зв’язок Південної та Північно-Східної Русі⁷⁷. Логічний розвиток їхніх положень призводив до суджень близьких за своєю внутрішньою

суттю твердженням, що їх висловив дещо пізніше М. Грушевський. Наприклад, у передмові до збірника статей, виданого в кінці XIX ст., стверджувалося наступне: „Дніпровська Русь – давня доба нашої історії не лише хронологічно, але і дуже далека реально від наступної історії власне Росії, яка виросла з удільного князівства Північно-Східної Русі. Русь Дніпровська і Русь Північно-Східна – дві зовсім різні історичних дійсності; історію тієї та іншої створюють два різних відділа руської народності”⁷⁸.

Отже, традиційна схема історії Росії, що склалася в російській імперській історіографії, передбачала парадоксально суперечливе поєднання домінант: з одного боку, Київський період відносили виключно до історії великоруського народу, а з іншого – фактично стверджувалась відрубність історії Володимиро-Суздальської Русі та Московського князівства від Київської Русі.

Як слушно відмітив свого часу О. Пресняков, аргументи російських істориків щодо відрубності початкової історії Московської Русі від Київської багато в чому розвинув видатний український вчений, академік М. Грушевський⁷⁹. У своїй відомій статті „Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства” він висунув концепцію про окремішність українського історичного процесу від російського, починаючи ще з антської доби. Згідно з цією концепцією, Київська Русь визнавалася як утвір лише українського народу. Існування спільноруського періоду історії та „спільноруського” народу українським істориком відкидалися. Сутність погляду вченого зводилася до слідуючого узагальнення: “Київська держава, право, культура були утвором однієї народності, українсько-руської; Володимиро-Московська – другої, великоруської...”⁸⁰. Відповідно до цього М. Грушевський вибудовує подальші віхи своєї схеми, зокрема, пов’язує добу Київської Русі з наступним періодом історії України: “Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а в Галицько-Волинський XIII віку...”⁸¹. Отже, робить висновок вчений: “Общеруської історії не може бути, як немає общеруської народності”⁸². Зазначених поглядів М. Грушевський дотримувався і розвивав їх у чергових своїх працях.

Деякі принципиві теоретичні міркування з приводу етногенезу українського народу вчений висловив у I-му томі „Історії української літератури”, що вийшов у Львові 1923 р. Тут, по-перше, він робить висновок щодо перебільшення культурної спільності народів індоевропейської групи. На переконання М. Грушевського, „індоевропейська група рано стала тільки мовною групою, далеко більш одноцільною в мові, ніж в житті і культурі”⁸³. Конкретна схема етнологічної еволюції українців виглядає, за М. Грушевським, як складний етносоціальний процес, що включав як об’єднувчі, так і роз’єднуючі чинники, періоди як сталого автохтонного розвитку, так і міграції⁸⁴. „Історичне життя” українців починається з антських часів. Тоді вже „українська галузь ... опановує ту територію, яку доля судила їй як її історичний верстат ... Від цього часу ці два елементи зв’язуються нерозривно і починається процес національного формування – перетворення людності в національну спільноту на її національній території під впливом обставин, даних сею територією”⁸⁵. Тому й в цій праці М. Грушевський наголошував на місцевій українській самотності культури Київської Русі⁸⁶.

Процес українського етногенезу, за М. Грушевським, триває і досі⁸⁷. З цією думкою перегукується теза вченого, що ним висловлена в рецензії з приводу виходу в світ німецькомовного видання відомої книги російського етнографа Д. Зелєніна „Руська (Східнослов’янська) етнографія”, про те, що сучасна українська народність – „продукт останніх століть”⁸⁸.

Погляди М. Грушевського в основному стали поділяти й інші українські історики, вони поступово стали усталеними в українській історичній науці, особливо після революції 1917 р.⁸⁹

2. 2. 2. *Корективи щодо візії Київської Русі в концепції*

М. Грушевського у працях Д. Багалія та М. Яворського

Історичну схему М. Грушевського згодом визнав і академік Д. Багалій⁹⁰, хоча і з незначними застереженнями. Зокрема, в праці „Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті” (1928 р.) він не зовсім погоджується з М. Грушевським у питанні стосовно місця Київської держави в українській та російській історії⁹¹. Цю оцінку Д. Багалій повторює й у 1930 р. у своєму листі до журналу

„Прапор марксизму”: „Я визнаю правильною схему М. С. Грушевського щодо початку української історії ще з Київської доби ... і вношу свій коректив до цього початку, визнаючи Київську добу як початкову і для історії великоруського народу, одначе в далечє меншій мірі, ніж для початкової історії України”⁹². Ця, дуже поміркована багаліївська „коректива” схеми М. Грушевського, викликала осудження і з боку сучасного вітчизняного історіографа О. Удода, який прокоментував її таким чином: „Тобто, російська історична думка ще тяжіла над ним (Д. Багалієм, – Н. Ю.), в той час як М. Грушевський застосовував передову західноєвропейську методологію і був вільний від «азіатських впливів» московських істориків”⁹³. Очевидно, що подібне твердження цілком надумане.

Провідний на 1920-і рр. український історик-марксист М. Яворський у своїх курсах “Історія України” виразно поділяє схему осібного українського історичного процесу. Звичайно, як марксист М. Яворський в центр історичного процесу ставить класову боротьбу. Це наглядно ілюструє вже сама періодизація історії України, яку науковцем розроблено згідно формаційного принципу⁹⁴. Все ж таки, як вважає А. Санцевич, центральною ідеєю концепції М. Яворського була теза про національну історію України, яка, втім, включає в себе також й історію інших народів, що населяли українські землі⁹⁵. М. Яворський визначав, що на певних історичних етапах минуле України входило в загальноросійський (а для деяких регіонів – у загальнопольський чи австрійський) процес⁹⁶. Відводячи багато місця в своїх узагальнюючих курсах українському національному рухові та історії всіх українських земель, незалежно від того, до складу яких держав вони входили на певних історичних етапах, М. Яворський, таким чином, поділяв схему М. Грушевського⁹⁷. В одній з неопублікованих праць М. Рубінштейна є ось яке спостереження з приводу методики М. Яворського: що той брав історичний матеріал у М. Грушевського та вдягав його у “марксистське вбрання”⁹⁸. Такий підхід до історії України призводив М. Яворського, за слушним спостереженням О. Рубльова, до певного дуалізму та еклетики⁹⁹.

Але необхідно зазначити, що М. Яворський не погоджується з положеннями М. Грушевського стосовно Київської Русі. Український

історик-марксист вважав цю державу, „створену варягами-руссю”, спільною державою тодішніх східнослов'янських племен¹⁰⁰. Лише в кінці XII ст. “виросли три нових осередки: це була Новгородська земля, Суздальське князівство, що дало почин Московській державі, та Галицьке королівство. Заразом довершувалося розділення єдиної тієї мови, що нею говорили племена Київської Русі. Північні племена, змішавшись з фінами, дали початок великоруській народності, а південні – українській”¹⁰¹. Як бачимо, М. Яворський відносить початок формування української та російської народностей на кінець XII ст., а замість білорусів, згадує новгородців. Концепція історії України М. Яворського, хоча і справила певний вплив на формування “марксистсько-ленінської” схеми, однак на рубежі 1920-х – 1930-х рр. була засуджена як “псевдомарксистська”¹⁰².

2. 2. 3. Білоруська історіографія та „схема” М. Грушевського. Погляди В. Пічети

Концепції окремішності історичного процесу східнослов'янських народів визнали і провідні фахівці, що займалися дослідженнями походження і формування білоруської мови та народності. Скільки-небудь значних історичних праць, написаних саме білоруськими істориками, де б проводилися співзвучні до тверджень М. Грушевського положення щодо історії білорусів, практично не було, як до революції 1917 р., так і в радянські часи, принаймні до 1950 – 1960-х рр. Це ж стосується дослідників із Західної Білорусії міжвоєнного періоду, яка входила на той час до складу Польщі. В цілому цю обставину можна пояснити тим, що процеси націотворення в Білорусії, порівняно з Україною, відбувалися з більшим запізненням¹⁰³. Як наслідок, національна самосвідомість і самоідентифікація була практично відсутньою не лише серед широкого народного загалу, але і в колах інтелігенції, навіть станом на 20-ті рр. ХХ ст.

Відсутність виразної національної самоідентифікації в Білорусії опосередковано визнає в заключному слові на X-му з'їзді РКП(б) головний „експерт” більшовицького керівництва з національних питань Й. Сталін, коли доводить існування окремої від російської білоруської мови та національності. Зокрема, він відкидав

звинування в тому, що „ми, комуністи, начебто насаджуємо білоруську національність штучно. Це невірно. Існує білоруська національність, у якої є мова (своя), відмінна від російської, через що підняти культуру білоруського народу можна лиш на рідній її мові”¹⁰⁴ Далі Й. Сталін порівнює мовно-національну ситуацію в Україні та Білорусії й зазначає, що десь через роки п’ять „коренізація” в Білорусії вже дасть свої наслідки подібно до України¹⁰⁵

Також необхідно враховувати більш провінційний характер Білорусії у Російській імперії, відсутність сталої історичної школи взагалі, не кажучи вже про скільки-небудь виразні її національні риси. Досліджували історію Білорусії в основному українські, російські та польські вчені або представники інших народів. Сучасна російська дослідниця Е. Єршова стверджує, що до революції 1917 р. власне білоруська історична наука ще не склалася¹⁰⁶. Втім, у виробленні білоруської національної історичної концепції ще з кінця ХІХ ст. помітну роль відіграли такі дослідники, як А. Кіркор, О. Турчінович, М. Довнар-Запольський, Є. Карський, В. Ластовський тощо¹⁰⁷. Вперше питання про етногенез білоруського народу було поставлено Є. Карським на початку ХХ ст. в І-му томі його дослідження „Білоруси”¹⁰⁸. Найбільше значення у виробленні білоруської національної історичної концепції мали історичні праці учня В. Антоновича М. Довнар-Запольського¹⁰⁹. Однак лише з початком революції 1917 р., останній, дійсно, стає творцем теорії безперервного розвитку білоруського народу від Полоцького князівства до ХХ ст. Основні концептуальні засади самобутності історичного життя білоруського народу були викладені вченим у праці „Основи державності Білорусі”, що вийшла в 1919 р.

У процес становлення білоруської національної історіографії доби „коренізації” в БСРР (20-ті рр. ХХ ст.) помітний внесок зробив В. Пічета (по національності його батько був серб, а мати – українка), відомий також працями з історії України, Росії та інших слов’янських країн¹¹⁰. На цей період він став провідним істориком Білорусії, організатором і керівником історичної науки¹¹¹. Ще в 1918 р., коли В. Пічета очолював Білоруське науково-культурне товариство, він прочитав у Білоруському народному університеті в Москві курс лекцій

з історії білоруського народу¹¹². В одній з перших своїх загальних праць з історії Білорусії під назвою „Історичний нарис білоруського племені” (1920 р.), В. Пічета простежує осібну історію білоруських земель, починаючи від заселення їх „літописними” племенами – предками білорусів і, кінчаючи початком ХХ ст¹¹³. На сторінках цієї праці В. Пічета виразно поділяє схему окремішності історичного процесу народів Східної Європи. Процес формування білоруської народності він показує як складний і довготривалий. Лише в добу входження білоруських земель до складу Литовського князівства, згідно з міркуваннями В. Пічети, можливо вести мову про білоруську народність¹¹⁴. Слово „плем’я”, вжите вченим у назві книги, однак нагадує вирази Т. Флорінського та І. Линниченка про „племінні різновиди” та „племена” єдиного „руського” народу. А стосовно вживання цієї термінології у дослідженнях В. Пічети, то можна вважати, що воно є не випадковим, бо ж він був учнем В. Ключевського, який справив на нього великий вплив¹¹⁵.

У посібнику, присвяченому джерелам та історіографії „руської” історії, В. Пічета також дотримується схеми М. Грушевського, коли окремо розглядає джерела та історіографію Північно-Східної Русі, України та Білорусії¹¹⁶. Однак назва цієї книги – „Вступ до руської історії” – як видно, поєднує в „общеруську” історію всі ці країни. Більше того, з передмови до посібника стає зрозумілим, що для автора існує і „общеруська” народність. Джерела та історіографія історії „гілок” єдиного „руського” народу вчений розглядає лише в розумінні територіального поділу. З приводу погляду В. Пічети на „общеруську” народність давньої доби, радянський білоруський історик Ю. Драгун зазначає, що у вказаному посібнику автор ще „не міг чітко сформулювати теорію про складання давньоруської народності і запропонувати строгий науковий термін”¹¹⁷. „Руський” народ „в широкому сенсі цього слова”, за В. Пічетою, складається з трьох окремих „національностей”¹¹⁸.

Вчений наголошував у одній з програмних статей цього часу, що „Історія Білорусі ... є спроба історії білоруської національності зі становища ревізії старих, централістичних поглядів, солідарності з наукою історії України”¹¹⁹. Отже, зовні приєднуючись до концепції

М. Грушевського (в іншому місці посібника В. Пічета прямо визнає правильність поглядів українського вченого на те, що „історичні долі Київської Русі і Північно-Східної Русі розвиваються паралельними шляхами”¹²⁰), В. Пічета залишався на позиціях прихильників „триєдності” „руського” народу, незважаючи на ту обставину, що він визнавав існування трьох окремих національностей і трьох окремих мов у східних слов’ян. Забігаючи наперед, зазначимо, що цього поєднання майже не сумісних поглядів вчений дотримувався до кінця свого життя (помер у 1947 р.).

З кінця 1920-х рр. В. Пічета починає поступово відходити від схеми осібною історичного процесу розвитку східних слов’ян. Пов’язано це було з початком розгрому національних історичних шкіл та початком оформлення нового ідеологічного напрямку більшовицької політики у галузі історії – показу єдності історичного процесу народів СРСР. Діяльність В. Пічети в ці роки піддається огульній критиці і політичним звинуваченням¹²¹. Вченого в 1930 р. заарештовують у „справі істориків” і після двох місяців тюрми він висилається у В’ятку, а потім у Вороніж¹²².

В одній з неопублікованих праць кінця 1920-х рр. під назвою „Історичні долі Української Русі” вчений, хоча і дотримується „схеми” М. Грушевського, але з великими застереженнями. Білоруський історик виразно включає давньоруську добу до часів удільної роздрібненості в контекст „загальноруської” історії, вважає Київську державу „початковою формацією руської державності”¹²³. Щоправда, цю державу він іменує „політичним союзом”, а отже, ставить під сумнів її внутрішню єдність. „Ядром” цього союзу була, за В. Пічетом, Південна або Українська Русь. Але цю землю він не вважає для тієї доби як етнічно українську. Ця Південна Русь була спільним ядром східних слов’ян: „Тут концентрувалася більшість східного слов’янства. Тут знаходилася його політична, економічна, культурна та релігійна серцевина, звідси простягалися різноманітні нитки, що зв’язували воедино всі гілки східного слов’янства, тут за тодішнім виразом було руське життя”¹²⁴. Як бачимо, зв’язок з поглядами М. Грушевського в наведеній цитаті простежується лише в означенні „творчої території” – Південної Русі. Надалі, з розпадом держави,

східне слов'янство починає відособлюватися географічно, політично й економічно. Втім, нові землі й князівства з новими політичними центрами, що утворювалися, об'єднували „деякі групи відповідно до географічного розміщення населення”, а не етнічного. В цьому відношенні розпалася на три частини (Чернігово-Сіверська земля; Київська та Переяславська; Галичина і Волинь) і Південна Русь¹²⁵ У подальшому викладі історії „Української Русі” історик простежує „історичну долю” України за доби „Малоруського королівства” (тобто – Галицько-Волинського), литовського і польського панування, що ззовні відповідає „схемі” М. Грушевського. В. Пічета, на жаль, у цій праці обходить мовчанкою питання хронологічних меж формування української народності, але використовує вирази „малоруська народна маса” (в добу до Люблінської унії) та „українська народна маса” стосовно доби польського панування¹²⁶ У статті В. Пічета виразніше, ніж раніше, дотримується уявлення про „спільноруську” мову і культуру часів російського панування, що не дуже змінила, за висловом вченого, „етнографічне обличчя” „народної маси України”¹²⁷

Отже, згідно з поглядами В. Пічети, в добу існування Київської держави не існує окремих східнослов'янських народностей, проте не існує і єдиної давньоруської народності – скоріше, конгломерат „руських” племен. Однак ця держава визначається ним як спільна для всіх східних слов'ян. Зв'язок з ідеологією „триєдності” простежується в статті досить чітко. Прикметно, що у викладі історії України вчений жодного разу не вживає термінологічного виразу „українська народність”.

2. 2. 4. *Ставлення до концепції М. Грушевського російських істориків М. Любавського й М. Покровського*

Існує думка¹²⁸, що й провідні російські історики того часу (О. Пресняков, М. Покровський, М. Любавський та ін.) поділяли положення схеми М. Грушевського. Але подібні міркування спрощують реальну історіографічну ситуацію. Що ж до позиції О. Преснякова, то на її аналізові зупинимось в окремому підрозділі.

Справді, М. Любавський у своїй відомій монографії кінця 1920-х рр. “Утворення основної державної території великоруської народності” всю увагу зосереджує лише на великоруському народі та Московському князівстві¹²⁹. За це він, до речі, був звинувачений у російському націонал-шовінізмі¹³⁰. Прикметно, що вчений використовує термін „великоруський”, а не „російський” чи „московський”. Це вже слід розглядати як те, що М. Любавський дотримується парадигми „єдиної народності” у складі трьох „руських” народностей. Показовою в цьому сенсі є праця М. Любавського „Основні моменти історії Білорусії”, що вийшла в 1918 р. На її сторінках історик стверджує: в зв’язку з тим, що „білоруське плем’я у більшій частині свого історичного часу не мало своєї власної державності”, то його історія – „переважно історія племені й особливої різновидності руської культури”¹³¹. В підсумку М. Любавський висловився, випереджаючи ідеологеми вже сталінських часів, так: „лише спираючись на братський великоруський народ, у тісній і політичній єдності з ним, білоруське плем’я може утвердити для себе достатню національну бутність”¹³².

М. Покровський фактично розглядав Україну як частину Росії¹³³. Наближення до позицій М. Грушевського проглядається у М. Покровського стосовно давньоруської доби в репліці: “Київський і Московський періоди – це не два послідовні акти однієї і тієї ж драми, а дві паралельні драми, дві варіації на одну і ту ж тему”¹³⁴. Але ж тема ця – це історія однієї російської національності¹³⁵. Промовистим є факт, наведений В. Кравченком, про те, що М. Покровський ухилився від відповіді на запитання Д. Багалія стосовно власного ставлення до „схеми” М. Грушевського¹³⁶. Необхідно зауважити ось яку обставину: в своїх загальнотеоретичних статтях та виступах на конференціях М. Покровський обстоював ідею показу єдності історичного процесу народів СРСР¹³⁷. Ця ідея якраз і стала провідною в майбутній радянській версії історії народів СРСР і, насамперед, східнослов’янських.

2. 3. Питання киево-руської спадщини та етногенезу східнослов'янських народів у працях О. Преснякова¹³⁸

2. 3. 1. Оцінка ставлення О. Преснякова до „схеми” М. Грушевського в історіографії

Серед ідейних попередників радянських істориків з питань киево-руської спадщини та етнічного утворення східних слов'ян давньоруської доби чільне місце належить визначному російському фахівцю з проблем середньовічної історії Східної Європи О. Преснякову (1870–1929 рр.), представнику петербурзької історичної школи. Однак в українській історіографії побутує думка, що названий історик був прихильником історичної схеми М. Грушевського¹³⁹. Враховуючи деяку несумісність відзначених у попередньому підрозділі положень українського історика з твердженням про те, що О. Пресняков був ідейним попередником радянських істориків з питань киево-руської спадщини та етнічного утворення східних слов'ян в давньоруську добу, слід з'ясувати це питання.

Один з найвідоміших сучасних критиків концепції давньоруської народності Л. Залізняк з приводу ставлення О. Преснякова до схеми М. Грушевського зазначає таке: „Остаточну перемогу «южан» (українських істориків – Н. Ю.) у боротьбі за історичну спадщину княжого Києва констатує відомий російський історик О. Пресняков, який не тільки визнає схему історії східних слов'ян М. Грушевського, але й застосовує її в дослідженні російської держави”¹⁴⁰. В іншій праці сучасний науковець стверджує, що О. Пресняков визнавав Київську Русь „Малоросією, тобто Україною”¹⁴¹. Принагідно варто внести суттєву заувагу-коментар: Л. Залізняк у всіх своїх статтях не дає конкретних посилань на відповідні місця у працях О. Преснякова.

Показово, що історіографічний міф про солідарність О. Преснякова з історичною концепцією М. Грушевського почав оформлюватися в національній українській історіографії відразу після смерті внаслідок тяжкого онкологічного захворювання – в 1929 р. – російського вченого.

На початку 1930 р. в українознавчому часопису „Україна”, головним редактором якого був М. Грушевський, виступив зі статтею

один з його учнів – В. Новицький. Вже сама назва статті – „Історична праця проф. О. Є. Преснякова і розмежування великоруської та української історіографії” – здавалося б, розкривала історіографічні засади праці російського історика. У статті В. Новицький стверджував, що О. Пресняков у своїй монографії „Утворення великоруської держави” (1918) „визнав відособленість українського історичного процесу”¹⁴². В. Новицький мав на увазі початкову відособленість української історії від російської. Український історик вважав, що відправною точкою для О. Преснякова була „формула Грушевського відносно справи раціональної побудови історії Східного Слов’янства”. У своїй монографії російський вчений, на думку В. Новицького, „проводить до кінця принцип розмежування історичних процесів двох народів”¹⁴³. Дійсно, на перший погляд, учень М. Грушевського мав рацію. Але, якщо уважно проаналізувати названу монографію О. Преснякова та врахувати її в контексті цілісних історичних поглядів вченого, висловлених в інших його дослідженнях, то висновки В. Новицького слід вважати спрощеними у бажаному для української історичної школи напрямку.

Після виходу статті В. Новицького українські історики, що жили за межами СРСР (або емігрували в роки німецько-радянської війни), у своїх історіографічних нарисах незмінно вказували, ніби й О. Пресняков повністю поділяв схему М. Грушевського. На відміну від В. Новицького, вони, у більшості своїй, не вдавалися до безпосереднього аналізу наукової спадщини російського вченого, запозичаючи думку про його погляди один в одного у все спотворенішому вигляді; не кажучи вже про наявність грубих фактологічних помилок бібліографічного характеру. Для ілюстрації наведемо декілька прикладів з їхніх висловлювань. Хронологічно, напевно, першим після В. Новицького, слід назвати відомого українського історика Д. Дорошенка. У одній із своїх історіографічних статей він ще категоричніше запевняє, що О. Пресняков „рішуче став на ґрунт поглядів Грушевського відносно побудови історії східного слов’янства”¹⁴⁴. На думку Д. Дорошенка, російський дослідник „повністю вводить формули Грушевського в свої конструкції... цілком визнає необхідність розмежування українського та великоруського

історичних процесів¹⁴⁵. Подібне висловлювання можна знайти і у знаного представника державно-юридичної школи в українській історіографії Б. Крупицького¹⁴⁶. Однак Б. Крупицький дає „розвиток” цим висловлюванням, вказуючи, що О. Пресняков „деякий час” перебував під впливом схеми М. Грушевського¹⁴⁷, але у виданому в 20-і рр. університетському курсі (?!) історії України (!!!) „мусив був повернути назад, на дорогу киево-володимиро-московсько-петербурзької «звичайної схеми»¹⁴⁸. Один з критиків теорії „Москва – третій Рим” український діаспорний філософ та історик, голова історично-філософської секції НТШ – І. Мірчук навіть „уточнює”: „О. Є. Пресняков вимушений був відректися від своїх поглядів на взаємовідносини між Руссю і Москво-Суздальщиною”¹⁴⁹. А в „Курсі історії” (?) О. Пресняков у 1920 р. (!!!) „вимушений був визнати «звичайну схему», проти якої виступав Грушевський”¹⁵⁰. Ці вигадки-мудрування повторює й Н. Полонська-Василенко¹⁵¹. Крім того, вона стверджує, що О. Пресняков у названій монографії „висловився за настійну необхідність відділити історію південної і північної Русі”¹⁵². Повторення основних моментів історіографічного аналізу В. Новицького чи його, так би мовити, „розвитку” можна знайти і в інших українських діаспорних істориків¹⁵³. Правда, в останні роки в українській науці діаспори з’явилися більш виважені висловлювання з приводу ставлення О. Преснякова до історичної схеми М. Грушевського. Так, наприклад, канадсько-український історик Б. Клід, хоч і говорить про те, що О. Пресняков застосовував схему М. Грушевського в своїх працях, але при цьому визнає, що російський історик „віднісся негативно до схеми Грушевського”¹⁵⁴.

Серед радянських істориків найбільш об’єктивно оцінив ставлення О. Преснякова до схеми М. Грушевського М. Рубінштейн. Названий історіограф разом з учнем О. Преснякова Б. Романовим редагував пресняковський курс „Лекцій з руської історії”, що їх два томи із трьох вийшли в Москві в 1938 – 1939 рр. У своїй передмові до I-го тому „Лекцій...” М. Рубінштейн обходить питання про зв’язок курсу зі схемою М. Грушевського, але побіжно згадує його у власній монографії „Російська історіографія”, яка вийшла в 1941 р. Характеризуючи деякі праці О. Преснякова, М. Рубінштейн, зокрема,

зазначає, що „Пресняков дав першу спробу побудови російської історії на ґрунті визнання самостійних шляхів великоруської та української історії”¹⁵⁵. Саме ця обставина, на думку М. Рубінштейна, „визначила його зв’язок з ідеями та загальною схемою української історії Грушевського”¹⁵⁶. Зазначимо, що ця оцінка радянського історіографа майже подібна до висновків В. Новицького, але є більш виваженою.

Деякі інші радянські історики з різних причин не були тією ж мірою об’єктивні, як М. Рубінштейн. Так, В. Пічета теж вважав, що О. Пресняков поділяв зазначені положення М. Грушевського¹⁵⁷. Зокрема, ще в 1922 р. В. Пічета писав про те, що „Пресняков поділяє думку М. С. Грушевського ... і відмовляється в північно-східній Русі бачити продовження Київської Русі”¹⁵⁸. Близько до діаспорних дослідників висловлювався ще один радянський історик, представник української академічної науки К. Гуслистий. У своїх неопублікованих працях (доповідях і статтях) повоєнного періоду він констатує як незаперечний факт, що „погляд М. Грушевського на Київську державу як на початок лише історії України мав вплив і на деяких російських буржуазних вчених. Наприклад, видатний ... історик Пресняков у своїй праці «Образование великорусского государства» ... дає історію утворення великоруської держави без Київського періоду”¹⁵⁹. Однак наведена констатація, явно не коректна: з огляду на те, що О. Пресняков дає історію великоруської держави без Київського періоду, зовсім не впливає, що він дивиться на Київську Русь як на початок історії лише України.

Дійсно, О. Пресняков вважав (і погоджувався щодо цього з М. Грушевським): історія українського народу, як і російського може бути предметом самостійного дослідження¹⁶⁰. Проте для нього обидві історії складають єдину історію єдиного „руського” народу¹⁶¹, бо інакше, як він вважав, при вивченні тільки історії великоруського народу, ця „спільноруська” історія буде неповною¹⁶².

2. 3. 2. *Дотичність концепції О. Преснякова про утворення „великоруської” держави до „схеми” М. Грушевського*

Розглянемо наразі погляди О. Преснякова докладніше¹⁶³. Насамперед, знаковою (в аспекті солідарності зі схемою М. Грушев-

ського), на думку згаданих вище науковців, є монографія російського історика „Утворення великоруської держави”. Вона, як і монографія „Князівське право в давній Русі” (1909), є результатом дисертаційного дослідження, відповідно, перша – докторського, а друга – магістерського. Обидві дисертації (і монографії) О. Преснякова були тісно й органічно пов’язані з університетським курсом лекцій з російської історії, читаним у Петербурзькому університеті з 1907 р.¹⁶⁴. Курс був опублікований (2 томи з трьох запланованих) тільки у 1938 – 1939 рр. і до того часу не був відомий широкому загалу, а текст лекцій зберігався в рукописі¹⁶⁵. Сумнівно, щоб В. Новицький, а тим паче Д. Дорошенко були ознайомлені з ними. А тим часом, як зазначає сам О. Пресняков, обидві його дисертації склалися „не стільки в умовах кабінетної роботи, скільки в аудиторії, в живому спілкуванні з молодшим поколінням істориків” і в його, автора, свідомості дисертації становлять собою „насамперед публічний звіт про характер й напрямок його університетського викладання”¹⁶⁶. Згадані монографії О. Преснякова, його університетський курс та інші праці є наслідком безпосередньої роботи історика з першоджерелами з давньоруської історії. Це – типова риса, притаманна історикам петербурзької школи, „яскравим завершенням процесу створення” якої, за словами С. Валка, стали науковий шлях і наукова творчість О. Преснякова¹⁶⁷. Сутність цієї школи сам О. Пресняков визначав „як науковий реалізм, який виявлявся, насамперед, у конкретному, безпосередньому ставленні до джерела та факту, поза залежністю від історіографічної традиції”, як „відновлення, в міру сил і можливостей, прав джерела та факту”, як „описовий, детально-фактичний та критичний виклад”¹⁶⁸.

У цитованій промові, проголошеній під час захисту докторської дисертації, вчений обґрунтовує спробу перегляду початків створення великоруської держави зовсім не у зв’язку з виходом праць М. Грушевського й своїм переходом на історіографічні позиції українського вченого, а з методологічних засад петербурзької історичної школи¹⁶⁹. Традиційна схема російської історії, яка і зазнала критики О. Преснякова, є наслідком некритичної залежності російських істориків XVIII – XIX ст. від концепції московських

книжників про династичну наступність князів роду Рюрика від Києва через Володимир до Москви з відповідними правами російських монархів на давньокиївську політичну спадщину. Найбільшого розвитку ця схема набула у С. Соловйова, який, до того ж, за словами О. Преснякова, „захоплений... збігом своїх соціологічних передумов (теорії родового побуту) з даними джерел”, не помітив в останніх „відбиття певної книжної доктрини”¹⁷⁰ Таким чином, „схема російського історичного процесу була дана, по суті, до того, як сам цей процес зробився предметом спеціальної наукової розробки”¹⁷¹ Часткові спроби перегляду „традиційної схеми”, зокрема й М. Грушевським, „не впливали – на думку О. Преснякова – на загальні побудови, а скоріше самі підкорялися дії тієї ж історіографічної традиції”¹⁷².

Докторська дисертація О. Преснякова, в якій на основі нового вивчення джерел переглядається низка положень, що вже стали традиційними, була закінчена ще до революції 1917 р.¹⁷³ У 1918 р. вона вийшла як монографія під назвою „Утворення великоруської держави”, що 1920 р. була перевидана як спеціальний том „Літопису занять археографічної комісії”. У цьому томі було опубліковано також промову О. Преснякова на захисті докторської дисертації, де він згадує перше видання монографії¹⁷⁴. Сам захист відбувся, як вважає М. Свердлов, у тому ж 1920 р.¹⁷⁵ Отже, час написання монографії приблизно збігається з другою редакцією 1915 – 1916 рр. університетського курсу лекцій О. Преснякова. До часткового розгляду даного курсу повернемося згодом.

Виклад історіографічного вступу в „Утворенні великоруської держави”, на перший погляд, здається майже солідарним з критикою „звичайної схеми” М. Грушевським¹⁷⁶. Зауважимо, що автор не подав тут свого негативного ставлення до поглядів М. Грушевського, яке виразно присутнє у вступній лекції університетського курсу 1907/1908 учбового року¹⁷⁷. Проте, якщо уважніше вдивитися у контекст вступу (та й деяких розділів монографії), то висновок про те, що О. Пресняков ніби-то приєднався до положень українського вченого, які руйнують уявлення про „єдину” історію „єдиного” руського народу”, слід визнати поспішним. Так, поза всяким сумнівом,

російський історик визнає певну продуктивність концепції українського академіка у ставленні до історії східного слов'янства і для розвитку історичної науки. Цілком правомірним вважає О. Пресняков зауваження М. Грушевського стосовно одного з головних недоліків „звичайної схеми” російської історії. Російський вчений також висловлює суголосне міркування: „У такому викладі історія руського півдня і заходу, земель українсько-руських і білоруських, залишається поза кругозором, і лише досить зовні і випадково залучаються до нього окремі її моменти...”¹⁷⁸. Йому О. Пресняков, починаючи ще з 1907 р., у своєму університетському курсі вводить розділи, присвячені історії Південно-Західної Русі та Литовсько-руської держави. Цим самим він визнає рівноправність вивчення історії всіх трьох гілок „єдиного руського народу”; застосовуючи частково схему М. Грушевського в контексті „початку історії великоруської держави” і у своїй монографії „Утворення великоруської держави”. Але ні в цій, ні в інших працях О. Пресняков не визнає „україновідрубних” положень схеми М. Грушевського. Ніде дослідник не стверджує, що не було ні „общеруської” історії, ні „общеруського” народу, а Київська Русь – утворення одних лише українців. Не поділяє російський вчений і думки М. Грушевського про те, що Північно-Східна Русь не була „ані спадкоємицею, ані наступницею” Русі Київської, а „виросла на своєму корені” Авторитетний фахівець в галузі російської історіографії і, зокрема, знавець життя і творчості О. Преснякова, М. Свердлов стверджує, що той „рішуче розмежувався” якраз з „націоналістичною концепцією України-Русі” М. Грушевського. Втім, сучасний вчений слушно зазначає, що О. Пресняков сприйняв деякі „конкретно-історичні погляди” українського історика, зроблені тим у річищі „російської ліберально-буржуазної історичної науки”¹⁷⁹. До речі, О. Пресняков у 1920-ті рр. підтримував з корифеєм української історичної науки ділові професійні контакти, про що свідчить, наприклад, один з його листів до М. Грушевського¹⁸⁰

Парадоксально, але, приєднуючись до критики М. Грушевським традиційної російської історіографії, О. Пресняков, якраз і ставить їй у провину руйнування наступності між Київською і Північно-

Східною Руссю¹⁸¹. Наприклад, вказуючи, що гіпотеза М. Погодіна „намагалася з'ясувати органічний зв'язок північно-російської історії з київським минулим”, О. Пресняков відзначає історіографічну колізію: подальша розробка історії Північно-Східної Русі після М. Погодіна „попрямувала на з'ясування не зв'язку її з минулою, київською, а на пошуки протилежності між ними”¹⁸². Зокрема, О. Пресняков, приєднуючись до С. Соловйова у тому, що процес переходу „родових відносин у відносини власницькі і державні”, які почалися на київському півдні природним шляхом, внаслідок розвитку соціально-економічних й інших чинників (передусім, татаро-монгольського ярма) розвинувся у відомі форми саме в Північно-Східній Русі, – підкреслює, що С. Соловйов, у той же час, дав привід наступним історикам однобічно вивчати цей процес, як принципову особливість північно-руської історії¹⁸³. Таким чином, відзначає О. Пресняков, „Соловйовська схема, швидше руйнувала, ніж поглиблювала уявлення про органічний історичний зв'язок північно-руської історії з південно-руською”¹⁸⁴. З контексту монографії випливає, що вчений саме і поділяв уявлення про цей органічний зв'язок. В такому спрямуванні оцінював погляди О. Преснякова й відомий радянський історик Л. Черепнін¹⁸⁵, а в наш час – О. Толочко, який стверджує, що О. Пресняков переконливо показав „безпосередній континуїтет” між давньокиївським періодом та історією Північно-Східної Русі¹⁸⁶.

Необхідно зважувати наступну реалію: на час виходу праці „Утворення великоруської держави” – це був не визначений період громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії, змагання національно-свідомих сил в Україні за державну самостійність. Тому О. Пресняков висловлюється досить обережно або, скоріше сказати, ухиляється від конкретних тверджень з приводу історичної схеми М. Грушевського. Ще в 1917 р. О. Пресняков у статті, вміщеній в органі конституційних демократів (до цієї партії належав історик) „Руська воля”, ратував за широке самоуправління національних областей колишньої Російської імперії як умову для існування нової вільної єдиної держави; він також підтримував широке визнання прав народностей Росії на самовизначення, „не тільки національно-

культурне, але і суспільно-політичне”, водночас попереджаючи про небезпеку можливого розпаду країни. Впродовж цієї статті він у цілому підтримує Центральну Раду, хоча не зовсім погоджується із задекларованими нею політичними намірами¹⁸⁷. Російський історик пише вже в 1918 р. статтю під назвою „Україна”, де з-поміж іншого висловлює близьку до частини представників української історіографії думку про час формування української народності: „Українська народність склалася у глибинних основах своєї національно-культурної індивідуальності за час блискучого, але короткого розквіту самостійного політичного життя Галицько-Волинської Русі Романа Мстиславича „самодержця вся Русі” та його знаменитого сина „«короля Галицького» Данила”¹⁸⁸. Завершення процесу формування української народності сталося, на думку вченого, у добу входження українських земель до складу Польщі та Литовського князівства. Але і тут історик вказує, що Київська Русь була першим етапом „руського історичного життя”¹⁸⁹ (тобто – спільноруського). Він також пише про традиції єдиної „староруської культури”, що виявлялися „в близькості живої мови, спільної в своїй основі писемної мови (що лиш поступово розходилися)”, а єдність віри та церкви „підтримувала свідомість національної, культурної та історичної спорідненості”¹⁹⁰. Український націоналізм та державний сепаратизм О. Пресняков категорично не підтримує¹⁹¹.

У тому ж 1918 р. вийшла в світ науково-популярна праця О. Преснякова „Московське царство”. На думку М. Свердлова, ключові положення О. Преснякова, викладені в цій праці, такі: московський період „був продовженням давньоруського не тільки хронологічно, а й по сутності соціально-політичного процесу, і в цьому його концепція активно протистояла буржуазно-націоналістичним теоріям П. Н. Мілюкова і М. С. Грушевського”¹⁹². До речі, вперше О. Пресняков піддав критиці погляди П. Мілюкова з приводу ігнорування ним генетичних зв’язків Московської Русі з Київською в рецензії на третю частину книги відомого політика „Нариси з історії російської культури” в 1901 р.¹⁹³

На вихід вказаної монографії О. Преснякова зреагував відомий фахівець з проблем історії давньоруської доби, археології, нумізма-

тики та інших спеціальних історичних дисциплін професор Київського університету В. Данилевич, який у той період поділяв історичні погляди М. Грушевського. Рецензію В. Данилевича на книгу російського історика віднайдено серед матеріалів архіву часопису „Наше минуле”, що зберігається в ІР НБУВ. Вона не була опублікована в цьому виданні, що виходило в 1918 – 1919 р. при українських національних урядах¹⁹⁴. Український дослідник зовсім не помилявся на рахунок ставлення О. Преснякова до концепції окремішності історичного процесу східних слов'ян. По-перше, В. Данилевич закидає О. Преснякову те, що той спрочує висловлені М. Грушевським аргументи проти „традиційної схеми”¹⁹⁵. На думку українського професора, О. Пресняков не дає чіткої оцінки поглядів російських істориків, що створили „традиційну схему”. Взагалі, у своїй праці російський вчений не лише не торкається питань історії України, але, як зазначає В. Данилевич, „весь виклад автора робить таке враження, що він навмисно ухиляється” від них¹⁹⁶. Згідно В. Данилевичу, не можна окремо розглядати „питання про походження великоруської держави ... від справи про походження великоруського народу”¹⁹⁷. А саме так роблять всі російські історики й О. Пресняков не став винятком. Більше того, на думку В. Данилевича, петроградський професор, так само, як і ті історики, яких він критикує, підмінив питання „про походження великоруської держави” питанням „про причини підняття Москви”. Отже, назва пресняковської монографії, робить висновок В. Данилевич, не відповідає її суті¹⁹⁸. Варто примітити ось що: закид київського історика стосовно підміни О. Пресняковим питання „про походження великоруської держави” питанням „про причини підняття Москви” є тенденційним і не аргументованим. В дійсності, якщо уважно прочитати монографію О. Преснякова, то подібної підміни питань там не має. Якби то воно не було, але В. Данилевич явно дає зрозуміти, що О. Пресняков зовсім не поділяє історичну концепцію М. Грушевського (докладніше див.: Додаток А).

Щоправда, назва монографії О. Преснякова – „Утворення великоруської держави” може видатися такою, що ніби свідчить про приєднання автора до схеми М. Грушевського в аспекті дослідження

окремого історичного розвитку росіян-великоросів. Та на тлі інших праць О. Преснякова стає зрозумілим, що для нього, – як до початків формування великоруської держави, так і після приєднання українських і білоруських земель до Росії, – була і є „єдина спільноруська держава”. Акцент, який робить російський історик на „великоруськості” нової (Володимиро-Московської) держави, має підкреслити різницю між її попередницею – „спільноруською” державою всіх східних слов’ян, якою, на думку вченого, була Київська Русь і, яка витворила з племен „нову історичну” народність („руську”), та – наступницею, знову „спільноруською” державою, – вже „триєдиного руського народу” в складі росіян, українців і білоросів – Російською імперією.

2. 3. 3. Теоретичні міркування О. Преснякова в галузі етногенетики

У вступній лекції до університетського курсу 1907-1908 рр. (перша редакція)¹⁹⁹, вміщеній у першому томі „Лекцій з руської історії”, О. Пресняков робить спробу теоретично визначити поняття „народність”²⁰⁰. Оскільки вчений поділяв концепцію „триєдино-руського народу”²⁰¹ у складі білоросів, росіян і українців, то він відштовхується у своїх теоретичних міркуваннях від поняття „єдності руської народності”, як у минулому, так і в сучасному. Ось чому в лекції дослідник звертається до розкриття саме ознак єдності²⁰². Зазначену єдність О. Пресняков ґрунтує на таких ознаках, як культурно-психологічні риси, територія і державна організація²⁰³. Він різко виступає проти уявлення про „чистоту раси”, як основи визначення народності. За його словами, „основні антропологічні ознаки... так перемішані в середовищі будь-якого з сучасних європейських народів, що установити спільний, хоча б у найбільш загальних рисах, антропологічний тип для кожного з них зовсім неможливо”²⁰⁴. За О. Пресняковим, не може бути етновизначальною ознакою і мова, оскільки мовні відмінності в рамках даної народності іноді перевершують такі ж відмінності в різних народів; хоча вчений обмовляється, що „мова – досить важлива умова, але не обов’язкова... або не основна... умова вироблення народності в культурно-

історичному процесі”²⁰⁵ Таку головну етновизначальну ознаку, як національна самосвідомість або „національна воля”, вчений відносить тільки до нації.

О. Пресняков також намагається аргументовано довести, що абсолютно вірного визначення поняття народу, народності, нації неможливо вивести. Вчений зауважує існуючу складність: „Часто позначається в нашій справі перворідний гріх історичної науки – відсутність чіткого й критично встановленого змісту щодо загальних понять, якими оперує історик. Такі тут: у вживанні термінів народність, народ, нація ми постійно зустрічаємося з коливаннями їх значення, що свідчить про неусталеність цілого ряду понять”²⁰⁶. Російський історик скептично поставився до можливості чіткого визначення сутності цих дефініцій. Натомість дослідник пропонує розглядати їх як поступові перехідні ланки еволюційного ряду складного історичного розвитку: „Воно (поняття – *Н. Ю.*), як і багато історичних понять, розгортаються при аналізі в еволюційну ланку – від расового інстинкту через суб’єктивну народність до політично свідомої нації”²⁰⁷. Також і відносно першозначимості чинників, які беруть участь у створенні народності, О. Пресняков не дає категоричних теоретичних відповідей, а лиш підкреслює: „Який із багатьох факторів створення народності є основним, вирішується ходом історії тієї соціальної групи, яка поступово виробляється в народність”²⁰⁸. Вчений визначає народність як „складне і живе явище”, яке виникає, розвивається, будується протягом всього історичного життя народу безперервно, „без кінця, або гине з кінцем історичного життя даної країни”; етнічне ж підґрунтя народності не однорідне²⁰⁹. У визначенні поняття „народність” О. Пресняков все ж таки засадничим вважав культурно-психологічний фактор, який пов’язував з проявом діяльності певних історичних особистостей. Такий теоретико-психологічний підхід був наслідком, як стверджує сучасний дослідник наукової творчості О. Преснякова В. Брачов, притаманної вченому захопленості щодо психологічних пояснень мотивів дій тих чи інших історичних особистостей²¹⁰. М. Свердлов вважає, що теоретичний підхід О. Преснякова стосовно визначення поняття народності, пов’язаний з психологією, ґрунтується на методології позитивізму²¹¹.

2. 3. 4. *Київська Русь та етногенез східних слов'ян у лекційному курсі О. Преснякова*

Сучасні російські дослідники вважають, що вперше зазнали критики односторонні концепції, як „великоросійських” істориків, так і М. Грушевського, саме в працях О. Преснякова²¹². У вступній лекції до університетського курсу 1907-1908 рр. (перша редакція), що була прочитана на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету 17 вересня 1907 р. і мала назву „Місце «Київського періоду» в загальній системі «руської історії»”, він вказує на ваду офіційної історичної школи: російська історіографія не враховує, що давньоруський період рівною мірою належить історії України та Білорусії. Також односторонньо йому уявлялася і думка М. Грушевського про Київську Русь як утілює лише української народності²¹³. В неопублікованій вступній статті до курсу лекцій О. Преснякова, що готувався до видання²¹⁴, визначний радянський медієвіст М. Тихомиров слушно вказував, що О. Пресняков підмітив „внутрішнє співпадіння поглядів” російської і української історіографій „щодо трактування питання про утворення Київської держави та її історичної ролі”²¹⁵.

У вступній лекції курсу 1907/1908 р. О. Пресняков наполягав на тому, щоби „київський період розглядати як пролог не південноруської, а загальноросійської історії, яка в наступну епоху розпадається на два самостійних, рівносильних і паралельних відділи: історію Західної Русі та історію Русі північно-східної”²¹⁶. І в лекціях під назвою „Історія Північно-Східної Русі”, що готувалися до видання як третій том „Лекцій з руської історії”, але до тепер залишаються не опублікованими²¹⁷, також показується неспроможність різкої антитези історичного розвитку Київської і Північно-Східної Русі²¹⁸. На відміну від традиційної російської історіографії, у другому томі даного лекційного курсу вчений вводить на рівноправних засадах розгляд історичного минулого українського й білоруського народів. Тому він детально досліджує в своєму курсі політичну історію Галицько-Волинського і західно-руських князівств у XII-XIV ст., утворення і розвиток великого князівства Литовського до другої половини XVI ст.²¹⁹

Розглядаючи сучасність як частину історичного процесу, О. Пресняков робить висновок, що теоретичне вирішення спірного питання про єдність „руського народу” і „руської” історії „з минулого переноситься скоріше в сьогодення і майбутнє” В історичній дійсності „минуле до XI-XII ст. включно і пізніший час – XVII-XIX ст. – так тісно належать однаково до історії обох гілок руського народу або обох народностей руських – великоруської і української, що без шкоди для повноти і правильності наукового вивчення, без зради історичній правді розривати вивчення їх доль не можна”²²⁰. Навіть у XIV-XVI ст., коли „обидві половини руського слов’янства різко розійшлися в своїх політичних і культурно-історичних шляхах” усвідомлення національної спільності підтримувалося пожвавленими зносинами між ними²²¹.

У вступній лекції до університетського курсу другої редакції (1915-1916 рр.) О. Пресняков виразно артикулює спільність культурної спадщини Київської Русі для східнослов’янських народів: „Традиції Київської Русі в політичному і суспільному житті, в писемності і мистецтві, у народному побуті та праві були тим культурно-історичним фондом, з якого виросло історичне життя і Північної, і Південно-Західної, і Західної, литовської, Русі, видозмінене і ускладнене низкою нових і різнорідних елементів”²²².

Радянський дослідник російської історичної думки О. Шапіро зазначає, що, „не являючись ураженим шовіністичними настроями”, О. Пресняков „зумів близько підійти до правильного розуміння місця Київської Русі в історії російського й українського народів”²²³, тобто, „правильного” з точки зору радянської історіографії. Аналогічне твердження зроблено М. Свердловим²²⁴ та В. Брачовим²²⁵. М. Тихомиров, однак, вважав, що у питанні з приводу місця Київської Русі в історії народів СРСР у О. Преснякова відчувається, деякою мірою, „великодержавний пошук” М. Тихомиров має на увазі те, що О. Пресняков не враховує ролі інших народів (хозар, печенігів, половців та ін.) в історії Київської Русі²²⁶. Важливим для історіографічної науки являється спостереження Ю. Готьє про те, що „... курс Преснякова є останнім по часу узагальненням концепції ранньої руської історії, що склалася в буржуазній історичній науці в дожовтневу добу”²²⁷.

У лекціях редакції 1915/1916 рр. О. Пресняков багато уваги приділяє питанням етногенезу східного слов'янства. Етногенетичні погляди вченого спираються на мовознавчі дослідження О. Шахматова та праці деяких російських археологів, зокрема О. Спіцина. Від „праруської єдності” антського періоду східні слов'яни переходять до розселення на теренах Східної Європи, що має своїм наслідком розпад минулої племінної єдності, а, отже, і єдиної „праруської мови” Однак О. Пресняков вважає, що групування О. Шахматовим наріч давньоруської мови на „південноруське, східноруське і північноруське не співпадає з пізнішими особливостями малоруської, білоруської та великоруської мов”²²⁸. Зроблений О. Спіциним поділ на три групи східнослов'янських племен відповідно до археологічного матеріалу, О. Пресняков також сприймає за дискусійний. Він відкидає уявлення О. Спіцина про літописні племена як „етнографічні одиниці” в розумінні „кровної єдності” окремих племен, на відміну від інших. За О. Пресняковим, не дивлячись на існування племінного поділу та діалектичних відмін окремих частин східного слов'янства, вони перед розселенням, ще навряд чи дуже далеко виокремилися з „праруської єдності”. В усякому випадку, на думку вченого, „ніщо не дає нам підстави стверджувати, що ці давніші риси племінної диференціації збігалися не те що з пізнішими відмінками”²²⁹ майбутніх східнослов'янських народностей, але навіть і „з тими, які склалися в добу розселення та в Київський період”²³⁰ У цьому аспекті О. Пресняков власними міркуваннями долучається до спостережень С. Середоніна, який в своїх працях аргументовано доводив, що літописні племена носять не „етнографічні”, а „топографічні” назви. Отже, згідно з умовиводом О. Преснякова, східнослов'янські племена, перераховані в літопису, є „продуктом групування населення по певним місцевостям”²³¹ Зрозуміло, що таке групування, врешті мало привести „до посилення тих чи інших етнографічних і культурних, а в майбутньому і мовних (діалектичних) відмінностей”²³², але подальша доля східного слов'янства була визначена поглинанням осібного племінного побуту, що зароджувався, „новими культурними і політичними впливами”, які не дали змоги цим відмінностям стати усталеними²³³

У своїх висновках щодо оцінки наслідків розселення східних слов'ян О. Пресняков у цілому солідаризується з О. Шахматовим. Першим результатом цього процесу розселення було те, що попередня єдність „племінного життя східного слов'янства”, як і „мовна єдність”, розпалися: „руські племена так далеко розійшлися одне від одного, що не може бути мови про єдине спільне життя руської мови в IX – X ст.”²³⁴. На зміну мовній єдності прийшов розвиток місцевих відмінностей, що далі все наростали. Проте, і це слід наголосити, і О. Шахматов, а за ним і О. Пресняков, й надалі продовжують свої узагальнюючі міркування в напрямку визнання „спільноруськості” Київської держави, оскільки тоді „створилися такі умови, що об'єднали ці племена в єдиному спільному державному і культурному житті”²³⁵.

У лекціях другої редакції О. Пресняков також торкається провідної в контексті нашого дослідження проблеми щодо етнічного утворення східного слов'янства давньоруської доби. Окрім названих у вступній лекції першої редакції факторів, що увиразнюють народність, О. Пресняков тут додатково наводить такі чинники, як – мобілізаційний момент, який створюється внаслідок зовнішньої небезпеки; церковна єдність; економічна спільність. Про значення першого з них вчений висловлюється ось яким чином: „Тиск зовнішньої небезпеки – могутній фактор, що кує національне та державне об'єднання”²³⁶. З приводу того, що християнська релігія виконувала об'єднуючу роль в етногенезі, О. Пресняков наводить цитату із праці О. Шахматова, де йдеться про те, що поширення християнства „зіграло надзвичайну роль у справі об'єднання руських племен, у створенні єдиної для всього руського народу південноруської культури”²³⁷. Про економічну спільність, що мала місце в Київській Русі, історик пише в одній з своїх неопублікованих лекцій, яку архівні працівники датують приблизно 1912 р.²³⁸

Сучасний російський історик С. Чірков вважає, що О. Пресняков наблизився до уявлення, яке нагадує пізніший концепт „давньоруська народність”, підкреслюючи одночасно відмінність цієї спільноти від тих, що розвинулися у пізніший час²³⁹. Скажімо, у вступній лекції другої редакції О. Пресняков зазначає: „Київська Русь

вперше виробила із етнографічного матеріалу східнослов'янських племен **історичну народність** (виділено – *Н. Ю.*)²⁴⁰. Ця східнослов'янська основа „руської народності” була „надто міцна і визначена в Київській Русі, щоби не визначити навіки долю і характер всього східноєвропейського історичного життя”²⁴¹. У вступній лекції навчального курсу 1907-1908 рр. О. Пресняков наголошує, що „виділення східнослов'янських племен з загальної маси племен слов'янських, початок їх культурно-історичної індивідуалізації і поступового об'єднання в **нову народність** (виділено – *Н. Ю.*) і складає перше питання курсу давньоруської історії”²⁴². Проте належить особливо підкреслити концептуальне спостереження: О. Пресняков дотримувався думки, що всі три східнослов'янські народи протягом всієї своєї історії складають „єдиний руський народ”. Так, у вступній лекції другої редакції, він, оцінюючи роль Київської Русі в історії східного слов'янства, вказує, що „в загальному поступі руської історії Київська Русь має величезне значення як період вироблення всіх основ пізнішого національного життя, як би далеко не відрізнявся пізніше подальший розвиток цих основ по розподілу населення Київської Русі на нові культурно-історичні типи: малоросів, білорусів, великоросів”²⁴³. Втім, на думку В. Брачова і А. Дворниченка, доводячи останню домінанту, О. Пресняков „фактично, сформулював визначення давньоруської народності, постарався показати ті риси, які для неї характерні”²⁴⁴. Вказані співавтори також вважають, що положення О. Преснякова отримали свій розвиток у працях В. Мавродіна²⁴⁵.

2. 3. 5. *Погляди О. Преснякова із зазначених питань в останній період життя (20-і рр. ХХ ст.)*

У неопублікованих статтях, нарисах, вузівських лекціях впродовж двадцятих років О. Пресняков продовжує висловлюватися відносно Київської Русі подібним чином, як і в працях дореволюційного періоду²⁴⁶. Наприклад, у праці „Утворення Всеросійської держави” (зберігається в НА ПМК РАН) вчений розвиває свої погляди на місце Київської Русі в історії східнослов'янських народів. Він пише, що Київський період руського життя створив спільну літературну

мову, „визначив низку загальноруських рис у побуті і в соціальних навичках в культурній і загальноісторичній традиції, народній творчості, і в книжній просвіті, в основних формах політичного і соціального ладу”²⁴⁷. „Київський вплив”, на думку О. Преснякова, об’єднав історичні долі східного слов’янства і „глибоко запліднив його суспільний побут елементами політичної і правової культури” Проте цей вплив не зміг кардинально перебороти місцевої особистості окремих областей, що склалися в умовах широкого розселення східного слов’янства; не зумів звести „племінне різноманіття до міцної і стійкої, тобто, національної єдності” та навіть „втілитися в яку-небудь конкретно-визначену форму політичного об’єднання” Децентралізація, що наступила в удільну добу, призвела „до повного розпаду єдиної орієнтації руського політичного і суспільного життя” Окремі частини „руської землі” зажили своїм місцевим розрізненим життям. Вчений акцентує увагу на тому, що „плідний київський посів викликав культурне піднесення” місцевих областей. Втім, Києву не судилося стати навіки центром східнослов’янського життя. Таким центром, підсумовує О. Пресняков, стала Москва²⁴⁸. Як видно з цієї тези та і з самої назви праці, Москва стала врешті центром „спільноруської” або „всеруської” держави.

На одну із статей О. Преснякова²⁴⁹, опубліковану у другій половині 1920-х рр. в одному з випусків „Яфетичного збірника” (хоча була виголошена як доповідь ще у квітні 1925 р. в стінах ДАІМК), звернув увагу український дослідник давньоруської доби В. Пархоменко. Цей науковець стояв на позиціях окремішності українського історичного процесу, але мав оригінальні погляди на проблему етногенезу східних слов’ян. У рецензії, вміщеній в академічному журналі „Україна” 1928 р., він звертає увагу читача на те, що О. Пресняков відкидає тези про етнічну різність „літописних” східнослов’янських племен, а також вказує, що російський історик не погоджується з поглядом М. Грушевського на походження українського народу²⁵⁰. Дійсно, в рецензованій В. Пархоменком статті, О. Пресняков піддає критиці уявлення про „літописні” племена як осібні одно від другого певні етнічні одиниці, навіть як „певні культурно-історичні типи”. Російський вчений, полемізуючи

з М. Грушевським, вказує, що „ми з великою легкістю переносимо на ці „доісторичні племена” звичні нам уявлення про взаємодію національних груп і культур нового часу”²⁵¹ Згідно з таким „антиісторичним мисленням” явище етногенезу відбувається в добу „праісторичного життя людства”, десь „на межі між тваринним і людським життям”, у той час, коли етногенез складає „безперервне і безкінечне підґрунтя історії культури, живе підґрунтя історичного процесу в цілому”²⁵². Історію культури О. Пресняков, таким чином, розуміє як „єдиний у всьому своєму розмаїтті споконвічний процес схрещення і взаємодії етногенетичних і культурних явищ та елементів”²⁵³. Не важко помітити подібність цих думок вченого з міркуваннями на етногенетичну тематику, що мали місце в його вступній лекції 17 вересня 1907 р. та першій і другій лекціях 1915/1916 навчального року. Цілком очевидний висновок: приєднання в цьому аспекті до плотогенетичної теорії М. Марра було в О. Преснякова досить органічним.

У 1920-ті рр. петроградський професор продовжує обстоювати ідею існування давньої спільноруської народності в контексті ідеології “триєдино-руського народу”²⁵⁴. У праці „Історія Давньої Русі”, даючи характеристику етногенезу східних слов’ян, він відзначає, що східне слов’янство “в своєму розселенні само складалося в певну етнографічну одиницю – руську народність – складну за складом і диференційовану за областями, як малороси-українці, білоруси і великоруси”²⁵⁵. В іншій студії – „Нариси з історії культури Київської Русі” вчений пише, що Київська Русь – це перший етап „у творчому безперервному житті Східної Європи”²⁵⁶, коли східне слов’янство „стало Руссю – певною національністю, у розумінні особливої організованої політичної одиниці, яка виросла на своєму племінному, етнографічному корені”²⁵⁷. У цитованій вище праці „Історія Давньої Русі” О. Пресняков також зазначає, що „етногенічний та культурно-історичний процес розвитку руської народності розгортався на складному ґрунті великого минулого Східноєвропейської рівнини «доісторичної» з точки зору «руської історії»”²⁵⁸. Слідуючи за теорією М. Марра, О. Пресняков приділяє увагу дослов’янському населенню Східноєвропейської рівнини „доісторичних” часів та висвітлює

значення різних народів та племен, що населяли Східну Європу в „історичний час” і разом із східними слов’янами творили її історію²⁵⁹. Майбутній рецензент „Лекцій...” М. Тихомиров з приводу цитованого вище вже не зміг би сказати, що у О. Преснякова відчутний „великодержавний полиск”. Хоча О. Пресняков у цій праці, все ж констатує той беззаперечний факт, що „перетворення Східно-європейської рівнини в «Київську Русь» можна назвати головним історичним діянням руської народності”. До цього результату призвів „сам виступ східного слов’янства на історичну сцену”²⁶⁰.

2. 3. 6. Вплив О. Преснякова на формування радянської концепції історії Київської Русі

Займаючись науково-організаційною та викладацькою діяльністю в 1920-і рр., О. Пресняков вплинув на формування радянської історичної науки. Як вважає М. Свердлов, науково-організаційна діяльність вченого знаходилася на передовому напрямку будівництва радянської історичної науки. Він сприяв створенню видатних за складом наукових колективів і розробці ними актуальних проблем, що найповніше було реалізовано в 1930-ті роки²⁶¹. Зокрема О. Пресняков, згідно твердження М. Свердлова, – „один з перших російських вчених, хто комплексно використовував матеріали писемних, археологічних та лінгвістичних джерел при вивченні історії Давньої Русі”²⁶². Саме ці наукові методи стали основними в радянській історичній науці вже починаючи з 30-х рр., особливо в працях таких дослідників, як Б. Греков, Б. Рибаків, А. Арциховський, П. Третьяков, В. Равдонікас, М. Воронін, В. Мавродін та ін.

У наш час петербурзький науковець А. Дворниченко, говорячи про соціокультурне оточення молодого В. Мавродіна на середину 1920-х рр., особливо виділяє О. Преснякова, вказуючи, що він був „останнім з могиқан”²⁶³. Тут мається на увазі, те що О. Пресняков залишався останнім представником дореволюційної петербурзької школи. Не менш цінним є свідчення сучасників самого метра. Приміром, С. Чернов, працюючи ще в Саратовському ІНО, ділився з С. Платоновим про особливості наукового життя в навчальній

установі (колишньому університеті). В одному з численних листів він констатував, що в процесі однієї дискусії, які були звичайними для факультету та місцевого історико-філологічного товариства, члени останнього прийшли до безапеляційного висновку: найкращими фахівцями по Київському часу можна вважати М. Приселкова і О. Преснякова²⁶⁴

Важливим, на нашу думку, моментом у науковій діяльності О. Преснякова стала його участь у складі делегації істориків СРСР на VI Міжнародному конгресі істориків, що відбувся літом 1928 р. в Осло²⁶⁵. Справа в тому, що на цьому науковому форумі на перше місце в програмі було висунуто націогенетичні питання і, як засвідчує, наприклад М. Кордуба, „цілий ряд учених та істориків зайнявся виясненням ролі, яку національність відіграла у всіх трьох великих добах, на котрі звичайно ділять історію людства, тоб-го в старинних, середньовічних та новітніх часах”²⁶⁶. О. Пресняков же, як показує аналіз його наукової творчості, приділяв етногенетичним питанням вагоме місце.

Один із вчених, які зробили внесок у формування радянської схеми історії України в контексті історії народів СРСР, – М. Рубінштейн (про доробок якого піде мова в наступному підрозділі), у своїх побудовах щодо Київської Русі, деякою мірою, опирався на положення О. Преснякова. Зазначимо, що у М. Рубінштейна в другій половині 1920-х рр. були жваві наукові стосунки і дружні особистісні взаємини з О. Пресняковим²⁶⁷. М. Рубінштейн уже в другій половині 30-х рр. став одним з тих офіційних істориків, хто підтримував ініціативу опального учня О. Преснякова Б. Романова²⁶⁸ з приводу видання лекційного курсу вчителя й став редактором цього видання²⁶⁹. В 1938 р. побачив світ перший том – „Київська Русь”; у 1939 р. – другий том – „Західна Русь и Литовсько-Руська держава”; в 1941 р. було підготовлено до друку третій том, що так і не вийшов.

Історики радянського часу вже в кінці 1930–на початку 1940-х рр. виділяють О. Преснякова серед інших „буржуазних істориків”. Вони характеризують його як „тонкого дослідника”, розумного і „обережного історика”²⁷⁰. Один із фундаторів концепції давньоруської народності В. Мавродін, який навчався в Ленінградському

університеті, коли ще там викладав О. Пресняков²⁷¹, засвідчує, що той „добре відомий ретельністю свого дослідження та скрупульозністю аналізу й обережністю висновків”²⁷². Співзвучні думки висловлювали й інші фахівці²⁷³. Так, під час наради істориків 15 січня 1940 р. в Ленінградському відділенні Інституту історії АН СРСР один із її учасників констатував, що О. Пресняков в своїх працях зробив „тонкий аналіз Київської Русі” та „намалював цілу картину життя Східної Європи”²⁷⁴. Кількома роками раніше М. Тихомиров, імовірно, перший серед радянських істориків зробив акцент на його таланті володіння „тонким аналізом”. Московський історик зазначив також, що „особливо чільне місце займає Пресняков в галузі вивчення Київської Русі, куди він вніс багато нового і цінного”²⁷⁵.

Положення О. Преснякова про Київську Русь як “пролог спільноруської історії”²⁷⁶, а також висвітлення ним подальшої окремішньої історії східнослов’янських народів, найбільше відповідали радянській історичній концепції про місце цієї доби в історії східнослов’янських народів. Підтвердження нашій думці²⁷⁷ знаходимо в доповідній записці одного з офіційних радянських історіографів С. Покровського на ім’я секретаря ЦК ВКП(б) А. Щербакова. Тут, зокрема, наголошується, що саме вказані думки О. Преснякова про Київську Русь і розвинув академік Б. Греков²⁷⁸. У своїх працях Б. Греков також одним з перших наблизився до уявлень про давньоруську народність. Нагадаємо, що в 1938 р. вийшов І-й том „Лекцій ...” О. Преснякова, де викладені теоретичні підвалини для майбутньої концепції давньоруської народності. Не виключено, що вони і стали відправним моментом при формуванні концепції.

Наприкінці варто ще раз наголосити, що в розумінні О. Преснякова „руська народність” Київської Русі була проміжним етапом етнічної історії „триєдиного руського народу”; першою, так би мовити, „повноцінною” в етноісторичному сенсі „спільноруською народністю” На початковому етапі формування концепції про давньоруську народність (кінець 1930-х – початок 1940-х рр.) переважна частина радянських дослідників (переважно російських) більш чи менш виразно висловлювали положення про „руський народ” Київської Русі та періоду феодалної роздробленості, знаходячись під

впливом концепції „триєдиноруськості”. Втім, цей вплив очевидно не слід пов’язувати з одним О. Пресняковим, бо ж такі фундатори концепції давньоруської народності, як Б. Греков та В. Пічета належали до старшого покоління радянських істориків, які сформувалися як вчені ще до революції, а отже, над ними тяжіла парадигма „єдиної народності”

В історіографічній ретроспективі витоки концепції давньоруської народності сягають принаймні часу створення Густинського літопису (1627 р.). Погляди на етнічну єдність східних слов’ян давньоруської доби акумульовані в „Синописі”. Дані судження відклялися в східнослов’янській історичній думці наступних століть. Цю єдність автор „Синописиса” екстраполював на сучасний (для нього) стан „руських” народів. Тим самим він заклав основи парадигми „єдиної руської народності”. Згідно цієї парадигми, східні слов’яни, як у минулому, так і в сучасному, створюють „єдиний руський народ” у складі трьох гілок або галузей – білорусів, росіян та українців. Остання концепція займала значне місце в імперській історіографії ХІХ – початку ХХ ст. Початок розділення первісно єдиного народу тогочасні історики здебільшого починали від часу татаро-монгольської навали, яка, за висловом В. Ключевського, розірвала „руську народність” навпіл. Після цього в різних політичних умовах складаються спочатку дві („малоруська” і „великоруська”), а потім три (додається ще і білоруська) гілки „руського племені”. Втім, деякі історики у своїх працях, фактично, виразніше підрозділяли „єдиний руський народ” на окремі складові народи. Причому початок цієї диференціації вони починали з давньоруської доби. Прикладом у цьому сенсі є погляди М. Костомарова. В той же час названий історик дотримувався погляду про існування єдиної „вищої народності” Київської Русі, під якою він розумів певну етнокультурну єдність шести тогочасних „народностей”. Розглядаючи її єдність через виокремлення ознак спільності, М. Костомаров тим самим, заклав теоретичні передумови для майбутньої радянської концепції давньоруської народності.

Парадигми „єдиної руської народності” або „племені” дотримувався й визначний російський лінгвіст О. Шахматов. Він створив перше ґрунтовне історико-лінгвістичне дослідження східнослов'янської та давньоруської етномовної спільності. Таким чином, можна вести мову про те, що вчений заклав теоретичні передумови для появи в майбутньому концепції давньоруської народності.

Зв'язуючою ланкою між дореволюційним історіографічним процесом й історіографічним процесом радянського часу в частині певних уявлень про етнічні процеси давньоруської доби стали праці і, ширше, наукова діяльність О. Преснякова, який взяв вагому участь у підготовці першого покоління радянських істориків у 1920-ті рр. Його університетський курс, виданий наприкінці 1930-х рр., вплинув на процес формування концепції давньоруської народності. Особливо необхідно підкреслити значення для радянських етногенетиків теоретичних міркувань вченого. Зауважимо, що за О. Пресняковим, „руська народність” Київської Русі була проміжним етапом етнічної історії „триєдиного руського народу”; першою, так би мовити, „повноцінною” в етноісторичному розумінні „спільно-руською народністю”

¹ Див.: Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 136-137; Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах / Відп. ред. В. А. Смолій. – Т. 1: Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С. 311.

² Україна і Росія в історичній ретроспективі. ... – Т. 1. – С. 311.

³ Там само. – С. 312.

⁴ Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 93.

⁵ Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 1. ... – С. 314.

⁶ Киевский Синопис. – К., 1823. – С. 6-7.

⁷ Там само. – С. 7; Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII – XVII вв. – М., 1973. – С. 396-398.

⁸ Див.: Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. (Серія „Україна кризь віки”, Т. 4). – К., 1998. – С. 288-289.

-
-
- ⁹ Погодин М. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – М., 1856. – Т. 7. – С. 425-428.
- ¹⁰ Див. докладніше: Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 1. – С. 331-343.
- ¹¹ Ключевский В. О. Сочинения: В 9-ти тт. Т. I. Курс русской истории. Ч. I. / Под ред. В. Л. Янина. – М., 1987 – С. 287-289.
- ¹² Там само. – С. 289.
- ¹³ Там само. – С. 294, 295-296.
- ¹⁴ Там само. – С. 298.
- ¹⁵ Див., напр.: ІР НБУВ. – Ф. I. – Од. зб. 45106. Багалеї Д. І. Записка об украинцах и белоруссах как о представителях русского народа. [Автограф]. [Черновик]. [Нач. XX в.]. – 3 арк.
- ¹⁶ Багалеї Д. Русская история. Ч. I.: до половины XIII столетия (домонгольский период). – Х., 1909. – С. 95. Пор.: Багалеї Д. І. Русская история. – Т. I. Княжеская Русь. – М., 1914. – С. 359.
- ¹⁷ Див.: Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.-Черкаси, 2001. – С. 227.
- ¹⁸ ІР НБУВ. – Ф. I. – Од. зб. 22619-22620. Багалій Дмитро Іванович. Багалей Дмитрий Иванович – /Вернадскому/ Владимиру Ивановичу. Письма 1919 г. из Харькова в Киев. – Арк. 2(зв.).
- ¹⁹ Флоринский Т. Д. Славянское племя. Статистико-этнографический обзор современного славянства. – К., 1907. – С. 38-39.
- ²⁰ Флоринский Т. Малорусский язык и „українсько-руський” литературный сепаратизм. – Спб., 1900. – С. 34.
- ²¹ Флоринский Т. Д. Славянское племя. ... – С. 39.
- ²² Див.: Линниченко И. А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. (Открытое письмо проф. М. Грушевскому) // Энциклопедическая библиотека обществоведения. Серия 1-я. Вопросы государственного строя. Вып. 3. – Петроград – Одесса, 1917. – С. 5.
- ²³ Див. про цю дискусію: Толочко О. П. Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Линниченко, Д. І. Багалій, М. І. Грушевський) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 92-103.
- ²⁴ Некролог: Іван Андрієвич Линниченко // Україна. – 1927. – Кн. 3. – С. 210.
- ²⁵ Малашевич А. Боротьба за „руське первородство” (з історії наукової дискусії „южан” і „северян” у висвітленні часопису „Вестник Европы”) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VI. – К., 2003. – С. 392.
- ²⁶ Линниченко И. А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. ... – С. 25.
- ²⁷ Там само. – С. 25.
- ²⁸ Там само. – С. 25-26.
- ²⁹ Там само. – С. 26.
- ³⁰ Див., напр.: Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. Н. Костомарова. (Критический очерк). – К., 1984. – С. 72.

-
-
- ³¹ Историография истории СССР: С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции / Под ред. В. Е. Иллерицкого и И. А. Кудрявцева. – М., 1971. – С. 239.
- ³² Костомаров Н. И. Мысли о федеративномъ началъ въ Древней Руси // Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Историческія монографіи и изслѣдованія. Кн. I. Том I. – Спб., 1903. – С. 3-30.
- ³³ Костомаров Н. И. Двѣ русскія народности // Там само. – С. 33-65; Його ж. Черты народной южнорусской исторіи // Там само. – С. 69-158 та ін.
- ³⁴ Костомаров Н. И. Мысли о федеративномъ началъ въ Древней Руси. ... – С. 3-6.
- ³⁵ Там само. – С. 6.
- ³⁶ Там само. – С. 7.
- ³⁷ Там само. – С. 10.
- ³⁸ Там само. – С. 10-13.
- ³⁹ Баран В. Д. Давні слов'яни. (Серія „Україна кризь віки”, Т. 3). – К., 1998. – С. 150.
- ⁴⁰ Костомаров Н. И. Мысли о федеративномъ началъ въ Древней Руси. ... – С. 3
- ⁴¹ Там само. – С. 24.
- ⁴² Пор.: Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. ... – С. 291.
- ⁴³ Костомаров Н. И. Мысли о федеративномъ началъ въ Древней Руси. ... – С. 13.
- ⁴⁴ Там само. – С. 12-13; Костомаров Н. И. Двѣ русскія народности. ... – С. 35-36.
- ⁴⁵ Костомаров Н. И. Двѣ русскія народности. ... – С. 36.
- ⁴⁶ Костомаров Н. И. Мысли о федеративномъ началъ въ Древней Руси. – С. 14.
- ⁴⁷ Там само. – С. 14.
- ⁴⁸ Там само. – С. 14-30.
- ⁴⁹ Там само. – С. 25-29.
- ⁵⁰ Там само. – С. 29.
- ⁵¹ Там само. – С. 29.
- ⁵² Там само. – С. 30.
- ⁵³ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Од. зб. 26. К. Г. Гуслистий. До питання про походження українського народу. Машинопис з поправками автора. – Арк. 18-19.
- ⁵⁴ Довідка директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України Ф.Ф. Єневича “Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР” (17 травня 1944 р.)// У лещатах тоталітаризму: Інститут історії України НАН України (1936 – 1956 рр.): Зб. документів і матеріалів: У 2-х частинах / Упоряд.: Р.Я. Пиріг (керівник), Т.Г. Грищенко, В.М. Мазур, О.С. Рубльов. – К., 1996. – Ч. I. – С. 131.
-
-

-
- ⁵⁵ НА ІА НАН України. – Ф. 16. – Оп. 2. – Од. зб. 263. Петров В. П. Шахматов і проблема етногенезу. – Арк. 8.
- ⁵⁶ Там само. – Арк. 9.
- ⁵⁷ Готьє Ю. Шахматов – историк // Известия отделения русского языка и словесности. Т. XXV. – Пг., 1922. – С. 271.
- ⁵⁸ Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. – Пг., 1919. – С. 6.
- ⁵⁹ Там само. – С. 22; Седов В. В. Древнерусская народность: историко-археологическое исследование. – М., 1999. – С. 10.
- ⁶⁰ Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. ... – С. 22.
- ⁶¹ Там само. – С. 12.
- ⁶² Див.: Пичета В. Образование белорусского народа // ВИ. – 1946. – № 5-6. – С. 9.
- ⁶³ Седов В. В. Древнерусская народность. ... – С. 10-11.
- ⁶⁴ Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. ... – С. 63.
- ⁶⁵ Залізняк Л. Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? // Магістеріум. Вип. 11. Археологічні студії. – К., 2003. – С. 86.
- ⁶⁶ Див.: Седов В. В. Древнерусская народность. ... – С. 11.
- ⁶⁷ Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. ... – С. 63-64.
- ⁶⁸ Див.: Греков Б. Д. Итоги изучения истории СССР за 20 лет // Известия АН СССР. – 1937. – № 5. – С. 1105-1106.
- ⁶⁹ Обнорский С. П. Предисловие // Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка. – М., 1957. – С. 4.
- ⁷⁰ Див.: НА ІА НАН України. – Ф. 16. – Оп. 2. – Од. зб. 149. Петров В. П. Етногенетика і ономастика за 50 років (1917 – 1957). Неопубліковано. Рукопис. – Арк. 12.
- ⁷¹ Там само. – Арк. 12.
- ⁷² Там само. – Арк. 7.
- ⁷³ Когут З. Коріння ідентичності. ... – С. 190-191; Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. – С. 289.
- ⁷⁴ Див., напр.: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. В 15 кн.: Кн. 1 (том 1-2). – М., 1958. – С. 529-534; Його ж. История России с древнейших времен. – Кн. 2 (том 3-4). – М., 1960. – С. 111.
- ⁷⁵ Див., напр.: Ключевский В. О. Сочинения: В 9-ти тт. Т. I. Курс русской истории. Ч. I. ... – С. 275-276, 285-287, 295-317.
- ⁷⁶ Див.: Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерки отечественной историографии. – Л., 1990. – С. 7. Пор.: Пресняков А. Е. Образование великорусского государства. Очерки по истории XIII-XV столетий. - Пг., 1918. – С. 2-26.
- ⁷⁷ Пресняков А. Е. Образование великорусского государства. ... – С. 8.
- ⁷⁸ Русская история с древнейших времен до Смутного времени. Сб. ст. / Под ред. В. Н. Сторожева. Вып. 1. – М., 1898. – С. XVIII.
- ⁷⁹ Пресняков А. Е. Образование великорусского государства. ... – С. 3.

-
- ⁸⁰ Грушевський М. С. Звичайна схема „руської” історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов’янства // Грушевський М. Твори. У 50 томах. / Редкол.: П. Сохань (гол. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Т. 1: Серія „Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)” / Редкол.: П. Сохань (гол. ред.), І. Гирич (відп. секр.), О. Тодійчук. – Львів, 2002. – С. 77.
- ⁸¹ Там само. – С. 77.
- ⁸² Там само. – С. 81.
- ⁸³ Грушевський М. С. Історія української літератури. В 6 т. 9 кн. – К., 1993. – Т. 1. – С. 79.
- ⁸⁴ Там само. – С. 81.
- ⁸⁵ Там само. – С. 86.
- ⁸⁶ Там само. – С. 97.
- ⁸⁷ Там само. – С. 86.
- ⁸⁸ Грушевський М. С. Східнослов’янські народності та їх дослідження // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1929. – № 3. – С. 12.
- ⁸⁹ Див., напр.: Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні. ... – С. 163-182.
- ⁹⁰ Там само. – С. 228-229.
- ⁹¹ Див.: Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. - Харків, 1928. – Т. I. – С. 82.
- ⁹² Цит. за: Кравченко В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков, 1990. – С. 104.
- ⁹³ Удод О. А. Кость Гуслистий як історик України. – К., 1998. – С. 26.
- ⁹⁴ Санцевич А. В. М. І. Яворський: нарис життя та творчості. – К., 1995. – С. 38.
- ⁹⁵ Там само. – С. 45.
- ⁹⁶ Див.: Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського // Літопис революції. – 1930. – № 2. – С. 270-271.
- ⁹⁷ Пор.: Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні. ... – С. 176-177.
- ⁹⁸ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 11. – Ед. хр. 10. Рубинштейн Н.Л. Очерк украинской истории в XII – XVIII вв. – Исследование. [1930-е гг.]. – Л. 16.
- ⁹⁹ Рубльов О. С. Матвій Іванович Яворський // Зневажаєна Клію / 36. ст. на пошану видатного укр. вченого ... П. Т. Тронька – К., 2004. – С. 569.
- ¹⁰⁰ Яворський М. І. Коротка історія України. – Харків., 1928. – С. 22.
- ¹⁰¹ Там само. – С. 27.
- ¹⁰² Див.: Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського // Літопис революції. – 1930. – № 2. – С. 267-326; № 5. – С. 289-324; Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. – К., 1986. – С. 31.
- ¹⁰³ Див.: Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996. – С. 100-101.
-

-
-
- ¹⁰⁴ Цит. по: Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин о проблемах языка и мышления. С предисловием Н. Я. Марра / Известия ГАИМК. – Вып. 75. – Л., 1939. – С. 206.
- ¹⁰⁵ Там само. – С. 206.
- ¹⁰⁶ Россия в XX веке: Судьбы исторической науки. / Общ. ред. А. Н. Сахарова. – М., 1996. – С. 463, 465.
- ¹⁰⁷ Докладніше див.: Копыцкий З. Ю., Чепко В. В. Историография БССР (эпоха феодализма): Учеб. пособие / Под ред. Я. Н. Мараша. – Минск, 1986. – С. 15-62; Смоленчук А. Ф. Белорусская историография второй половины XIX – начала XX века и становление национальной идеологии // Славяноведение. – 1999. – № 5. – С. 60-67; Михальченко С. И. Предпосылки создания национальных историй Украины и Белоруссии в начале XX в. // Россия в новое время: поиск формулы национальной истории / Материалы Российской межвуз. науч. конференции 27-28 апреля 2001 г. – М., 2001. – С. 72-73.
- ¹⁰⁸ Див.: Пичета В. И. Образование белорусского народа. – С. 7.
- ¹⁰⁹ Див.: Масненко В. Исторична думка та націотворення в Україні. ... – С. 235-236.
- ¹¹⁰ Див.: Иоффе Э. Г. Владимир Иванович Пичета // Портреты историков: Время и судьбы. В 2 т. Том 1. Отечественная история. – Москва – Иерусалим, 2000. – С. 177.
- ¹¹¹ Див.: Академик В. И. Пичета. Страницы жизни / Авт.: Э. Г. Иоффе, А. П. Грицкевич и др. – Минск, 1981. – С. 124; Иоффе Э. Г. Владимир Иванович Пичета. ... – С. 178-179.
- ¹¹² Академик В. И. Пичета. ... – С. 9.
- ¹¹³ А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. Пичета В. И. Исторический очерк белорусского племени. Статья. Автограф рукою А. П. Пичеты. [1920]. – 35 лл.
- ¹¹⁴ Там само. – Л. 7-7(об.).
- ¹¹⁵ Див.: Иоффе Э. Г. Владимир Иванович Пичета. ... – С. 177.
- ¹¹⁶ Див.: Пичета В. И. Введение в русскую историю. (Источники и историография). – М., 1922. – 205 с.
- ¹¹⁷ Академик В. И. Пичета. Страницы жизни. ... – С. 85.
- ¹¹⁸ Пичета В. И. Введение в русскую историю. ... – С. 3.
- ¹¹⁹ Пичета В. И. Основные вопросы белорусской историографии // Вестник Наркомпроса БССР. – 1922. – Вып. 11-12. – С. 31
- ¹²⁰ Пичета В. И. Введение в русскую историю. ... – С. 162.
- ¹²¹ Горяинов А. Н. Трагическая страница биографии В. И. Пичеты в свете одной стенограммы 1928 года // Славяноведение. – 2002. – № 1. – С. 62-71.
- ¹²² Горяинов А. Н. Славяноведы – жертвы репрессий 1920 – 1940-х годов. Некоторые неизвестные страницы из истории советской науки // Советское славяноведение. – 1990. – № 2. – С. 79.

-
- ¹²³ А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 50. Пичета В. И. Исторические судьбы Украинской Руси. Статья. Машинопись. [Конец 1920-х гг.]. – Л. 1.
- ¹²⁴ Там само. – Л. 1.
- ¹²⁵ Там само. – Л. 1.
- ¹²⁶ Там само. – Л. 2-5.
- ¹²⁷ Там само. – Л. 5.
- ¹²⁸ Див., напр.: Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східно-слов'янських націй // Записки НТШ. Т. 178. Праці філософічно-історичної секції. – Нью-Йорк – Париж, 1964. – С. 14, 126; Ждан М. Княжа доба в інтерпретації радянських істориків // Український історик. – 1977. – Ч. 1-2 – С. 38; Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії. – Мюнхен, 1964 – С. 26; Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – Нью-Йорк – Париж – Торонто, 1987. – С. 105-107; Залізник Л. Де, як і коли виникла давньоруська народність (До 50-річчя проблеми) // Пам'ять століть. – 1998. – № 6. – С. 4-5; Його ж. Про лехітських пращурів росіян та давньоруську народність // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. Кн. 1-2. – Доповіді та повідомлення. – К., 2000. – С. 128 та ін.; Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 25.
- ¹²⁹ Любавский М. Образование основной государственной территории великорусской народности. Заселение и объединение центра. – М., 1929. – С. 3-5.
- ¹³⁰ Див.: С. Пионтковский. Великодержавные тенденции в историографии России // Историк-марксист. – 1930. – Т. 17. – С. 22-23.
- ¹³¹ Любавский М. К. Основные моменты истории Белоруссии. – М., 1918. – С. 7.
- ¹³² Там само. – С. 23.
- ¹³³ Вірну оцінку ставлення М. Покровського до історії України дав В. Сухино-Хоменко у своєму виступі на дискусії з приводу схеми М. Яворського. Див.: Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського // Літопис революції. – 1930. – № 2. – С. 287-289.
- ¹³⁴ Покровский М. Н. Очерки истории русской культуры. – М.-Л., 1925. – С. 48.
- ¹³⁵ Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського // Літопис революції. – 1930. – № 2 – С. 288.
- ¹³⁶ Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 504.
- ¹³⁷ Див., напр.: Покровский М. К истории СССР // Историк-марксист. – 1930. – Т. 17 – С. 18; Покровский М. Н. О задачах марксистской исторической науки // Историк-марксист. – 1931. – Т. 21. – С. 3-7.
- ¹³⁸ Деякі положення підрозділу викладено: Юсова Н. О. Є. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського // А се его сребро...
-

Збірник праць на пошану чл.-кор НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 259-268.

¹³⁹ Там само. – С. 259-262.

¹⁴⁰ Залізник Л. Де, як і коли виникла давньоруська народність (До 50-річчя проблеми) // Пам'ять століть. – 1998. – № 6. – С. 5. Пор.: Його ж. Проблема україногенези: чи застаріло „застаріле”? // Вісник НАН України. – 1999. – № 7. – С. 59.

¹⁴¹ Залізник Л. Про лехітських пращурів росіян та давньоруську народність / / Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. Кн. 1-2. Доповіді та повідомл. – К., 2000. – С. 128.

¹⁴² Новицький В. Історична праця проф. О. Є. Преснякова і розмежування великоруської та української історіографії // Україна. – Кн. 40. – 1930. – Березень-квітень. – С. 59.

¹⁴³ Там само. – С. 64.

¹⁴⁴ Дорошенко Д. Що таке історія Східної Європи ? // Український історик. – Т. 2-4 (75-80). Рік XX. – 1983. – С. 125; Стаття Д. Дорошенка була написана приблизно в 1933 р.

¹⁴⁵ Там само. – С. 125.

¹⁴⁶ Крупницький Б. Основні проблеми історії України. – Мюнхен, 1955. – С. 7-8; Його ж. Українська історична наука під софетами. – Мюнхен, 1957. – С. 13.

¹⁴⁷ Крупницький Б. Українська історична наука під софетами ... – С. 13.

¹⁴⁸ Крупницький Б. Основні проблеми історії України ... – С. 9.

¹⁴⁹ Мірчук І. Історично-ідеологічні основи теорії III Риму. – Мюнхен, 1954. – С. 52.

¹⁵⁰ Там само. – С. 52.

¹⁵¹ Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії. – Мюнхен, 1964. – С. 28.

¹⁵² Там само. – С. 27.

¹⁵³ Див., зокрема: Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східно-слов'янських націй. – С. 14; Його ж. Українська історична наука (її розвиток та досягнення). – Філадельфія, 1971. – С. 6; Ждан М. Княжа доба історії України в інтерпретації радянських істориків // Український історик. – 1977. – № 1-2 (53-54). Рік XIV. – С. 38; Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. ... – С. 105-107 тощо.

¹⁵⁴ Клід Б. Історія і політика: боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського // Український історик. – 1991-1992. – Ч. 110-115. – С. 196.

¹⁵⁵ Рубинштейн Н. Л. Русская историография. – М., 1941. – С. 507.

¹⁵⁶ Там само. – С. 4.

¹⁵⁷ Див.: А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 110. Пичета В. И. Основные вопросы истории Западной Белоруссии и Западной Украины. Лекция. (Центральное лекционное бюро). Стенограмма. Машинопись. 28 сентября

- 1939 г. – Л. 5; Там само. – Ед. хр. 150. Пичета В. И. Белорусский народ в семье славянских народов. Доклад. Машинопись. [1943 – 1944 гг.]. – Л. 4-5.
- ¹⁵⁸ Пичета В. И. Введение в русскую историю. ... – С. 162.
- ¹⁵⁹ Див.: ІР НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Од. зб. 26. Гуслистый К. Г. До питання про походження українського народу. Машинопис з правками автора. – Арк. 11; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 848. Стаття о Грушевском. – Арк. 3-4. В цій справі збережено лише уривки статей різних авторів. Але з текстологічного порівняння з працями К. Гуслистого випливає, що першим уривком вміщено саме фрагмент з його доробку. Аналогічну текстову репризу оцінки О. Преснякова К. Гуслистим було зроблено і під час завершального засідання березневої 1945 р. наради істориків при ЦК КП(б)У першого циклу таких спільних зустрічей істориків з ідеологічними керівними працівниками – 31 березня 1945 р. Див.: Там само. – Од. зб. 853. Стенограмма совещания по вопросам истории Украины. 10 марта 1945 г. – Арк. 164-165.
- ¹⁶⁰ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. В 2 т. – Т. I. Киевская Русь. – М., 1938. – С. 4.
- ¹⁶¹ Див.: Историография истории СССР: С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции / Под ред. В. Е. Иллерицкого и И. А. Кудрявцева. – М., 1971. – С. 401.
- ¹⁶² Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. I. Киевская Русь. – С. 10.
- ¹⁶³ Скорочений виклад цього параграфу див.: Юсова Н. О. Є. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського. – С. 262-265.
- ¹⁶⁴ Черепнин Л. В. Об исторических взглядах А. Е. Преснякова // ИЗ. – Т. 33. – С. 216.
- ¹⁶⁵ Див. передмову М. Рубінштейна до I-го тому „Лекцій по русской истории”: Рубинштейн Н. Л. От редактора // Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. В 2 т. – Т. I. Киевская Русь. – С. V-VI.
- ¹⁶⁶ Пресняков А. Е. Речь перед защитой диссертации под заглавием „Образование Великоорусского государства” // Летопись занятий Археографической комиссии. – Вып. 30. – Пг., 1920. – С. 7.
- ¹⁶⁷ Валк С. Н. Историческая наука в Ленинградском университете за 125 лет // Труды юбилейной научной сессии ЛГУ. Секция истор. наук. – Л., 1948. – С. 56-58.
- ¹⁶⁸ Пресняков А. Е. Речь перед защитой диссертации под заглавием „Образование Великоорусского государства”. ... – С. 6-7
- ¹⁶⁹ Там само. – С. 3-10.
- ¹⁷⁰ Там само. – С. 4.
- ¹⁷¹ Там само. – С. 4; В даному випадку О. Пресняков цитує Б. Сиромятникова.
- ¹⁷² Там само. – С. 6.

-
- ¹⁷³ Див. Рубинштейн Н. Л. Русская историография. ... – С. 506.
- ¹⁷⁴ Пресняков А. Е. Речь перед защитой диссертации под заглавием „Образование Великоорусского государства”. ... – С. 3.
- ¹⁷⁵ Свердлов М. Б. А. Е. Пресняков (1870 – 1929). Жизнь и творчество // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X- XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М., 1993. – С. 548.
- ¹⁷⁶ Пресняков А. Е. Образование великорусского государства. Очерки по истории XII – XV столетий. – Пг. 1918. – С. 1-2.
- ¹⁷⁷ Див.: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. I. Киевская Русь. ... – С. 4-10.
- ¹⁷⁸ Пресняков А. Е. Образование великорусского государства. ... – С. 1.
- ¹⁷⁹ Свердлов М. Б. Проблемы изучения Древней Руси в творчестве А. Е. Преснякова // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. – С. 580.
- ¹⁸⁰ Див.: ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 303. Листи Гробчука М., Петрушевського П. та інших кореспондентів з проханням про видання їх робіт і присилку книжок та статей. 18 квітня 1884 р. – 17 червня 1929 р. – Арк. 180-184.
- ¹⁸¹ Див. весь контекст історіографічного вступу до монографії: Пресняков А. Е. Образование великорусского государства. ... – С. 1-26.
- ¹⁸² Там само. – С. 4-5.
- ¹⁸³ Там само. – С. 7-8.
- ¹⁸⁴ Там само. – С. 8.
- ¹⁸⁵ Черепнин Л. В. Об исторических взглядах А. Е. Преснякова. ... – С. 220.
- ¹⁸⁶ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / Отв. ред. Н. Ф. Котляр. – К., 1992. – С. 186-187.
- ¹⁸⁷ Пресняковъ А. Украинский вопросъ // Русская воля. Вечерний вып. – 1917. – 31 мая. – С. 2.
- ¹⁸⁸ Пресняков А.Е. Украина // Вестник культуры и политики. – Пгр., 1918. – № 9. – С. 6.
- ¹⁸⁹ Там само. – С. 6
- ¹⁹⁰ Там само. – С. 10.
- ¹⁹¹ Там само. – С. 11.
- ¹⁹² Свердлов М. Б. А. Е. Пресняков (1870 – 1929). Жизнь и творчество. ... – С. 545.
- ¹⁹³ Там само. – С. 528-529.
- ¹⁹⁴ Всього вийшло 5 чисел у 4-х книжках – 3 числа за 1918 р. та здвоєне перше-друге число за 1919 р. Див.: Білокінь С. Від редактора // Наше минуле. – К., 1993. – Ч. 1(6). – С. 3; Білокінь С. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920 – 1941) // До джерел. Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – В 2 тт. – Т. 2. – Київ – Львів, 2004. – С. 563. Зміст всіх чисел журналу див.: Каталог антикварної книжки / Упор. М. І. Сагарда. – К., 1932. – С. 21-25.

-
- ¹⁹⁵ ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 18965. Журнал „Наше минуле”. Данилевич В. [Рецензія на книгу А. Е. Преснякова „Образование великорусского государства. Очерки по истории XIII – XV столетий, Пг., 1918 г.] – Арк. 1-2.
- ¹⁹⁶ Там само. – Арк. 3-4.
- ¹⁹⁷ Там само. – Арк. 6.
- ¹⁹⁸ Там само. – Арк. 21.
- ¹⁹⁹ У другу редакцію курсу 1915-1916 рр. вона не увійшла. Див.: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. I. Киевская Русь. – С. 1, прим. 1.
- ²⁰⁰ Див., також: Юсова Н. О. Є. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського. – С. 266-267; Її ж. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. – К., 2002. – С. 38-39.
- ²⁰¹ На жаль, в енциклопедичній статті не з вини автора, а редактора вкралася прикра помилка, що дозволяє досить прямолінійно трактувати погляди О. Преснякова; а слова „триєдиноруського народу” можуть видатися такими, які належать самому російському історика. Див.: Юсова Н. Давньоруської народності концепція // Енциклопедія історії України. Т.1: А-В. – К., 2004. – С. 276.
- ²⁰² Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. I. Киевская Русь. – С. 6.
- ²⁰³ Там само. – С. 7-9.
- ²⁰⁴ Там само. – С. 6.
- ²⁰⁵ Там само. – С. 6-7.
- ²⁰⁶ Там само. – С. 8.
- ²⁰⁷ Там само. – С. 8.
- ²⁰⁸ Там само. – С. 7.
- ²⁰⁹ Там само. – С. 5, 8-11.
- ²¹⁰ С. В. Брачёв. Русский историк А. Е. Пресняков (1870 – 1929). – Санкт-Петербург, 2002. – С. 34.
- ²¹¹ Свердлов М. Б. Проблемы изучения Древней Руси в творчестве А. Е. Преснякова. ... – С. 578.
- ²¹² Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – Л., 1990. – С. 7; Чирков С. В. Александр Евгеньевич Пресняков / Портреты историков: Время и судьбы. – В 2 т. – Том I. Отечественная история. – Москва-Иерусалим, 2000. – С. 140.
- ²¹³ Див.: Юсова Н. О. Є. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського... – С. 265-266; Її ж. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР. ... – С. 37.
- ²¹⁴ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 30. – Ед. хр. 3. Тихомиров М. Н. Статья об исторических исследованиях А. Е. Преснякова. Машинопись. На 43 лл. З контексту цього дослідження М. Тихомирова випливає, що воно готувалося в якості вступної статті до курсу лекцій. Так, при наявності
-

інших посилань впродовж всього тексту, на „Лекції...” не зроблено жодного. Отже, вони просто ще не вийшли. На першому ж аркуші вчений обґрунтовує доцільність і виправданість перевидання пресняковського курсу. На 30-му ж аркуші подається власна періодизація історії Київської Русі М. Тихомирова, яка, на думку московського історика, „допоможе читачеві засвоїти факти, викладені в лекціях О. Є. Преснякова” (31 арк.). З огляду на наведену щойно фразу, не приходиться вважати це дослідження М. Тихомирова і внутрішньою рецензією на редакційну верстку пресняковського курсу. Назва доробку М. Тихомирова зроблена архівними працівниками. Сам же текст вченого не має найменування, а впродовж усіх сторінок мова йде тільки про аналіз „Лекцій ...”

²¹⁵ Там само. – Л. 38-39.

²¹⁶ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. I. Киевская Русь. – С. 10.

²¹⁷ НА СПб ИИ РАН. – Ф. 193. – Оп. 1. – Ед. хр. 6. Пресняков А. Е. История Северо-Восточной Руси. Курс, читанный в Петербургском университете (1911 – 1912). Рукопись. Ч. I. Неопубликованная. – 259 лл.; Там само. – Ед. хр. 7. Пресняков А. Е. История Северо-Восточной Руси. Курс, читанный в Петербургском университете (1911 – 1912). Рукопись. Ч. II. Выписки и библиография к курсу. – 345 лл.

²¹⁸ Див., напр.: Там само. – Ед. хр. 7 – Л. 9-9(об.), 9(об.)-14 тощо. Чирков С. В. Александр Евгеньевич Пресняков. ... – С. 146.

²¹⁹ Чирков С. В. Александр Евгеньевич Пресняков. – С. 144; Юсова Н. О. Є. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського. – С. 266; Її ж. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР. ... – С. 37.

²²⁰ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. I. Киевская Русь. ... – С. 9.

²²¹ Там само. – С. 9-10.

²²² Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Киевская Русь // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X- XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М., 1993. – С. 256-258.

²²³ Шапиро А. Л. Русская историография в период империализма. – Л., 1962. – С. 91.

²²⁴ Свердлов М. Б. Проблемы изучения Древней Руси в творчестве А. Е. Преснякова. – С. 578.

²²⁵ С. В. Брачёв. Русский историк А. Е. Пресняков (1870 – 1929). ... – С. 35.

²²⁶ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 30. – Ед. хр. 3. – Л. 38.

²²⁷ Готье Ю. Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. Киевская Русь. М., Соцэкгиз, 1938. V. + 255 стр. // Историк-марксист. – 1938. – № 4. – С. 148.

²²⁸ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Киевская Русь. ... – С. 273-274.

-
- ²²⁹ Там само. – С. 275.
- ²³⁰ Див.: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – С. 275.
- ²³¹ Там само. – С. 278.
- ²³² Там само. – С. 278.
- ²³³ Там само. – С. 278.
- ²³⁴ Там само. – С. 279.
- ²³⁵ Там само. – С. 279-280; Шахматовъ А. А. Древнѣйшіе судьбы древнерусского племени. – Пг., 1919. – С. 63.
- ²³⁶ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Киевская Русь. ... – С. 337
- ²³⁷ Там само. – С. 350.
- ²³⁸ НА СПб ИИ РАН. – Ф. 193. – Оп. 1. – Ед. хр. 6. – Л. 3-3(об.).
- ²³⁹ Чирков С. В. Александр Евгеньевич Пресняков. ... – С. 141. Див., також: Юсова Н. О. Е. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського. – С. 268; Її ж. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР. – С. 40.
- ²⁴⁰ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. I. Киевская Русь. – С. 12.
- ²⁴¹ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. 2. Западная Русь и Литовско-Русское государство. – М., 1939. – С. 53, 62.
- ²⁴² Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. I. Киевская Русь. – С. 10-11.
- ²⁴³ Там само. – С. 12.
- ²⁴⁴ Брачев В. С., Дворниченко А. Ю. Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834 – 2004). – СПб., 2004. – С. 114.
- ²⁴⁵ Там само. – С. 114.
- ²⁴⁶ НА СПб ИИ РАН. – Ф. 193. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. А. Пресняков. Курс русской истории. "Введение" и I-я глава "Киевское государство X – XII вв." Неоконченная рукопись. Начата после 1925 г. – Л. 1, 2, 10-12, 14-16, 50-52 тощо; Там само. – Ед. хр. 26. А. Пресняков. Опыт синтеза протоисторических судеб Восточной Европы. Доклад в Академии Истории Материальной культуры. 16. IV. 1925 г. – 29 лл.; Там само. – Ед. хр. 25. А. Пресняков. К вопросу о западной границе России. Старая орфография. – Л. 1(об), 2; Там само. – Ед. хр. 21. А. Пресняков. Курс русской истории. Отдел I. "История древней Руси". Старая орфография, неоконченная рукопись 1913 – 1914 г. (переработанная в 1925 г. – 28 л.; Там само. – Ед. хр. 27. – Л. 1,7-9, 47-48 тощо; Там само. – Ед. хр. 20. А. Пресняков. Очерки по истории культуры Киевской Руси. Неоконченная рукопись. Старая орфография. Б/д. – Л. 3, 7-9, 15, 24 тощо; НА ИИМК РАН. – Ф. 35. – Оп. 2. – Ед. хр. 2150. А. Е. Пресняков. История Древней Руси. Части: Введение, Восточно-Европейская равнина. – Л. 1, 2-3, 58, 60 тощо.; Там само. – Ед. хр. 2154. А. Е. Пресняков. Образование Всероссийского
-

- государства. Машинопись. – Л. 6; Пресняков А. Е. Вильгельм Томсен о древнейшем периоде русской истории // Памяти В. Томсена. К годовщине со дня смерти / АН СССР. Очерки по истории знания. IV. – Л., 1928. – С. 35-50.
- ²⁴⁷ НА ИИМК РАН. – Ф. 35. – Оп. 2. – Ед. хр. 2154. – Л. 6.
- ²⁴⁸ Там само. – Л. 6
- ²⁴⁹ Пресняков А. Е. Задачи синтеза протоисторических судеб Восточной Европы // Яфетический сборник. Resneil Japhetijne. – Вып. V. – Ленинград, 1927. – С. 1-20. Ця стаття також вміщена видавцями лекційного курсу О. Преснякова як додаток до I-го тому. Див.: Пресняков А. Е. Задачи синтеза протоисторических судеб Восточной Европы // Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. I. Киевская Русь. ... – С. 245-258.
- ²⁵⁰ Див.: Пархоменко В. Яфетический сборник. Resneil Japhetijne. V. Ленинград, 1927. Стор. 179 + XII. А. Е. Пресняков. Задача синтеза протоисторических судеб Восточной Европы (с. 1-20) // Україна. – 1928. – Ч. 2. – С. 165-166.
- ²⁵¹ Пресняков А. Е. Задачи синтеза протоисторических судеб Восточной Европы // Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. I. Киевская Русь. – С. 247.
- ²⁵² Там само. – С. 247.
- ²⁵³ Там само. – С. 247.
- ²⁵⁴ Див., напр.: НА СПб ИИ РАН. – Ф. 193. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 2; Там само. – Ед. хр. 25. – Л. 1(об.), 2; Там само. – Ед. хр. 21. – Л. 1-7; НА ИИМК РАН. – Ф. 35. – Оп. 2. – Ед. хр. 2150. – Л. 2, 58, 60.
- ²⁵⁵ НА ИИМК РАН. – Ф. 35. – Оп. 2. – Ед. хр. 2150. – Л. 2.
- ²⁵⁶ НА СПб ИИ РАН. – Ф. 193. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. А. Пресняков. Очерки по истории культуры Киевской Руси. – Л. 15
- ²⁵⁷ Там само. – Л. 24.
- ²⁵⁸ НА ИИМК РАН. – Ф. 35. – Оп. 2. – Ед. хр. 2150. – Л. 2-3.
- ²⁵⁹ Там само. – Л. 58-60.
- ²⁶⁰ Там само. – Л. 60.
- ²⁶¹ Свердлов М. Б. А. Е. Пресняков (1870 – 1929). Жизнь и творчество. ... – С. 540. Оскільки М. Свердлов, говорячи про таку важливу сторінку біографії О. Преснякова, як те, що його було обрано директором Ленінградського відділення Інституту історії (тобто, концептуальна розробка вченим історичної проблематики впродовж 1920-х рр. отримала офіційне визнання зі сторони радянської влади) не наводить джерельного посилання, то доцільно вказати: НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 3. – Ед. хр. 534. Личное дело Преснякова А. Е. Начато – май 1921 г. – Л. 7; ОР РНБ. – Ф. 585. – Оп. 1 – Ед. хр. 3945. Пресняков Александр Евгеньевич. Письма (23) и телеграммы (2) Сергею Федоровичу Платонову. Автограф, машинопись, рукопись. Чернила и карандаш с пометками

-
- С. Ф. Платонова. Приложение: письмо А. Д. Александрова к А. Е. Преснякову 7 декабря. Б. г. Жизнеописание и список трудов А. Е. Преснякова. 1904 – 1928 гг. С.-Петербург – Ковно. – Л. 41.
- ²⁶² Свердлов М. Б. Проблемы изучения Древней Руси в творчестве А. Е. Преснякова. ... – С. 578-579.
- ²⁶³ Дворниченко А. Ю. Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни. – СПб., 2001. – С. 9.
- ²⁶⁴ ОР РНБ. – Ф. 585. – Оп. 1. – Ед. хр. 4540. Чернов Сергей Николаевич. Письма (23) Сергею Федоровичу Платонову. С карандашными пометками и приписками С. Ф. Платонова. 1915 – 1922 гг. Петроград, Саратов и др. – Л. 16(об.).
- ²⁶⁵ Свердлов М. Б. А. Е. Пресняков (1870 – 1929). Жизнь и творчество. ... – С. 554.
- ²⁶⁶ Кордуба М. В обороні історичної правди // ЛНВ. – 1931. – № 5. – С. 431.
- ²⁶⁷ Рубинштейн Н. Л. О путях исторического исследования // История СССР. – 1962. – № 6. – С. 96.
- ²⁶⁸ Ще в 1934 році Б. Романов звертався до директора ІІМК з пропозицією про видання рукописної спадщини та перевидання основних творів О. Преснякова, брав на себе відповідальність по узгодженню всіх видавничих проблем та питань, пов'язаних з дотриманням авторських прав сина Євгенія та його матері. А 14 липня 1934 р. Б. Романов отримав офіційне доручення з боку дирекції ІІМК та Соцекгізу (де працював) на той час провідним співробітником М. Рубінштейн) про редагування рукописів О. Преснякова. Див.: НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1934 г. – Ед. хр. 56. Дело об издании рукописей А. Е. Преснякова 1934 года. План сборников статей. – Л. 9, 16 та ін.
- ²⁶⁹ Див.: НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 26. – Ед. хр. 39. Романов Б.А. Письма к Рубинштейну Н. Л. – Л. 15 [лист від 11 січня 1941 р.], Л.7 [лист від 31 травня 1941 р.]; ОПИ ГИМ. – Ф. 470. – Оп. 1. – Ед. хр. 234. Романов Б.А. Пять писем П. Г. Любомирову 1935 г. Семь писем Е.Ф. Любомировой 1935, 1936, 1937, 1939 гг. – Л.4 [лист від 30 вересня 1934 р.], Л.45 [лист від 35 липня 1935 р.], Л.46 об. [лист від 3 травня 1935 р.]; Свердлов М. Б. Примечания // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. ... – С. 602-603.
- ²⁷⁰ Жданов Р. В. Крещение Руси и начальная летопись // ИЗ. – 1939. – Т. 5. – С.3; Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – Л., 1945. – С. 306.
- ²⁷¹ Див.: Дворниченко А. Ю. Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества. – СПб., 2001. – С. 9; Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. В. В. Мавродин – историк Древней Руси (30 – 50-е гг.) // Российское государство в XIV – XVII вв. Сб. ст., посвященный 75-летию со дня рождения Ю. Г. Алексева / Редкол.: А. Г. Маньков, Н. Н. Масленникова, А. П. Павлов (отв. ред.) и др. – СПб., 2002. – С. 585.
-

-
-
- ²⁷² Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. ... – С. 306.
- ²⁷³ Див.: Фроянов И. Я. Киевская Русь. – С. 7.
- ²⁷⁴ СПбФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1579. Стенограммы научных заседаний по обсуждению многотомного учебника истории СССР. 1939 – 1940. – Л. 476(об.).
- ²⁷⁵ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 30. – Ед. хр. 3. – Л. 1.
- ²⁷⁶ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. 1. Киевская Русь. – С. 10.
- ²⁷⁷ Подібне міркування було висловлене іще В. Брачовим. Див.: С. В. Брачѳв. Русский историк А. Е. Пресняков (1870 – 1929). ... – С. 35.
- ²⁷⁸ РГА СПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Ед. хр. 925. Материалы по составлению учебника истории СССР и совещания историков. – Том. IV. – Февраль 1944 – июль 1944. – Л. 96.

РОЗДІЛ III.

НАУКОВІ ТА ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

У 30-ті рр. ХХ ст. сталінський режим взяв курс на побудову могутньої соціалістичної держави, як однієї з головних умов для створення міцної бази з метою продовження зовнішнього курсу у напрямку розгортання світової революції. Побудова ж могутньої держави в ідеологічному сенсі не могла бути ефективною без певного відновлення традиційних російських цінностей, насамперед, великодержавницьких. Втім, у національному аспекті, новий курс мімікрувався під „загальнорадянський патріотизм” й „інтернаціоналізм” з урахуванням національних особливостей народів СРСР. Взагалі партійні ідеологи в національно-культурному аспекті внутрішньої політики ставили завдання тісного поєднання інтернаціонального з національним.

Важливим ідеологічним інструментом нового сталінського курсу визнавалася історична наука й освіта. Підручники з історії повинні були поєднувати національне з інтернаціональним в курсі історії народів СРСР. Вагоме місце приділялося історії україно-російських взаємовідносин, а точніше, показу спільності їх історичного процесу. Вироблені з кінця 1930-х рр. положення про “спільне історичне минуле” українців і росіян відповідали уявленню верхівки більшовицького режиму про українсько-російський “братерський союз” – фундамент могутності радянського Союзу¹. Згідно слухного спостереження Т. Мацьківа, “радянська схема” історії України стала компромісною модифікацією між традиційною схемою російської історії та схемою М. Грушевського: вона визнавала право українців на власну історію, але трактувала останню у ракурсі максимально наближеному до російського історичного процесу². Також і О. Толочко вважає, що схема М. Грушевського була інкорпорована до схеми радянської історіографії. В результаті обидві схеми були об’єднані в останній³. Засадничою ланкою цієї „схеми” стало сформульоване у другій половині 1930-х рр. положення про

Київську Русь як спільний період історії майбутніх східнослов'янських народностей. Нові візії істориків СРСР відштовхувалися від концепцій східнослов'янських дослідників, як минулих століть, так і безпосередньо найближчого до 30-х рр. ХХ ст. часу.

Крайнощі концепції М. Грушевського стосовно місця Київської Русі в історії східнослов'янських народів та початків їх етногенезу змусили деяких не підрадянських українських істориків (В. Липинського, С. Томашівського, М. Кордубу), які були свого часу його учнями, переглянути відповідні положення М. Грушевського та висловити власні міркування щодо вказаних питань. Особливо великого резонансу в українському середовищі Галичини та еміграції викликали оприлюднені на початку 1930-х рр. тоді професором Варшавського університету М. Кордубою міркування з приводу „спільноруськості” Київської Русі та походження східнослов'янських народів. Його погляди (що не пройшли повз увагу радянських істориків), як виявилось, найбільш відповідали радянським концепціям, сформульованим пізніше.

У радянській історіографії перші спроби поєднати дві схеми (традиційну російську та схему М. Грушевського) на марксистському ґрунті були здійснені на початку 1930-х рр. М. Рубінштейном. Зауважимо, хоча вони не увійшли тоді до широкого наукового обігу, але розпочали історіографічний процес перегляду традиційних схем та, безперечно, вплинули на формування радянської концепції „спільноруськості” Київської Русі”

Каталізатором виникнення і оформлення радянської версії історії Київської Русі стали політико-ідеологічні чинники. Щонайперше, вказана історіографічна трансформація відбувалася в контексті суспільно-політичних змін у СРСР, пов'язаних з утвердженням сталінського варіанту тоталітаризму.

В 1930-ті рр. мала своє продовження політика „коренізації” (в тому числі – „українізації”), яка по-формі – залишалася національною, а по-суті – набувала дедалі більше „загально-радянських патріотичних рис”⁴ Тому керманічі ідеологічного „фронту” на всіх його ділянках намагалися моделювати компромісні положення та схеми, що узгоджували б традиції російського „великодержавництва” та інших народів СРСР. Зокрема, ця тенденція знайшла своє втілення і у створенні радянської історичної концепції

про місце Київської Русі в історії білорусів, росіян і українців. Не могла бути політично прийнятною, – з одного боку, точка зору українських істориків школи М. Грушевського та російських істориків, які їх поділяли, – про те, що Київська держава була витвором лише української народності; а, з іншого боку – в зв'язку з політикою більшовиків на викорінення залишків російського „великодержавного шовінізму”, – не могла бути прийнятною також точка зору російських істориків про Київську Русь як початковий період історії лише російського (або „триєдиноруського”) народу. Тому, все ж таки, академічна історична наука стає на рейки вироблення поміркованого вирішення даного питання. Потрібно було знайти якийсь компромісний варіант і він був віднайдений, точніше – актуалізовано те, що вже торувало собі шлях раніше в інших умовах. Найбільш придатною виявилася концепція про Київську Русь як спільну східнослов'янську державу. Оскільки саме така наукова конструкція створювала підстави для обґрунтування споконвічної спільності історичного процесу у східних слов'ян, що, відповідно, зміцнювало загальнорадянську патріотичну ідеологію. Дана концепція радянської історіографії створювала органічне підґрунтя для виникнення іншої наукової побудови – концепції про спільноруську етнічну спільноту доби Київської Русі – давньоруську народність.

3. 1. Перші спроби компромісної модифікації української та російської концепцій Київської Русі в українській історичній науці.

3. 1. 1. *Київська Русь та концепція українського етногенезу у працях В. Липинського і С. Томашівського*

У першій половині 1920-х рр. український політичний діяч та історик В. Липинський, який проживав у Західній Україні, виклав свої “державницькі” погляди на історію України у двох відомих працях – “Релігія і церква в історії України” та “Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму”. В них були також висловлені й думки, що стосуються нашої теми.

За В. Липинським, творцями Київської держави були варяги. Їх державне утворення не було органічним, і тому “не маючи

глибокого, громадського, національного, на місцевій релігії і культурі опертого коріння, так швидко упала наша Київська держава”⁵ Першими ж, на його думку, “нашими” національними державами стали Галицько-Волинська та Русько-Литовська, що в них й склалися “основи нашої національної – політичної і культурної – окремішності”⁶. Проте покладені в цих державах “органічні класократичні основи Руської нації, не дійшовши до повного розквіту, скоро опинилися під натиском двох ворожих їм сил: московської охлократії зі Сходу і польської демократії з Заходу”⁷. З розкладом руської національної класократії перестала існувати об’єднуюча досі білорусів і українців одна „русська нація”. З цих міркувань В. Липинського випливає, що процес формування окремої української нації розпочався щойно після Люблінської унії 1569 р.

Як слушно відмічає В. Масненко, В. Липинський при розгляді ранньої історії українців (принаймні до часу утворення Галицько-Волинської держави) не поділяв відомої схеми М. Грушевського про окремішній історичний розвиток східнослов’янських народів⁸ В. Липинський відкидав расову націологію, що її притримувався М. Грушевський, і тому не вважав “полянську Русь” державно-і націотворчим українським племенем⁹. Історія українців тієї доби розглядалася В. Липинським у межах спільноруських процесів формування і посідання влади. Більше того, історик дотримувався тієї думки, що „малоруське плем’я” успадкувало від Варязької держави, яка об’єднувала всі три руські племена, свою політичну, віросповідну і культурну спільність з усією Руссю. Ця спільність продовжувала існувати до останнього часу, хоча “згодом спільність політична значно ослабла, але спільність віросповідна, що **значить і культурно-національна** (виділено – *Н. Ю.*), заховалась до нинішнього дня”¹⁰. Українці від росіян відрізняються „не мовою, не плем’ям, не вірою, а витвореним віками політичним устроєм – класократичним, а не охлократичним”¹¹. Як бачимо, оригінальність поглядів В. Липинського полягала в тому, що історик розглядав головні моменти процесів диференціації, які мали місце в середовищі східних слов’ян, з позицій соціологічної методології. З контексту його думок випливає, що Київська Русь була спільно-

руською державою предків майбутніх східнослов'янських народностей.

Пізніше, в 1930-ті – 1940-і рр., з боку українських радянських істориків зазвичай підпадали під ритуальну критику погляди на український історичний процес „фашиста Липинського”. Але це означає, що, хоча би дехто з них, був ознайомлений з працями історика-державника. Відповідно, їм були напевно відомі його погляди стосовно Київської Русі і проблеми „спільноруськості”

Ще радикальніше з приводу ставлення до „спільноруськості” висловився С. Томашівський у своєму квітневому виступі 1929 р., виголошеному у варшавському Закладі у справах національних меншин. Історик вважав, що процес відокремлення української народності від „спільноруської” відбувався під “рішачим впливом польської державності”¹². Саме поляки, на його думку, “дуже сильно причинилися до прискіпшення і скристалізування почуття української національної окремішності від Росіян”¹³. Українці як “національна індивідуальність” виникли, за С. Томашівським, недавно і “їхній процес творення ще і досі не закінчений”¹⁴, бо ж “диференціація історичної Русі як національної одності” теж іще не завершилася. Історик висловлював гадку про те, що історичне почуття „спільноруськості” між східними слов'янами залишиться у вигляді „солідарності бувших руських народів супроти інших племінних груп”¹⁵. На думку С. Томашівського, ще в часи перед “розборами” Польщі (тобто в XVIII ст.) „свідомість національної окремішності її трьох головних племен була тільки в ембріональному стані”, хоча процес диференціації „первісної одноцільної Русі” відбувався від початку входження України до Польської корони¹⁶ (очевидно після Люблінської унії). Екстраполюючи погляди С. Томашівського в ретроспективу до давньоруської доби, можна без натягнення сказати, що для дослідника в ту добу існувала “первісна одноцільна Русь” Лише в 1931 р. під час дискусії з М. Кордубою один із його опонентів (В. Заїкін) піддав критиці зазначені погляди С. Томашівського. В. Заїкін вказував, між іншим, що твердження С. Томашівського мало чим відрізняються від старої російської історіографії з її характеристикою “малоросів” як зіпсованих

польським впливом росіян¹⁷ Тут також не зовсім слушно В. Заїкін зазначає: „Рік пізніше в ЛНВ-ку властиво майже повторив історичні твердження Томашівського, хоч і в значно обережнішій формі, Мирон Кордуба у ст. «Найважливіший момент в історії України»¹⁸

3. 1. 2. Концепція „спільноруськості” Київської Русі М. Кордуби

Названа стаття М. Кордуби прислужилася на початку 1930-х рр. в якості приводу для дискусії в українському середовищі Галичини та еміграції з питань „спільноруськості” Київської Русі та етногенезу східних слов’ян¹⁹ У ґрунтовній монографії, присвяченій українському філологу С. Смаль-Стоцькому (одному з головних опонентів М. Кордуби), її автори стверджують, спираючись на одну із тогочасних статей С. Смаль-Стоцького²⁰, що у „Найважливішому моменті в історії України” М. Кордуба відстоював тезу про те, що ніби в Київській Русі „відбувався процес об’єднання всіх східних слов’ян в одну культурно-національну цілісність, тобто, за виразом М. Кордуби, в одну „общеруську” націю”²¹. Проте в названій статті М. Кордуба нічого подібного не відстоював. Щоправда, у своїй наступній коротенькій статті-відповіді опонентам М. Кордуба полемічно загострив питання і, дійсно, допустив вживання виразу про „культурно-національну цілість”²². Проте вираз „общеруська нація” у відповідному контексті він ніде не вживає. Якби то було так, то М. Кордубу слід вважати фундатором концепції давньоруської народності.

Згідно свідчення М. Кордуби, приводом до написання його статті „Найважливіший момент в історії України” було те, що „національне питання саме тепер стало актуальним не тільки для політиків, але і для істориків”²³. Нижче вчений пояснює ситуацію: за два роки до появи його статті відбувся черговий VI Міжнародний конгрес історичних наук у м. Осло²⁴, на якому “це питання висунено на перше місце програми з’їзду” і багато присутніх на конгресі вчених пробували вияснити сутність „нації” відповідно до різних історичних часів²⁵ Зазначимо, що сам М. Кордуба брав участь у багатьох міжнародних наукових форумах²⁶, в тому числі на VII-у (Варшава, 1933 р.) та VIII-у (Цюріх, 1938 р.) Міжнародних конгресах історичних

наук²⁷. Делегація від Наукового товариства ім. Т. Шевченка була присутня на конгресі у Осло, але чи був у її складі М. Кордуба достеменно не відомо. Цікаво, що до роботи цього конгресу залучився й О. Пресняков²⁸.

Враховуючи те, що в українській історичній науці до того часу, як вважає М. Кордуба, “ніхто не ставив питання, коли властиво і серед яких умов сформувалася українська нація”, то він вирішив його поставити і, по змозі, на нього відповісти²⁹. Отже, історик долучився своєю статтею до актуальної тематики світової історичної науки й увів українську історичну думку в контекст світового історіографічного процесу, зокрема і тим, що спровокував дискусію навколо питань етногенезу в українському науково-культурному середовищі.

На початку свого науково-популярного за характером тезового допису дослідник ставить собі за мету з'ясувати який з „моментів” української історії є найбільш важливим. Таким моментом є, на його думку, той, „котрий ... дав товчок до утворення окремої української нації”³⁰. Адже без цього моменту, як слушно зазначає вчений в іншій статті, не відбулися би й всі інші³¹. Цей момент наступив з відривом південно-західних руських територій від зв'язку з іншими руськими землями і об'єднання їх у Литовській державі в другій половині XIV ст.³². Політичне відокремлення від решти руських (північно-східних) земель, до якого згодом долучилося й церковно-адміністративне, призводить до поступового відчуження двох частин колись „єдиної Русі”. По обох боках кордону „витворюються окремі світогляди, окремі психіки”. Всі ці фактори разом ведуть до того, що „давня політичне, церковно і культурно одноцільна єдина Русь (виділено – *Н. Ю.*) розколюється на дві окремі відмінні частини”³³. При цьому, за М. Кордубою (і це його наступна теза), „населення українських і білоруських земель творить наразі одну спільну етнічну цілість”³⁴. Втім, далі дослідник поєднує обидві тези: „Рішальним чинником в утворенні української і білоруської нації було загорнення в XIV ст. південно-західних руських земель Литвою і перенесення живучого в цих землях населення у нові політичні, церковні і культурні умовини”, що дало „рішальний товчок до

вितворення окремої, спершу українсько-білоруської, потім української нації”³⁵.

З приводу спільноруськості Київської Русі, М. Кордуба висловив наступні тези. На думку вченого, відомі літописні племена східних слов'ян „представляли собою зав'язки окремих етнографічних груп” і „полишені самі по собі ... дорогою природної еволюції були-б розвинулися у стільки-ж окремих слов'янських народностей”³⁶. Зауважимо, що це твердження М. Кордуби не дає можливості виокремити серед літописних племен конкретних предків трьох східнослов'янських народів. Перешкодою названим процесам подальшої диференціації східних слов'ян у напрямку формування окремих народностей стало утворення давньоруської держави, яка об'єднала ці племена „у один спільний, політичний організм, перепинила їхній розвій в напрямі етнічного відокремлення”³⁷. Другим важливим фактором у комбінації з першим стало „поширення християнства з його централістською організацією церковною та введення староболгарської мови, як загальнолітературної”, що „скувало всі отсі племена ще сильніше до купи”³⁸. Далі М. Кордуба подає головне особисте тезове узагальнення „спільноруськості” в добу Київської Русі: „Спільна держава, спільна віра і спільна літературна мова стають могутніми підвалинами, на котрих розбудовується одна, спільна, загально-руська, коли не нація у повному значінню сього слова, так скажім, культурна сфера (виділено – Н. Ю.)”³⁹. Принагідно зазначимо, що застереження вченого про існування саме спільної культурної сфери, а не нації, обґрунтовується ним у великій статті-відповіді опонентам, яка вийшла в 1931 р., і не є, як для нього, випадковою⁴⁰.

У період удільної роздробленості, що його М. Кордуба розпочинає з часів після смерті Ярослава Мудрого, політична єдність продовжує зберігатися через династичну спільність князів окремих земель. До того ж, „часті переміни князів, їх мандрівки здебільша разом з дружинами з одного княжого стола на другий, не дають розвинутися місцевим партикуляризмам”⁴¹. Подібне спостереження зробив пізніше і В. Мавродін⁴². М. Кордуба також вважає, що у період удільної роздробленості єдина „спільноруська культурна сфера”

продовжує існувати і надалі, тим більше, що два інших об'єднуючих чинника – церковна організація і літературна мова – „остають даліше в повній силі”⁴³

За логікою М. Кордуби, тенденція до розвитку процесу утворення окремих східнослов'янських народностей намічається зі створенням з середини XII ст. нових політичних осередків – в Галичі та у Володимирі над Клязьмою. При чому, „галицький осередок двічі доходив до об'єднання кругом себе цілої території, заселеної сею етнографічною масою, котрої потомки утворили опісля українську націю”⁴⁴. Ці спроби історик відносить до межі XII – XIII ст. (за князювання Романа Мстиславича) та до 40-х рр. XIII ст. за князя Данила Галицького. Але вони не увінчалися успіхом і процес об'єднання українських земель в єдине політичне ціле, що, за міркуваннями М. Кордуби, є важливою підвалиною для утворення окремої народності, тоді був перерваний⁴⁵. Інакше кажучи, впродовж наступних століть, аж приблизно до князювання Вітовта, предки українців (власне разом із предками білорусів) склали лише „етнографічну масу”.

Окрім Литовського князівства, експансію в Східній Європі розпочала (але з запізненням) Московська держава. В цьому місці М. Кордуба висловлює ще одну цікаву тезу, яку варто процитувати. Згідно міркувань історика, „коли б Литва за Гедимина й Ольгерда не була захопила південно-західної Русі, зробила би це за кількадесят літ пізніше Московщина. Годі відбудувалася б давня Русь, вернулась-би колишня політична єдність, утрималася би суцільна організація церкви, остала би культурна спільність. Не було би трьох руських народностей, тільки одна”⁴⁶. Не слід гадати, виходячи з останньої тези М. Кордуби, що він дотримувався думки про існування єдиної руської народності („нації”). Реконструкція його судження, на наш погляд, має бути така: давня руська спільність довгий час існувала як єдина культурна сфера, але об'єднання всіх давньоруських земель Москвою, що могло статися, призвело би до відродження спільноруських процесів і, врешті, до утворення такої народності.

У наступній своїй статті, яка вийшла у львівській газеті „Діло” в грудні 1930 р., вчений стверджує, що вже за часів Київської Русі

йшов процес складання спільноруської „культурно-національної цілості”, але, все ж таки, не „нації”⁴⁷. Думка М. Кордуби про східнослов’янську „культурно-національну цілість”, яка створювалася в давній Русі, нагадує сучасне положення деяких вітчизняних дослідників, згідно якого існувала або знаходилася в процесі створення „давньоруська етнокультурна спільність”⁴⁸. Якби-то не було, міркування М. Кордуби створювали – в майбутньому – теоретичне підґрунтя для виникнення радянської концепції давньоруської народості. Адже в цьому відношенні вчений справив вплив, приміром, на того ж К. Гуслистого, який уже в перші повоєнні роки займався проблемою давньоруської народності в контексті планового інститутського (в ІУ АН УРСР) дослідження питання походження української народності⁴⁹. Зазначимо, що К. Гуслистий вірно розумів М. Кордубу в тому, що той не визнавав існування етнічної єдності давньоруської спільноти⁵⁰. Проте, М. Кордуба висловлював майже тотожні, сформульованим радянськими істориками наприкінці 1930-х рр., положення про Київську Русь як „спільну колиску” або „спільний початковий період історії” трьох майбутніх східнослов’янських народів. Про що мова йтиме в подальших параграфах даного розділу.

У наступних своїх статтях вчений, відповідаючи на закиди опонентів, уточнював деякі моменти, наводив додаткову аргументацію для своїх тез тощо. Як-от, у першій з цих статей-відписів – „Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільольогічному Товариству в Празі)”, вчений позитивно оцінює „політичне і культурне об’єднання” східних слов’ян, яке сталося в Київській Русі, тому що „східне слов’янство не роздробилося на стільки окремих народів, скільки було племен”⁵¹. На доказ того, що терміни „Русь”, „Русская земля”, „русини” застосовувалися як самоназви на півночі – в Новгороді, Смоленську тощо в XII – XIII ст. М. Кордуба наводить свідчення з писемних джерел⁵². Важливим положенням у названій статті є те, де історик порівнює Київську державу з державою франкських королів Пипіна Малого і Карла Великого. Подібно до того, як пізніше це повсякчас робили радянські історики, посилаючись на К. Маркса, М. Кордуба наводить

порівняльне спостереження (наголосимо – в недалекому майбутньому воно та його стилістичні варіації набувають характеру аксіоми): „як держава Пипіна Малого, Карла Великого не була ані французькою, ані німецькою тільки франконською”, так і Київська держава не „була ані українською, ані, очевидно, великоруською, тільки руською”⁵³. Останній вираз нагадує класичне положення радянського академіка Б. Грекова про місце Київської держави в історії східних слов’ян: „історія Київської держави – це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великої Росії. Це історія держави, яка дала можливість дозріти і вирости і Україні, і Білорусії, і Великої Росії”⁵⁴.

Противники М. Кордуби провели з приводу його версії українського етногенезу дискусію, яка відбулася на двох засіданнях у листопаді 1930 р. в стінах Українського історично-філологічного товариства в Празі. Припускаємо, що одним із каталізаторів цього обговорення стала активізація „общерусів” у Празі, які, десь перед цим, zorganizували „Товариство малоросів і білоросів”, що ставило собі за мету пропаганду „спільнонаціональної єдності трьох руських народів”⁵⁵.

Ініціатором обговорення статті М. Кордуби, згідно переднього слова голови Празького товариства Д. Антоновича, був С. Смаль-Стоцький⁵⁶. Свій реферат академік С. Смаль-Стоцький побудував на спростуванні трьох головних тез М. Кордуби. Ці положення є наступними: про литовський фактор як „рішальний поштовх” у формуванні української „нації”; про існування „загально-руської культурної сфери” в добу Київської Русі і дещо пізніше; про можливість формування „єдиної руської нації” у випадку захоплення не Литвою, а Москвою південно-руських земель⁵⁷. Однак академік розпочав своє спростування з другої тези. Власне, воно й домінує в рефераті, бо займає 4/5 обсягу. Отже, саме спростування „спільноруськості” є головним завданням філолога і – не випадково, бо ж ця тема присутня в багатьох його спеціалізованих фахових працях. Скажімо, проти концепції „спільноруськості” вчений виступав, коли критикував книгу Л. Нідерле „Походження і початки східних слов’ян”⁵⁸. Для С. Смаль-Стоцького Київська Русь була державою

не спільноруською, а українською. На її півдні витворилося протягом кількох століть спільне політичне, духовне і культурне життя, витворилася „українська нація” з почуттям спільності і єдності⁵⁹

Зазначену тезу С. Смаль-Стоцького М. Кордуба (в одній із своїх статей-відповідей) відкинув у зв'язку з тим, що, на його думку, на Русі тоді був, „брак етнічної солідарності” як на півдні, так і на півночі. Саме це й не дозволило варшавському професорові в „Найважливішому моменті ...” визнати „існування якоїсь спільної руської нації”, і тому він тодішню Русь називає лише „культурною сферою”. М. Кордуба наголошує, що власне він під політичною єдністю мав на увазі династичне об'єднання⁶⁰

Не має підстав, як показує М. Кордуба, і твердження С. Смаль-Стоцького про те, що Руссю називалися лише полудневі землі, що лише мешканці цих земель називали себе „русинами” або „русичами”⁶¹. В кількох своїх статтях історик приводить джерельні свідчення про те, що в XII і в XIII ст., приміром, новгородці і смоленці постійно і виразно називають себе русинами, а свою землю Руссю⁶². Взагалі у професора М. Кордуби викликає подив, чому С. Смаль-Стоцький та інші опоненти ігнорують історію Новгороду, Полоцька, Смоленська, а зосереджуються лише на історії Московщини, яка дуже пізно виходє на політичну арену. М. Кордуба під загально-руською культурною сферою мав на увазі всі ці землі разом з південними і північно-східними. А якщо обмежуватися лише протиставленням півдня і півночі, то висновки, зроблені з позицій такого тенденційного обмеження, як слушно зауважує історик, повинні бути хибними⁶³

Інший опонент М. Кордуби, теж філолог, К. Чехович, у своїх спростуваннях виходив з того, що головною ознакою „нації” є мова. Тому-то, „хто шукає за початком української нації, шукає звичайно перш усього за початком української мови”⁶⁴. На думку К. Чеховича, українська мова, а відповідно і нація, почала „свій окремий шлях розвитку ... у часах т. зв. Праславянської доби”⁶⁵. Київська держава – „державу українська”, що в ній вже витворилася „українська нація”, і „вже тоді досягла вона вищого ступня своєї зрілості (національної й культурної)”⁶⁶.

Зауважимо, що майже повне ототожнення народності й мови було усталеним у світовій науці ХІХ ст. Характерним воно було і для радянських етногенетиків-марристів 1920-х – 1940-х рр. і фундаторів концепції давньоруської народності (зокрема – для В. Мавродіна). Для М. Кордуби, навпаки, мова лише один „з потенціальних чинників”, який поряд з іншими, дає „підставу до творення окремої нації, але її ще не творять та зовсім не пересуджують, що вона мусить витворитися”⁶⁷ За логікою М. Кордуби, „потенціальні чинники”, в тому числі й мова, ще далеко не детермінують процес утворення нації. Тому, коли його опоненти „майже ідентифікують мову з національністю”, вони плутають „ріжні річі”⁶⁸. Беручи за основу критерій мови, К. Чехович, на думку історика, хибно шукає „початків української нації ... аж у глибині праслав’янської доби”, коли взагалі ніяких „націй” в Європі не було. Згідно М. Кордуби, нації утворюються здебільшого в результаті процесів асиміляції. У праслов’янську ж добу, в епоху „мандрівок народів” та „в найближчих часах після них рішучу перевагу мали саме дісиміляційні процеси”⁶⁹

В цій же статті М. Кордуба подав своє розуміння поняття „нації”. До неї „належить деяке, хоч би тільки інтуїтивне, почуття етнічної спільності бодай серед інтелектуальних верхів даного колективу, належить культ певних, спільно пережитих історичних споминів та традицій ... віра членів гурта, що вони творять окрему культурну групу”⁷⁰. Виходячи з такого розуміння нації, М. Кордуба тому і не вбачає її (тобто – „спільноруської нації”) в давній Русі, а лише констатує наявність „загально-руської культурної сфери” та процес складання „культурно-національної цілості” (щоправда, останній вислів він після єдиного разу, що мав місце в статті в Ч. 286 газети „Діло” за 1930 р., не повторював).

Погляди М. Кордуби викликали широкий резонанс у наукових і громадських колах української еміграції⁷¹ та в українському середовищі Речі Посполитої. Лише в 1930 р. та на початку 1931 р. вийшло як мінімум двадцять одна публікація, де обговорювалися питання, підняті М. Кордубою та його опонентами з Празького товариства⁷². Поміж інших слід назвати статті професора Львівської

Духовної академії М. Чубатого⁷³. В них він виклав досить оригінальні думки з приводу етногенезу українського народу. М. Чубатий теж у той час визнавав „спільноруськість” Київської Русі. Резонанс, викликаний полемікою навколо поглядів М. Кордуби, засвідчують, наприклад, такі факти: з порушених питань відбулася дискусія і в Українському академічному товаристві в Берліні⁷⁴; перебіг дискусії для ознайомлення польської наукової громадськості висвітвив на сторінках часопису „Квартальник Історичний” М. Андрусяк⁷⁵; до полеміки навколо поглядів М. Кордуби долучилися в періодичних органах представники різних політичних сил Галичини тощо. Зокрема, відповідно прореагували „русофільська” газета „Земля і Воля”⁷⁶ і „общеруська” газета „Русській голос”⁷⁷. У контекст дискусії слід поставити і вміщений в одному з січневих номерів останньої із згаданих щойно газет некролог Д. Ружницького, присвячений пам’яті С. Томашівського. На думку автора некролога, цей історик стояв „на шляху до ідеї всеруської єдності”⁷⁸. В іншому номері газети пролунала критика поглядів С. Смаль-Стоцького стосовно „праруської” мови⁷⁹.

У новітню епоху – добу українського національного відродження і усамостійнення – боротьба за національну самоідентифікацію, яку вели представники національно-свідомої частини української інтелігенції, за необхідністю була пов’язана з дистанціюванням від постулатів ідеології “спільноруськості”. Така боротьба, безумовно, мала прогресивне значення для самоствердження національної окремішності. У зв’язку з цим, цілком природним явищем було те, що ідеологи українства дошукувалися глибоких коренів українського народу, хоча такі пошуки не завжди були достатньо оперті на наукове підґрунтя. В ті часи ідеологічна боротьба проти “спільноруськості”, що переходила з політичної площини в наукову, і, – навпаки, була вкрай актуальною, оскільки ідея української національної окремішності ще не затвердилася у свідомості не тільки народу, але і його інтелектуальних провідних верств. Тоді інтелектуальні синтези М. Кордуби стосовно „загально-руської культурної сфери” в добу Київської Русі й удільних князівств були, напевно, передчасними, як для західноукраїнського середовища, так і для середовища в Наддніпрянській Україні. Однак з роками, коли

ідея національної (не політичної!) української окремішності затвердилася в радянській Україні і, паралельно, в західно-українських землях, питання про наявність чи не наявність в минулому “спільноруського” періоду вже не мало визначального впливу і не вирішувало справи української самоідентифікації. В усякому випадку, синтези вченого випередили в часі суголосні положення радянської історичної науки, сформульовані лише в другій половині 1930-х рр.

Отже, М. Кордуба відстоював позицію існування давнього спільноруського періоду в історії трьох народів, існування „єдиної культурної сфери” і спільної державності. До процесу їх створення були, на його думку, причетні предки майбутніх східнослов'янських народів. Таким чином, вчений вважав спадщину Київської Русі спільним надбанням цих народів, які, отже, мають на неї однакове право. Також, відповідно, процес утворення української народності історик відносив до більш пізніх часів.

3. 1. 3. *Київська Русь як „спільний тотожний період” історії українців і росіян у працях М. Рубінштейна*

Вагому участь у формуванні радянської концепції історії України в контексті історії народів СРСР взяв відомий радянський історик-теоретик та історіограф М. Рубінштейн⁸⁰. Перша половина його життя та формування як науковця проходило в Україні, в м. Одесі, де він і народився. Маловідомо, що перші ґрунтовні історичні праці майбутнього автора славнозвісної “Російської історіографії” (1941), присвячені історії Київської Русі та України⁸¹. В ті роки, як й інші тогочасні молоді історики, М. Рубінштейн перебував під впливом методології М. Покровського⁸². Як історик-марксист М. Рубінштейн зосереджував свою увагу на дослідженні соціально-економічних питань історії України та Росії; особливо ним вивчався період Київської Русі. Вже перша його праця „Західні торгові шляхи України-Русі” (1924) була присвячена економічному розвитку Київської Русі⁸³. Продовжував М. Рубінштейн опановувати цю тему і в наступних працях.

Широке обговорення нових концепцій історії України, в тому числі й схеми М. Яворського, показало їхню невідповідність критеріям більшовицької ідеології. Історики-марксистичні на рубежі 1920-х – 1930-х рр. зазначали, що “справжню” марксистську схему історії України ще не вироблено⁸⁴. Дискусійним вважалося питання про самостійність українського історичного процесу, зокрема, спірним було питання про національну належність Київської Русі⁸⁵. За вирішення цих завдань і наслідився взятися М. Рубінштейн. Фундаментальна фахова підготовка, творче тяжіння до студіювання соціально-економічних питань та засвоєння ним методологічного інструментарію М. Покровського надавало молодому амбіційному історикові впевненості щодо реалізації свого задуму побудови марксистсько-ленінської схеми історії України.

Десь на рубежі 1920-х – 1930-х рр. у М. Рубінштейна зародився задум створити загальний курс історії України, який би відповідав тим вимогам, що їх висували в середовищі істориків-марксистів. На початку 30-х рр. він підготував його до друку, але з виданням не склалося⁸⁶. Можемо припустити, що, не маючи можливості оприлюднити загальний курс як одне ціле, М. Рубінштейн вдався до спроби видання цього дослідження окремими частинами. Перша частина курсу присвячувалася історії Київської Русі⁸⁷, друга – історії України XII – XVIII ст.⁸⁸, а третя, відповідно, – історичному процесу впродовж XIX – початку XX ст.⁸⁹.

Першою і єдиною опублікованою частиною цього курсу став “Нарис історії Київської Русі”; він вийшов українською мовою в 1930 р., але реально був готовий до друку на кілька років раніше⁹⁰. За оцінкою колеги та біографа М. Рубінштейна С. Дмитрієва цей нарис “вміщав у собі чи не перше в радянській історичній науці струнке зображення історії Київської Русі як історії послідовного розвитку феодалізму та **спільного початку** (виділено – *Н. Ю.*) всієї Давньої Русі”⁹¹. Всі інші частини цього загального курсу залишилися неопублікованими, в тому числі й більш розширений російськомовний варіант вказаного нарису.

Першу частину курсу – російськомовний варіант “Нарису історії Київської Русі” – ймовірно, слід датувати 1930 р. або навіть й дещо ранішим часом. Порівняно з українським варіантом, він досить

видозмінений та розширений. Інакше виглядає його зовнішня структура: назви параграфів сформульовані по типу проблемних запитань, відсутній вступ. Сам М. Рубінштейн зазначає, що зовнішнім поштовхом до складання нарису був проект видавництва “Прометей”, який передбачав випуск серії науково-популярних нарисів-брошур з різних періодів російської історії “у формі запитань та відповідей”⁹² (виділено – *Н. Ю.*). До того ж, як пише С. Дмитрієв, М. Рубінштейн з весни 1926 р. намагався опублікувати даний нарис в Москві та Ленінграді, звичайно, російською мовою⁹³. Так чи інакше, враховуючи те, що М. Рубінштейн переважно писав російською, цей або інший – першопочатковий – варіант все одно передував україномовному. Підготовка видань по типу брошур, навряд чи, потребували багато часу для нової підготовки до публікації.

За основу розгляду першої частини курсу для зручності візьмемо опублікований українською мовою “Нарис історії Київської Русі”. У процесі аналізу будемо доповнювати його, використовуючи видозмінені думки, взяті з архівного російськомовного інваріанту під аналогічною назвою.

Вже зазначалося, ці нариси різняться як структурою, так і заголовками підрозділів (заголовки ж чотирьох розділів збігаються). Підрозділи російськомовного, на відміну від україномовного варіанту “Нарису...”, розбиваються ще на окремі параграфи у формі запитань, як це передбачав проект для видавництва “Прометей”. Якщо опублікований україномовний нарис містить невеликий вступ, то в російськомовному зміст цього вступу в дещо зміненому варіанті складає початковий підрозділ першого розділу “Утворення Київської Русі”. У вступі, на відміну від російськомовного інваріанту, є низка додаткових положень. Тут, скажімо, констатується, що питання історії Київської Русі “до цього часу не знайшли відповідного пророблення в марксистській історіографії”⁹⁴. Автор ставить перед собою завдання спробувати “на базі марксистської аналізи історичного матеріалу уявити собі історичний процес за часів Київської Русі в його справжньому оформленні”⁹⁵. Для М. Рубінштейна два “ґрунтовних засновки визначають трактування зазначеної доби” – соціологічний та національний⁹⁶. Власне розкриттю соціологічного

вихідного положення й присвячена праця: “Процес феодалізації, або сеніоріалізації, Київської Русі є основна соціально-економічна тема нарису”⁹⁷ Національне питання вчений вирішує у вступі, а в російськомовному варіанті – у початковому підрозділі⁹⁸.

Заголовок цього підрозділу неопублікованого „Нарису” виглядає як постановка питання, характерного для радянської історіографії лише з другої половини 1930-х рр.: “Відношення історії Київської Русі до пізнішої історії Росії і України.” Зазначимо, що у М. Рубінштейна тут, і взагалі, впродовж усіх сторінок нарису відсутня будь-яка згадка про окрему історію Білорусії. В обох нарисах, відповідно, – у вступі та початковому підрозділі, історик піддає критиці схеми російської та української історіографій. В архівному варіанті він додатково вказує, що “дослідження мови давньо-слов’янських племен та вивчення їх матеріальної культури ... показало, що основи тих етнічних угруповань східних слов’ян, які отримали свій розвиток у подальшому, вже мали місце в цьому давнішому періоді”⁹⁹ Тим самим, на думку М. Рубінштейна, спростовується теорія російської історіографії про вторинну колонізацію Південної Русі. А критикуючи положення української схеми, він зазначає (в обох нарисах сутність цитати тотожна): “На славу національного принципу, відокремлення Московії та України, що сталося в наступному історичному розвитку, переноситься до первісної доби. Етнічним угрупованням, що лише намічаються, надається абсолютного характеру, утворюється повне роз’єднання історичного розвитку в цілому”¹⁰⁰. Вчений акцентує увагу на тому, що насправді обидві історіографії формально по змістовим засадам “збігаються”, бо стверджують це “роз’єднання історичного розвитку.” “Обидві схеми, – підводить підсумок своїй критиці М. Рубінштейн, – могли скластися тільки в умовах цілковитого відвертання від соціально-економічного ладу й політичних відносин та культурного побуту, що від нього залежали”¹⁰¹

Саме на основі дослідження соціально-економічного ладу можна досягнути “історичний зміст поняття Київської Русі”, – пише дослідник¹⁰². Адже “господарський уклад, розвиток соціально-економічних відносин є тотожним для окремих слов’янських племен

давньоруської доби”¹⁰³. Давньоруська держава об’єднала “південні й північні племена східного слов’янства” в такий спосіб, що вони “виступають в органічному з’єднанні та зберігають цю єдність аж до кінця XII ст.”¹⁰⁴. Ця єдність не заперечується деякими елементами відокремленості: “як єдність не усувала елементів відокремленості, так саме, в свою чергу, розподіл не скасував внутрішньої єдності”¹⁰⁵. В неопублікованих „Нарисах” теза про єдність більш посилена в напрямку визнання певної етнічної цілісності: “уявлення про їх **національно-політичну єдність** міцно зберігаються впритул до кінця XII ст.”¹⁰⁶ (виділено – *Н. Ю.*). Однак саме поєднання господарської та політичної єдності “розв’язує питання про взаємовідносини історії Київської Русі IX-XII ст. та пізнішої історії України й Росії”¹⁰⁷. Далі М. Рубінштейн формулює положення однотипне до пізнішого радянського варіанту “спільної колиски”: “Історія Київської Русі об’єднує історію всього східного слов’янства, що виступає, як одне ціле, скупчується навколо одного осередку, злучається в спільному тотожньому історичному процесі”¹⁰⁸. Але і тут рубінштейнівське “східне слов’янство” не включає предків білорусів. Адже, по-перше, у нього Київська Русь “в історичному складі об’єднує території **південного руського слов’янства, північно-східного, новгородського**”, а, по-друге, після занепаду “єдиного Київського осередку” окремі племена “утворюють нові угруповання навколо нових осередків: **Галицько-Волинське, Ростово-Суздальське, Новгородське**”¹⁰⁹ (виділено – *Н. Ю.*). Як бачимо, полоцький чи смоленський осередок не згадується. У цьому моменті М. Рубінштейн наслідує М. Яворського, на якого, до речі, і посилається тут, що правда, лише в неопублікованому російськомовному варіанті¹¹⁰. Після цього М. Рубінштейн підходить до положення про визнання початку індивідуального історичного процесу цих “нових угруповань”, у тому числі й новгородського: “Кожне з цих угруповань іде своїми особистими історичними шляхами”. Але при цьому вони їх починають “на тому самому місці, що на ньому припиняється історія Київської Русі”¹¹¹. У цій державі “виникли і виявилися всі ті основні елементи, що в різних поєднаннях з різною силою розвивалися в їх наступній історії”¹¹². Підкреслюючи в неопубліко-

ваному „Нарисі” положення про місце Київської Русі в історії українців і росіян, М. Рубінштейн зазначає, що саме завдяки цим елементам історія Київської Русі **“однаково належить і російській і українській історії”**¹¹³ (виділено – *Н. Ю.*). Зазначимо, що подібну думку вчений вперше висловив ще 1928 р. в рецензії на книгу П.Ляценка¹¹⁴.

Таким чином, М. Рубінштейн першим у радянській історіографії виразно зробив постановку питання про місце історії Київської Русі в історії України та Росії. Він визнавав, подібно до М. Яворського, період Київської Русі (до кінця XII ст.) періодом **“спільного тотожного процесу”** в історії східних слов’ян, коли вони перебували в органічному з’єднанні та складали певну національно-політичну єдність. Однак дана єдність розумілася ним досить аморфно, якщо трактувати цю проблему в площині етнічних категорій. Він, що очевидно, не визнавав такої єдності, яку можна було б підвести під етнокатегорію народності. Тоді М. Рубінштейн не використовував і термін “народ” (у сенсі “єдиного руського народу”), який, у принципі, сам по собі є досить розпливчатим для термінологічно-понятійного апарату етногенетики. Вчений взагалі був ще далекий від розв’язання етногенетичних питань. У давньоруську добу для нього існували окремі східнослов’янські племена, потім їх угруповання часів „сеньйоріалізації”, які поступово почали формуватися в українську, новгородську та московську народність. Як і М. Яворський, він зовсім ігнорував питання про виникнення білоруської народності. Осібний український історичний процес, як і російський, починається за М. Рубінштейном, з кінця XII ст., тобто в українському випадку – зі зміцненням галицько-волинського “осередку”. Саме з положень „Нарису історії Київської Русі” М. Рубінштейна слід починати той напрямок в генезисі концепції давньоруської народності, згідно якого українці і росіяни визнавалися окремими народами, хоча і спільного походження. Згодом у цій історіографічній течії додалася ще й білоруська складова.

На вихід країномовного „Нарису історії Київської Русі” встиг відреагувати один з провідних українських істориків „старої” школи академік Д. Багалій. Враховуючи той факт, що більше ніхто з

представників історичних шкіл, які поділяли основні положення схеми М. Грушевського, вже не мав можливості оцінити нову тенденцію марксистської історіографії стосовно оцінки місця Київської Русі в історії східного слов'янства, відгук керівника однієї з таких шкіл має значну історіографічну цінність. Окрім того, він одночасно відображає й реакцію національно-свідомої верстви українського суспільства на перспективу змін вказаної інтелектуальної парадигми, що відбулася значно пізніше. Щоправда, і відгук Д. Багалія залишився у рукописному вигляді¹¹⁵, але він готувався до публікації як складова частина „Нарисів з української історіографії”¹¹⁶. У цілому академік Д. Багалій оцінив нарис М. Рубінштейна негативно. Особливо не сприйняв харківський історик позицію М. Рубінштейна стосовно оцінки місця Київської держави в історії українців і росіян. Д. Багалій, посилаючись на О. Шахматова, стверджує, що утворення української нації і мови почалося до IV-го ст. н. е. На думку Д. Багалія, М. Рубінштейн „пробує відродити стару схему єдиної нероздільної Русі ... до XIII ст.”, однак вже „не на династичній, а на соціально-економічній і політичній основі”¹¹⁷. Як вважає Д. Багалій, ця спроба одеського історика не підкріплена достатньою мірою аргументами. У підсумку академік висловлює свою думку щодо місця Київської Русі в історії українців і росіян, яку ми вже приводили. Д. Багалій також закидає молодому науковцю ігнорування праць російських істориків, де розглядається початок „великоруської” історії за хронологічними і територіальними межами Київської Русі. Отже, один із чільних представників „старої” української історіографії оцінив нову тенденцію у радянській історичній науці як спробу відродити класичну схему російської історіографії¹¹⁸ (докладніше див.: Додаток Б).

У II-й частині загального курсу – „Нарис української історії в XII – XVIII ст.”, який теж готувався як окреме видання, історик повертається до проблеми місця Київської Русі в історії України, що цілком доречно в окремому нарисі, де історія України розпочинається з XII ст. Перегляд схеми українського історичного процесу, на його думку, необхідно розпочинати з історії Київської держави. М. Рубінштейн знову, як і в “Нарисі історії Київської Русі”, критикує погляди речників російської та української історіографій на проблему місця Київської Русі в історії України¹¹⁹. Правильне, “марксистське”,

вирішення проблеми, на його думку, полягає в тому, щоби через розгляд соціально-економічних відносин виявити “єдність суспільної організації східних слов’ян” зазначеної історичної доби. Тут він повторює основні положення, вже знайомі нам з попередньої частини курсу. Вчений вживає також деякі нові вирази, що характеризують Київську Русь як “спільну колицку”. Зокрема, він називає давньоруську державу “спільним джерелом”, із якого, “потім вже, в процесі її розкладу, виходять історії окремих її частин”¹²⁰. Київська Русь об’єднує “в одному органічному цілому історію України і Північної Московської Русі”¹²¹.

Розгром тоталітарним режимом українських історичних шкіл, репресії щодо українських істориків, в тому числі і, так званих, марксистських, позначилися на долі М. Рубінштейна. Йому вдається переїхати в кінці 1931 р. до Москви¹²². У столиці СРСР вчений не полишав своїх студій з проблем історії України, хоча вони й відійшли тоді на другий план. Внесок вченого в формування радянської версії історії України більше вписується до контексту концепції історії народів СРСР, що починає посилено розроблятися в історичній науці з 1934 р. Вже до цього року М. Рубінштейн пробує знайти застосування свого теоретичного доробку в галузі проблеми українського історичного процесу в Інституті історії Комкакадемії, але не зустрічає взаємного порозуміння з провідними істориками Інституту М. Ванагом та С. Піонтковським¹²³. У зв’язку з початком реформування історичної освіти в СРСР цілою низкою наукових колективів готуються нові підручники з історії різних періодів¹²⁴. Підручник з історії СРСР, якраз і було доручено написати колективу авторів на чолі з М. Ванагом, а серед авторів був і С. Піонтковський¹²⁵. Конспект саме цього підручника і був підданий критиці в серпні 1934 р. політичним керівництвом СРСР за відрив історії Росії від історії інших народів СРСР¹²⁶.

Лише з березня 1934 р., коли вчений отримав можливість розпочати викладацьку діяльність на окремих історичних кафедрах, а згодом і факультетах (що відновили свою діяльність) у московських вузах та долучитися до науково-дослідницької праці в історичному академічному закладі (Московському відділенні ДАІМК)¹²⁷, він зміг

використати свої доробки з проблем історії України. Вони залучалися як у лекційних курсах з історії народів СРСР (де окремо приділялося місце історії України) та в спеціальних курсах з історії України¹²⁸, так і в науковій діяльності в стінах названої академії. Так, у МДУ вже на 1934 р. М. Рубінштейн був залучений до роботи з аспірантами з тематики історії України XVII ст.¹²⁹. Зміни в долі М. Рубінштейна сталися, як він сам дає це зрозуміти в автобіографії, внаслідок кремлівських березневих нарад з проблем історичної освіти і науки¹³⁰. Отже, початок науково-педагогічної апробації концепції історії народів СРСР (та української історії зокрема) М. Рубінштейном відбувався в річці нового партійно-державного курсу, що виразно заявив про себе вже в опублікованих у травні і серпні 1934 р. у директивних документах.

Погляди науковця на Київську Русь загалом і на розвиток соціально-економічних відносин того періоду зокрема, були достатньо відомі в історичному середовищі завдяки його участі в дискусіях середини 1930-х рр., присвячених проблемі соціально-економічного ладу Київської Русі¹³¹. Широкі наукові та дружні контакти як з російськими, так і українськими колегами; спілкування з молодшими поколіннями істориків та інше, безперечно, робило погляди М. Рубінштейна на український історичний процес, враховуючи його науковий авторитет, досить відомими в інтелектуальному історичному середовищі СРСР.

У середині 1930-х рр. вчений підготував до публікації (ймовірно, до Великої Радянської Енциклопедії) статтю “Україна. Історія”¹³². Її слід датувати часом не пізніше 1935 р., оскільки вже з наступного року в М. Рубінштейна зникає термін “сеньйоріалізація”, характерний для його ранніх праць, у тому числі і для цієї. Стаття має стислий енциклопедичний вигляд. Праця являє собою узагальнене коротке відтворення українського історичного процесу і відповідає положенням вченого, викладеним у загальному курсі історії України. Історію України М. Рубінштейн розпочинає тут з другої половини XII ст. Попередня доба (Київської Русі), як зауважує автор, “не дає дійсного відособлення історії України від історії Північно-Східної Русі – Росії”¹³³. Цей підрозділ називається “Початок історії

України”. З приводу історії Київської Русі історик повторює в дещо видозміненому вигляді основні свої положення з першої частини загального курсу. Так, ним вказується, що “наявність господарської і політичної єдності визначає відношення” історії Київської Русі IX – XII ст. до пізнішої історії України та Росії. Київська Русь “в своєму історичному складі об’єднує території південного руського слов’янства, північно-східного та новгородського в **спільному органічно-тотожному процесі історичного розвитку**”¹³⁴ (виділено – Н. Ю.).

Свою концепцію історії України М. Рубінштейн впроваджує в загальних (з історії народів СРСР) та спеціальних лекційних курсах, які читає з 1934 р. у московських вузах. Важливе значення для науково-педагогічної апробації концепції історії України мав спеціальний лекційний курс з історії України, читаний в 1936/1937 навчальному році в МІФЛІ¹³⁵. В особистому фонді вченого зберігся весь лекційний курс, що охоплює собою історію України від Київської Русі до першої треті ХХ ст. включно, окрім вступної лекції загальнометодологічного й історіографічного характеру. Сутність цієї лекції стає відомою з повсякчасних згадок про неї в наступних лекціях. У ній М. Рубінштейн виклав основні риси своєї схеми історії України і, подібно до попередніх праць, дав критику “старих схем”¹³⁶.

Перша із збережених є лекція, присвячена історії Київської Русі. Тут М. Рубінштейн викладає своєрідні й оригінальні, хоча дещо і суперечливі думки. Скажімо, він продовжує розвивати свої погляди про місце Київської Русі в історії українського та російського народів (цього разу в нього також випадає історія білоруського народу!). Насамперед, вчений визнає історію Київської Русі як “перший етап історії України”, але і для історії Росії вона теж – перший етап¹³⁷. Спеціально для студентів М. Рубінштейн підкреслює, що, хоча справжнє відособлення України настає в добу феодальної роздрібненості, однак “не слід виключати добу Київської Русі з історії України”. Відповідно він ставить завдання про визначення місця історичної доби Київської Русі в історії України. Нагадаємо, що однотипну постановку питання для „руської” історії зробив вперше

О. Пресняков 1907 р. у вступній лекції університетського курсу під назвою „Місце «Київського періоду» в загальній системі «руської історії»”.

Для в'яснення цього питання М. Рубінштейн подає на співставлення погляди “старої” української та російської історіографії, критикує і визнає їх не задовільними¹³⁸ Він, між іншим, погоджується з точкою зору О. Преснякова про те, що “історію великоруського народу, великоруського центру і Москви – не можна вивчати поза дослідженням історії Північно-Східної Русі”, як, подібно до цього, й історію України, поза межами історії Південно-Західної Русі. Проте вірним висновком, на думку М. Рубінштейна, буде дещо зворотній: “історія Київської Русі, як цілісного політичного явища, не може бути взята повністю або з історії Московської держави або з історії України”¹³⁹ Остання постановка питання є невірною. За М. Рубінштейном, “національний поділ як поділ народу на певній території є продукт більш пізнього історичного розвитку”. В період же Київської Русі, який він називає початковим, “і Великоросія і Україна мають ... **єдиний спільний корінь** в цьому спільному історичному процесі розвитку”¹⁴⁰ (виділено – Н. Ю.). Тут вже дехто може угледіти якийсь натяк на рахунок існування єдиної етноспільноти східних слов'ян давньоруської доби, але подальший виклад лекції спростовує цю думку. Припускаємо, що в цій лекції вперше в радянській історіографії застосований вираз „єдиний спільний корінь” щодо Київської Русі в контексті спільного походження українців і росіян.

Далі М. Рубінштейн аргументує значення Київської Русі для історії України та Росії, базуючись на спостереженнях К. Маркса про імперію Рюриковичів, який виклав їх у праці „Таємна дипломатична історія XVIII ст.”, що була десь 1933 р. актуалізована в історичній науці СРСР. На думку М. Рубінштейна, “Імперія Рюриковичів” не була територіально замкнута, як певна територіальна єдність. Вона, згідно з К. Марксом, була “несуразна, нескладна, швидкоспіла, аляповата імперія, складена Рюриковичами з клаптиків, подібно іншим імперіям”¹⁴¹. Як не можна сказати, на думку М. Рубінштейна (яка теж ґрунтується на міркуваннях

німецького класика), що імперія Карла Великого належить лише історії Франції або Німеччини, так не можна “будувати історію Франції або Німеччини, не починаючи її з імперії Карла Великого”. Подібно до цього постає й відношення “імперії Рюриковичів” до історії України та Росії. Згодом у радянській історичній науці це положення К. Маркса інтерпретується вже для пояснення виключного значення Київської Русі для історії народів СРСР¹⁴².

Ця імперія, як далі продовжує М. Рубінштейн, надала окремим східнослов'янським племенам, які і в наступному зберігали певну відособленість, “зовнішню політичну оболонку, **спільність національного розвитку**, тобто – спільність рівня внутрішнього розвитку і внутрішньої структури” (виділено – Н. Ю.). Отже, цю “спільність національного розвитку” М. Рубінштейн розуміє скоріше в сенсі розвитку “політичної нації”, а не етнічної. Це підтверджує наступний висновок М. Рубінштейна: “І ця тимчасова єдність політичної організації створює єдність історії цього періоду”¹⁴³. Він дає “рівною мірою ... вихідні моменти як для історії Московської держави, так і для історії України” Тому ця доба і складає “початковий етап для спільної історії України та Росії”

Другий етап в історії України – це доба феодалізму. М. Рубінштейн не може знайти терміну для означення етноспільнот на цьому етапі, коли попередня єдність Київської Русі розпадається, але ще не виникають “українська та російська нації”. Для вченого, як і для Й. Сталіна, визначеннями якого М. Рубінштейн керується в міркуваннях над національними питаннями, є лише племена – “етнічні поняття ранньої доби” та “нація” – “набагато складніше поняття, яке виступає набагато пізніше”¹⁴⁴. В період феодальної роздрібненості процес відособлення давньоруських князівств не призводить, на думку історика, ще й до виникнення “якого-небудь специфічного угруповання племен на певній території, угруповання, яке вже потім явиться попередницею України як територіального цілого”¹⁴⁵. А до тих пір, поки не наступив період цієї роздрібненості “ми ще маємо не угруповання племен, а низку окремих племен, що створюють своє самостійне політичне утворення”¹⁴⁶. Далі М. Рубінштейн не погоджується з традиційною думкою російської історіографії,

що лише татарське завоювання призвело до розриву єдності північно-східних та південно-західних руських земель. “Коріння” цього розриву, на думку М. Рубінштейна, “лежить глибше, в розвитку феодального ладу, і внутрішнього й політичного ладу цих земель. Розвиток феодального ладу боярської феодальної верхівки – ось сила, яка створила цю окремішність і привела до роздрібнення окремих земель”, втім, саме “татарське завоювання закріпило цю феодальну роздрібненість”¹⁴⁷. Як бачимо, не дивлячись на деяку зміну термінології як наслідок дискусій з проблем історії феодалізму, М. Рубінштейн і далі підтверджує своє розуміння відособлення українського історичного процесу саме як результат розвитку соціально-економічних відносин, розвитку феодалізму.

Отже, серед окремих елементів творчого доробку вченого в контексті його участі у розробці радянської схеми українського історичного процесу вагоме значення для радянської історіографії мала висунена М. Рубінштейном теза про Київську Русь як “спільний період” історії двох гілок східного слов’янства – українців та росіян. У цьому аспекті М. Рубінштейн на багато років випередив вимоги, що їх ставила перед істориками політико-ідеологічна дійсність епохи другої половини 1930-х рр. Суголосні майбутнім радянським концепціям етногенезу східних слов’ян були і погляди вченого щодо обґрунтування хронологічних меж формування братніх народів. У працях 30-х рр. М. Рубінштейн, хоча в деяких моментах і наближається до положень концепції давньоруської народності, але він не дійшов у своїх міркуваннях до визнання такої народності. Лише в повоєнний період науковець приєднався до тих істориків, які поділяли думку про існування давньоруської народності.

3. 2. Легітимізація концепції про Київську Русь як спільноруську державу в історичній науці СРСР¹⁴⁸

3. 2. 1. Політичні та ідеологічні передумови зміни історичної парадигми в СРСР у 1930-ті рр.

На зламі 1920-х рр. – 1930-х рр. у радянській історіографії внаслідок дискусій, які проводило Товариство істориків-марксистів,

починає утверджуватися думка, що, з одного боку – не можна підняти історію народів СРСР історією Росії, а з іншого – не слід відривати історію цих народів від історії російського народу¹⁴⁹. В першому випадку це трактувалося як „великоруський шовінізм”, а в другому – як „місцевий націоналізм”. Ця думка впливала з інтерпретації положень Й. Сталіна, які він виголошував публічно. Так, у 1930 р., виступаючи на XVI з’їзді ВКП(б), керівник партії черговий раз пояснив сутність більшовицького розуміння інтернаціоналізму. Вона полягає в тому, що в багатонаціональній державі, якою є СРСР, розвиваються „соціалістичні за своїм змістом, але національні за формою культури”. У перспективі, коли пролетаріат перемаже у всьому світі, ця тенденція призведе до злиття всіх культур та утворення єдиної соціалістичної культури з єдиною спільною мовою. А поки що, стверджував Й. Сталін, необхідно повсякчас боротися на два фронти – проти „великодержавного шовінізму та місцевого націоналізму”¹⁵⁰. Втім, на той час, Й. Сталін робив акцент на боротьбі з великодержавним шовінізмом. Дані вказівки вождя була прийняті Товариством істориків-марксистів як завдання для виконання¹⁵¹.

Проте одночасно почалася підготовка, згідно ефектного, але не зовсім точного виразу сучасної російської дослідниці С. Неретіної, до „шахрайської підміни Бога світової революції Богом російської історії”¹⁵². Зауважимо, що цей вираз відображає лише один (новий) напрямок сталінського курсу. Але, поряд з ним, зберігалася й стара, хоча дещо модифікована спрямованість – інтернаціоналістська, як у внутрішній, так і (ще більше) у зовнішній політиці. Адже навіть у 1938 р. один з партійних ідеологів, відповідальний редактор провідного історичного журналу „Історик-марксист” академік О. Ярославський з пафосом писав в одній із передових статей журналу, що „«Бог історії» – світова революція – працює разом з нами, працює на нас, на новий світ, світ соціалізму”¹⁵³. Про те, що курс на світову революцію не відмінявся свідчить, хоча би втручання СРСР у 1930-х рр. у внутрішні справи багатьох країн світу, починаючи від Китаю на Далекому Сході і закінчуючи Іспанією на заході. Теоретично це обґрунтовувалося сталінським положенням про те, що оскільки існує

капіталістичне оточення, то існує загроза інтервенції проти СРСР. З цього слідує, що „перемога пролетарської революції в капіталістичних країнах є кровним зацікавленням трудящих СРСР”¹⁵⁴. Інша справа, що керівництво СРСР вже не поклало великої надії на можливість здійснення революцій в інших країнах, а надавало перевагу побудові могутньої соціалістичної наддержави як бази для революційної експансії. У принципі цей курс відповідав відомому ленінському положенню про побудову соціалізму в одній окремо взятій країні. Поширена ж (упродовж першого 15-річчя радянської влади), у більшовицькій пропагандистській літературі й історичних працях школи М. Покровського теза про абсолютну відсталість Росії в минулому, ставила під сумнів ленінське положення. Вона слугувала в якості „історичного обґрунтування” твердження Л. Троцького про неможливість побудови соціалізму в Росії (-СРСР) без здійснення соціалістичних революцій в розвинених країнах світу¹⁵⁵. Необхідно було інше історичне обґрунтування для спростування зазначених доктрин.

Подальший розвиток СРСР не міг бути ефективним без певного відновлення імперських великодержавницьких традицій, російського національного світогляду й самосвідомості¹⁵⁶. Це, передусім, вимагало відродження традиційних історичних парадигм і образів російської історіографії та ідеології. Зміну курсу диктувала реальна оцінка Й. Сталіним міжнародної ситуації¹⁵⁷.

Офіційним початком зміни курсу С. Неретіна слушно вважає опублікування листа Й. Сталіна „Про деякі питання історії більшовизму” в журналі „Пролетарська революція” 1931 р., в якому він висловився про те, що саме Росія, а не Західна Європа, є батьківщиною революційно-пролетарського руху, а російська більшовицька партія була „єдиною революційною партією” в світі¹⁵⁸. Тим самим Й. Сталін визнавав домінуючу роль у сучасному революційному русі російських комуністів і російського робітничого класу, що, в свою чергу, готувало підґрунтя і до наступного відродження ідеології „великодержавництва”. В іншому листі того часу керівник ВКП(б) піддав критиці також і концепцію троцькістів про перманентну світову революцію¹⁵⁹. Перший лист Й. Сталіна був сприйнятий

керівництвом історичної науки в СРСР як „новий етап боротьби на історичному фронті”, як такий, що має „велике значення для історичної роботи”¹⁶⁰. В цьому сенсі лист оцінюється одночасно як своєрідний „сигнал” і як „директива” для працівників історичного фронту¹⁶¹. Приклад саме так оцінювати цей лист і, взагалі, все що виходило з вуст „вождя”, подавало вище партійно-державне керівництво. Зокрема, український нарком освіти М. Скрипник виголосив у 1932 р. на засіданні кафедри Нацпитання ВУАМЛІНу (де він був членом президії кафедри) доповідь – „Лист тов. Сталіна та завдання боротьби на два фронти, за чистоту марксо-ленінської теорії й політики в нацпитанні”¹⁶². Під „двома фронтами” нарком тут має на увазі – боротьбу з „великодержавним шовінізмом” і „місцевим націоналізмом”

Новий партійний курс в галузі історичної науки і освіти був остаточно легалізований і взятий на озброєння історичною наукою СРСР після оприлюднення постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р. “Про викладання громадянської історії в школах СРСР”¹⁶³ (за підписами Й. Сталіна і В. Молотова) та “Зауважень з приводу конспекту підручника історії СРСР” Й. Сталіна, А. Жданова, С. Кірова, зроблених ними 8 серпня 1934 р., а оприлюднених лише 26 січня 1936 р.¹⁶⁴

Власне, обговорення стану викладання історії у навчальних закладах СРСР відбулося в Кремлі ще в березні місяці 1934 р. під керівництвом самого Й. Сталіна. Як згадував через десять років в одному із своїх листів на ім'я Й. Сталіна та А. Щербакова з приводу проблем історії СРСР О. Єфімов¹⁶⁵, який був присутній на березневому розгляді стану справ, що „тоді обговорювалося не стільки питання про підручники для середньої школи, скільки про шляхи розвитку радянської історичної науки в цілому (виділено – Н. Ю.)”¹⁶⁶. Спогад О.Єфімова уточнює інший радянський історик С. Піонтковський, який теж був присутній на цьому офіційному зібранні. Як занотовував у своєму щоденнику цей науковець, Й. Сталін наголошував на тому, що потрібно створювати не стільки історію народів СРСР, як історію СРСР, тобто курс історії однієї держави. Адже російський народ „у минулому збирав інші народи, до цього ж збирання він приступив і зараз”¹⁶⁷

І, дійсно, хоча в постанові “Про викладання громадянської історії в школах СРСР” йшлося про те, що необхідно відновити традиційну методику викладання історії, тобто викладати предмет – „в живій, цікавій формі з розповіддю про найважливіші події та факти, що мають подаватися в хронологічній послідовності, з характеристикою історичних діячів ...”¹⁶⁸, але, зрозуміло, що така методика призводила, власне, до відновлення традиційного бачення російської історії. Не заперечували такого підходу і вказівки „вождів” у “Зауваженнях...”¹⁶⁹, де, зокрема, вказується: “Група Ванага не виконала завдання і навіть не зрозуміла самого завдання. Вона склала конспект з російської історії, а не з історії СРСР, тобто історії Русі, але без історії народів, які ввійшли до складу СРСР”¹⁷⁰ Тлумачення цих зауваг є таким: необхідно було поєднати і те, і те!¹⁷¹

Вказані державно-партійні документи, за оцінкою Л. Черепніна, відіграли вирішальну роль для створення засад марксистсько-ленінської концепції історичного розвитку народів СРСР¹⁷². Втім для періоду 1930 – 1940-х рр. засвоєння ленінської спадщини, згідно слушному спостереженню Ю. Афанасьєва, було „ніщо інше, як оволодіння сталінськими оцінками й інтерпретаціями ленінізму”¹⁷³ Надзавданням, що ставило перед істориками партійне керівництво, було обґрунтування історичної обумовленості виникнення багатонаціонального СРСР, що, з свого боку, вимагало глибокої розробки історії всіх народів СРСР¹⁷⁴, насамперед, історії східного слов’янства.

У тому ж 1934 р. відбувся XVII з’їзд ВКП(б), на якому Й. Сталін вже акцентував увагу на боротьбі з місцевими націоналізмами, зокрема з українським¹⁷⁵, що було на той же час і своєрідним сигналом до відновлення ідеології російської великодержавності. Боротьба з місцевим націоналізмом проголошувалася головним напрямком ідеологічного фронту і в союзних республіках, зокрема в Україні¹⁷⁶. Радянська пропаганда, аргументуючи піднесення ролі російського народу (який знову проголошувався “великим”, але „першим серед рівних”¹⁷⁷), наголошувала на тому, що саме його „передовий” клас (пролетаріат) та керівна його сила (партія більшовиків) переможно завершили першу в світі соціалістичну

революцію, побудували соціалістичну державу, яка є „батьківщиною трудящих всього світу”¹⁷⁸. Російський народ великий тому, що дав людству, як зазначав В. Ленін, „великі взірці боротьби за свободу й соціалізм”¹⁷⁹. Однак цей поворот у політиці більшовиків (власне – Й. Сталіна) був обумовлений більш прагматичними причинами: необхідністю опертися на патріотизм російського народу – єдиного народу, що міг забезпечити як безпеку режиму та держави так і її можливу експансію¹⁸⁰. Об’єктивний процес перетворення СРСР на велику світову державу вимагав встановлення певного спадкоємного зв’язку з попередницею „соціалістичної імперії” – Російською імперією. Сам Й. Сталін не приховував від своїх найближчих спільників своїх уподобань. Під час урочистого обіду 7 липня 1937 р., він проголосив тост, в якому схвалив російських царів за те, що вони зробили „одну добру справу – звели величезну державу аж до Камчатки”¹⁸¹

Сталінський курс на відродження великої держави, як слушно зазначає В. Гриневич, „об’єктивно призводив до розмивання старої інтернаціоналістської закваски радянського патріотизму новими етатистськими і націоналістичними барвниками”¹⁸². Подібну ж думку висловлює і німецький дослідник А. Каппелер: „радянський патріотизм все більш покривався російсько-національним флером”¹⁸³. Однак у публічних виступах керівників партії і держави та масовій пропаганді позірно продовжувала зберігатися інтернаціоналістська фразеологія. Але остання зазнавала еволюції. Інтернаціоналізм у межах СРСР чим далі починає розумітися як прилучення до досягнень „великого російського народу”, що створювало підстави для ототожнення у масовій свідомості ідеології інтернаціоналізму з асиміляційним підходом¹⁸⁴. Проте відхід від інтернаціоналізму, все ж таки, повністю в радянський період так і не відбувся, хоча в добу пізнього сталінізму (тобто в повоєнний період) поступився першим місцем російському націоналізмові. Але, на думку Я. Ісаєвича, вже в 1930-х рр. гасла інтернаціоналізму „було залишено як димову завісу, яка прикривала справжню сутність держави, що відверто стала на шлях продовження не лише політики, а й ідеологічних традицій Російської імперії”¹⁸⁵

Таким чином, „поставши перед складним завданням творення нової інтеграційної ідентичності”, більшовицькі керівники відводили історичним знанням провідну роль у її конструюванні¹⁸⁶. На заваді цього завдання стояли підходи в галузі історичної освіти і науки школи академіка М. Покровського. Як зазначає Н. Іллерецька, „квазі-марксистські історичні побудови Покровського перестали відповідати політичним й ідеологічним вимогам часу”¹⁸⁷. Тому у вказаних партійних і державних документах 1934 р. було засуджено „абстрактні соціологічні схеми школи М. Покровського”¹⁸⁸. Однак остаточно школа названого академіка була „викрита” в 1936 р., коли вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 26 січня 1936 р. „Про хибні погляди так званої історичної школи Покровського”¹⁸⁹ і були оприлюднені “Зауваження з приводу конспекту підручника історії СРСР” Й. Сталіна, А. Жданова, С. Кірова.

У зв’язку з переглядом концепції М. Покровського одним з актуальних завдань була задекларована необхідність відновлення ролі історії в патріотичному вихованні радянського суспільства. Після цієї постанови в науковій і популярній історичній літературі та періодиці різко почали мінятися оцінки явищ, подій і героїв історії народів СРСР. Відбувається певна “реабілітація” деяких героїв і подій дожовтневої російської історії, відновлюються російські міфи і символи, що мали важливе значення для формування ідеології нового радянського патріотизму і, котрі репрезентували собою часткове відновлення російського націоналізму-патріотизму¹⁹⁰. Врешті, „реабілітується” термін „російська національна держава”, що до цих пір не визнавався істориками-марксистами, зокрема М. Покровським і його школою¹⁹¹. Цей термін стає присутнім у назвах історичних праць радянських істориків¹⁹². Видаються твори відомих дореволюційних істориків – С. Соловйова, В. Ключевського, О. Преснякова та ін. Наприклад, видання курсу В. Ключевського мотивувалося необхідністю вчитися „любові до героїчного минулого нашої країни”¹⁹³

Безсумнівно, зазначені зміни були необхідні сталінському режиму в умовах наближення нової світової війни. Загострення міжнародної ситуації наприкінці 1930-х рр., а особливо початок II-ї

світової війни, воєнні конфлікти СРСР з Японією, Польщею, Румунією, війна з Фінляндією прискорили перед сталінським режимом ідеологічну потребу відродження традицій російського патріотизму. Для цього було вкрай необхідно відновити історичну пам'ять про героїв Російської імперії і про її переможні війни. Особливо підносилися ті діячі російської історії, які найбільше сприяли централізації держави і її військовим звитягам: Олександр Невський, Іван Калита, Дмитрій Донський, Іван III, О. Суворов, М. Кутузов і, звичайно, царі – Іван Грозний та Петро I. Про їх життя і діяльність писалися книжки науково-популярного характеру й наукові праці, знімалися фільми¹⁹⁴. Партійним пропагандистам пропонувалося постійно нагадувати в своїх лекціях про боротьбу з іноземними загарбниками, підкреслюючи при цьому роль державних діячів і полководців минулого. В одному з виступів перед суспільствознавцями начальник Управління пропаганди ЦК ВКП(б) Г. Александров піддав їх різкій критиці за недооцінку історичного значення розвитку національної самосвідомості народів, зокрема російського¹⁹⁵. Напередодні війни в головному партійному часописі СРСР – “Більшовику” виходить стаття Й. Сталіна, де критикувалася праця Ф. Енгельса, присвячена викриттю імперіалістичної політики Росії. Згадана стаття була написана Й. Сталіним ще десять років тому але “чекала” слушного моменту для оприлюднення. Втім, тут Й. Сталіним вживаються досить обережні формулювання в площині теорії “найменшого зла”¹⁹⁶.

Одним із важливих наслідків перегляду концепції М. Покровського стала поява „теорії” про „найменше зло”, яка опосередковано вплинула на формування радянської версії місця Київської Русі в історії східнослов'янських народів і одночасно в історії народів СРСР. Згідно з партійними вказівками було визнано необхідним створити справді “марксистський” підручник з історії СРСР. У 1936 р. був розпочатий конкурс по написанню нових підручників з історії СРСР, а у серпні 1937 р. вийшла постанова журі урядової комісії по конкурсу на кращий підручник. Таким навчальним посібником було визнано підручник за редакцією професора А. Шестакова. В цьому підручнику значною мірою відроджувалася дореволюційна російсько-

центрична історіографічна схема¹⁹⁷. Приєднання України (та багатьох інших країн і народів) до Росії оцінюється тут як позитивне явище¹⁹⁸. Такий підхід був схвалений зазначеною постановою. У ній і пролунала вказівка розглядати приєднання до Росії інших народів та держав як “найменше зло”. До цієї постанови в офіційній радянській історіографії Переяславський акт оцінювався як “союз українських феодалів з російськими”, який, по суті, юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною. У відповідності до загальної концепції марксизму-ленінізму, як зазначає М. Брайчевський, цей факт, як і будь-який акт колоніальної анексії, розглядався як “безумовне зло”¹⁹⁹. Гетьман Б. Хмельницький в „марксистській” історіографії називався не інакше, як „лютий кат українського народу”, про що в 1947 р. згадував М. Петровський²⁰⁰. А в постанові журі вказувалося, що радянські історики “не бачать ніякої позитивної ролі в діях Хмельницького в XVII ст., в його боротьбі проти окупації України панською Польщею і султанською Туреччиною; факт переходу... України під владу Росії, розглядається... як абсолютне зло, поза зв’язком з конкретними історичними умовами того часу; автори не бачать, що... перед Україною стояла тоді альтернатива – чи бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною, чи перейти під владу Росії; вони не бачать, що друга перспектива була все ж **найменшим злом**”²⁰¹ (виділено – Н. Ю.). Головою урядової комісії був А. Жданов²⁰² і, ймовірно, він же був співавтором основних положень постанови. Другим співавтором, враховуючи стилістику документу, напевно був сам Й. Сталін. Отже, в цьому офіційному документі вище партійне керівництво дало директивну вказівку, як відтепер необхідно оцінювати подію “приєднання”. Як зазначалося в передовиці газети „Правда”, постанова „має величезне значення для всієї нашої подальшої роботи в галузі історії, в галузі політико-просвітницької роботи, в партійному навчанні”²⁰³.

Після постанови 1937 р. урядового журі фахівці починають по-іншому оцінювати події української історії. Зокрема Переяславський акт 1654 р. знову стає ключовою подією для всієї історії України²⁰⁴. „Образ Переяслава” поступово набуває, як слушно зауважує

О. Ясь²⁰⁵, сакральних окреслень; стає основним символом історичної єдності і дружби українців та росіян у СРСР. Відновлення якщо не культурно-етнографічної, то державно-релігійної єдності українців і росіян, що розпочалося в 1654 р., в радянських історичних працях і публіцистиці, починаючи вже з 1938 р. (290-та річниця початку Національно-визвольної війни українського народу) характеризується як закономірне й справедливе явище. Ця закономірність об'єднання двох народів пояснюється не лише спільністю походження, культури, мови, побуту тощо, але й тим, що предки цих народів (а також білоруського) жили спільним життям в одній давньоруській державі та разом боролися з іноземними загарбниками²⁰⁶. Показово, що тематика Визвольної війни середини XVII ст. йде поруч з тематикою Київської Русі на наукових сесіях²⁰⁷. Як слушно відмітив Я. Ісаєвич, компартією було вирішено, що „і середньовічна спадщина придатна до прищеплення «масам» російського патріотизму радянського зразка”²⁰⁸. Постулати про “спільну вітчизну”, “спільне походження”, “спільність історії і культури” слугували радянським ідеологам як засади теорії “єдиного радянського народу”, який витворюється шляхом “злиття націй”²⁰⁹

3. 2. 2. Відновлення досліджень з історії Київської Русі в СРСР

В історичній науці й освіті перебудова на нові „рейки” відбувалася впродовж усіх 1930-х рр., що було пов'язано як з суто науковими (багато фундаментальних і конкретних питань на основі марксистсько-ленінської теорії історичного процесу ще знаходилося в стані розробки) і науково-організаційними аспектами²¹⁰ (знову і знову поновлювалися процеси інституціалізування академічної і вузівської науки в напрямку встановлення більш ефективного контролю над цими структурами з боку влади²¹¹), так і зовнішніми чинниками, найперше, з репресивною діяльністю режиму, що позначалося на стабільності кадрів науковців та на їх науково-дослідницькій діяльності.

До початку 1930-х рр. історики в СРСР розробляли в основному проблеми історії XIX – XX ст., які вважалися більш актуальними²¹². Відновлення досліджень з більш давніх періодів історії було співвіднесено з необхідністю виробити періодизацію

всесвітньої та вітчизняної історії згідно формаційного принципу та наповнити нову історіографічну схему конкретним та концептуальним змістом у відповідності до так званої марксистської або марксистсько-ленінської методології. В зв'язку з цим на межі 1920-х – 1930-х рр. були поставлені проблеми зміни формацій в історії СРСР та зокрема, питання генезису феодалізму²¹³. Останнє питання актуалізувало дослідження історії Київської Русі, адже саме з неї радянські історики започатковували розвиток феодалізму. Найбільше значення для подальшого розвитку радянської історіографії давньоруської доби мали праці Б. Грекова з цієї тематики²¹⁴. В них було вперше висунуто тезу про те, що виникнення Київської держави є наслідком тривалого внутрішнього розвитку²¹⁵. Це положення заклало підвалини майбутніх радянських концепцій історії Київської Русі.

У дебатах по програмній доповіді Б. Грекова „Рабство в Київській Русі”, що відбулися в ДАІМК у першій декаді квітня 1933 р. в Ленінграді, учасниками висловлювалися деякі критичні зауваження з приводу змалювання Б. Грековим етноісторичної ситуації давньоруської доби. Так, провідний „яфетидолог” С. Биковський, зокрема, зазначив наступне: „з поняттям «Київської Русі» пов'язані певні наші уявлення, ну, якщо не про українську націю, яка до того часу ще не встигла скластися, то все-таки ми маємо тут справу з певним національним об'єднанням”²¹⁶. Далі він детально обґрунтовує свою думку, спираючись на дані лінгвістики. Згідно з С. Биковським, основною ознакою, що сигналізує про наявність таких „етногонічних процесів” на території України є мова. Український національний момент мав місце в мові народних мас, яка відклалася в усних проповідях, зафіксованих в Іпатіївському літопису²¹⁷. Близько до основної тези С. Биковського висловився авторитетний російський історик та джерелознавець С. Чернов. Скажімо, він вказував на різне етнічне середовище Північної і Південної Русі, що формувалося з різних гілок слов'янства (і не лише східного), а тому заперечував існування східнослов'янського народу²¹⁸. В своїх поглядах С. Чернов спирався на розробки О. Спіцина, про які вже йшлося в попередніх підрозділах монографічного дослідження.

Деякою мірою солідаризувався з поглядами С. Биковського стосовно специфіки соціально-економічних та культурних процесів на Півночі та Півдні давньоруських земель (що зовсім не знайшло свого відображення в тезах і доповіді Б. Грекова²¹⁹) один з майбутніх фундаторів концепції давньоруської народності В. Мавродін. Зокрема, він вказував на важливість враховувати різноманітну специфіку Київського півдня²²⁰. Відомий сходознавець В. Струве у своєму виступі відмітив, що Новгородська та Київська Русь – це, власне, дві різні Русі, довгий час відрізані одна від іншої фінськими та литовськими племенами, з різним побутом й соціально-економічними відносинами. Тому вчений вважав, що „не обережно користуватися новгородським матеріалом для вивчення, власне, Київської Русі”²²¹

Однак на пленумі ДАІМК, що відбувся в кінці червня того ж року, голова провідного сектору – сектору феодальної формації – М. Цвібак у своїй доповіді, спираючись на положення К. Маркса, викладені тим в „Таємній дипломатичній історії XVIII ст.”²²², піддав критиці українську „націоналістичну” історіографію. Саме ця праця К. Маркса, до тих пір майже не відома радянським науковцям, була в цей час актуалізована (але так і не перекладена: її повний переклад²²³ російською мовою вийшов лише в часи горбачовської перебудови²²⁴) й стала догматичною основою для „марксистського” перегляду місця Київської Русі в історії народів СРСР. Напевно першим її використав у цьому ракурсі якраз М. Цвібак. Зокрема, він відкидав значимість ролі місцевих східнослов’янських племен при утворенні Київської держави. Цю державу утворили різні етнічні елементи під спільною назвою „Русь”, які поклали початок процесу феодалізації східних слов’ян. „Русь” же, на його думку, була пануючою феодальною верствою²²⁵. М. Цвібак намагається дати пояснення і етнічним процесам у давній Русі. Вони, згідно з К. Марксом (а також і М. Цвібаком), тісно пов’язані з процесом феодалізації давньоруського суспільства. Злиття племен в Русі відбувалося шляхом феодалізації, що направлялася пануючою верствою з Києва. Цьому процесу також сприяло прийняття християнства²²⁶ Більше того, М. Цвібак фактично стверджує

існування давньоруської народності на рівні провідної верстви суспільства: „Цей феодальний клас, підкоряючи численні народи, сам усе більше етнічно кристалізується як «давньоруський» на візантійсько-церковно-слов'янській основі по мові”²²⁷. В наш час подібний вид народності відомий британський націолог Е. Сміт назвав „латеральним”. Мається на увазі, що специфіка цього, власне, аналога народності полягає в тому, що лише верхній прошарок суспільства (як правило чужоземного походження) становить етнічну спільноту, яка згодом охоплює своєю ідентичністю і самоназвою як інші соціальні верстви, так і місцеві автохтонні племена²²⁸

Напевно, окреслені щойно погляди, М. Цвібак мав викласти в учбовому посібнику „Історія Росії доби феодалізму” (під загальною редакцією М. Цвібака та Б. Грекова²²⁹), де йому доручено було написати розділи з історії Київської Русі та феодальних князівств кінця XII – початку XIII ст.²³⁰. Завдання було отримано, як можна здогадатися, після виходу постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р. “Про викладання громадянської історії в школах СРСР”, але цей посібник (якщо його підготували), напевно спіткала доля інших підручників і посібників, що терміново готувалися після виходу державно-партійних документів 1934 р., але так і не побачили світ.

Тенденція до об'єднання історичного процесу східних слов'ян давньоруської доби на основі феодалізації простежується як у праці Б. Грекова „Нариси з історії феодалізму в Росії”²³¹, так і у вступній статті до неї А. Пригожина. Останній, для прикладу, зазначає ось яку конструктивну доміную: „культура київського, новгородського і ростово-суздальського суспільства являє собою продукт складної взаємодії цих суспільств”²³². Як бачимо, А. Пригожин, вслід за Б. Грековим, вбачає певну єдність давньоруської культури.

Кардинальний поворот до перегляду місця Київської Русі в історії народів СРСР стався, як свідчив, наприклад В. Пархоменко, після з'ясування хибності та засудження концепції М. Покровського та його школи. Тоді ж в історичній науці СРСР виросло зацікавлення добою Київської Русі²³³. Вагому роль у цьому відношенні, як слушно вказує названий історик з УСРР, відіграли праці Б. Грекова, особливо

монографія „Феодалні відносини в Київській державі”²³⁴, що перевидавалася декілька разів²³⁵ (з третього видання під назвою „Київська Русь”²³⁶). У другій половині 1930-х рр. в історичній періодиці вийшла значна кількість статей, присвячених розглядові різноманітних спірних питань з історії Київської Русі²³⁷. Здебільшого в цих працях розглядалося питання суспільно-економічного ладу давньоруської доби, але підіймалися питання і про значення давньокиївського періоду в історії (як тоді підкреслювалося) народів СРСР. Один з рецензентів зазначеної монографії академіка вказував, що вивчення історії Київської Русі „має величезне значення для вірного розуміння всієї історії нашої країни та народів, які її населяють”²³⁸. Відповідальний секретар „Історичного журналу” О. Вейланд, виступаючи 5 травня 1937 р. на засіданні істориків в Інституті червоної професури, серед конкретних питань, що потребують перегляду на сторінках історичних періодичних видань у зв’язку з викриттям концепції М. Покровського, назвав питання історії Київської Русі та удільних князівств²³⁹. На важливості дослідження історії давньоруської доби акцентував увагу ще в лютому 1936 р. на об’єднаному засіданні кафедр Інституту історії феодалних суспільств при ДАІМК і сам Б. Греков. Зокрема, він інформував присутніх, що основні сили дослідників „кинута на вивчення Київщини”²⁴⁰, тобто Київської Русі. Щоправда, важливість вивчення історії давньоруської доби Б. Греков ще в 1935 р. пояснював актуальністю дослідження проблеми генезису феодалізму, бо „без вирішення цього завдання не можна побудувати вірного уявлення про російський (виділено – Ю. Н.) історичний процес у цілому”²⁴¹. З цього видно, що тоді Б. Греков ще недостатньо керувався партійними директивами, які ставили завдання студіювати історію народів СРСР, а не Російської держави. Щодо проблеми генезису феодалізму, то це завдання ставило також питання про природу соціально-політичного ладу „держави Рюриковичів”²⁴² і, відповідно, про державну територію та єдність цієї держави.

Тим часом, М. Покровський відкидав існування єдиної „руської держави” (і навіть, взагалі – державності) в київську добу²⁴³, а отже, применшував, на думку його критиків, значення Київської Русі для

історії народів СРСР²⁴⁴ Заперечення М. Покровським факту існування Київської держави, за висновком Б. Грекова, „відбирає від нас сильну зброю в боротьбі з спотвореннями минулого народів нашого Союзу”²⁴⁵ На протигагу погляду М. Покровського авторський колектив „Короткого курсу історії СРСР” за редакцією А. Шестакова, що став переможцем конкурсу в 1937 р., зображує Київську державу „зрілою та стійкою”²⁴⁶

Отже, у зв’язку зі зміною історичної парадигми з нігілістичної по ставленню до російського історичного минулого на державницьку, проблеми історії Київської держави, за свідченням С. Бахрушина, набувають „особливо вагомого значення”²⁴⁷

*3. 2. 3. Трансформація історичної науки в УРСР та висунення тези про Київську Русь як спільний початковий період історії східнослов’янських народів*²⁴⁸

На межі 1920-х – 1930-х рр. українська немарксистська історична наука і її представники зазнали репресій. Під час перебігу дискусій навколо концепції історії України М. Яворського (яка в 20-ті рр. вважалася марксистською) і вона була засуджена як „буржуазно-націоналістична”. Реально, в УСРР був відсутній загальноприйнятий курс історії України, що до того ж мав би в методологічному аспекті ґрунтуватися на засадах марксизму-ленінізму. Питання про стан розробки курсу історії України в історичній науці розглядалося на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У²⁴⁹. З цього приводу писав доповідну в названий партійний орган М. Рубач²⁵⁰ (докладніше див.: Додаток В).

Однією з перших спроб дати „дійсно” марксистський курс історії України²⁵¹ став підготовлений співробітниками Інституту історії ВУАМЛІН двохтомник підручника типу²⁵². В 1932 р. вийшов I-й том цього проекту. Перший розділ, де розглядалася з-поміж іншого історія Київської Русі, був написаний М. Редіним. На початку розділу автор задається питанням методологічного характеру: „З якого моменту слід починати виклад історії України?” Він піддає критиці методологічні засади вирішення цього питання в „старих” російській та українській історіографіях. Російська наука, що стояла на

державницьких засадах, починала виклад історії Російської держави від утворення Київської Русі. Українська ж історіографія, на думку М. Редіна, теж, по суті, цікавилася передусім виникненням держави, але держави української. Тому увага приділялася питанню походження українського народу і історію України ця історіографія розпочинала „саме як історію українського народу, з слов'янського заселення України”²⁵³

З марксистської точки зору, історія України – це історія суспільних відносин, це історія класової боротьби на терені сучасної України. Згідно з М. Редіним, почалися ці процеси задовго до слов'янського заселення України. Тому науковець вважає „націоналістичними” ті праці, що розглядають історію „дослов'янських насельників України” як „доісторичні часи” або як „передісторію” до справжньої історії, що починається ніби-то із слов'янським заселенням України²⁵⁴. Нагадаємо наразі, що аналогічних поглядів на так звану „доісторичну історію” дотримувався у своїх працях 1920-х рр. О. Пресняков²⁵⁵

Свою критику „націоналістичної” історіографії автор продовжує і в спеціальному підрозділі під назвою „Київська Русь і націоналістична ідеологія”. Він вважає, що вся сутність дискусії між російською та українською історіографіями полягає в тому чи іншому вирішенні питання – що то була за національна держава, російська чи українська?²⁵⁶ Питання для названих історіографій, як зазначає М. Редін, ускладнювалося тим, що перші князі Київської держави були варяги. Тому викликав сумнів національний (російський чи український) характер цієї держави²⁵⁷. Для марксоленінської історичної науки, як вказує науковець, не існує такої постановки проблеми, бо нації складаються вперше на основі розвитку капіталізму. „Отже, за часів Київської Русі, – робить висновок М. Редін, – ніякої національної держави або ж її зародка, ані руської, ані української, ані норманської, взагалі не було і бути не могло”²⁵⁸. Втім, науковець вважає, що Київська Русь була першою слов'янською державною організацією на території майбутньої України, а також і Російської імперії. Історію Київської Русі він розглядає як один з періодів історії України, але не її початок. Саме

тому, що „історія Київської Русі є один із елементів історії України, вона разом із тим є один із складових елементів історії народів СРСР”²⁵⁹ Отже, історик ухиляється від етнічних характеристик Київської держави, хоча дає зрозуміти, що її історія, насамперед, належить історії України. Взагалі весь підручник виразно ґрунтується на засадах схеми осібного українського історичного процесу.

З метою виконання рішень державно-партійного керівництва при Інституті історії ВУАМЛІН організовується Всеукраїнська комісія по викладанню історії. Її члени взяли участь у написанні програми історії України для вузів. В основу проекту програми, зокрема, була покладена ідея показу спільності історичного процесу Росії й України²⁶⁰. Серед авторів проекту був і М. Редін²⁶¹

Основними причинами того, що справа перегляду засад української історіографії у річищі нового сталінського курсу затягнулася, насамперед, пояснюється відсутністю стабільно діючих науково-дослідних установ і наукових кадрів. Останніх – освічених, професійно підготовлених істориків було надзвичайно мало²⁶² та й ті, які були, в умовах терору 1930-х рр. перманентно піддавалися репресіям²⁶³. У звіті історичного циклу ВУАН за 1933 р. наголошувалося: „радянський склад науковців незначний. Науковий провід в комісіях і катедрах з боку радянського і партійного складу не був забезпечений”²⁶⁴ Навіть самими представниками академічних інституцій визнавалася реальність: окрім того, що напрацювання історичного циклу були ворожими щодо офіційної ідеології, частина науковців „давала халтурну, недоброякісну продукцію”²⁶⁵. Проблему стосовно наявності кваліфікованих наукових співробітників у зв’язку з необхідністю виконання партійно-державних директивних постанов підняв у своїй статті „Сучасний стан і основні завдання історичної науки в У. С. Р. Р.” і провідний український історик О. Оглоблін²⁶⁶. Звісно, що після такого „викриття” структурні одиниці Історичного циклу ВУАН в 1933 – 1934 рр. зазнали реорганізації, а більша частина їх співробітників була піддана репресіям. У 1934 р. під час широкомасштабної кампанії у ВУАМЛІН з боротьби з „націоналістами, їх помічниками, примиренцями, троцькістами та

науковими робітниками, які виявили гнилий лібералізм і втратили більшовицьку пильність”²⁶⁷ зазнав „чистки” і Інститут історії ВУАМЛІН²⁶⁸.

Хоча названий інститут, виконуючи постанову ЦК КП(б)У від 11 квітня 1935 р. “Про підготовку курсу історії України”²⁶⁹, на початку 1936 р. підготував I том курсу „Історії України”²⁷⁰, але до його видання справа не дійшла. Тільки зі створенням у 1936 р. Інституту історії України АН УРСР справа поступово зрушилася з “мертвої точки” ІУ продовжив розпочату Інститутом історії ВУАМЛІН роботу зі складання марксистських курсів з української історії²⁷¹ – стислого курсу (посібник для середньої школи), синтетичного багатотомного курсу (посібник для вузів) та ін. Одночасно колектив Інституту приступив до написання окремих нарисів за періодами, в яких повинні були подаватися, відповідно до нової направленості і на базі “правдивої” марксистсько-ленінської методології, викладення процесу й оцінка подій, фактів, а також особистостей²⁷². Зразком же для радянських історичних праць став сталінський „Короткий курс історії ВКП(б), що вперше публікувався на шпальтах газети „Правда” у вересні 1938 р.

Знищення некомуністичної історичної науки в УРСР призвело до обриву інтелектуального зв’язку з попередньою національною історіографією. Із спеціалістів старої школи до лав українських “істориків-марксистів” потрапили лічені одиниці, зокрема, співробітниками ІУ стали О. Оглоблін, М. Петровський та Н. Полонська-Василенко. Втім, у нових умовах другої половини 1930-х рр. погляди О. Преснякова, М. Рубінштейна, М. Кордуби та інших дослідників були актуалізовані молодшими науковцями – К. Гуслистим та Ф. Ястребовим.

Першим випуском нарисів з історії України, що їх готували співробітники ІУ, став нарис – „Київська Русь та феодальні князівства”, який вийшов в 1937 р. Необхідно зауважити, що в радянській історичній науці було прийнято розділяти давньоруську добу на два періоди – період єдиної Київської держави або Київської Русі (з IX до другої половини XI ст.) та період удільних або феодальних князівств (відповідно – від другої половини XI ст. або ж

від другої третини XII ст. – до татаро-монгольської навали). Проте вже у 1939 р. піднімається питання про необхідність поєднання обох періодів під спільною назвою – Київська Русь²⁷³. Таке злучення було викликано необхідністю подовжити хронологічні межі спільноруських процесів (у тому числі й соціально-економічних) у давньоруську добу²⁷⁴. Однак в монографії під назвою „Київська Русь” (1939) академік Б. Греков аргументує недоречність такого поєднання²⁷⁵. Більшість радянських істориків підтримувало точку зору свого „офіційного” лідера.

Укладачами нарису „Київська Русь та феодальні князівства” були К. Гуслистий і Ф. Ястребов. Зрозуміло, що цей нарис не можна вважати оригінальним фундаментальним дослідженням, зважаючи на низку причин, як це аргументовано доведено у негативній рецензії С. Юшкова²⁷⁶. Обидва автори також не визнавали себе фахівцями з історії Київської Русі²⁷⁷, однак були змушені виконувати планове завдання як співробітники відділу феодалізму ІПУ, продовжуючи те, що вже було ними розпочато в Інституті історії ВУАМЛІН²⁷⁸. Саме за марксистську методологію та за „спільноруську” концепцію Київської Русі хвалять їх рецензенти, бо інших переваг немає²⁷⁹. Ця марксистська популяризація²⁸⁰, окрім класиків самого вчення, вказує як джерело лише один Іпатіївський літопис. Головний відступ від схеми М. Грушевського полягав саме в тому, що автори трактували Київську Русь як **спільний початковий період** історії українського, білоруського й російського народів. Відмітимо, що укладачі на перше місце ставлять український, а далі – в переліку народів – застосовують алфавітний принцип. Зокрема Ф. Ястребов і К. Гуслистий зазначають, що Київська держава була „східнослов'янською державою... ні український, ні білоруський, ні російський народи в цей період ще не оформилися”²⁸¹. На думку авторів, вони почали зароджуватися з кінця XI ст. Ці „народності, зв’язані спільним початковим періодом історичного розвитку, спільною боротьбою з зовнішнім ворогом, споріднені одна з одною мовою, культурою і побутом”²⁸². У перевиданні даного нарису 1939 р. науковці відносять початок зародження трьох народностей уже до XI-XII ст.²⁸³. А культурна спадщина Київської Русі, на їхню думку, стала

надбанням усіх трьох східнослов'янських народів²⁸⁴. Розглядаючи історію Південної Русі, починаючи з XIII ст., укладачі вживають для її найменування терміни „Україна” та „українські землі”²⁸⁵. В той же час вони не використовують етновизначальних категорій „українці” або ж „український народ”. У 1939 р. К. Гуслистий популяризував вказані положення в двох статтях, одна з яких вийшла в журналі „Молодий більшовик”, а інша – в двох випусках центральної республіканської російськомовної газети „Радянська Україна”²⁸⁶. Осібне авторство статей К. Гуслистого вказує на те, що реальним укладачем нарису був саме він.

Чи були знайомі складачі „Нарису...” на момент його написання зі схожими положеннями в досліджах українських вчених (В. Липинського, С. Томашівського, М. Кордуби), які працювали поза межами Радянської України, наразі не відомо. Але розглянута вище праця М. Рубінштейна „Нарис історії Київської Русі” (а можливо і його московські лекції), скоріше за все, не могла пройти повз їх увагу. Враховуючи ту обставину, що один з укладачів – К. Гуслистий як науковець остаточно сформувався під час свого удосконалення з різних галузей українознавства на Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури²⁸⁷ під керівництвом Д. Багалія, вірогідно припустити вплив останнього на К. Гуслистого в цьому питанні. Пізніше, в не опублікованих працях 1946-1947 рр., вчений подає цитату з праці (1928 р.) Д. Багалія, де йдеться про оцінку останнім, місця Київської держави в українській та російській історії²⁸⁸, що вже було нами відзначено вище.

Отже, К. Гуслистий з Ф. Ястребовим в частині, присвяченій історії Київської Русі, справді висунули ті положення радянської схеми історії України, що стали, згідно Т. Мацьківу, компромісною модифікацією між традиційною схемою російської історії та схемою М. Грушевського. Тим самим визнавалося право українців на власну історію, але вона трактувалася в ракурсі максимально наближеному до російського історичного процесу²⁸⁹. Втім, вважаємо, що ракурс, обраний вказаними науковцями, можливо, не слід розцінювати як максимально наближений до російського історичного процесу. Скоріше, можна погодитися з думкою сучасного українського етнолога А. Момрика в тій її частині, де йдеться про те, що

К. Гуслистий з Ф. Ястребовим (у А. Момрика чомусь згадується тільки К. Гуслистий) просто намагалися поєднати схему дореволюційної російської історіографії зі схемою М. Грушевського²⁹⁰. Що стосується другої частини спостереження А. Момрика, про те, що, ніби К. Гуслистий „**вже в довосний період** (виділено – Ю. Н.) ... не ставить прямо під сумнів поняття давньоруської народності”, але постійно акцентує на незавершеності міжплемінної інтеграції²⁹¹, то мова тут може йти лише про **повоєнний період**. Адже поняття давньоруської народності виникає тільки в роки війни²⁹², хоча сама концепція формується раніше, починаючи, саме з передвоєнного часу. Але К. Гуслистий, власне, почав займатися проблемою давньоруської народності у контексті свого планового інститутського завдання „Проблема походження української народності” не раніше кінця 1945 р., як показують матеріали його особового фонду в ІА НБУВ²⁹³, підтверджені архівною справою із ЦДАГО України²⁹⁴. В опублікованих же працях вченого до цього часу немає жодного натяку на щось подібне до концепції давньоруської народності або розмірковувань про саму цю народність. Перша публікація К. Гуслистого, в якій йдеться про давньоруську народність (в нього – „древнеруський народ”), це науково-популярна газетна стаття, що вийшла в 1946 р.²⁹⁵

3. 2. 4. *Утвердження положень про Київську Русь як спільний період розвитку східних слов'ян в історичній науці та освіті СРСР.*

У 1938 р. з'являються вже інші публікації, в яких висловлюються однотипні до К. Гуслистого з Ф. Ястребовим погляди на місце і значення Київської Русі в історії слов'янських народів Східної Європи²⁹⁶. В нагоді популяризації концепції стало відзначення 750-річного ювілею „Слова о полку Ігоревім”. З цього приводу в травні 1938 р. в Москві відбулося урочисте засідання АН СРСР спільно з Союзом письменників СРСР. Головним доповідачем на засіданні був відомий фахівець з історії давньоруської літератури М. Гудзій²⁹⁷. У доповіді (опублікована в тому ж році у вигляді статті), ймовірно, вперше в радянській історіографії використовується вираз „спільна колиска” М. Гудзій зазначає, що вказаний твір давньоруської

писемності, „виникнувши в тій спільній колісці, якою була Київська Русь для великоросів, українців, білорусів, він поправу належить рівною мірою всім цим трьом братнім народам”²⁹⁸ У кінці травня 1938 р. відбулися також засідання різних структурних підрозділів Відділення суспільних наук та груп АН СРСР, присвячених ювілею зазначеної події²⁹⁹. На одному з них виступив з доповіддю „Автор «Слова о полку Ігоревім» та його час” Б. Греков. У промові академік використовує щодо східного слов’янства тієї доби термін „руський народ”, але без відповідних застережень³⁰⁰. Вірогідно, що саме у зв’язку з цією подією В. Пічета підготував статтю під назвою „Епоха «Слова о полку Ігоревім»”, що відкладалася в його особовому фонді³⁰¹ В статті безсумнівно стверджується єдність „Руської землі”

Інший давньоруський писемний пам’ятник XII ст. – „Повість временних літ” теж починає використовуватися науковцями в якості джерела, що свідчить про „спільноруськість” Київської Русі. В такому сенсі, наприклад, посилається на ПВЛ у своїй публічній лекції в лютому 1939 р. відомий дослідник давньоруських літописів А. Насонов³⁰². Він стверджує (ніби спростовуючи протилежне), що культура Ростово-Суздальської землі (власне її історії і присвячена його лекція) „є відгалуженням, частиною культури в цілому Київської держави”³⁰³. Вчений, порівнюючи місцеве літописання з ПВЛ, робить висновок, що воно було безпосереднім продовженням київської традиції³⁰⁴. Отже, цей факт, як і низка інших, відображених у Києво-Печерського патерику, згідно з А. Насоновим, свідчать на користь спільності культури Київської Русі³⁰⁵ В той же час, на сторінках цієї лекції проглядається тенденція відродження традиційної російської схеми щодо державно-культурної спадкоємності Володимира від Києва та ідеї „триединого руського народу”

Про спільність побуту і культури українців та росіян, що своїми витокami мають спільність походження і спільний період історії у Київській Русі, йшлося в доповіді „Історична спільність російського і українського народів” видатного російського етнографа Д. Зеленина. Вона була виголошена під час Всесоюзного засідання з питань етнографії і фольклору народів СРСР, що відбулося 7 – 11 червня 1938 р.³⁰⁶

На думку професора С. Покровського, правильне вирішення питання про місце Київської Русі в історії українського, білоруського та російського народів було зроблено в працях академіка Б. Грекова³⁰⁷. З цим, до певної міри, можна погодитися, якщо прийняти до уваги офіційно визнаний авторитет Б. Грекова. Саме він, фактично, мав право закріпити в радянській науці певні положення на рівні аксіом. Хоча вчений свого часу зазнав репресій, у зв'язку зі справою академіка С. Платонова³⁰⁸, але на середину 30-х рр. висунувся на перше місце серед радянських істориків. У 1935 р. Б. Греков був обраний академіком, в 1936 р. очолив Ленінградське відділення Інституту історії АН СРСР, а в 1937 р. став директором центрального інституту³⁰⁹. В умовах партійного диктату і одержавлення наукових структур Б. Греков з метою забезпечення можливості подальшого розвитку історичної науки йшов на певні компроміси або „жертви” (за М. Дружиніним³¹⁰) не сумісні, звичайно, з об'єктивним науковим пошуком, але без яких ніякого розвитку науки бути взагалі не могло. В цьому контексті С. Чернов називав академіка „останнім візантієм”³¹¹. На компроміси з владою тоді йшли також інші відомі історики, як-от: Є. Тарле, С. Бахрушин, С. Веселовський та ін.³¹². Б. Греков намагався узгодити наукові концепції з вимогами до них з боку пануючої ідеології. Особливо важливим було вгадати ті положення, що до них тяжів Й. Сталін. В одній із розмов середини 1930-х рр. з істориком-членом ВКП(б)³¹³, Б. Греков навіть просив того (показуючи при цьому на портрет вождя) як комуніста, підказати, що хоче від представників історичної науки Й. Сталін³¹⁴. В даному випадку, мова йшла про концепцію соціально-економічного ладу Київської Русі³¹⁵.

Як вже йшлося в одному з попередніх підрозділів нашого дослідження, в 1938 р. побачив світ перший том „Київська Русь” лекційного курсу О. Преснякова. Це видання, безперечно, вплинуло на закріплення радянської версії про місце Київської Русі в історії східнослов'янських народів. Високу оцінку в цьому контексті дає першому тому лекцій О. Преснякова М. Тихомиров у неопублікованому вступі (здогадно) до цього тому³¹⁶. Щодо Б. Грекова, то підтвердження впливу ідей О. Преснякова на цього вченого знаходимо у доповідній записці історика С. Покровського на ім'я секретаря ЦК ВКП(б) А. Щербакова. Тут, скажімо, наголошується, що в

трактуванні Київської Русі як колиски російського, українського і білоруського народів академік Б. Греков „... правильно розвиває відповідні думки Преснякова”³¹⁷. Однак сам Б. Греков у 1947 р. піддав критиці О. Преснякова за те, що той, ніби-то, подібно до М. Грушевського, розглядав Київську та Московську Русь як два паралельних історичних процеси двох різних народів³¹⁸. Утім, достатньо співставити деякі положення, викладені в „Попередніх заувагах” до монографії Б. Грекова „Київська Русь” (1939)³¹⁹, а також назву його доповіді 1941 р. на сесії Відділу суспільних наук АН УРСР („Місце Київської держави у всесвітньому історичному процесі”)³²⁰ зі змістом і назвою („Місце «Київського періоду» в загальній системі «руської історії»)» вступної лекції до університетського курсу 1907-1908 рр.³²¹, щоби вбачати певний вплив саме О. Преснякова на Б. Грекова в цьому питанні.

Як би то воно не було, але саме Б. Греков власним авторитетом остаточно закріпив в історичній науці СРСР концепцію про місце Київської Русі в історії українців, білорусів і росіян у тому вигляді, який найбільш відповідав новому політичному курсу. Квінтесенція концепції була викладена в монографії „Київська Русь” (видання 1939 р.), де, зокрема, наголошується, що давньокиївська доба – це „період нашої історії, коли склалися і великоруський, і український, і білоруський народи ... Історія Київської держави – це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великоросії. Це історія держави, яка дала можливість дозріти і вирости і Україні, і Білорусії, і Великоросії”³²². В цьому, вважав Б. Греков, і полягає „величезне значення даного періоду” для історії трьох вказаних народів. Таким чином, за Б. Грековим, Київська Русь – це спільна держава предків (або предка) сучасних східнослов’янських народів. Піддаючи критиці погляди М. Грушевського, Б. Греков в іншій праці (підручнику для вузів) зазначає, що в часи Київської держави „цих народів як самостійних етнічних одиниць ще не існувало”³²³. На відміну від М. Рубінштейна та К. Гуслистого з Ф. Ястребовим, Б. Греков не вважав давньокиївський період початковим періодом історії сучасних східнослов’янських народів (а тим більше початковим для історії народів СРСР), але – одним із найважливіших³²⁴

З 1939-1940 навчального року зазначена концепція Київської Русі впроваджується до вузівських лекційних курсів з історії СРСР³²⁵. Насамперед, показовим є запровадження нової версії історії Київської держави у вищих учбових закладах для партійної і державної еліти. Взагалі лекції, що висвітлювали історичний процес з „марксистсько-ленінських позицій”, прочитані в таких закладах, мали, за оцінкою Л. Черепніна, важливе значення для розповсюдження історичних знань серед населення³²⁶.

У циклі лекцій під назвою „Київська держава”, прочитаних член-кореспондентом АН СРСР С. Бахрушиним у Всесоюзній академії зовнішньої торгівлі, вагоме місце приділяється обґрунтуванню ролі і значення Київської держави в історії Східної Європи та СРСР. На думку історика, Київська Русь займає в історії СРСР „особливо важливе”, навіть „виключне” місце. Це він пояснює, насамперед тим, що з Київської держави „поступово вийшли ті політичні утворення, які згодом існували та розширювалися на нашій території”³²⁷. Далі С. Бахрушин піддає критиці концепцію М. Грушевського, називаючи її тенденційною і такою, що „спеціально вигадана для того, аби доказати, що Україна нічого спільного з іншими гілками східних слов'ян не має”³²⁸. Російський історик спростовує погляди М. Грушевського, спираючись, як і інші тогочасні радянські дослідники, на положення марксової праці „Таємна дипломатична історія XVIII ст.” Скажімо, він посилається на положення К. Маркса, згідно якого імперія Рюриковичів порівнюється з імперією франкського імператора Карла Великого: подібно як остання була попередницею Франції, Німеччини та Італії, „так і імперія Рюриковичів стала попередницею утворення Польщі, Литви, балтійських поселень, Туреччини та самої Московії”³²⁹. Згідно інтерпретації С. Бахрушиним спостереження К. Маркса, Київська держава не була державою якої-небудь однієї племінної групи, а об'єднувала ряд племен. Відповідно ця держава стала колискою Московської держави та інших державних утворень Східної Європи. Отже, в цьому й полягає виключне значення Київської держави. Цією обставиною й пояснює С. Бахрушин ту велику увагу, що її приділяли на той час радянські фахівці дослідженням давньоруської доби. Однак

історик, все ж таки, спеціально виділяє значення давньокіївського періоду саме для історії східнослов'янських народів. Він зауважує, що у Київській Русі „маємо ... колицу, із якої постала історія трьох споріднених народів, які складають зерно населення Східної Європи – великорусів, українців і білорусів”³³⁰ Відмітимо, якщо К. Гуслистий з Ф. Ястребовим на перше місце ставили український, а далі – в переліку народів застосовують алфавітний принцип, то С. Бахрушин перераховує народи в порядку зменшення їх чисельності. В іншій лекції (згодом) вчений зазначає, що культура Київської Русі є „спільним джерелом” культури названих народів³³¹

Важливим моментом у лекціях С. Бахрушина є звернення ним уваги на причини розпаду Київської держави. Згодом це питання стало одним із ключових при вирішенні причин розпаду та хронологічних меж існування давньоруської народності. С. Бахрушин вважає причиною розпаду процеси феодалної роздробленості. Він вказує, що це питання (напевно, внаслідок дискусій 1930-х рр. про природу соціально-економічного ладу Київської Русі) набуло актуальності й зазнає перегляду в радянській історичній науці. Однак далі С. Бахрушин висловлює твердження, що є вже результатом цього перегляду. Воно полягає в тому, що феодална роздробленість „є наслідком розвитку продуктивних сил, а не їх занепаду”³³².

У лекціях, присвячених історії Київської Русі та прочитаних професором К. Базилевичем у Вищій партійній школі при ЦК ВКП(б), значення давньокіївського періоду в цілому подається згідно з положеннями Б. Грекова³³³. К. Базилевич вказує також на економічні та культурні ознаки єдності Київської Русі. Зокрема, названий історик доходить висновку, що „Київська держава, яка об'єднала східних слов'ян, стала результатом їх спільного економічного розвитку”³³⁴; вона утворилася як результат внутрішнього процесу розвитку класового суспільства у східних слов'ян й склалася внаслідок розкладу первісно-суспільного ладу³³⁵. Ще у найближчі століття (VII – IX) перед утворенням Київської держави, на думку К. Базилевича, йшов процес подальшого зближення місцевих культур, у „результаті якого складалися спільні елементи в культурі східнослов'янських племен”³³⁶

Важливе значення для закріплення в історичній науці й освіті концепції про „спільноруськість” Київської Русі мало її впровадження в підручниках історії СРСР, насамперед, вузівських. Взагалі, як відзначають дослідники, головним у розвитку радянської історичної науки в другій половині 1930-х – на початку 1940-х рр. було створення підручників і узагальнюючих праць³³⁷. Робота зі створення підручників була надзвичайно актуальною для поширення історичних знань серед широкого загалу населення СРСР. Нагадаємо, що робота по складанню нових підручників з історії в річці новітньої ідеологічної парадигми розпочалася ще в 1934 р. У цьому ж році академічному колективу, який працював над підготовкою навчальної книги „Історія народів СРСР” довелося з поспіхом, вслід за урядовими директивами, вносити відповідні корективи в проєкт підручника³³⁸. З 1935 р. відповідальним за організацію процесу з підготовки різноманітних підручників був Б. Греков, який брав безпосередню участь у створенні більшості з них³³⁹. Державно-партійне керівництво після виходу підручника для середньої школи під редакцією А. Шестакова вимагало якнайшвидшого створення „повноцінних марксистських підручників для вищих шкіл”³⁴⁰. Напруга навколо складання навчальних книг ще більше зросла після виходу в 1938 р. „Короткого курсу історії ВКП(б)” – „взірцевого” марксистського підручника історії. 14 листопада 1938 р. було прийнято рішення ЦК ВКП(б) про постановку партійної пропаганди у зв’язку з виходом „Короткого курсу історії ВКП(б)”, де йшлося про „відставання робітників теоретичного фронту”³⁴¹. Все це спонукало Президію АН СРСР у 1938 р. своїм рішенням навіть відкласти роботи над академічним виданням багатотомної історії СРСР з метою скорішого закінчення праці над підручниками³⁴². Основна робота з підготовки як підручників з історії для середніх шкіл, так і підручників для вузів, була покладена на Інститут історії АН СРСР³⁴³. В УРСР аналогічною роботою займався ІУ.

У 1939 р. нарешті вийшло декілька перших радянських навчальних книг з історії для вузів³⁴⁴. Тому згодом цей рік стали називати „роком історичних підручників”³⁴⁵. Важливе значення в справі широкого впровадження радянської концепції історії народів

СРСР мало видання I-го тому підручника з історії СРСР для історичних факультетів вузів³⁴⁶. Цей підручник, що подавався як досягнення радянської історичної науки, обговорювався, для прикладу, на нарадах істориків у січні 1940 р. у Ленінграді³⁴⁷ та Москві³⁴⁸.

На нарадах зазначалося, що підручник „є відповіддю М. Покровському”, який недооцінював значення Київської держави для історії народів СРСР та й, взагалі, нехтував проблематикою Київської Русі. На той час – це була найбільша держава Східної Європи і вона займає вагоме місце серед перших держав на території СРСР. А отже, Київській державі в названому підручнику „відведено цілком правильно значне місце”³⁴⁹. У виступах учасників нарад стверджувалося, що розробка питань історії Київської держави належить до числа безперечних досягнень радянської історичної науки. Оцінюючи ці досягнення, учасники нарад підкреслювали у резолюціях: лише поклавши в основу своїх досліджень „принципові висловлювання класиків марксизму, радянські історики отримали можливість правильно визначити природу Київської держави і її місце в історії СРСР, довівши однакову неспроможність і великодержавних теорій російських дворянсько-буржуазних істориків і націоналістичні концепції українських буржуазних націоналістичних істориків (виділено – Ю. Н.), і антимарксистські спроби «ліквідувати» Київську Русь у працях Покровського М. Н. та його школи”³⁵⁰. Виділений нами в цитаті пасаж свідчить саме про прийняття історичною наукою концепції „спільноруськості” Київської Русі.

На нарадах також визнавалася правильною наступна формула Б. Грекова, застосована ним у підручнику: „Київський період не початковий період нашої історії: йому передують декілька століть уже пройденого шляху, але він – один з найважливіших моментів нашої історії, що визначив наше місце в історії європейських держав”³⁵¹. Про важливість значення давньокіївського періоду в історії СРСР та у всесвітньому історичному процесі свідчить те, що популярні лекції і наукові доповіді на цю тему напередодні німецько-радянської війни виголошувалися в різних регіонах СРСР, зокрема – в Україні.

Так, наприклад, у травні 1941 р. на сесії ВСН АН УРСР Б. Греков зробив доповідь, яка називалася „Місце Київської держави у всесвітньому історичному процесі”. Ця доповідь збирала численну аудиторію представників наукової інтелігенції Львова³⁵²

У вказаному вище підручнику, як і в інших навчальних посібниках, що вийшли напередодні та в роки німецько-радянської війни, концепція „спільноруськості” Київської Русі була закріплена, хоча її конкретні положення були ще не достатньо пророблені з опорою на фактичний матеріал³⁵³. Це, напевно, було однією з причин того, що наприкінці війни питання про місце Київської Русі в історії східнослов'янських народів знову було піднято на нарадах істориків, які проходили під контролем ЦК ВКП(б)³⁵⁴. У виступах одного з ідеологічних працівників ЦК ВКП(б), зауважувалося, що в існуючих підручниках (як шкільних так і вузівських) „не показано потрібним чином та конкретно спільність цих двох народів (українського та російського – *Ю. Н.*), які мають спільну батьківщину в минулому – Київську Русь”³⁵⁵. На думку виступаючого, це „необхідно було би підкреслити зі всією силою”, у зв'язку із завданням викриття „українських сепаратистів”³⁵⁶ (докладніше див.: Додаток Д). Очевидно, що ця актуалізація була пов'язана з ідеологічним протиборством тоталітарного режиму з ОУН-УПА. Також і Б. Греков у своєму виступі на одній з нарад істориків 1944 р. акцентував увагу на необхідності більш конкретного показу ролі Київської Русі „як спільної державної колиски росіян і українців”³⁵⁷. Як бачимо, питання з білорусами не стояло так гостро. Академік, у зв'язку з названою актуалізацією, відмітив, що навіть М. Грушевський „не відривав Україну від Русі” Б. Греков підкреслив, що історики повинні „конкретно” показати на історичному матеріалі спорідненість всіх трьох східнослов'янських народів³⁵⁸.

Важливим моментом для нашої теми є той, що перший підручник з історії СРСР для історичних факультетів вузів поставив (але не розв'язав) питання про етногенез східних слов'ян. Це питання в кінці 1930-х – на початку 1940-х рр. набуло неабиякої актуальності (про що буде мова в наступному розділі даної монографії). У зв'язку з названою навчальною книгою ця тема була піднята на січневій

1941 р. сесії ВІФ АН СРСР. Так, один з авторів I-го тому підручника В. Лебедев, звітуючи про роботу над другим виданням цього ж тому, вказав, що у першому виданні серед інших проблемних питань було поставлено „питання про походження великоруської, білоруської і української народності”³⁵⁹. Це спонукало Інститут історії АН СРСР розглянути в 1940 р. на різних наукових сесіях і засіданнях цикл дискусійних доповідей, в яких пропонувалися ті чи інші шляхи вирішення проблеми³⁶⁰. Врешті, одним з напрямків розв’язання проблем східнослов’янського етногенезу стало вироблення положень про давньоруську народність.

У контексті теми щодо запровадження в історичній науці СРСР концепції „спільноруськості” Київської Русі слід також торкнутися питання закріплення в науці положень про високий рівень розвитку давньоруської держави. Впровадження останніх було зумовлено суто політико-ідеологічними чинниками. У зв’язку з початком боротьби з фашистськими фальсифікаціями історії слов’янства (передусім – східного), радянські історики з середини 1930-х рр. починають доводити, що слов’янські племена і народи в давні періоди історії стояли на вищому рівні (чи на аналогічному) соціально-культурного розвитку, порівняно з германськими³⁶¹. Цей напрямок годиться розпочинати з доповіді М. Тиханової „Київська Русь і Захід” та її обговорення, що відбулося 5 квітня 1935 р. на кафедрі раннього феодалізму Росії ПФС ДАІМК. Головна ідея наукової промови полягала в тому, що давня Русь у своєму соціально-економічному розвитку знаходилася на рівні європейських країн, що й було присутніми віднесено до позитивів виступу³⁶². Пізніше, коли вже в ІМК спеціальний колектив науковців приступив до створення фундаментальної „Історії культури Давньої Русі”, одним із його завдань стало доведення високого рівня культури Київської Русі³⁶³. Окрім цього, в названому дослідженні, підготовленому ще напередодні війни (а вийшло воно лише наприкінці 1940-х рр.), аргументувався і підкреслювався „спільноруський” характер культури Київської Русі³⁶⁴.

В подальшому положення про високий соціально-економічний, політичний і культурний рівень Київської Русі отримали найбільший розвиток у працях Б. Грекова, Б. Рибаківа, В. Мавро-

діна, С. Юшкова, та інших. Згідно з методологічними засадами марксизму-ленінізму, головна увага приділялася вивченню соціально-економічних питань. У цьому сенсі етап 1930-х та початку 1940-х рр. у частині досліджень з історії давньоруської доби пройшов під знаком дискусій щодо природи соціально-економічного ладу Київської Русі. Врешті, напередодні війни відчутну перемогу здобули погляди Б. Грекова, С. Юшкова та інших гуманітаріїв про початок процесів феодалізації в Київській Русі й наступного утвердження феодального ладу після розпаду Київської держави³⁶⁵. Це додало підстави стверджувати, що стадіально східнослов'янське суспільство розвивалося подібно до варварських суспільств Західної Європи. На думку провідного радянського „офіційного” історика Г. Панкратової, одним з досягнень саме Б. Грекова є те, що він на конкретному матеріалі доказово проілюстрував постулат: „Київська держава і в соціальному і в культурному відношенні стояла не нижче аналогічних варварських держав Західної Європи”³⁶⁶.

Напередодні німецько-радянської війни під час дискусії на тему „Про відсталість Росії” в Інституті історії АН СРСР більшість істориків підтримало висновок Б. Рибакова не тільки про високу культуру Київської Русі, а і про особливий шлях історичного розвитку цієї держави³⁶⁷. В останньому випадку питання про відсталість знімалося автоматично.

Зазначені положення впроваджувалися через лекційні курси у вузах країни. Наприклад, вже у 1939 р. в лекційному курсі, прочитаному у Вищій партійній школі при ЦК ВКП(б), професор К. Базилевич стверджує, що культура Київської держави „не поступалась культурі народів Західної Європи”³⁶⁸. Подібним чином на той час висловлювався у своїх лекціях і С. Бахрушин³⁶⁹.

Тож, положення про високий щабель (політичний, соціально-економічний, культурний тощо) розвитку Київської Русі на рівні з положеннями про „спільноруськість” цього державного об'єднання створювали підґрунтя для виникнення міркувань стосовно зрілості й значної консолідованості східнослов'янського суспільства Київської Русі. Тези про могутню державу, феодальне суспільство, високу культуру приводили до думки, що творцем всього цього був „великий

руський народ” (тобто – спільноруський або східнослов’янський), а не примітивні племена. А отже, етнічна єдність східнослов’янських племен, згідно з цією логікою, була досить високою, щоб застосувати до неї відповідну етнокатегорію вищої етногенетичної ієрархії, себто – „народ” або „народність”

На початковому етапі формування концепції давньоруської народності (кінець 1930-х – початок 1940-х рр.) переважна частина радянських дослідників (переважно російських) більш чи менш виразно висловлювали положення про „руський народ” Київської Русі та періоду феодальної роздробленості, знаходячись під впливом парадигми „триєдиноруськості” Із співставлення радянської концепції Київської Русі як спільного періоду історії трьох східнослов’янських народів (або їх предків) з поглядами деяких дореволюційних істориків-„малорусів” (Т. Флоринського, І. Линниченка та інших), а також О. Преснякова, впливає, що радянська парадигма не є чимось принципово новим, а значною мірою є розвитком поглядів названих істориків. Але не варто зовсім заперечувати її новизну³⁷⁰. Адже, згідно з радянською версією (особливо – в її українському варіанті) східнослов’янські народи визнавалися самостійними етнічними одиницями; їх політичний та етнокультурний розвиток, починаючи, принаймні, від часів Київської держави відбувався самобутньо, що, однак, не виключало елементів спільності в мові, культурі, побуті тощо. Показово, що відомі українські історики – учні М. Грушевського, які жили за межами радянської України, висловили подібні до радянських істориків погляди, до того ж випередили у часі останніх. Очевидно, перегляд крайнощів двох традиційних концепцій (російської та української) відповідав об’єктивній логіці розвитку історичної науки.

Найбільш співзвучними до пізніших радянських парадигм були інтелектуальні синтези М. Кордуби стосовно існування давнього спільноруського періоду в історії трьох народів, існування „єдиної культурної сфери” і спільної державності. До процесу їх створення були, на його думку, причетні предки майбутніх східнослов’янських

народів. Таким чином, вчений вважав спадщину Київської Русі спільним надбанням цих народів, які, отже, мають на неї однакове право.

Також і висунута М. Рубінштейном теза про Київську Русь як “спільний період” історії двох гілок східного слов’янства – українців та росіян набагато років випередила вимоги, що їх ставила перед істориками політико-ідеологічна дійсність епохи другої половини 1930-х рр. Суголосні майбутнім радянським концепціям етногенезу східних слов’ян були і погляди вченого щодо обґрунтування хронологічних меж формування братніх народів. У працях 30-х рр. М. Рубінштейн, хоча в деяких моментах і наближається до положень концепції давньоруської народності, але він не дійшов у своїх міркуваннях до визнання такої народності.

На початку 1930-х рр. ідеологічні потреби режиму обумовлювали постановку завдання щодо поглибленого вивчення історії народів СРСР з метою історичного обґрунтування закономірності виникнення багатонаціонального СРСР. Політичний ракурс питання про місце Київської Русі в історії трьох східнослов’янських народів (що, з свого боку, було важливою складовою частиною питання про місце Київської держави в історії народів СРСР) полягав у необхідності обґрунтування споконвічної спільності історичного процесу у східних слов’ян та акцентування вагомості ролі їх першої спільної держави для долі майбутніх народів СРСР. Все це мало на меті зміцнення загальнорадянської патріотичної ідеології та підкреслення домінуючої ролі східних слов’ян у радянській імперії. Втім, чим далі, сталінський режим віддавав перевагу „першому серед рівних” – „великому російському народові” Тому в працях радянських (в основному – російських) істориків поняття „східні слов’яни” давньоруської доби іноді (з другої половини 1930-х рр.) підмінялося неоднозначним поняттям „руський народ”, що створювало тенденцію до відновлення традиційних поглядів на давню історію східного слов’янства дореволюційної російської історіографії. До того ж, російські радянські історики в своїх працях давали перелік східнослов’янських народів, що вийшли з „спільної коліски” – Київської Русі, не в алфавітному порядку, а починаючи з російського

народу. Цим закладалися, як вірно відмічає український історик з діаспори М. Ждан, підвалини концепції про „старшого брата”³⁷¹

Таким чином, виникнувши у зв'язку з політичною актуалізацією, концепція „спільноруськості” Київської Русі була в основних рисах терміново сформована протягом двох років – з 1937 по 1939 рр. – і напередодні війни закріплена в історичній науці та освіті СРСР.

Підкреслення елементів спільності у східних слов'ян давньоруської доби, зокрема їх етнічної єдності (що з часом все більше проявлялося на сторінках праць радянських істориків), створювало підстави для виникнення вчення про давньоруську народність – спільного предка східнослов'янських народів, які сформувалися внаслідок розпаду даної етноспільноти.

-
- ¹ Про це прямо йшла мова в інструкціях 1948 р. ЦК КП(б)У з приводу святкування 300-річчя початку Визвольної війни українського народу. Див., напр.: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 1635. Матеріали к 300-летию начала освободительной войны (1648 – 1654 гг.). – 1948 р. – Арк. 5.
- ² Точка зору Т. Мацьківка дається по: Головки В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. – К., 2003. – С. 110.
- ³ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / Отв. ред. Н. Ф. Котляр. – К., 1992. – С. 188.
- ⁴ Див.: Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932 – 1938). – К., 2001. – 304 с.
- ⁵ Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К., 1995. – С. 30.
- ⁶ Там само. – С. 31.
- ⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму: Твори. Політологічна секція. – К.; Філадельфія, 1995. – Т. 6. – Кн. 1. – С. 318.
- ⁸ Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – Київ – Черкаси, 2000. – С. 222; Його ж. Історична думка та націотворення в Україні. Кінець XIX – перша третина XX ст. – Київ – Черкаси, 2001. – С. 260.
- ⁹ Липинський В. Релігія і церква в історії України. ... – С. 54.
- ¹⁰ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. ... – С. XXIV.
- ¹¹ Там само. – С. XXV.

-
- ¹² Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі. (Переклад стенограми відчиту уладженого „Інститутом дослідів національних справ” у Варшаві 12. IV. 1929). – Львів, 1929. – С. 10.
- ¹³ Там само. – С. 12.
- ¹⁴ Там само. – С. 23.
- ¹⁵ Там само. – С. 11.
- ¹⁶ Див.: Там само. – С. 10.
- ¹⁷ Заїкін В. Русь, Україна і Великоросія // Дзвони. – 1931. – Ч. 1. – С. 21.
- ¹⁸ Там само. – С. 20.
- ¹⁹ Основні положення цього параграфу див., також: Юсова Н. Н. Историческое значение Киевской Руси и ВКЛ для судеб восточного славянства: взгляд М. Кордубы // Тезисы Международной научной конференции “Литва эпохи Миндаугаса и ее соседи: исторические и культурные связи и параллели” 11-12 декабря 2003 г. – Москва, 2003. – С. 55 – 58; Її ж. Питання щодо „спільноруськості” Київської Русі у доробку Мирона Кордуби // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – К., 2004. – С.383-401; Її ж. Питання „спільноруськості” Київської Русі в дискусії з проблеми українського націогенезу в українському середовищі Галичини та еміграції початку 30-х рр. XX ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідом. збір. наук. пр. Вип. 12. – К., 2004. – С. 295-320.
- ²⁰ Смаль-Стоцький С. Найважливіший момент в історії України // ЛНВ. – 1931. – № 9. – С. 786-805.
- ²¹ Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. 1856 – 1938 рр. – Київ – Чернівці, 1996. – С. 153.
- ²² Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільологічному Товариству в Празі) // Діло. – 1930. – Ч. 286. – С. 2.
- ²³ Кордуба М. В обороні історичної правди // ЛНВ. – 1931. – № 5. – С. 431.
- ²⁴ Конгрес відбувся літом 1928 р. Див.: Свердлов М. Б. А. Е. Пресняков (1870 – 1929). Жизнь и творчество // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X – XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М., 1993. – С. 554.
- ²⁵ Про те, що дискусії на конгресі стали повштохом для М. Кордуби в написанні вказаної статті було запримічено в наступних працях (подаються за часом виходу з друку): Юсова Н. Питання щодо „спільноруськості” Київської Русі у доробку Мирона Кордуби. – С. 385; Її ж. Питання „спільноруськості” Київської Русі в дискусії з проблеми українського націогенезу в українському середовищі Галичини та еміграції початку 30-х рр. XX ст. ... – С. 297-298; Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939). – К., 2004. – С. 259.
- ²⁶ Оглоблин О. Українська історіографія. 1917 – 1956. – К., 2003. – С. 81-82.
-

-
-
- ²⁷ Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939). ... – С. 266.
- ²⁸ Свердлов М. Б. А. Е. Пресняков (1870 – 1929). Жизнь и творчество. ... – С. 554.
- ²⁹ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 431.
- ³⁰ Кордуба М. Найважніший момент в історії України // ЛНВ. – 1930. – № 6. – С. 539-540.
- ³¹ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 431.
- ³² Кордуба М. Найважніший момент в історії України. ... – С. 540.
- ³³ Там само. – С. 543-544.
- ³⁴ Там само. – С. 544
- ³⁵ Там само. – С. 546.
- ³⁶ Там само. – С. 540.
- ³⁷ Там само. – С. 540.
- ³⁸ Там само. – С. 540.
- ³⁹ Там само. – С. 540.
- ⁴⁰ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 427.
- ⁴¹ Кордуба М. Найважніший момент в історії України. ... – С. 540.
- ⁴² Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – Л., 1945. – С. 392.
- ⁴³ Кордуба М. Найважніший момент в історії України. – С. 540.
- ⁴⁴ Там само. – С. 541.
- ⁴⁵ Там само. – С. 541.
- ⁴⁶ Там само. – С. 545.
- ⁴⁷ Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільологічному Товариству в Празі). ... – С. 2
- ⁴⁸ Див., напр.: Ричка В. Церква Київської Русі (соціальний і етнокультурний аспект). – К., 1997. – С. 118-139; Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Серія „Україна крізь віки” Т. 4. – К., 1998. – С. 299-308.
- ⁴⁹ Див.: Юсова Н. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції „давньоруської народності” // Український історичний збірник-2003. (Вип. 6). – К., 2004. – С. 412.
- ⁵⁰ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Од. зб. 26. К. Г. Гуслистий. До питання про походження українського народу. Машинопис з поправками автора. – Арк. 21.
- ⁵¹ Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільологічному Товариству в Празі). ... – С. 3.
- ⁵² Там само. – С. 2.
- ⁵³ Там само. – С. 2.
- ⁵⁴ Греков Б. Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1939. – С. 8-9.
- ⁵⁵ Див.: Правдин А. Объединение „руссов” // Русский голос (г. Львов). – 1931. – 18 января. – С. 4.

-
- ⁵⁶ Дискусія над питанням „Откоуду єсть пошьла роуская земля ... и откуду роуская земля стала єсть”, переведена на засіданнях Українського історично-філологічного товариства в Празі 11 і 18 листопаду 1930 року. – Прага, 1931. – С. 1.
- ⁵⁷ Там само. – С. 1-2.
- ⁵⁸ Див.: Смаль-Стоцький С. Східні Слов'яни. З приводу книжки Dr. Lubor Nílderle. Původ a počátky slovanů východních, v Praze 1924-1925 // Україна. – 1928. – Кн. 3. – С. 3-23.
- ⁵⁹ Дискусія над питанням „Откоуду єсть пошьла роуская земля ... и откуду роуская земля стала єсть” ... – С. 3.
- ⁶⁰ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 427-428.
- ⁶¹ Там само. – С. 428-429.
- ⁶² Див., напр.: Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 429.
- ⁶³ Там само. – С. 429.
- ⁶⁴ Дискусія над питанням „Откоуду єсть пошьла роуская земля ... и откуду роуская земля стала єсть” – С. 19-20.
- ⁶⁵ Там само. – С. 21.
- ⁶⁶ Там само. – С. 20.
- ⁶⁷ Кордуба М. В обороні історичної правди. – С. 436.
- ⁶⁸ Кордуба М. Ще кілька слів у справі „Найважливішого моменту в історії України”. (Акад. Степанові Смаль-Стоцькому у відповідь) // ЛНВ. – 1931. – № 9. – С. 903.
- ⁶⁹ Кордуба М. В обороні історичної правди. ... – С. 436-437.
- ⁷⁰ Там само. – С. 437.
- ⁷¹ Про це пише, зокрема В. Заїкін, див.: Заїкін В. Русь, Україна і Великоросія. – С. 21.
- ⁷² Див.: Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. ... – С. 153.
- ⁷³ Див.: Чубатий М. До питання про початки української нації // Діло. – 1931. – Ч. 15. – С. 2-3; Ч. 16. – С. 2; Ч. 17. – С. 2; Його ж. Ще дещо про початки української нації // Діло. – 1931. – Ч. 47. – С. 2-3; Ч. 48. – С. 2-3.
- ⁷⁴ Про цю дискусію згадує К. Чехович, див.: Чехович К. Початки української нації // ЛНВ. – 1931. – № 4. – С. 351.
- ⁷⁵ Див.: Andrusjak M. [R.na]: Korduba M. Die Entstehung der Ukrainischen Nation // Kwartalnik Historyczny. – 1934. – Zes. 1. – S. 121-126.
- ⁷⁶ Газети „Земля і воля” не віднайдено. Див.: Чехович К. Початки української нації. ... – С. 357.
- ⁷⁷ Див.: Каренин В. Русско-украинская проблема // Русский голос. – 1931. – 22 февраля. – С. 3-4; 23 февраля. – С. 3-4; 24 февраля. – С. 4; 25 февраля. – С. 3-4.
- ⁷⁸ Ружницькій Д. Степан Томашевській // Русский голос. – 1931. – 18 января. – С. 3.
-

-
- ⁷⁹ Ваврик В. Р. Русский язык и его наречия. I. Провал Смаль-Стоцкого // Русский голос. – 1931. – 12 апреля. – С. 2
- ⁸⁰ Ширше ця тема вперше висвітлена у наступній статті: Юсова Н. Внесок М. Л. Рубінштейна у формування радянської концепції історії України // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. – Вип. 11. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2004. – С. 225-273.
- ⁸¹ Рубинштейн Н. Л. Западные пути торговли Украины-Руси // Вісник Одеської комісії краєзнавства при управлінні Академії наук. – 1925. – Ч. 2-3. – С. 120-134; Його ж. До історії соціальних відносин у Київській Русі XI-XII ст. // Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури. – Харків, 1927. – № 6. – С. 42-62; Його ж. Селянське питання на Україні в першу половину XIX ст. // Прапор марксизму. – 1929. – № 2. – С. 149-174; Його ж. Нарис історії Київської Русі. – Харків-Одеса, 1930. – 72 с. та ін. В особовому фонді вченого із ранніх робіт відклався фрагментарний варіант статті про одну з соціальних категорій населення Київської Русі – так званого закупа. Див.: НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 2 – Ед. хр. 16. Рубинштейн Н. Л. О закупе по Русской Правде. Фрагмент статьи. 1927 г. – 12 л.
- ⁸² Дмитриев С. С. К истории советской исторической науки. Историк Н. Л. Рубинштейн (1897 – 1963) // Ученые записки Горьковского госуниверситета. Серия историко-филологическая. – Вып. 72. – Т. 1. – Горький, 1964. – С. 443; Рубинштейн Н. Л. О путях исторического исследования // История СССР. – 1962. – № 6. – С. 98, а також див. критичне об'єктивне дослідження молодого одеського науковця про М. Покровського: НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 2. – Ед. хр. 9. Рубинштейн Н. Л. М. Н. Покровский – историк России. Статья. 1928 г. Автограф. – 22 л.
- ⁸³ Рубинштейн Н. Западные пути торговли Украины-Руси // Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при Українській академії Наук. – Одеса, 1925. – Ч. 2-3. – С. 120-134.
- ⁸⁴ Див., напр.: Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. – 1930. – Т. 17. – С. 27.
- ⁸⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 2920. Докладная записка историка М. А. Рубача в ЦК КП(б)У о дискуссии по вопросам истории Украины. Б / д. – Л. 2-3.
- ⁸⁶ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 1. – Ед. хр. 1. Рубинштейн Н. Л. Очерк истории Киевской Руси [1930]. – Л. 6(об.).
- ⁸⁷ Там само. – Ф. 521. – К. 2. – Ед. хр. 17. Рубинштейн Н. Л. Очерк истории Киевской Руси [1930]. – 85 л.
- ⁸⁸ Там само. – Ф. 521. – К. 11. – Ед. хр. 10. Рубинштейн Н.Л. Очерк украинской истории в XII – XVIII вв.- Исследование. [1930-е гг.]. – 141 л.
- ⁸⁹ Там само. – Ф. 521. – К. 12. – Ед. хр. 19. Рубинштейн Н.Л. Заметки и выписки по истории Украины. 1920-е – 1930-е гг. – 90 л. Зміст цієї справи

вказує на те, що найбільш вірогідно перед нами є третя частина загального курсу М. Рубінштейна.

- ⁹⁰ Так, колега по роботі на історичному факультеті Московського державного університету С. Дмитрієв, згадує: "після безуспішних клопотів, розпочатих з весни 1926 р. по влаштуванню друкування в Москві або Ленінграді загального нарису Київської Русі, він отримав з Харкова згоду на видання там цього нарису окремою книгою. Передуманий і виношений, давно написаний ним нарис, накінець-то, все ж таки, появився перед читачами ...". Див.: Дмитрієв С. С. К истории советской исторической науки. ... – С. 446.
- ⁹¹ Там само. – С. 446. Див. також: Гапусенко І. М. Історія України періоду феодалізму / Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади / Редкол.: П. М. Калениченко (відп. ред.), А. В. Санцевич та ін. – К., 1973. – С. 76; Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. – К., 2002. – С. 43-45; Її ж. Погляди істориків УРСР 30-х – на початку 40-х років на етнічні процеси в історії східних слов'ян доби Київської Русі // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збір. наук. праць. – Випуск 6. – К., 2002. – С. 105-106; Її ж. Концепція етногенезу східних слов'ян в українській історіографії 30-40-х рр. XX ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Вип. 20-21. – К., 2002. – С. 218; Її ж. Перегляд концепції М. С. Грушевського про етнічну належність та історико-культурну спадщину Київської Русі в 30 – 40-х рр. XX ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. Вип. 22-23. – Київ, 2003. – С. 239-241; Її ж. Внесок М. Л. Рубінштейна у формування радянської концепції історії України. – С. 237-241; Її ж. Н. Л. Рубинштейн и зарождение советской концепции места Киевской Руси в истории восточных славян / История науки и техники / Сб. трудов третьей Международной молодежной научной конференции "История науки и техники", состоявшейся в Санкт-Петербурге 2-4 декабря 2003 года. Том III. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 181-183.
- ⁹² Рубинштейн Н. Л. О путях исторического исследования. ... – С. 99.
- ⁹³ Дмитрієв С. С. К истории советской исторической науки. ... – С. 446.
- ⁹⁴ Рубінштейн Н. Л. Нарис історії Київської Русі. – Харків-Одеса, 1930. – С. 3.
- ⁹⁵ Там само. – С. 3.
- ⁹⁶ Там само. – С. 3-4.
- ⁹⁷ Там само. – С. 3.
- ⁹⁸ Пор.: Там само. – С. 4-5; НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 2.– Ед. хр. 17. – Л. 1-2.
- ⁹⁹ Там само. – Л. 1.
- ¹⁰⁰ Там само. – Л. 1; Рубінштейн Н. Л. Нарис історії Київської Русі. ... – С. 5.

-
- ¹⁰¹ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 2. – Ед. хр. 17. – Л. 1; Рубінштейн Н. Л. Нарис історії Київської Русі. ... – С. 5.
- ¹⁰² Там само. – С. 5.
- ¹⁰³ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 2. – Ед. хр. 17. – Л. 1.
- ¹⁰⁴ Рубінштейн Н. Л. Нарис історії Київської Русі. ... – С. 5.
- ¹⁰⁵ Там само. – С. 37.
- ¹⁰⁶ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 2. – Ед. хр. 17. – Л. 1.
- ¹⁰⁷ Рубінштейн Н. Л. Нарис історії Київської Русі. ... – С. 5.
- ¹⁰⁸ Там само. – С. 5
- ¹⁰⁹ Там само. – С. 5
- ¹¹⁰ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 2. – Ед. хр. 17. – Л. 2.
- ¹¹¹ Рубінштейн Н. Л. Нарис історії Київської Русі. ... – С. 5.
- ¹¹² НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 2. – Ед. хр. 17. – Л. 2.
- ¹¹³ Там само. – Л. 2.
- ¹¹⁴ Рубінштейн Н. До історії російського народного господарства. З приводу книги проф. Лященко П. І. "История русского народного хозяйства". (М.-Л., 1927) // Прапор марксизму. – 1928. – № 4 (5). – С. 68: "...історія Київської Русі, як історичного періоду, по суті належить як російській, так і українській історії."
- ¹¹⁵ Фрагмент праці Д. Багалія, присвячений оцінці „Нарису історії Київської Русі” вперше опублікований як додаток до однієї із статей автора даної монографії. Див.: Юсова Н. Внесок М. Л. Рубінштейна у формування радянської концепції історії України. – С. 268-273.
- ¹¹⁶ Докладніше див.: Там само. – С. 268-270.
- ¹¹⁷ ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб.45446. Багалій Дмитро Іванович. [Різні робочі нотатки та уривки з рукопису "Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті"]. 1925 – 1928 рр. На 349 арк. – Арк. 34-34(зв.).
- ¹¹⁸ Там само. – Арк. 34-34(зв).
- ¹¹⁹ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 11. – Ед. хр. 10. – Л. 6-7
- ¹²⁰ Там само. – Л. 7.
- ¹²¹ Там само. – Л. 18.
- ¹²² Там само. – К. 1 – Ед. хр. 1. – Л. 4, 18; Дмитриев С. С. К истории советской исторической науки. ... – С. 449.
- ¹²³ НИОР РГБ. – Ф.521. – К. 1. – Ед. хр. 1. – Л.18 (об.).
- ¹²⁴ Див. докладніше: Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) "О преподавании гражданской истории в школах СССР" // Правда. – 1934. – 16 мая. – С. 1; Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках. – К., 2000. – С. 157-161.
- ¹²⁵ Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) "О преподавании гражданской истории в школах СССР. ... – С. 1; Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. – С. 159.

-
- ¹²⁶ Див.: Сталин И., Жданов А., Киров С. Замечания по поводу конспекта учебника по „Истории СССР” // Материалы к преподаванию истории народов СССР. – М., 1937. – С. 9.
- ¹²⁷ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 1 – Ед. хр. 1. – Л. 18 (об.); Дмитриев С. С. Памяти Николая Леонидовича Рубинштейна (1897 – 1963) // История СССР. – 1965. – № 3. – С. 239-240.
- ¹²⁸ Дмитриев С. С. К истории советской исторической науки. ... – С. 455.
- ¹²⁹ Там само. – С. 426.
- ¹³⁰ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 1. – Ед. хр. 1. – Л. 18 (об.).
- ¹³¹ Див.: Бахрушин С. Некоторые вопросы истории Киевской Руси // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 3. – С. 165; Дмитриев С. С. К истории советской исторической науки. ... – С. 461; НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 1. – Ед. хр. 1 – Л. 18 (об.).
- ¹³² НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 12. – Ед. хр. 10. – 11 л.
- ¹³³ Там само. – Л. 1.
- ¹³⁴ Там само. – Л. 1.
- ¹³⁵ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 12. – Ед. хр. 8. Рубинштейн Н. Л. Лекции по истории Украины в ИФЛИ. 1936-1937 гг. – 195 л.
- ¹³⁶ Там само. – Л. 1
- ¹³⁷ Там само. – Л. 1.
- ¹³⁸ Там само. – Л. 1-2.
- ¹³⁹ Там само. – Л. 3.
- ¹⁴⁰ Там само. – Л. 3.
- ¹⁴¹ Там само. – Л. 5.
- ¹⁴² Див., напр.: А РАН. – Ф. 624. – Оп. 1. – Ед. хр. 438. Бахрушин С. В. Стенограмма лекций по циклу „Киевское государство” Машинопись. Октябрь 1949 г. На 147 лл. – Л. 35. Зазначимо, що ця од. зб. складається з стенограм лекцій професора С. Бахрушина, прочитаних впродовж жовтня саме 1939 р., адже на кожній стенограмі стоїть дата.
- ¹⁴³ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 12. – Ед. хр. 8. – Л. 5.
- ¹⁴⁴ Там само. – Л. 6.
- ¹⁴⁵ Там само. – Л. 6.
- ¹⁴⁶ Там само. – Л. 6.
- ¹⁴⁷ Там само. – Л. 38.
- ¹⁴⁸ Основні положення даного підрозділу викладено: Юсова Н. Легітимація концепції про Київську Русь як спільноруську державу в контексті зміни історичної парадигми (30-ті рр. XX ст.) // „Істину встановлює суд історії” / Зб. на пошану Ф. П. Шевченка. В 2-х тт. – Т. 2. Наукові студії – К., 2004. – С. 449-468.
- ¹⁴⁹ Див.: Черепнин Л. В. Изучение в СССР проблем отечественной истории периода феодализма // Вопросы истории. – 1962. – № 1. – С. 47. Думка про те, що офіційна інтерпретація історії СРСР почала формуватися
-

-
- вже з 1927 р. висловлювалася ще сучасним українсько-канадським дослідником С. Величенком – див.: Velychenko S. Shaping identity in Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914 – 1991. – New-York, 1993. – P. 47.
- ¹⁵⁰ Див.: Сталин И. В. Вопросы ленинизма. – М., 1936. – С. 422-428.
- ¹⁵¹ Див.: Тезисы фракции Совета Общества историков-марксистов: О задачах марксистской исторической науки в реконструктивный период (приняты 6 февраля 1931 г.) // Историк-марксист. – 1931. – Т. 21. – С. 8.
- ¹⁵² Неретина С. С. Смена исторических парадигм в СССР. 20 -30-е годы // Наука и власть. Сб. ст. – М., 1990. – С. 41.
- ¹⁵³ Ярославский Е. За передовую историческую науку // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 4. – С. 7.
- ¹⁵⁴ Цит. за: Ярославский Е. Краткая энциклопедия большевизма // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 5. – С. 20.
- ¹⁵⁵ Див., напр.: От редакции // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 2. – С. 33.
- ¹⁵⁶ Пор.: Кривошеев Ю. В., Дворниченко А. Ю. Изгнание науки: российская историография в 20-х – начале 30-х гг. XX века // Отечественная история. – 1994. – № 3. – С. 153.
- ¹⁵⁷ Про причини зміни ідеологічного курсу та його перебіг див.: Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. Изд. 2-е, доп. – М., 2003. – С. 140-177.
- ¹⁵⁸ Див: Сталин И. О некоторых вопросах истории большевизма // Пролетарская революция. – 1931. – № 6. – С. 5, 9; Неретина С. Смена исторических пардигм в СССР. – С. 41-42.
Потрібно наголосити, що подібну до С. Неретіної думку з приводу зміни офіційного курсу в радянській історіографії висловив і українсько-канадський науковець С. Величенко – докладніше див.: Velychenko S. Shaping identity in Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914 – 1991. ... – P. 47 and P. 48-54.
- ¹⁵⁹ Див.: Неретина С. Смена исторических пардигм в СССР. ... – С. 42.
- ¹⁶⁰ Див., напр.: На нашем участке исторического фронта // Сообщения ГАИМК. – 1931. – № 11-12. – С. 2.
- ¹⁶¹ Там само. – С. 3.
- ¹⁶² ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 7 – Од. зб. 798. Матеріали про роботу Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів ВУАМЛІН (витяг з протоколу засідання президії ВЦУВКУ про передачу ВУАМЛІН до відання НКО УРСР, інструкції НКО про порядок прийому і звільнення з роботи професорсько-викладацького складу організації, готування аспірантів науково-дослідних установ, плани роботи інститутів та листування про роботу ВУАМЛІНу).- 31 січня 1931 р. – 10 жовтня 1933 р. – Арк. 123.

-
- ¹⁶³ Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) "О преподавании гражданской истории в школах СССР" // Правда. – 1934. – 16 мая. – С. 1.
- ¹⁶⁴ Сталин И., Жданов А., Киров С. Замечания по поводу конспекта учебника по „Истории СССР”. ... – С. 9-10. Див., також: Об учебниках истории СССР // Правда. – 1937. – 22 августа. – С.1; Фохт А. О методических и педагогических ошибках М. Н. Покровского // ИЖ. – 1937. – № 3. – С. 103.
- ¹⁶⁵ Єфімов Олексій Володимирович – історик, член-кореспондент АН СРСР, професор Московського державного університету і ВПШ при ЦК КПРС.
- ¹⁶⁶ РГА СПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Ед. хр. 225. Материалы по составлению учебника истории СССР и совещания историков. – Том. IV. – Февраль 1944 – июль 1944. – Л. 67.
- ¹⁶⁷ Див.: Брачев В. С., Дворниченко А. Ю. Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834 – 2004). – СПб., 2004. – С. 203-204.
- ¹⁶⁸ Див.: Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) „О преподавании гражданской истории в школах СССР” ... – С. 1.
- ¹⁶⁹ Див.: Кривошеев Ю. В., Дворниченко А. Ю. Изгнание науки: российская историография в 20-х – начале 30-х гг. XX века. ... – С. 158.
- ¹⁷⁰ Сталин И., Жданов А., Киров С. Замечания по поводу конспекта учебника по „Истории СССР” ... – С. 9.
- ¹⁷¹ Пор.: Панкратова А. Историческая наука в СССР за 25 лет // ИЖ. – 1942. – Кн. 10. – С. 33.
- ¹⁷² А РАН. – Ф. 1791. – Оп. 1. – Ед. хр. 149. Черепнин Л. В. Выработка советскими историками марксистско-ленинской концепции исторического развития народов СССР. Лекции, прочитанные для слушателей Академии общественных наук при ЦК КПСС. Стенограмма 12-19 февраля 1964 г. – Л. 34.
- ¹⁷³ Советская историография / Под общей ред. акад. Ю. Н. Афанасьева. – М., 1996. – С. 28.
- ¹⁷⁴ Див.: Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов // Славяноведение. – 1993. – № 2. – С. 87.
- ¹⁷⁵ Сталин И. Марксизм и национально-колониальный вопрос / Сб. избр. статей и речей. М., 1939. – С. 256.
- ¹⁷⁶ Див.: Затонский В. П. Национально-культурное строительство и борьба против национализма: Доклад и заключительное слово на январской сессии ВУАН. – Х., 1934. – 84 с.
- ¹⁷⁷ Одним з перших цей епітет застосовує Б. Волин – головний редактор провідного історичного журналу СРСР. Див.: Волин Б. Великий русский народ // ИЖ. – 1938. – № 5. – С. 1-17.
- ¹⁷⁸ Там само. – С. 2.
- ¹⁷⁹ Там само. – С. 2.
- ¹⁸⁰ Про це див.: Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х
-

- томах / Відп. ред. В. А. Смолій. – Т. 2: Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Радянський проект для України. – К., 2004. – С. 123-133; Гриневич В. А. Розділ II. Україна на початковому етапі Другої світової війни // Політична історія України. XX ст.: У 6 тт. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2002 – 2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945) / Керівник тому В. І. Кучер. – К., 2003. – С. 105-128. Див. також: Агурський М. Идеология национал-большевизма. – Париж, 1980 – 321 с.; Национальные истории в советском и постсоветских государствах. / Под редакцией Аймермахера К., Бордюгова Г. – М., 1999. – С. 29; Terry M. The affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939. – Ithaca and London, 2001. – 496 p.
- ¹⁸¹ Див.: Ватлин А. Смерть Коминтерна // Родина. – 1991. – № 6-7. – С. 84.
- ¹⁸² Гриневич В. А. Розділ II. Україна на початковому етапі Другої світової війни. – С. 106.
- ¹⁸³ Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. – М., 2000. – С. 279.
- ¹⁸⁴ Див.: Волин Б. Великий русский народ. ... – С. 14-16; Пор.: Єфименко Г. Сталінська національна політика серед українців Росії в 1930-ті рр.: правило чи виняток? // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць, вип. 11. – К., 2003. – С. 367
- ¹⁸⁵ Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 26.
- ¹⁸⁶ Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 2: Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Радянський проект для України. ... – С. 126.
- ¹⁸⁷ Советская историография. ... – С. 168.
- ¹⁸⁸ Фохт А. О методических и педагогических ошибках М. Н. Покровского. ... – С. 103; Подлинный марксистский учебник по истории СССР // ИЖ. – 1938. – № 8. – С. 1 та ін.
- ¹⁸⁹ Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) „Об ошибочных взглядах так называемой исторической школы Покровского” // Правда. – 1936. – 26 января. – С.2; Див. також: Большая правда на историческом фронте / ИЖ. – 1937. – № 8. – С. 6-12.
- ¹⁹⁰ Показовою в цьому контексті є передова стаття в „Историческом журнале”: Волин Б. Великий русский народ. – С. 1-17; Див. також: Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року. (Історіографія та дослідження) / Редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К., 2003. – С. 506-507; Гриневич В. А. Розділ II. Україна на початковому етапі Другої світової війни. ... – С. 107-108.
- ¹⁹¹ Див.: Мавродин В. В. Искажение М. Н. Покровским вопросов истории образования русского государства // Ученые записки ЛГУ. № 19. Серия истор. наук. Вып. I. – 1938. – С. 163-185.

-
- ¹⁹² Галкин В. Создание русского национального государства // ИЖ. – 1938. – № 12 – С. 48-58; Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л., 1939. – 195 с.; Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л., 1941. – 207 с. тощо. Див. також: В Отделении истории и философии // Вестник АН СССР. – 1940. – №4 / 5. – С. 164.
- ¹⁹³ Лебедев В. Ключевский В. Курс русской истории. Ч. 1-5-я. Переизд. Соцэкгиз. 1937 // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 4. – С. 143.
- ¹⁹⁴ Див.: Гриневич В. А. Розділ II. Україна на початковому етапі Другої світової війни. ... – С. 107-108.
- ¹⁹⁵ Див.: Петров В.А. Страна готовилась к отражению агрессии // Военно-исторический журнал. – 1995. – № 6. – С. 5; а також у: Коваль М.В., Рубльов О.С. Передмова // У леццатах тоталітаризму... – К., 1996. – Ч. I. – С. 13-17.
- ¹⁹⁶ Сталин И. О статье Энгельса “Внешняя политика русского царизма” // Большевик. – 1941. – № 9. – С. 1-5.
- ¹⁹⁷ История СССР. Краткий курс / Под. ред. А. В. Шестакова. – М., 1937 – 219 с.; Історія СРСР. Короткий курс / За ред. проф. А. В. Шестакова. – К.-Х., 1938. – 216 с.
- ¹⁹⁸ Історія СРСР Короткий курс. – С. 50-51; Шестаков А. Основные проблемы учебника „Краткий курс истории СССР” // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 3-4. – С. 91-92.
- ¹⁹⁹ Брайчевський М. Вибрані твори: Історично-археологічні студії. – Нью-Йорк – Київ, 1999. – С. 492.
- ²⁰⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 756. Второе совещание. Стенограмма совещания историков при ЦК КП(б). 6 мая 1947 г. – Л. 96.
- ²⁰¹ Див.: Постановление Жюри Правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3 и 4 классов средней школы по истории СССР // Материалы к преподаванию истории народов СССР. – М., 1937. – С. 7
- ²⁰² Див.: А. К. „Краткий курс истории СССР”. Учебник для 3-го и 4-го класса. Под ред проф. А. В. Шестакова. Учпедгиз, 1937. 219 стр. // Большевик. – 1937. – № 17. – С. 18.
- ²⁰³ Знать историю народов СССР. Передовая // Правда. – 1936. – 22 августа. – С. 1.
- ²⁰⁴ Див.: Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії. – С. 507.
- ²⁰⁵ Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) // Переяславська рада 1654 року. ... – С. 524-525.
- ²⁰⁶ Барабой А.З. К вопросу о присоединении Украины к России в 1654 г. // Историк-марксист. – 1939. – № 2. – С. 104-106; Бойко І.Д. До питання про приєднання України до Росії // Учені записки Харківського державного університету. – Харків, 1939. – Кн. 15: Труди істор. ф-ту. – № 1. – С. 27-
-

- 39; Петровский М. Н. Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі (1648 – 1654 рр.) // Західна Україна. Збірник під ред. С.М. Белоусова і О.П. Оглоблина. – К., 1940. – С. 81-87; Подорожний М.Є. Визвольна війна українського народу (1648 – 1954 рр.). – К., 1940. – С. 5-6, 85; Белоусов С. Над чим працює інститут історії України // Вісті. – 1939. – 10 квітня. – С. 3; Його ж. Не лишнее напоминание. (Разгром польських войск под Пилявцами в 1648 г.) // Советская Україна. – 1938. – 29 сентября. – С. 2; Гуслистый К. Разгром польських панов на Желтых Водах и под Пилявцами // Сталинское племя. – 1938. – 26 мая. – С. 3; Гуслистый К., Ястребов Ф. Боротьба українського народу проти шляхетської Польщі і приєднання України до Росії. (Короткий огляд) // Комуністична освіта. – 1938. – № 6. – с. 61-75; Оглоблін О. Київ // Вісті. – 1938. – 3 липня. – С. 2; Премислер І. Переяслав // Пролетарська правда. – 1938. – 30 жовтня. – С. 3; Пичета В. И. Братья-украинцы и братья-белоруссы // Известия. – 1939. – 21 сентября. – С. 2; Його ж. Исторический путь народов Западной Украины и Западной Белоруссии // Октябрь. – 1939. – Кн. 10-11. – С. 3-11; Його ж. Западная Украина и Западная Белоруссия // Советская книга. – 1939. – № 12. – С. 155-170; Його ж. Исторический путь народов Западной Белоруссии и Западной Украины // Молодой Большевик. – 1939. – № 18. – С. 45-50; Його ж. Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии. – М., 1939. – 40 с.; Його ж. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. – М., 1940. – 136 с. та ін.; Рубинштейн Н. Западная Украина. Историческая справка // Московский большевик. – 1939. – 30 сентября. – С. 2; Греков Б. Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. – 1939. – № 10-11. – С. 248-256; Базилевич Қ. В. Борьба Украинского и Белорусского народов против польского владычества. Присоединение Украины к России. Стенограмма лекций, прочитанных 15 и 17 января 1940 г. – М., 1940. – 34 с. тощо.
- ²⁰⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Од. зб. 240. Копії протоколів засідань секції історії України доби феодалізму при інституті історії України Академії Наук У. Р. С. Р. 3 січня 1938 – 22 травня 1940 рр. – Л. 19.
- ²⁰⁸ Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – С. 26.
- ²⁰⁹ Оглоблін О. Думки про сучасну українську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С. 19-20; Див. також: Юсова Н. Зміна акцентів в українській радянській медієвістиці на проблему приєднання України до Росії (кінець 30-х – першої половини 40-х рр. ХХ ст.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 9. – К., 2003. – С. 372-396; Її ж. Метаморфоза української радянської історіографії в оцінці події приєднання України до Росії в 1654 р.: від “абсолютного зла” до “безумовного блага” // Краєзнавство. – 2003. – № 1-4. – С. 98. – 105; Її ж. Возз’єднання українських земель і актуалізація проблем походження української народності в українській радянській історіографії: 1939 –

- 1947 pp. (В світлі нових архівних джерел) // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Число 11. – В 2-х ч. – К., 2004. – Ч. 2. – С. 179; Юсова Н. М., Юсов С. Л. Проблема „приєднання” України до Росії в оцінці істориків УРСР кінця 30-х – першої половини 40-х pp. // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 96-121.
- ²¹⁰ Див.: Алексеева Г. Д., Желтов Г. И. Становление и развитие советской системы научных исторических учреждений (20 – 30-е годы). – Ташкент, 1977. – С. 136.
- ²¹¹ Див., напр.: Артизов А. Н. Вступительная статья / 1937 год. Институт красной профессуры // ОИ – 1992. – № 2. – С. 119-120.
- ²¹² Див.: Брачев В. С., Дворниченко А. Ю. Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834 – 2004). ... – С. 192.
- ²¹³ Див., напр.: Данилова Л. В. Становление марксистского направления в советской историографии // ИЗ. – Т. 76. – М., 1965. – С. 85-113.
- ²¹⁴ Мавродин В. В. Советская историография социально-экономического строя Киевской Руси // История СССР. – 1962. – № 1. – С. 56-58; Його ж. Советская историография Древнерусского государства // ВИ. – 1967. – № 12. – С. 55-56; Свердлов М. Б. Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII – XX вв. – СПб., 1996. – С. 196-208.
- ²¹⁵ Данилова Л. В. Становление марксистского направления в советской историографии. – С. 106.
- ²¹⁶ НА ИИМК РАН. – Ф. 35. – 1933 г. – Ед. хр. 55. Академия Истории Материальной культуры. Прения по докладу Б. Д. Грекова „Рабство в Киевской Руси”. 3-го апреля 1933 года. Стенографический отчет. – Л. 2; Греков Б. Д. Рабство и феодализм в Киевской Руси // Известия ГАИМК. – Вып. 86. – М.-Л., 1934. – С. 67.
- ²¹⁷ НА ИИМК РАН. – Ф.35. – 1933 г. – Ед. хр. 55. – Л. 2-4 (об.).
- ²¹⁸ Там само. – Л. 47-52; Греков Б. Д. Рабство и феодализм в Киевской Руси ... – С. 110-111.
- ²¹⁹ Див.: НА ИИМК РАН. – Ф. 29. – Ед. хр. 1249. Греков Б. Д. Рабство в Киевской Руси. Тезисы доклада. – 21 л.; Греков Б. Д. Рабство и феодализм в Киевской Руси // Известия ГАИМК. Вып. 86. – М.-Л., 1934. – С. 5-66.
- ²²⁰ НА ИИМК РАН. – Ф. 35. – 1933 г. – Ед. хр. 55. – Л. 17-18.
- ²²¹ Там само. – Л. 47-49.
- ²²² Вказана праця К. Маркса є не завершеною, вона вперше публікувалася в одній з лондонських газет в 1856-1857 pp. Див.: Маркс К. Разоблачение дипломатической истории восемнадцатого века // ВИ. – 1989. – № 1 – С. 5.
- ²²³ Розлогі фрагменти з праці К. Маркса наведені Д. Резановим в статті „Англоросійські відносини в оцінці Карла Маркса”, що була вперше надрукована німецькою мовою в 1909 р., а потім кілька разів (стаття Д. Резанова) видавалася в СРСР. Див.: Там само. – С. 10-11.

-
- ²²⁴ Див.: Маркс К. Разоблачение дипломатической истории восемнадцатого века // ВИ. – 1989. – № 1 – С. 3-23; Там само. – № 2. – С. 3-16; Там само. – № 3. – С. 3-17; Там само. – № 4 – С. 3-19.
- ²²⁵ Див.: Цвибак М. М. К вопросу о генезисе феодализма в древней Руси // Основные проблемы генезиса и развития феодального общества // Известия ГАИМК. Вып. 103. – М., 1934. – С. 86.
- ²²⁶ Там само. – С. 99-100.
- ²²⁷ Там само. – С. 100.
- ²²⁸ Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 60-67.
- ²²⁹ НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – 1934 г. – Ед. хр. 54. Проспекты по учебной книге „История Росси эпохи феодализма”. – Л. 1.
- ²³⁰ Там само. – Л. 21.
- ²³¹ Греков Б. Д. Очерки по истории феодализма в России. Система господства и подчинения в феодальной деревне // Известия ГАИМК. Вып. 72. – М.-Л., 1934. – С. 25-159.
- ²³² Пригожин А. Г. О некоторых своеобразиях русского феодализма (вступительная статья) // Известия ГАИМК. Вып. 72. – М.-Л., 1934. – С. 17.
- ²³³ Пархоменко В. К истории державы Рюриковичей. (Обзор литературы за 1938 г.) // ВДИ. – 1939. – № 3. – С. 144.
- ²³⁴ Там само. – С. 144.
- ²³⁵ Греков Б. Д. Феодальные отношения в Киевском государстве. – М.-Л., 1935 – 136 с.; Його ж. Феодальные отношения в Киевском государстве. Изд. второе. – М.-Л., 1936. – 190 с.
- ²³⁶ Греков Б. Д. Киевская Русь. Изд. третье. – М.-Л., 1939. – 289 с.
- ²³⁷ Див., напр.: Бахрушин С. В. К вопросу о крещении Киевской Руси // Историк-марксист. – 1937. – № 2. – С. 54-68; Його ж. Некоторые вопросы истории Киевской Руси // Историк-марксист. – 1937. – № 3. – С. 163-175; Його ж. „Держава Рюриковичей” // ВДИ. – 1938. – № 2(3). – С. 89-98; Греков Б. Д. Киевская Русь и проблема генезиса русского феодализма у М. Н. Покровского // Историк-марксист. – 1937. – № 5-6. – С. 41-76; Козаченко А. Крещение Руси // ИЖ. – 1937. – № 11. – С. 71-83 тощо.
- ²³⁸ И. Б. Киевская Русь [Рец.: Б. Д. Греков Киевская Русь. АН СССР, Институт истории. Изд. третье., перераб. и допол. М.-Л., 1939.] // ВДИ. – 1940. – № 1. – С. 118.
- ²³⁹ 1937 год. Институт Красной профессуры // ОИ. – 1992. – № 2. – С. 130.
- ²⁴⁰ НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – 1936 г. – Ед. хр. 24. Протоколы ИИФО ГАИМК за 1936 г. 5 января 1936 г. – 27 декабря 1936 г. – Л. 22.
- ²⁴¹ Греков Б. Д. Феодальные отношения в Киевском государстве. – М. – Л., 1935. – С. 3.
- ²⁴² Бахрушин С. В. „Держава Рюриковичей” // ВДИ. – 1938. – № 2(3). – С. 88.
- ²⁴³ Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен. Изд. 6. – Л., 1924. – Т. 1. – С. 135; Историография истории СССР: С древнейших времен

-
- до Великой Октябрьской социалистической революции / Под ред. В. Е. Иллерицкого и И. А. Кудрявцева. – М., 1971. – С. 369.
- ²⁴⁴ Див.: И. Б. Киевская Русь. ... – С. 118.
- ²⁴⁵ Греков Б. Киевская Русь и проблема генезиса русского феодализма у М. Н. Покровского // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 5-6. – С. 76.
- ²⁴⁶ Шестаков А. Основные проблемы учебника „Краткий курс истории СССР” ... – С. 87.
- ²⁴⁷ Див.: А РАН. – Ф. 624. – Оп. 1. – Ед. хр. 438. – Л. 34.
- ²⁴⁸ Основні положення параграфу викладено в попередніх роботах автора: Юсова Н. Погляди істориків УРСР 30-х – на початку 40-х років на етнічні процеси в історії східних слов'ян доби Київської Русі // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збір. наук. праць. – Випуск 6. – К., 2002. – С. 106-107; ІІ ж. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. – К., 2002. – С. 46-47; ІІ ж. Концепція етногенезу східних слов'ян в українській історіографії 30-40-х рр. ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Вип. 20-21. – К., 2002. – С. 220 – 221; ІІ ж. Перегляд концепції М. С. Грушевського про етнічну належність та історико-культурну спадщину Київської Русі в 30 – 40-х рр. ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. Вип. 22-23. – Київ, 2003. – С. 241-243 тощо.
- ²⁴⁹ Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР – К., 1973. – С. 53.
- ²⁵⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 2920. Докладная записка историка М. А. Рубача в ЦК КП(б)У о дискуссии по вопросам истории Украины. Б/д. На 42 лл.
- ²⁵¹ Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР. ... – С. 64.
- ²⁵² Передмова // Історія України. – Т. І. Передкапіталістична доба. – Харків, 1932. – С. 3-4.
- ²⁵³ Там само. – С. 5.
- ²⁵⁴ Там само. – С. 5-6.
- ²⁵⁵ Пор., напр.: Пресняков А. Е. Задача синтеза протоисторических судеб Восточной Европы // Яфетический сборник. Resneil Japhetijne. V. – Ленинград, 1927. – С. 1-20; НА ИИМК РАН. – Ф. 35. – Оп. 2. – Ед. хр. 2154. А. Е. Пресняков. Образование Всероссийского государства. Машинопись. – Л. 58-60.
- ²⁵⁶ Подібні міркуванні висловлює в наш час О. Толочко, див.: Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. ... – С. 188
- ²⁵⁷ Історія України. – Т. І. Передкапіталістична доба. ... – С. 23-24.
- ²⁵⁸ Там само. – С. 23; Пор.з іншою тогочасною працею: ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. хр. 3329. Кушнірчук К. До проблеми формування класового суспільства на Україні. Рукопис та машинопис. На 164 арк. Б/д. – Арк. 111.
-

-
- ²⁵⁹ Історія України. – Т. I. Передкапіталістична доба. ... – С. 23-25.
- ²⁶⁰ Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР. ... – С. 67-68.
- ²⁶¹ Скубицький Т. Т., Редін М. Є., Шерман Г. М. Проект програми історії України для державних університетів та педагогічних інститутів / За ред. Скубицького Т. Т. – К., 1934. – 64 с.
- ²⁶² Див., опосередковане свідчення про недостатність кадрів науковців для створення підручника з історії України тодішнього академічного чиновника А. Абрамова: Абрамов А. Перед початком великої роботи. (Про курс історії України) // Під марксово-ленінським прапором. – 1935. – № 2. – С. 159-160.
- ²⁶³ Див.: Коваль М.В., Рубльов О. С. Передмова // У лещатах тоталітаризму ... – Ч. I. – С.8-12; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З., Рубльов О. С. Історія під пресом ідеології // Зневажена Клію / 36. ст. на пошану видатного українського вченого П. Т. Тронька. – К., 2005. – С. 6-7, 16; Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: долі науковців // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1 / 2. – С. 263-280; Юркова О.В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924 – 1930 рр.). – К., 1999. – 433 с.; Її ж. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936 – 1941 рр.). – К., 2001. – С. 4; Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби. ... – С. 588.
- ²⁶⁴ ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 1865-1866. Звіт історичного циклу за 1933 рік. – Арк. 2.
- ²⁶⁵ Там само. – Арк. 4.
- ²⁶⁶ ЦДАВОВУ. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Од. зб. 35. Оглоблін О. П. Рукопис статті „Сучасний стан і основні завдання історичної науки в У. С. Р. Р.” 1 червня 1934 р. На 10 арк. – Арк. 7.
- ²⁶⁷ Див.: Шахар Г. У ВУАМЛІН'ї // Під марксово-ленінським прапором. – 1934. – № 1. – С. 119.
- ²⁶⁸ Юркова О. В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України. ... – С. 5.
- ²⁶⁹ Див.: Про підготовку курсу історії України. Постанова ЦК КП(б)У // Під марксово-ленінським прапором. – 1935. – № 2. – С. 123.
- ²⁷⁰ Див.: Про підготовку першого тому курсу „Історії України і першого тому курсу „Історії української літератури” // Під марксово-ленінським прапором. – 1936. – № 4. – С. 123.
- ²⁷¹ Юркова О. В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України. ... – С. 9, 11-12.
- ²⁷² Див., напр.: Хроника // Вісті АН УРСР. – 1938. – № 1. – С. 79.
- ²⁷³ Див.: СПБФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1572. Стенограммы научных заседаний по обсуждению многотомного учебника по истории СССР. 1939 – 1940 гг. – Л. 128, 134-134(об.).

-
- ²⁷⁴ Див., напр. виступ дослідника давньоруського мистецтва М. Вороніна на нараді істориків 21 листопада 1939 р.: СПБФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1572. – Л. 134-134(об.).
- ²⁷⁵ Греков Б. Д. Киевская Русь. Изд. 3-е. – М.-Л., 1939. – 289 с.
- ²⁷⁶ Юшков С. [Рец.:] Нариси з історії України. 1-й вип. Київська Русь і феодальні князівства XII – XIII століть. Видавництво Академії наук УСРР. Київ. 1937. 206 стр. // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 1. – С. 171-173.
- ²⁷⁷ Пізніше К.Г. Гуслистий це визнавав, див.: З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці (29 – 30 квітня 1947 р.) // У лещатах тоталітаризму ... – Ч. II. – С. 57
- ²⁷⁸ Див.: ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 34521. Виробничий план Інституту історії УАМЛІН на 1936 р – Арк. 3; Зміст першого тому курсу „Історія України” // Під марксо-ленінським прапором. – 1936. – № 4. – С. 123; Юркова О. В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України. ... – С. 6; Удод О. А. Кость Гуслистий – історик України. – К., 1998. – С. 30.
- ²⁷⁹ Див.: Юшков С. В. Киевская Русь и феодальные княжества XI-XII вв.: Рецензия // Историк-марксист. – 1939. – № 1. – С. 171; Пичета В. И. История Украины в советской историографии // Двадцать пять лет исторической науки в СССР. – М., 1942. – С. 166.
- ²⁸⁰ Див.: Юшков С. [Рец.:] Нариси з історії України. 1-й вип. Київська Русь і феодальні князівства XII – XIII століть. Вид-во АН УСРР. К., 1937. 206 стр. // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 1. – С. 171; 3 сучасних праць див.: Мицик Ю. Рецензійний огляд // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 2001. Вип. 5/6. – С. 377.
- ²⁸¹ Нариси з історії України. Вип. I. / Під заг. ред. С. М. Білоусова. – К., 1937. – С. 81.
- ²⁸² Там само. – С. 81.
- ²⁸³ Нариси з історії України. Вип. I. / Під заг. ред. С. М. Білоусова. – К., 1939. – С. 81.
- ²⁸⁴ Нариси з історії України. Вип. I. / Під заг. ред. С. М. Білоусова. – К., 1937. – С. 160,184; Нариси з історії України. Вип. I. / Під заг. ред. С. М. Білоусова. – К., 1939. – С. 160, 184.
- ²⁸⁵ Нариси з історії України. Вип. I. ... – К., 1937. – С. 119,128; Нариси з історії України. Вип. I. ... – К., 1939. – С. 119, 128.
- ²⁸⁶ Див.: Гуслистий К. Київська Русь // Молодий більшовик. – 1939. – Кн. 5. – С. 127-133; Гуслистий К. Киевская Русь и феодальне княжества XII – XIII вв. // Советская Украина. – 1939. – 26 мая. – С. 3; Його ж. Киевская Русь и феодальне княжества XII – XIII вв. // Советская Украина. – 1939. – 30 мая. – С. 3.
- ²⁸⁷ Так називає цей заклад, напр., О. В. Юркова. Див.: Юркова О. В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України. – С. 26.
-

- ²⁸⁸ Див.: Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Харків, 1928. – Т. I. – С. 82.
- ²⁸⁹ Точка зору Т. Мацьківка дається по: Головка В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. – К., 2003. – С. 110.
- ²⁹⁰ Момрик А. Етногенетичні концепції в донауковий період слов'язнознавства і їх місце в сучасній етнології // Матеріали до української етнології. Вип. 3 (6). – К., 2003. – С. 68.
- ²⁹¹ Там само. – С. 68.
- ²⁹² Див., напр.: Юсова Н. „Проблема давньоруської народності” в праці В. В. Мавродіна „Образование Древнерусского государства” (1945 р.) // Ruthenica. Т. I. – К., 2001. – С. 152-163.
- ²⁹³ Див.: Юсова Н. „Давньоруська народність”: один із перших поглядів на проблему // Матеріали V-го конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. пр. Ч. 1. – Чернівці, 2003. – С. 30-37.
- ²⁹⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 70. – Оп. 1. – Од. зб. 385. Стенограмма совещания по вопросам истории Украины. 10 марта 1945 г. – Арк. 164-165.
- ²⁹⁵ Гуслистий К. Походження східнослов'янських народів і Київська Русь // Радянська Україна. – 1946. – 14 вересня. – С. 2.
- ²⁹⁶ Див, наприклад: Белоусов С. Над чим працює інститут історії України // Вісті. – 1939. – 10 квітня. – С. 3; Білоусов С. Вітчизняна війна українського народу // Комуніст. – 1938. – 17 листопада. – С. 3; Галкин В. Создание русского национального государства // ИЖ. – 1938. – № 12. – С. 48; Гудзий Н. „Слово о полку Игореве” и его историческая почва // ИЖ. – 1938. – № 7. – С. 13; Гуслистий К. Київська Русь // Молодий більшовик. – 1939. – Кн. 5. – С. 127-133; Гуслистий, К. Киевская Русь и феодальные княжества. XII – XIII вв. // Советская Украина. – 1939. – 26 мая. – С. 3; Премислер І. Україна феодальна // Пролетарська правда. – 1938. – 12 липня. – С. 3.
- ²⁹⁷ Див.: Торжественное заседание Академии Наук СССР // Историк-марксист. – 1938. – № 4. – С. 200.
- ²⁹⁸ Гудзий Н. „Слово о полку Игореве” и его историческая почва. ... – С. 13.
- ²⁹⁹ Див.: Сессии Отделения общественных наук и групп ООН Академии наук СССР // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 4. – С. 203.
- ³⁰⁰ Див.: Греков Б. Автор „Слова о полку Игоревом” и его время // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 4. – С. 11.
- ³⁰¹ А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 131. Пичета В. И. Эпоха „Слова о полку Игоревом”. Статья для сборника. Машинопись. Не позднее 2 июня 1940 г. На 13 лл.
- ³⁰² Див.: А РАН. – Ф. 1547. – Оп. 1. – Ед. хр. 79. Насонов А. Н. Ростово-Суздальская Русь. Стенограмма лекции. Машинопись. 9 февраля 1939 г. – Л.3 (об.).
- ³⁰³ Там само. – Л. 12 (об.).

-
- ³⁰⁴ Там само. – Л. 12 (об.).
- ³⁰⁵ Там само. – Л. 12 (об.)-13.
- ³⁰⁶ Див.: Решетов А. М. Институт антропологии и этнографии АН СССР 1933 – 1943 гг. // ЭО. – 2003. – № 3. – С. 35.
- ³⁰⁷ Покровский С. А. Киевская Русь в работах советских историков // Советская книга. – 1946. – № 34. – С. 18.
- ³⁰⁸ Див.: Брачев В. С. „Дело” академика С. Ф. Платонова // ВИ. – 1989. – № 5. – С. 129.
- ³⁰⁹ Горская Н. А. Борис Дмитриевич Греков // Портреты историков: Время и судьбы. В 2 т. Том 1. Отечественная история. – Москва – Иерусалим, 2000. – С. 219.
- ³¹⁰ Див.: Дружинин Н. М. Б. Д. Греков как человек // Исследования по истории и историографии феодализма. К 100-летию со дня рождения академика Б. Д. Грекова: Сб. статей, воспоминаний и документов. – М., 1982. – С. 91.
- ³¹¹ Див.: Брачев В. С., Дворниченко А. Ю. Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834 – 2004). ... – С. 199.
- ³¹² Див.: А. М. Дубровский. Сергей Владимирович Бахрушин // Портреты историков: Время и судьбы. ... – С. 204-205.
- ³¹³ Згідно нашої розмови з І. Фрояновим, що відбулася в травні 2003 р., цим істориком був відомий дослідник аграрної історії Росії Г. Абрамович.
- ³¹⁴ Кобрин В. Б. Кому ты опасен историк? – М., 1992. – С. 154-155.
- ³¹⁵ Див.: Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX – XII вв.). Курс лекций. – М., 1998. – С. 167.
- ³¹⁶ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 30. – Ед. хр. 3. Тихомиров М. Н. Статья об исторических исследованиях А. Е. Преснякова. Машинопись. На 43 лл.
- ³¹⁷ РГА СПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Ед. хр. 225. Материалы по составлению учебника истории СССР и совещания историков. – Том. IV. – Февраль 1944 – июль 1944. – Л. 96.
- ³¹⁸ Там само. – Ф. 606. – Оп. 1. – Ед. хр. 713. Стенограммы лекций кафедр истории СССР и советского общества на темы: „Источниковедение СССР эпохи империализма”, „Историография Отечественной войны 1812 г.”, „Историография Киевской Руси” и „Советская историография в период революции 1905 – 1907 гг.”. 22 апреля 1947 г. – 4 апреля 1964 г. – Л. 104, 108.
- ³¹⁹ Греков Б. Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1939 – С. 5-9.
- ³²⁰ А РАН. – Ф. 1577. – Оп. 2. – Оп. 52. Стенограмма заседания ученого совета Института. 27 июня 1941 г. Сообщения о сессии Украинской Академии наук. – Л. 1.
- ³²¹ Див.: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – В 2 т. – Т. I. Киевская Русь. – М., 1938. – С. 1-11.
- ³²² Греков Б. Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1939. – С. 8-9.
- ³²³ История СССР. – Том. I. С древнейших времен до конца XVIII в. / Учебник для исторических факультетов вузов. Институт истории АН СССР и кафедра истории СССР Исторического факультета МГУ. Под ред. проф.
-

- В. И. Лебедева, акад.. Б. Д. Грекова, член-кор. АН СССР С. В. Бахрушина. – М., 1939. – С. 57; Історія СРСР. Т. I. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. / За ред. проф. В. І. Лебедева, акад. Б. Д. Грекова, член-кор. АН СРСР С. В. Бахрушина. – К., 1941. – С. 66.
- ³²⁴ Історія СССР. – Том. I. С древнейших времен до конца XVIII в. – С. 106; Історія СРСР. Т. I. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. ... – С. 85.
- ³²⁵ Про це свідчить, зокрема, С. Бахрушин: А РАН. – Ф. 624. – Оп. 1. – Ед. хр. 438. – Арк. 35.
- ³²⁶ Очерки истории исторической науки в СССР. Т. V / Под ред. М. В. Нечкиной (гл. ред.), М. А. Аллатова и др. – М., 1985. – С. 9.
- ³²⁷ А РАН. – Ф. 624. – Оп. 1. – Ед. хр. 438. – Арк. 34.
- ³²⁸ Там само. – Арк. 34.
- ³²⁹ Там само. – Арк. 34.
- ³³⁰ Там само. – Арк. 41.
- ³³¹ Там само. – Ед. хр. 282. Бахрушин С. В. Культура трех восточных славянских народов. Б/д. – Л. 1.
- ³³² Там само. – Ед. хр. 438. – Арк. 41. Пор.: НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 12. – Ед. хр. 8. Рубинштейн Н. Л. Лекции по истории Украины в ИФЛИ. 1936-1937 гг. – Л. 38; Федосов П. Н. Феодалные княжества Восточной Европы. Стенограмма лекции, прочитанной 10 октября 1937 г. Курс истории СССР. Лекция 4. – М., 1938. – С. 3-4.
- ³³³ Базилевич К. В. Курс истории СССР. Лекции 1-12. Стенограмма лекций, прочитанных в ВПШ при ЦК ВКП(б). – М., 1940. – С. 68.
- ³³⁴ Там само. – С. 67.
- ³³⁵ Базилевич К. В. Курс истории СССР. Лекции 3-4. Киевское государство. Стенограмма лекций, прочитанных в ВПШ при ЦК ВКП(б) 23 и 27 ноября 1939 г. – М., 1940. – С. 3, 11.
- ³³⁶ Базилевич К. В. Курс истории СССР. Лекции 1-12. ... – С. 68.
- ³³⁷ Алаторцева А. И. Журнал „Историк-марксист” 1926 – 1941. – М., 1979. – С. 228; Очерки истории исторической науки в СССР. Т. V. ... – С. 7, 44.
- ³³⁸ НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1934 г. – Ед. хр. 57. Планы, протоколы и переписка по учебной книге „История народов СССР” Института истории феодальных обществ. 13 апреля 1934 г. – 16 декабря 1934 г. – Л. 9.
- ³³⁹ Див.: СПбФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. Личное дело. Греков Б. Д. 1. IX. 1927 – 1. VIII. 1938. – Л. 3, 7; НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 3. – Ед. хр. 159. Личное дело Б. Д. Грекова. 29 апреля 1932 г. – 20 июня 1937 г. – Л. 11, 30. Там само. – Оп. 1934 г. – Ед. хр. 57. Планы, протоколы и переписка по учебной книге „История народов СССР” Института истории феодальных обществ. 13 апреля 1934 г. – 16 декабря 1934 г. – Л. 7, 9 та ін.
- ³⁴⁰ Див., напр.: А РАН. – Ф. 1577. – Оп. 2. – Ед. хр. 36. Стенограмма заседания, посвященного разбору учебника истории СССР. 15 января 1940 г. – Л. 3.

-
- ³⁴¹ Историческая наука в СССР // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 3. – С. 211.
- ³⁴² Институт истории АН СССР // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 2. – С. 197.
- ³⁴³ Совещание в Отделении общественных наук АН СССР об учебниках истории // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 5. – С. 231-233; Институт истории АН СССР. ... – С. 197.
- ³⁴⁴ История СССР. – Том. I. С древнейших времен до конца XVIII в. / Учебник для исторических факультетов вузов. Институт истории АН СССР и кафедра истории СССР Исторического факультета МГУ. Под ред. проф. В. И. Лебедева, акад. Б. Д. Грекова, член-кор. АН СССР С. В. Бахрушина. – М., 1939. – 717 с.; Сергеев В. История Древней Греции / Под ред. А. В. Мишулина, Н. А. Машкина. – М., 1939. – 399 с.; История средних веков / Под ред. С. Д. Сказкина, О. Л. Вайнштейна. – М., 1939. – Т. 2. – 504 с.; Новая история. Ч. 1. / Под ред. Е. В. Тарле, А. В. Ефимова, Ф. А. Хейвец – М., 1939 (не віднайдено); Новая история. Ч. 2 / Под ред. Е. В. Тарле, А. В. Ефимова, Ф. И. Нотовича и др. – М., 1939 (не віднайдено).
- ³⁴⁵ Див.: СПбФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1572. – Л. 359; А РАН. – Ф. 1577. – Оп. 2. – Ед. хр. 36. – Л. 7.
- ³⁴⁶ История СССР. – Том. I. С древнейших времен до конца XVIII в. / Учебник для исторических факультетов вузов. Институт истории АН СССР и кафедра истории СССР Исторического факультета МГУ. Под ред. проф. В. И. Лебедева, акад. Б. Д. Грекова, член-кор. АН СССР С. В. Бахрушина. – М., 1939. – 717 с.
- ³⁴⁷ СПбФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1572. Стенограммы научных заседаний по обсуждению многотомного учебника по истории СССР. 1939 – 1940 гг. На 1128 лл.
- ³⁴⁸ А РАН. – Ф. 1577. – Оп. 2. – Ед. хр. 36. Стенограмма заседания, посвященного разбору учебника истории СССР. 15 января 1940 г. На 74 лл.
- ³⁴⁹ Там само. – Л. 10; СПбФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1572. – Л. 361.
- ³⁵⁰ А РАН. – Ф. 1577. – Оп. 2. – Ед. хр. 36. – Л. 10; СПбФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1572. – Л. 361.
- ³⁵¹ Див.: История СССР. – Том. I. С древнейших времен до конца XVIII в. ... – С. 106; А РАН. – Ф. 1577. – Оп. 2. – Ед. хр. 36. – Л. 10-11; СПбФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1572. – Л. 363.
- ³⁵² А РАН. – Ф. 1577. – Оп. 2. – Оп. 52. Стенограмма заседания ученого совета Института. 27 июня 1941 г. Сообщения о сессии Украинской Академии наук. – Л. 1.
- ³⁵³ История СССР. – Том. I. С древнейших времен до конца XVIII в. / Учебник для исторических факультетов вузов. Институт истории АН СССР и кафедра истории СССР Исторического факультета МГУ. Под ред. проф. В. И. Лебедева, акад. Б. Д. Грекова, член-кор. АН СССР С. В. Бахрушина.
-

- М., 1939 – 717 с.; Історія СРСР. Т. І. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. / За ред. проф. В. І. Лебедева, акад. Б. Д. Грекова, член-кор. АН СРСР С. В. Бахрушина. – К., 1941. – 714 с.; История СССР. Т. 1. / Учебник для не исторических ф-тов. Под ред. В. И Пичета, М. Н Тихомиров, А. В Шестаков. – М., 1941. – 440 с.; Воблий К., Гуслистый К., Дядиченко В. та ін. Нарис історії України. – Уфа, 1942. – 211 с.; Історія України. – Т. І. / Під ред проф. М. Н. Петровського. – Уфа, 1943. – 330 с. тощо.
- ³⁵⁴ РГА СПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Ед. хр. 222. Матеріали по составлению учебника истории СССР и совещания историков. Том I. Июль – сентябрь 1944 г. На 119 лл.; Там само. – Ед. хр. 223. Матеріали по составлению учебника истории СССР и совещания историков. Том II. Июль – ноябрь 1944 г. На 252 лл.; Там само. – Ед. хр. 224. Матеріали по составлению учебника истории СССР и совещания историков. Письма Панкратовой А. О брошюре В. И. Пичеты „Героическое прошлое белорусского народа” Том III. Июнь – ноябрь 1944 г. На 146 л. Там само. – Ед. хр. 225. Матеріали по составлению учебника истории СССР и совещания историков. Том IV. Февраль 1944 – июль 1944. На 270 лл.
- ³⁵⁵ Там само. – Ед. хр. 225. – Л. 11.
- ³⁵⁶ Там само. – Л. 11.
- ³⁵⁷ Там само. – Ед. хр. 224. – Л. 117 (об.).
- ³⁵⁸ Там само. – Л. 117 (об.).
- ³⁵⁹ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 р. – Ед. хр. 2. Стенограмма заседания Отделения истории и философии от 28 января 1941 г. (утро). Январская сессия Отделения истории и философии. – Л. 29.
- ³⁶⁰ Див., напр.: Там само. – Л. 29.
- ³⁶¹ Див.: НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1935 г. – Ед. хр. 196. Протоколы и переписка кафедры раннего феодализма в России. 23 января 1935 г. – 29 декабря 1935 г. – Л. 6-7(об.); Левченко М. В. Византия и славяне в VI – VII вв. // ВДИ. – 1938. – № 4. – С. 23-48; Горянов Б. А. Славянские поселения и их общественный строй // Вестник древней истории. – 1939. – № 1. – С. 308-318; Мишулин А. В. Древние славяне и судьбы Восточноримской империи // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 290-307.
- ³⁶² НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1935 г. – Ед. хр. 196. – Л. 6-7 (об.).
- ³⁶³ Там само. – Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 14. Отчет о научно-исследовательской работе ИИМК за 1938 г. – Л. 4; Там само. – Ед. хр. 50. Отчет о научно-исследовательской работе ИИМК за 1939 г. – Л. 19; Хроника // Вестник АН СССР. – 1940. – № 2/3. – С. 130; Воронин Н. Н. О I томе „Истории русской культуры” // КСИИМК. Вып. 4. – М.-Л., 1940. – С. 43-44.
- ³⁶⁴ Воронин Н. Н. О I томе „Истории русской культуры”. ... – С. 44; Див. також: Його ж. К вопросу о взаимоотношении галицко-волынской и владимиристо-

суздальской архитектуры XII – XIII вв. // КСИИМК. Вып. 4. – М.-Л., 1940. – С. 22-27.

³⁶⁵ Див.: Свердлов М. Б. Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII – XX вв. – Спб., 1996. – С. 192-215; Панкратова А. Историческая наука в СССР за 25 лет // ИЖ. – 1942. – Кн. 10. – С. 42.

³⁶⁶ Панкратова А. Историческая наука в СССР за 25 лет. ... – С. 42.

³⁶⁷ Див.: РГА СПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Ед. хр. 25. – Проекты постановлений ЦК КП(б), записки и справки отдела пропаганды и агитации. Январь – октябрь. 1941 г. – Л. 191-197, 206, 214, 217-218.

³⁶⁸ Базилевич К. В. Курс истории СССР. Лекции 3-4. Киевское государство. Стенограмма лекций, прочитанных в ВПШ при ЦК ВКП(б) 23 и 27 ноября 1939 г. – М., 1940. – С. 37.

³⁶⁹ А РАН. – Ф. 624. – Оп. 1. – Ед. хр. 284. Бахрушин С. В. Культура русских земель в XI – XIII вв. Б/д. Автограф. – Л. 19; Там само. – Ед. хр. 283. Бахрушин С. В. Фрагмент исследования о культуре Руси IX – XIII вв. Б/д. Автограф. – Л. 6-7.

³⁷⁰ Як це, напр., робить, скажімо, А. Момрик, див.: Момрик А. Етногенетичні концепції в донауковий період слов'янознавства і їх місце в сучасній етнології. ... – С. 68.

³⁷¹ Ждан М. Княжа доба в інтерпретації радянських істориків // Український історик. – 1977. – Ч. 1-2 – С. 38.

РОЗДІЛ IV.

ДОСЛІДЖЕННЯ В СРСР ЕТНОГЕНЕЗУ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ТА ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1930-Х – ПОЧАТОК 1940-Х рр.)

Провідним напрямком історичних досліджень для академічних науково-дослідних закладів, після виходу партійно-державних документів 1934 – 1936 рр., визнавалося вивчення історії СРСР як історії народів СРСР¹. Це пояснювалося надзавданням, що ставило перед істориками партійне керівництво – обґрунтування історичної обумовленості виникнення багатонаціонального СРСР². З одного боку, це (зовні – інтернаціоналістське завдання) мало сприяти ідеологічному зміцненню („дружба народів”) союзної держави, а з іншого слугувати зовнішньо-експансіоністській пропаганді в сенсі обґрунтування можливого приєднання до СРСР нових союзних республік з числа навколишніх країн³

Концепція про Київську Русь як спільну державу або як спільний період історії східних слов'янських народів (або їх предків) створювала підстави для мотивації споконвічної спільності історичного процесу у східних слов'ян, а отже, це як найкраще відповідало доказовості обґрунтування історичної обумовленості виникнення багатонаціонального СРСР. Актуалізація і впровадження даної концепції не випадково співпали з актуалізацією та початком досліджень у галузі східнослов'янського етногенезу, оскільки однаковою мірою задовольняли справі вирішення вказаного вище політичного надзавдання. Втім, етногенетичні студії відродилися в СРСР наприкінці 1930-х рр., насамперед, як реакція на зовнішньополітичні виклики – пропаганду расових доктрин пангерманізму в нацистській інтерпретації. Для боротьби з даними доктринами якнайкраще підходила досить сумнівна в науковому сенсі, зате зовні ефектна, так звана глотогонічна теорія (що її розробив радянський академік-мовознавець М. Марр та його послідовники) з її акцентацією на автохтонності та соціальних

причинах утворення етносу. Вона лягла в основу методології етногенетичних досліджень, в контексті яких частково відбувався генезис концепції давньоруської народності.

У зв'язку з зовнішньою загрозою сталінське керівництво зробило ставку на відродження великодержавницької парадигми. Остання з необхідністю мусила базуватися на ідеології російського патріотизм-націоналізму. Ця ідеологія потребувала свого онтологічного зміцнення, що його мали надати студії з східнослов'янського етногенезу, під яким тоді здебільшого розумівся етногенез „руського” народу. Однак повне повернення до концепцій імперської історіографії „єдиного руського народу” (у складі білорусів, росіян та українців) суперечило інтернаціоналістичній складовій більшовицької ідеології та реаліям національної політики більшовиків. Тому дослідницька думка радянських істориків-етногенетиків розвивалася у напрямку визнання етнокультурної спільності східних слов'ян давньоруської доби в сенсі трактування її як – спільного предка українців, білорусів і росіян, що визнавалися окремими народами. В принципі, дана концепція, що почала формуватися в кінці 1930-х рр., не суперечила кінцевій меті більшовицької національної теорії – злиттю націй в майбутньому (в усякому разі, східнослов'янських). Це вірно підмітив відомий український емігрантський історик М. Чубатий, коли, пояснюючи політичні причини виникнення концепції давньоруської народності, зазначив, що радянські історики змушені були „придумати історично-політичну основу під творення єдиного советського народу”⁴.

Отже, генезис вчення про давньоруську етнопільноту мав безпосередній зв'язок, як з радянським концептом Київської Русі – спільного періоду історії східнослов'янських народів, так і з дослідженнями в галузі їх етногенезу.

4. 1. Започаткування етногенетичних досліджень в СРСР

4. 1. 1. Глотогонічна теорія М. Марра та етногенетика

З огляду на те, що головною методологічною основою етногенетичних досліджень, окрім положень класиків марксизму-ленінізму, до початку 1950-х рр. була глотогонічна теорія М. Марра,

то, насамперед, розглянемо її сутність, а також наслідки її впровадження для етногенетичних студій, в тому числі, для генезису концепції давньоруської народності.

Глотогонічна теорія М. Марра⁵, як і методологія історії М. Покровського, були суголосні інтернаціоналістичній складовій ідеології більшовизму, що мало важливе внутрішньо- й зовнішньополітичне значення.

Зародки марристського „нового вчення про мову” виникли ще до революції 1917 р., але остаточно теоретично оформилися у працях М. Марра 20-х рр. Принциповий постулат цього мовознавця-орієнталіста полягав у тому, що мовний генезис проходив не стільки по лінії лінгвістичного древа, як на тому наполягала класична індоєвропеїстика, скільки, навпаки, шляхом змішання і „схрещення” мов. Цей постулат створював основне підґрунтя глотогонічної теорії. Його розвиток призводив до наступних тверджень. По-перше, всі сучасні мови, а разом з ними і їх носії – змішаного характеру, тобто утворились у свій час внаслідок тісної взаємодії різноманітних груп населення. По-друге, всі народи утворилися автохтонним шляхом, тобто їх генезис проходив на місці й безперервно, від стадії до стадії, шляхом інтеграції сусідніх груп, що дозволяло відводити міграціям лиш другорядну роль у еволюції, а то й зовсім їх заперечувати. По-третє, мова, культура, раса, релігія тощо – історичні категорії, які можуть змінюватися в часі, отже, між ними не було скільки-небудь жорстких кореляцій. По-четверте, культури і мови, у тому числі й давні, були не просто змішані, а ще й класові по своїй суті⁶

Класовий принцип побудови будь-якої культури набув у М. Марра універсального всеохоплюючого значення. Етнічність же виступала в концепції М. Марра чимось дотичним і ефемерним. Він стверджував, що власне генетично етнічних культур не існує, а є „культура людства певних стадій розвитку”, яка єдина по походженню. Всі ж її різновиди – похідні від єдиного процесу творчості на різних ступенях його розвитку. Хоча культурні різновидності існують, але вони „не містично-національні, а реально-класові”⁷ Тож, вивчати потрібно було не специфічні лінії розвитку окремих унікальних чи особливих культур, а універсальні стадії культурного розвитку; не окремі

„мовні сім'ї”, а „мовні системи”. З такої точки зору, не існувало ні „прабатьківщин”, ні „прамов”, а відбувався лише перманентний процес безкінечних змін⁸. Це цілком відповідало основній ідеї школи М. Покровського про те, що потрібно вивчати передусім етапи суспільного розвитку, спільні для історії всіх народів, незалежно від відмінностей між ними⁹.

Зазначені зміни, згідно з міркуваннями М. Марра, відбувалися завдяки соціально-економічним зрушенням. Так, на його думку, прадавні мови, які він назвав яфетичними, перероджувалися в індоєвропейські у результаті відкриття і розповсюдження металургії¹⁰. Взагалі, яфетичні мови – це не особлива етнічна або генетична мовна сім'я, а особливий етап, особлива стадія у розвитку всіх мов, що відповідає певному ступеню соціально-економічного розвитку. Індоевропейські, тюркські, фінно-угорські та інші мови виникли з яфетичних мов при переході на нову глотогонічну стадію як наслідок створення нових господарсько-суспільних умов. Нові етноси з якісно новими культурами і мовами стрибкоподібно виникали також як результат схрещень різних етносів та їхніх мов¹¹. Національність М. Марр проголошував „перехідним ступенем розвитку людства”, тим самим, заперечуючи етнос як вічну категорію¹². У той же час він вважав, що людству з ранніх пір властива класова структура саме через постійне групове змішання.

Всі ці ідеї як найкраще відповідали ідеології більшовицького інтернаціоналізму. Такі світоглядні доктрини у кінцевому рахунку ставили за мету „злиття націй”. Тому, як зазначав вже у 1937 р. більшовицький лідер УРСР – С. Косіор, необхідно підтримувати розквіт таких національних культур, „які б несли б у собі постійну тенденцію зближення й єдності національного й інтернаціонального”¹³. Не дивно, що вчення М. Марра отримало статус „єдиновірної революційної марксистської теорії” в мовознавстві¹⁴.

„Нове вчення про мову” знайшло підтримку серед гуманітаріїв-нелінгвістів, у тому числі, таких офіційних авторитетів, як М. Покровський і А. Деборін. Особливо популярною теорія М. Марра була серед істориків, археологів та етнографів¹⁵. Вони, як свідчить

В. Алпатов, приймали на віру основні положення „нового вчення”, що їм здавалися продуктивними для вирішення їх власних проблем. Зокрема, їм здавалося, що теорія М. Марра надає можливість „для проникнення до глибин доісторії”¹⁶. Провідні молоді археологи того часу – М. Артамонов, П. Третьяков, Б. Рибаків та ін. – щиро вважали вчення М. Марра за передове і таким, що сприятиме вирішити проблеми походження народів. Навіть Б. Греков визнавав продуктивними деякі положення марризму, які допомагали досліджувати „доісторичні” періоди. Наприклад, він у 1937 р. відносив до досягнень радянської історичної науки те, що завдяки теорії М. Марра, вона відкинула початок історії східнослов’янських народів з доби Київської держави до більш давніших часів. Б. Греков зазначав, що „М. Я. Марр примусив нас поглянути далеко назад – на скіфів, кіммерійців і ще далі, показав нам, що тут маємо шукати коріння слов’янства та інших європейських народів. М. Я. Марр доісторію перетворив у історію”¹⁷. У праці „Нариси з історії феодалізму в Росії” Б. Греков навіть застосовує вирази з глотогонічного вчення. Так, історик вказує, що культура київського, новгородського, ростово-суздальського суспільства IX – X ст. є продуктом, окрім всього, „різноманітних, етнічних безперервних елементів, які схрещуються”¹⁸.

Належить зазначити, що поява яфетидології була скептично сприйнята в академічних колах України. З боку українських науковців висловлювалося чимало критичних зауважень з приводу багатьох положень теорії М. Марра¹⁹. У характеристиці для службового користування на знаного українського мовознавця, завідувача відділу історії української мови Інституту мовознавства АН УРСР М. Грунського наголошувалося: „мав в минулому в своїх творах націоналістичні помилки та неприхильне ставлення до нового вчення про мову”²⁰. Відомий український етнолог К. Копержинський навіть опублікував статтю – „методологічну студію про яфетичну теорію в її відносинах до етнології”²¹, – де поставив під сумнів наукову вартість яфетичної теорії взагалі та корисність її для української етнології зокрема²². Вказана теорія обговорювалася на одному із засідань Відділу примітивної культури

і народної творчості Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН, що її очолював М. Грушевський. На цьому засіданні, яке відбулося 15 травня 1929 р., з критикою теорії М. Марра виступили К. Копержинський, М. Грушевський, К. Штеппа та ін.²³ Негативно щодо теорії М. Марра поставилися українські історики в діаспорі²⁴

З середини 1920-х рр. М. Марр наполегливо виступає за міждисциплінарні дослідження, що мають об'єднати зусилля лінгвістів, археологів та інших гуманітаріїв. Нова комплексна наука отримала назву „яфетидології” Самий по собі задум міждисциплінарних студій підтримували такі провідні вчені, як О. Пресняков, Ю. Готьє²⁵ та ін. Наприклад, О. Пресняков, згідно з твердженням М. Свердлова, – „один з перших російських вчених, хто комплексно використовував матеріали письмових, археологічних та лінгвістичних джерел при вивченні історії Давньої Русі”²⁶. Однак з кінця 1920-х рр. в археології та етнології, як і в інших суспільних науках, став посилено насаджуватися „вulgаризований” марксизм. Тому поєднання мовознавства, де почала безроздільно панувати теорія М. Марра, з археологією та етнологією, врешті привело до знищення всіх напрямків, що суперечили яфетидології, і навіть до тимчасової ліквідації археології та етнології як самостійних дисциплін і заміні їх „історією матеріальної культури”²⁷. Наприклад, на початку 1930-х рр. були засуджені як „буржуазні” і „фашистські” ті напрямки в археології, які сповідували ідеї школи „культурних кіл”, етногенетичні міркування „міграціоністської” теорії, ідеї про зв'язок культури, раси та мови тощо²⁸. Яфетидологія відкидала методологічні підходи в археології, що ототожнювали конкретні археологічні культури з певними етнічними групами²⁹. Етнографічні ж студії цього періоду практично були призупинені³⁰

Найбільш активним adeptом яфетидології був С. Биковський, який рахувався науковим співробітником, створеної М. Марром ДАІМК. Цей науковець, не маючи спеціальної археологічної та етнологічної освіти, намагався поєднувати вказівки Й. Сталіна з ідеями М. Покровського й М. Марра. Слідом за останнім, С. Биковський обстоював важливу в політичній площині ідею єдиного походження всіх народів від одних і тих же давніх предків.

Процес становлення народів, який отримав у ті роки назву „етногонії”, уявлявся йому у вигляді безкінечних схрещень різнокультурних груп при перебігу соціально-економічної еволюції, представленої повсюди одними і тими ж стадіями. Від стадії до стадії розміри заново створених груп під час міжкультурної інтеграції все зростали. Схематично С. Биковський зображував цей процес у вигляді переходу від невеликих господарських „тотемних” груп до родових груп, потім до племен, потім до народів і, на кінець, після світової соціалістичної революції – до світового комуністичного суспільства, яке об’єднує все людство³¹. Зокрема, він ставив питання про „тотемний період історії предків російської народності і предків східних слов’ян взагалі”³². Серед таких „яфетичних” предків (а їх, згідно з положеннями теорії М. Марра, мало бути багато) східних слов’ян науковець називає кіммерійців. С. Биковський створював нову схему, що її „підказувала” яфетична теорія, – етногонії або „початку руського східнослов’янського історичного процесу”. Цю схему-алгоритм, власне, можна було застосувати до етногонії будь-якої іншої народності чи групи народів³³.

Підсумовуючи результати особистої праці, С. Биковський робив важливий висновок, що мав політичне звучання й значення. Він стверджував ось який постулат: „єдина соціологічна схема історичного процесу різних суспільств світу обґрунтовує обов’язковість пролетарської революції і диктатури пролетаріату на Заході і в усьому світі, ліквідовуючи думку про якусь самобутність і виключність революції в нашій країні”³⁴. Одночасно ця схема претендувала на історичне обґрунтування створення Радянського Союзу і приєднання до нього все нових і нових спільнот³⁵. Отже, схема С. Биковського, яка була розвитком теорії М. Марра, відповідала ідеології інтернаціоналізму та світової революції.

С. Биковський закликав до відмови від „націоналістичної історії” й „расової археології”, розуміючи під ними спроби виявлення будь-яких особливих шляхів розвитку окремих народів. Лезо цієї критики було направлене проти розповсюджених у ті роки на Заході, передусім у Німеччині, міграціоністських теорій, що висували механістичне переселення народів на перший план в якості

універсальних пояснень культурних змін³⁶. Відкидаючи міграціоністські концепції як принципово хибні у своїй методологічній основі, радянські науковці відзначали їх зв'язок з расизмом, мілітаризмом і прагненням до територіальної експансії³⁷. Показовою працею, що спиралася на теорію М. Марра, стало дослідження Є. Кричевського, який спробував на противагу міграціоністській концепції німецького археолога Г. Коссіні показати наступне: розвиток давніх людських колективів йшов автохтонним шляхом як у районі Південного Рейну, так і у Дунайсько-Дніпровському регіоні. Істотні ж зміни у культурі відбувалися внаслідок соціально-економічних причин, а не яких-небудь міграцій чи впливів ззовні³⁸.

Саме глотогонічна теорія М. Марра з її акцентуацією на автохтонному розвитку була протиставлена міграціоністським концепціям. Спираючись на розробки цього академіка і одночасно розвиваючи їх, С. Биковський стверджував власний ідеологічний постулат: яфетична теорія кладе кінець екстраполяції сучасної політико-етнографічної ситуації на давнину, де не було ні „пранародів”, ні „прабатьківщин”; стало неможливим зводити наукові побудови, що ґрунтуються на ідеях „великодержавництва” або „місцевого націоналізму”³⁹. Згідно з „новим вченням”, у давнину також не було „етносів”, „племен”, „прамов”⁴⁰, а були в наявності невеликі групи, які постійно вступали одна з одною у господарсько-суспільні взаємини, і тому піддавалися безкінечним змінам як по складу, так і по мові й культурі⁴¹. А от те, що називають племенем, на думку самого М. Марра, не є певною біологічною спільнотою з якими-небудь природженими особливостями, а завжди являється похідним від змішання декількох різних груп⁴². Аналогічним чином, різні мовні сім'ї – не расово різноманітні утворення, а „сім'ї господарсько-суспільних мовних типів, що народжуються, виникаючих в процесі складання і розвитку спільного господарства і зв'язаного з ним сходження, схрещення різних племінних мов”⁴³. Якщо ж етнічні утворення видозмінюються в часі, то не має сенсу шукати коріння сучасних народів у скільки-небудь глибокій давнині й ототожнювати давні археологічні культури з лінгвістичними

спільнотами, які утворилися пізніше, – наприклад, фат'яннівську культуру з арійцями⁴⁴. На думку М. Марра, не варто ототожнювати етнос чи мовну спільність з якою-небудь етнічною культурою взагалі⁴⁵. Унікальності етнічних культур не існує⁴⁶.

Отже, сутність глотогонічної теорії зводилася до того, що одні й ті ж самі мови можуть виникати в одних й тих самих умовах соціально-економічного характеру⁴⁷. Походження будь-якої етнічної культури пов'язано з певними соціально-економічними стадіями розвитку культури в цілому⁴⁸. Очевидно, що така схема мало відповідала справжньому науковому підходу при вирішенні питань етногенезу конкретних народів, тобто пошуку специфічних шляхів становлення окремих народів. Більше того, панування яфетидології у гуманітарній науці, що стало можливим в умовах тоталітарного ладу, призвело до фактичної заборони етногенетичних досліджень як таких. Як зазначає В. Шнірельман, будь-який гуманітарій, який займався проблемами походження народів, міг бути звинувачений у великодержавному шовінізмі, місцевому націоналізмі або фашизмі⁴⁹. Так, наприклад, ототожнення скіфів з сучасними мовними групами, передусім – слов'янами, підпадало під звинувачення у „великоруському шовінізмі”⁵⁰. Щоправда вже у 1933 р., науковий співробітник ДАІМК, відомий радянський вчений, на той час послідовник М. Марра, В. Равдонікас обережно підняв питання про необхідність вивчення й етнічних моментів у історико-культурному процесі в давнину, зокрема при дослідженні розселення давньоруських племен. До того ж, цей археолог наполягав на необхідності застосування комплексного підходу при вивченні історії суспільства взагалі й етнічної проблематики, зокрема. Окрім лінгвістичних методів, він визнавав обов'язковість археологічних і етнографічних методів⁵¹. Напевно, саме цей свій виступ на пленумі ДАІМК, В. Равдонікас пізніше зараховував на свою користь, коли на початку 1950-х рр., під час антимаррівської кампанії вчений в числі інших зазнав критики, але виправдовувався тим, що він вже давно відійшов від поглядів М. Марра⁵².

Смерть у 1934 р. М. Марра співпала з початком кардинальних змін на „історичному фронті” Окрім колег і послідовників М. Покровського зазнали репресій і марристи. Наприклад, були

заарештовані, а згодом розстріляні, такі активні провідники ідей М. Марра, як С. Биковський і В. Аптекарь. Обидва, як зазначає В. Шнірельман, зіграли неабияку роль при нищенні старих археологічних і етнологічних шкіл та в утвердженні у галузі історії матеріальної культури „марризму” під виглядом „марксизму”⁵³. Однак „нове вчення про мову” визнавалося марксистським аж до 1950 р., коли його піддав критиці сам Й. Сталін⁵⁴. Продовжували існувати створені М. Марром ДАІМК (з червня 1937 р. – ІМК – Інститут історії матеріальної культури⁵⁵) і Інститут мови та мислення (скорочено – ІММ) ім. М. Я. Марра. Останній інститут до 1950 р. очолював послідовник М. Марра академік І. Мещанінов.

В археології та етнографії прихильники ідей М. Марра й на далі не полишали спроб задіювати марристську методологію, зокрема для рішення етногенетичних проблем⁵⁶. У контексті такого взаємозв’язку передусім варто наголосити: теорія М. Марра легалізувала на ґрунті радянської науки відомі положення науковців минулих століть про мову як головну ознаку етносу. Підкреслення М. Марром спільності процесу етногенезу та розвитку мови найбільше проявилось у виданому 1935 р. черговому томі його вибраних праць, що отримав назву „Етно- і глотогонія Східної Європи”⁵⁷. Тому, як слушно відмічають сучасні російські історики-славісти О. Аксьонова та М. Васильєв, процеси глотогенезу і етногенезу в радянській науці 1930-х (і навіть пізніше) майже ототожнювалися, а етнос розумівся насамперед як сукупність людей, які розмовляють однією мовою⁵⁸. Звідси проблема, для прикладу, слов’янського етногенезу зводилася, фактично, до таких питань: коли, і де виникла слов’янська мова. Відповідно, „останнє слово” у вирішенні проблеми слов’янського етногенезу належало лінгвістиці. Ось чому настільки великого значення мовному фактору як головної ознаки існування давньоруської народності та народності взагалі, приділяв один із фундаторів цієї теорії – В. Мавродін⁵⁹. Вагоме місце питанням формування мови у взаємозв’язку з формуванням народності, зокрема, білоруської відводив також і В. Пічета⁶⁰. Він констатував ось який взаємозв’язок: „формування мови є показником формування і народу”⁶¹ або –

„мова й наріччя суть символи народності”⁶². Серед українських істориків, які в 1930-ті – 1940-і рр. брали участь у дослідженнях східнослов'янського етногенезу й визнавали мову як головну ознаку етносу, потрібно назвати вже згаданого К. Гуслистого. Ще до німецько-радянської війни за його особливим авторством вийшло два наукових нариси (II-й та III-й) із серії „Нарисів з історії України” (нагадаємо, що перший нарис цієї серії – „Київська Русь та феодальні князівства” – було укладено зазначеним науковцем разом із Ф. Ястребовим). У них К. Гуслистий побіжно констатує факт завершення у XVI ст. формування української народності й початок перетворення її в націю⁶³. У нарисі „Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XI ст. по 1569 р.)” він зазначає: „в зв'язку з тенденцією закріпити народну мову в літературі ... завершується утворення української народності”⁶⁴. Також і в наступному нарисі „Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI – 30-ті рр. XVII ст.” К. Гуслистий вказує як на одну з головних ознак початку процесу формування української народності у націю – „... концентрування діалектів української народної мови в національну мову”⁶⁵. Не зайвим буде нагадати, що для українських філологів, які виступали під час етногенетичної дискусії 1930 – 1931 рр. проти позиції М. Кордуби головним (і, фактично, самодостатнім) критерієм, який вирізняє народність, була мова.

Радянська наука другої половини 1930-х рр. визнала „величезні заслуги” М. Марра перед археологією та етнографією⁶⁶. Тому подальша робота у цих галузях подавалася як продовження справи М. Марра, хоча в конкретних дослідженнях чим раз більше відбувався відхід від теорії академіка-лінгвіста⁶⁷. Насамперед, було піддано різкій критиці положення марристів-епігонів, згідно з якими, відкидалося існування етнічної своєрідності або ж навіть етнічності взагалі⁶⁸. Це визнавалося як вульгаризація поглядів М. Марра на проблеми етногенезу⁶⁹.

Проте, якщо вести мову про 1920-ті – першу половину 1930-х рр., то, реально, повноцінного дослідження етногенетичних

проблем не відбувалося. Саму глотогонічну теорію належить, скоріше, назвати вульгаризацією справжньої науки. Пізніше, у 1940-і рр., радянські вчені стверджували таке: до кінця 30-х рр. власне проблемами етногенезу ніхто не займався й була відсутня відповідна методика⁷⁰. Що ж стосується широкого спектру питань етногенезу слов'янства, то, як свідчив, наприклад, В. Пічета у 1943 р., на академічному рівні ця тематика вперше поставлена наприкінці 1930-х рр.⁷¹

Відхід від „нового вчення про мову” відбувався також і в лінгвістиці⁷², у тому числі, в галузі історії східнослов'янських мов⁷³. Попри наукову безперспективність теорії М. Марра, важливим фактором поступового відходу від неї були ідеологічні зміни в політиці тоталітарного режиму. Передусім, мається на увазі трансформація ідеологічних акцентів з інтернаціоналізму на російський патріотизм-націоналізм, яка відбувалася в СРСР з другої половини 1930-х рр. Отже, якщо встановлювати зв'язок між глотогонічною теорією та виникненням концепції давньоруської народності, то потрібно виокремлювати прямий вплив і опосередкований. Генезис концепції частково відбувався в контексті поновлених етногенетичних досліджень, які в цілому опиралися на теорію М. Марра. В цьому випадку вплив марризму буде опосередкованим. Прямий вплив простежується, в першу чергу, в ототожненні процесів етно- і глотогенезу, адже мовний маркер для фундаторів концепції (насамперед для В. Мавродіна) – це головна ознака народності: процес складання єдиної розмовної і літературної мови в середовищі східнослов'янських племен – це практично і є процес складання єдиної народності. Іншим компонентом прямого зв'язку концепції з теорією М. Марра є теоретичний опис механізму етногенезу східного слов'янства на шляху до певної етнічної цілості. Одним із головних аспектів цього механізму є автохтонний характер розвитку східних слов'ян.

Необхідно зазначити, що після засудження теорії М. Марра, в провину його вчення ставили відрив розгляду етногенезу слов'ян від індоевропейської спільності й загальнослов'янського етнічного масиву⁷⁴.

4. 1. 2. *Політико-ідеологічні чинники актуалізації досліджень з проблем слов'янського етногенезу*

У другій половині 1930-х рр. в академічній науці СРСР були поновлені, а точніше сказати, започатковані етногенетичні дослідження. Причому основна увага була зосереджена на питаннях походження слов'янства, а особливо його східної гілки. В науковій літературі причини та сутність цього явища вперше розглянуті лише на початку 1990-х рр. в двох статтях⁷⁵, які коротко було проаналізовано у I-му розділі даної монографії.

На думку авторів першої з цих наукових розвідок О. Аксьонової та М. Васильєва, головним політико-ідеологічним „імпульсом інтенсивної розробки проблем слов'янської етногонії” академічними інститутами стали відомі партійно-державні рішення середини 1930-х рр. з питань історичної науки і освіти⁷⁶. Ці вказівки дали поштовх для цілком наукового академічного проекту – створення багатотомної „Історії СРСР”. Робота над першими томами проекту викликала необхідність побудови цілісної концепції походження слов'ян і їх східної галузі. Втім, ще одним імпульсом з числа політико-ідеологічних став вихід „Короткого курсу історії ВКП(б)” у 1938 р., який спричинив перегляд, а іноді й постановку багатьох суто наукових проблем. У виступах провідних істориків на засіданнях в Інституті історії АН СРСР у лютому-березні 1939 р., а потім на березневій сесії ВІФ АН СРСР стверджувалася необхідність перегляду в світлі „Короткого курсу” питань етногенезу, як одних з найбільш актуальних⁷⁷

Згідно партійно-державних документів 1934 – 1936 рр.⁷⁸ необхідно було поглиблено розробляти історію народів СРСР. За цим стояло важливе політичне надзавдання – обґрунтування виникнення багатонаціонального СРСР. Є прямі свідчення про існування такого надзавдання. Так, у травні 1939 р. при обговоренні макету I-го тому багатотомної „Історії СРСР”, один із виступаючих прилюдно озвучив вказане надзавдання: „Одна з центральних ідей шеститомника (спочатку планувалося п'ять томів, потім – шість, а згодом число томів кожний рік збільшувалося – Н. Ю.) повинна відповісти на головне питання: як історія підготувала це гідне подиву

об'єднання народів у Радянському Союзі ”⁷⁹ В одному з інформаційних повідомлень про роботу Інституту історії АН СРСР над багатотомником підкреслюється, що в даній роботі „потрібно показати з марксистсько-ленінської точки зору історичний процес, який привів нашу країну до перемоги в ній пролетарської революції, до створення Союзу ... і побудови соціалізму”⁸⁰. Однією із складових цього історичного процесу були моменти, що охоплювали аспекти етногенезу, в тому числі, слов'янського на території майбутнього СРСР і, які, виходячи з гострої політичної актуальності, необхідно було висвітлити з марксистсько-ленінської точки зору з метою протидії „фашистській лженауці”⁸¹

Дійсно, однією з головних причин актуалізації і прискорення етногенетичних студій було посилення ідеологічної боротьби з фашистською Німеччиною, яка відкрито готувалася до агресії. Про роль цього політико-ідеологічного фактору названі науковці згадують чомусь досить побіжно⁸².

З приходом у 1933 р. нацистів до влади розгортається велика пропагандистська кампанія проти існування СРСР, що було негайно відмічено радянською пресою. У відповідь на цю кампанію за порадою наркома іноземних справ СРСР М. Литвинова 1935 р. політичним керівництвом СРСР була відкрита систематична контркампанія⁸³. У цій контрпропаганді акцент робився на протиставленні, за висловом Г. Костирченка, „парадигмі радянської миролюбності та інтернаціоналізму таких крайніх форм німецького націоналізму, як войовничий расизм і антисемітизм”⁸⁴. Ось чому, до речі, інтернаціоналістські гасла не сходили з політичної арени. Рівень боротьби вимагав теоретичної підтримки та конкретної історичної аргументації з боку радянських науковців, насамперед, – істориків та етногенетиків.

З огляду на ідеологію пангерманізму, у вересні 1936 р. сектор історії середніх віків новоствореного Інституту історії АН СРСР затвердив перспективний план наукових досліджень, серед яких намічались проекти з історії слов'янських народів⁸⁵. Боротьба з фашистськими фальсифікаціями історії слов'янства (насамперед – східного) стала найбільш актуальним завданням для радянських

істориків⁸⁶. До його вирішення ще в 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б) закликав Й. Сталін⁸⁷. Задля чого необхідно було показати вищий рівень соціально-культурного розвитку слов'янських племен і народів, порівняно з германськими, в давні періоди історії⁸⁸. Серед науковців, напевно, першим висловлював таку думку В. Равдонікас у 1933 р.⁸⁹ Між тим, подібно до етнологенетики, на початку 1930-х рр. переслідувань зазнала також і славістична галузь наукової гуманітаристики, традиційна складова якої – проблематика історії давніх слов'ян – була тісно пов'язана з тематикою слов'янського етнологенезу. В Росії славістів звинувачували у „реакційному панславізмі”, а в Україні, окрім того – у „буржуазному націоналізмі”⁹⁰. У 1934 р. був ліквідований Інститут слов'янознавства, який діяв під керівництвом академіка М. Державіна в Ленінграді⁹¹. Не допомогло й те, що зазначений академік був прихильником ідей М. Марра і навіть за характеристикою В. Алпатова, належав до числа „найдрімучіших марристів”⁹².

У листопаді 1937 р. директор Інституту академік Б. Греков у доповіді, присвяченій підсумкам досліджень з історії СРСР за 20 років (віголошена на засіданні ВСН АН СРСР), серед головних питань, які необхідно вирішувати історикам, одним із перших, називає проблему етнологенезу на теренах Східної Європи⁹³. Виходячи з контексту тогочасних реалій, очевидно, що академік мав на увазі, насамперед, актуальність досліджень у галузі етнологенезу східних слов'ян.

З кінця 1930-х рр. етнологенетичні пошукові проекти стають головним напрямком радянської науки⁹⁴. На це були залучені кращі сили радянських фахівців та були асигновані великі кошти⁹⁵. В нових політичних умовах саме питання „етногонії”, передусім слов'янської і східнослов'янської, стали в авангарді „історичного фронту” що, з свого боку, проголошувався „головним ідеологічним фронтом”⁹⁶. Питання етнологенезу стали вважатися одними з головних питань історичної науки⁹⁷. Вони посіли ключове місце у розробці давньої історії народів СРСР. Все це було викликано необхідністю протидії пангерманізму, і нацистським расовими доктринами.

Створення Президію АН СРСР Комісії з проблем етногенезу в 1938 р., передусім, було продиктовано названими вище причинами, бо, як вказувалося у рішенні Президії, етногенетичні дослідження мають велике значення в боротьбі „з спотвореннями в царині історії, особливо ж з фашистськими фальсифікаціями”⁹⁸. Також і на першій нараді з питань етногенезу (вересень 1938 р.) у виступі головуючого на зібранні професора О. Удальцова підкреслювалося, що дана проблематика актуальна у зв’язку з необхідністю „протидії фашистській, людиноненавистницькій, расистській теорії походження народів і племен”⁹⁹. А на сесії ВСН АН СРСР у жовтні того ж року О. Удальцов закликав присутніх протиставити „лженауці фашистської Німеччини” вчення про етногенез „з точки зору марксистсько-ленінської теорії”¹⁰⁰.

Дійсно, німецька експансіоністська пропаганда на теоретичному рівні підкріплювалася націоналістичними й расистськими доктринами пангерманізму в новій нацистській інтерпретації. Варто коротко розглянути історію та сутність цих доктрин.

Родоначальниками пангерманізму були німецькі філософи Й. Фіхте і Г. Гегель¹⁰¹. Зокрема Г. Гегелю належить думка про “нову германську еру”, відлік якої він починає з епохи великого переселення народів. Згідно з міркуваннями Г. Гегеля виходило, що всюди в Європі носіями державної ідеї, організації та історичного прогресу виступали лише представники германських народів. Їм філософ приписує вибраність та перевагу у духовності над іншими народами. На його думку, тільки в Німеччині та частково у Скандинавії збереглася “чиста німецька раса”. Г. Гегель у своїх творах надзвичайно зверхньо відзивається про слов’ян. Зрозуміло, що він поділяв головне положення істориків-норманістів про заснування скандинавами Давньоруської держави¹⁰². Зауважимо ось яку важливу обставину: крайні ж погляди частини норманістів якраз і використали для обґрунтування власної експансії проти східного слов’янства нацисти. Не випадково вже у 1930-ті рр. починається в радянській історичній науці боротьба з норманізмом¹⁰³. Можливо, поштовхом до неї став виступ М. Бухаріна на XVII з’їзді ВКП(б). У ньому М. Бухарін піддав критиці опус А. Гітлера „Майн кампф”,

зокрема саме те місце, де у фюрера йшлося про утворення давньоруської держави¹⁰⁴

Основною складовою частиною пангерманізму згодом став расизм. Його творцями ще в тому ж ХІХ ст. стали француз Ж. Гобіно та англієць Х. Чемберлен. Перший у своїй чотирьохтомній праці “Про нерівність людських рас” зробив виклад особистої теорії щодо ієрархічної градації, витвореної на штучному принципові удаваних переваг. Він вибудовує внутрішню ієрархію вже самої білої раси, на вершину якої поміщає німців. Останніх Ж. Гобіно оголосив “істинними арійцями і сіллю землі”¹⁰⁵ Х. Чемберлен, який вважається головним пророком німецького месіанства, в 1899 р. в двохтомному опусі “Основи ХІХ століття”, присвяченому ролі “арійської” раси в історії, зобразив германську расу єдиною пружиною історичного розвитку. Всі негерманські народи, за Х. Чемберленом, – неповноцінні¹⁰⁶

Доктрини пангерманізму та расизму ХІХ – початку ХХ ст. розвинули ідеологи нацизму. Ці теорії потрібні були гітлерівцям для обґрунтування власної експансії на Схід (“Drang nach Osten”) з метою завоювання “життєвого простору” для “вибраної арійської раси”. Всі ж інші народи, у першу чергу слов’ян, вони вважали за недолюдків – напівтварин¹⁰⁷, яких можна й потрібно знищувати.

Радянські академічні інститути ще від початку приходу нацистів до влади планували в своїй науково-дослідній роботі завдання боротьби з расовими доктринами. Так, наприклад, при Інституті антропології і етнографії АН СРСР у березні 1935 р. було створено спеціальну дослідну групу расової теорії і її критики, а її керівником призначено провідного марриста С. Биковського¹⁰⁸ Здогадно, що цією роботою мав займатися і колектив Науково-дослідного інституту національностей в Москві, який мав подвійне підпорядкування – Президії АН СРСР та ЦВК СРСР. До речі, ідея створення такої науково-дослідної установи висловлювалася вже у 1933 р. А 17 березня 1934 р. Постановою Президії ЦВК СРСР і Президії Ради національностей від 16 травня 1935 р. було закладено основні організаційні підвалини функціонування Інституту¹⁰⁹. Проте, про діяльність цього інституту практично нічого не відомо. До того

ж, уже 1936 р. він був ліквідований¹¹⁰. Щодо ДАІМК, то боротьба проти расових та інших націоналістичних теорій в археології та етнології займала важливе місце в її науковій діяльності ще у першій половині 1930-х рр.¹¹¹. Цим також займалися і науковці її українського філіалу, зокрема, В. Петров¹¹².

Але завдання проводити більш активну боротьбу з фашистськими фальсифікаціями історії було поставлено перед академічною історичною наукою вже після засудження школи М. Покровського та початку радянської контрпропагандистської кампанії проти нацистів.

Так, сучасна російська дослідниця А. Шарова робить посилений акцент на тому, що провідному офіційному закладові, яким був Інститут історії АН СРСР, „...потрібно було працювати над темами «оборонного значення», «ідейної оборони» країни, тому що до нападу на неї готувалися Німеччина, Японія...»¹¹³. Одночасно автор статті наводить вельми промовистий факт, підтверджений архівним матеріалом. Скажімо, якщо для секторів давньої історії та середніх віків на 1937 р. надавалося цілком конкретне директивне завдання державної ваги – „розвінчати фашистські концепції історії”, то для других структурних підрозділів Інституту дирекція вимушена була констатувати з жалем, що всі інші працюючі „повинні нащупати це державне замовлення. Але вони цього ще не зробили. Все йде невпопад”¹¹⁴. Отже, на 1937 р. існувало, можна вважати, єдине генеральне державне замовлення – всебічно протидіяти і розвінчувати фашистські інтерпретації історичного процесу. Всі інші – або ж були його складовими, або ж ледь вгадувалися через свою невизначеність та розмитість.

Як зазначав О. Удальцов на першій нараді з питань етногенезу, радянська історична наука має у своєму розпорядженні „нове вчення про мову М. Я. Марра, що є незамінним знаряддям у боротьбі з фашистським мракобіссям”¹¹⁵. Проте ця боротьба не могла бути ефективною, хоча би з огляду на те, що марристи відкидали етнічність як таку¹¹⁶. Для того, щоб успішно протистояти шовіністичній ідеології „великого німецького народу” одних інтернаціоналістичних гасел у класовому оформленні було замало. Необхідно

було поєднати інтернаціоналістично-класову ідеологію з мобілізацією етнічного чинника. Очевидно, що мав бути мобілізований слов'янський етнічний фактор й, насамперед, російський. Тому активна протидія радянських істориків ідеології пангерманізму і нацизму стала можливою саме після засудження партійно-державним керівництвом СРСР історичних поглядів школи М. Покровського і директивного відновлення російського патріотизм-націоналізму, що сталося впродовж 1936-1937 рр. Для підняття патріотизму російської нації необхідно було відновити ідеологію „великого російського народу”, але надати їй при цьому класового забарвлення. Відновленню вказаної ідеології стояло на заваді багаторічне панування в СРСР антиросійської пропаганди, що підривало російську національну самосвідомість та патріотизм. Цю пропаганду найбільше підсилювали саме історичні праці М. Покровського і його adeptів-послідовників. Засудження школи М. Покровського поклало цьому край.

У 1936 р. завдання більш активно протидіяти ідеології пангерманізму і нацизму було поставлено перед колективом ІФС ДАІМК¹¹⁷, а в 1937 р. перед новоствореним Інститутом історії АН СРСР¹¹⁸ Колектив останнього того ж року приступив до написання відповідного збірника наукових статей¹¹⁹ Збірник вийшов у 1939 р.¹²⁰

Відновлення слов'янознавчих студій наприкінці 1930-х рр., зокрема, в історичній галузі, було пов'язано з тією ж політичною актуалізацією, що і відновлення етногенетичних досліджень¹²¹. До того ж, давня історія слов'янства розглядалася у безпосередньому зв'язку з питаннями етногенезу народів Європи. Як зазначає сучасна російська дослідниця М. Досталь, радянське керівництво напередодні II-ї світової війни у зв'язку з загрозою зіткнення з фашистською Німеччиною „було вимушено повернутися обличчям до слов'янської проблеми та слов'янознавства”¹²². У 1938 – 1939 рр. в Москві створено два історико-славістичних центри – сектор слов'янознавства в Інституті історії та кафедра південно-західних слов'ян при історичному факультеті МДУ¹²³ Так, створення сектору слов'янознавства обумовлювалося „великим значенням заплано-

ваної роботи для викриття лженаукових концепцій зі слов'язнознавства німецького та італійського фашизмів¹²⁴ – як вказано у рішенні Президії АН СРСР.

Обидва названі центри очолив член-кореспондент АН СРСР В. Пічета. Одночасно осередки в своїй діяльності, зорієнтованій на боротьбу з ідеями пангерманізму, неминуче в тогочасній передвоєнній обстановці сприяли відродженню ідеології панславізму, яку сучасний російський вчений А. Дубровський ототожнює з ідеологією слов'янської єдності¹²⁵. Втім, у своєму дослідженні названий історик показує: термін „панславізм” партійними ідеологами та радянськими істориками вживався лише в негативному контексті, але, по-суті, відродження зазначеної світоглядної доктрини почалося ще перед війною з фашистською Німеччиною¹²⁶. Прикметно, що провідні радянські славісти М. Державін і В. Пічета, причетні до процесу генезису концепції давньоруської народності, сповідували ідеологію панславізму. Для прикладу, „старий панславіст”, за виразом А. Дубровського, М. Державін – ще до революції пропагував цю ідеологію на сторінках „Слов'янських вістей” (російською мовою – „Славянских известий”)¹²⁷. В. Пічета від початку своєї наукової діяльності займався питаннями історії панславізму, а його перша друкована праця була присвячена діяльності Ю. Крижанича як першого провозвісника ідей панславізму¹²⁸. Ідеї слов'янської єдності під проводом Росії ніколи не полишали В. Пічету, як аргументовано доводить знавець його життя і творчості А. Горяїнов¹²⁹. Ю. Готьє взагалі називав В. Пічету „порохом, начиненим панславістом”¹³⁰.

Найбільше елементи ідеології поміркованого панславізму (яку точніше слід називати ідеологією всеслов'янської єдності і солідарності) проявилися вже під час німецько-радянської війни та в перші повоєнні роки¹³¹. Вважаємо, що дана світоглядна доктрина частково справила вплив на формування ідеологічного підґрунтя концепції давньоруської народності. Відповідний вплив простежується у науковій творчості В. Пічети, М. Державіна, В. Мавродіна та ін.

Таким чином, актуалізація етногенетичних досліджень у СРСР поєднала в собі засади інтернаціоналізму та російського патріотизму-

націоналізму. Ця актуалізація була викликана, насамперед, позанауковими причинами – тісним переплетінням внутрішніх і зовнішніх політико-ідеологічних чинників.

4. 1. 3. *Започаткування наукових досліджень у галузі слов'янського та східнослов'янського етногенезу та проблема координації зусиль в цій галузі академічних інститутів СРСР*

Науковим імпульсом для впровадження розробки проблем слов'янської етногонії академічними інститутами стала робота над багатотомною „Історією СРСР”, що спричинила необхідність створення цілісної концепції походження слов'ян і їх східної галузі¹³². Про це, зокрема, свідчили в 1940 р. радянські історики-славісти та етногенетики¹³³. Дослідження питань етногенезу слов'ян, насамперед, – східних, з кінця 1930-х рр. зайняли міцні позиції в планах Інституту історії АН СРСР¹³⁴ та ІМК¹³⁵

З ініціативою створення моделі найдавнішої історії народів СРСР, як вважають автори передмови до багатотомного видання „Нариси історії СРСР”, виступив академік Ю. Готьє, який розробив загальний план видання¹³⁶. Сучасний етнолог В. Шнірельман вважає, що названий вчений навіть зініціював створення більш хронологічно ширшого проекту – багатотомної „Історії СРСР” з найдавніших часів до сьогодення¹³⁷. Проте інші науковці ставлять під сумнів, що Ю. Готьє взагалі що-небудь зініціював в обох випадках¹³⁸. Утім, безперечним є те, що ще у 1920-ті рр. Ю. Готьє визначив той напрямок спільних пошукових проектів суміжних галузей, який був реалізований під час роботи академічних інститутів над першими томами фундаментальної „Історії СРСР”, яка готувалася з кінця 1930-х рр.¹³⁹ Мається на увазі залучення академічною наукою до системного комплексного вивчення так званого доісторичного періоду історії СРСР (у Ю. Готьє – Росії) через поєднання зусиль археологів та істориків. Скажімо, вдалося реалізувати побажання Ю. Готьє стосовно поєднання слов'яно-руської археології й історичної галузі в питанні спільного походження слов'ян і їх східної гілки (у Ю. Готьє – „руського народу”)¹⁴⁰. Зауважимо, що як свідчив у 1939 р. сам вчений, він одним з перших

поставив питання про „слов'ян на руській платформі в Східній Європі”¹⁴¹. Ю. Готьє також демонстрував, що його гіпотеза про етногенез східних слов'ян у цілому була підтверджена на основі залучення і аналізу широкого масиву археологічних матеріалів П. Третьяковим¹⁴². Цей відомий „слов'яно-руський” археолог був головним автором концепції етногенезу східних слов'ян та очолював колектив науковців, що займався дослідженнями етногенезу слов'ян у зв'язку з роботою над I-м томом „Історії СРСР”

На початку 1937 р. було прийнято рішення Президії АН СРСР про складання схеми багатотомника „Історії СРСР”¹⁴³. Підготовча робота над даним проектом проходила в 1936 – 1937 рр. Спочатку розроблялася схема запланованого видання, підготовлена вже до кінця 1937 р.¹⁴⁴ Вона публікувалася в низці наукових журналів з метою ознайомлення й широкого її обговорення фахівцями¹⁴⁵. У підґрунтя схеми, окрім вказаних партійно-державних документів середини 30-х рр., були покладені постанова урядового журі з конкурсу на найкращий підручник з історії народів СРСР та сам підручник за редакцією А. Шестакова, що здобув перемогу¹⁴⁶. Перший том мав бути підготовлений колективом ПМК ім. М. Я. Марра, інші – колективом Інституту історії АН СРСР. Окрім двох названих інститутів у роботі брали участь Інститут сходознавства АН СРСР та деякі інші як колективні, так й індивідуальні виконавці.

У 1939 р. в ПМК був створений спеціальний колектив науковців, що займався розробкою проектів в царині етногенезу слов'ян у зв'язку з роботою над I-м томом¹⁴⁷. Керівником цього осереддя, як вже зазначалося, призначався П. Третьяков. Відповідно до схеми передбачалося у третьому розділі третьої частини I-го тому проаналізувати інформацію давніх письмових джерел стосовно ранньої історії слов'ян та антив, з'ясувати питання про автохтонність слов'ян у Східній Європі. У четвертому розділі планувалося розглянути відомості про народи середньої смуги та півночі Росії, дати характеристику побуту слов'ян, фінів та литовців згідно з пам'ятниками другої половини I тис. н. е., а в першому розділі II-го тому (його готував на той момент Інститут історії) – мало бути

проаналізовано питання про розселення слов'ян у Східній Європі¹⁴⁸. Важливість створення I-го тому підкреслювалася на засіданнях активу й загальних зборах ІІМК¹⁴⁹.

Всю роботу над багатотомником планувалося завершити, як тоді було прийнято, „по-стаханівськи” – за два роки¹⁵⁰! Справді, дана наукова лакуна з огляду на надзвичайну суспільно-політичну актуалізацію проблематики історії народів СРСР та пряме замовлення з боку сталінського керівництва, вимагала швидкого заповнення. Але специфічні реалії наукової роботи й життя внесли свої корективи. Як цілком правомірно, дещо пізніше, зауважував академік Б. Греков з приводу можливості вирішення питань етногенезу слов'ян, що – це такі „питання, над якими світова наука працює впродовж століть”¹⁵¹.

Окрім роботи над першими томами „Історії СРСР”, в ІІМК був створений колектив, який під керівництвом М. Вороніна наприкінці 1930-х рр. розпочав роботу по створенню I-го, а згодом і II-го томів „Історії культури Давньої Русі” як початкових томів задуманої багатотомної „Історії російської культури”. Цей проект в подальшому планувалося розширити за рахунок створення численних праць з історії культури окремих народів СРСР¹⁵².

Як вже було зауважено, мета видання полягала у показі високого рівня культури Давньої Русі¹⁵³. Акцентувалася увага на спільно-руському характері культури¹⁵⁴, а також намічалася висвітлити процес утворення давньоруської держави¹⁵⁵. У цьому виданні мали знайти своє відображення питання етногенезу східних слов'ян¹⁵⁶. Про це засвідчує, наприклад, полеміка навколо питання щодо етнічного походження „слов'яно-русів”, яка сталася при обговоренні макету в березні 1940 р.¹⁵⁷ Виникнення російського народу мало бути висвітлено у розділах та підрозділах II-го тому, присвячених розвитку мови, літератури, музиці тощо¹⁵⁸. Окремий підрозділ I-го тому мав бути відведений для викладення особливостей історії та розвитку давньоруської мови¹⁵⁹. Цей том був готовий до друку вже наприкінці 1939 р.¹⁶⁰, але вийшов майже через 10 років. Ще пізніше вийшов II-й том¹⁶¹. Серед авторів двохтомника були Б. Рибakov, П. Третьяков, М. Воронін, М. Каргер, В. Мавродін та ін.

Провідна участь ПМК у пошукових проектах в галузі етногенезу східного слов'янства свідчить про те, що саме археологи повинні були стати головними творцями нових концепцій східно-слов'янського етногенезу. І, дійсно, зазначена проблематика стала, за виразом В. Петрова, „майже виключною монополією” археологів¹⁶² Хоча вже в той час деякі науковці ставили під сумнів можливість за допомогою лише археологічних матеріалів вирішувати проблеми етногенезу¹⁶³ Втім, дослідження слов'яно-руських археологів з другої половини 1930-х рр. отримують пріоритетність. Головними темами для вивчення стають – походження і рання історія слов'ян, їхня прабатьківщина, розвиток їхньої культури, походження державності й, врешті, **формування східнослов'янської спільноти**¹⁶⁴. Практично всі ці питання, власне, були предметом наукових студій етногенетики. Вони перегукуються з темами пріоритетних досліджень, що їх було висунуто на першій нараді з питань етногенезу, яка відбулася 10 вересня 1938 р. в Інституті історії АН СРСР. Так, на зібранні, серед головних тем для студіювання висувалися наступні: питання про походження слов'ян та про походження руського („руського”) народу¹⁶⁵

Поруч з археологами (М. Артамонов, П. Третьяков, Б. Рибаків та ін.) у розробці етногенетичних питань активну участь брали вчені-історики (М. Державін, О. Удальцов, В. Пічета, В. Мавродін та ін.). Зауважимо, що О. Удальцова і В. Мавродіна, як це буде показано далі, належить віднести до числа головних фундаторів концепції давньоруської народності. Хоча теоретичні положення та фактичні аргументи в площині названої наукової конструкції були й у працях згаданих археологів. Власне, як і у Б. Грекова, В. Пічети, М. Державіна, та інших істориків.

Слаборозвинена радянська етнологія (радше етнографія), особливо після розгрому її на початку 1930-х рр., зробити свій внесок у справу вивчення походження та ранньої історії східного слов'янства була не спроможна, хоча в 1939 р. Інститутом етнографії АН СРСР (існує з 1937 р.¹⁶⁶) планувалося видати в одному із збірників дві студії (одну з них – в галузі фізичної антропології) з етногенетичної тематики, але, здається, з цього нічого не вийшло¹⁶⁷

Що стосується лінгвістики, представленої, насамперед, комплексним академічним інститутом – ІММ, створеним М. Марром, то ці гуманітарії, хоча й мали на озброєнні „передову” маррівську глотогонічну теорію, однак всіляко ухилялися від участі в етногенетичних дослідженнях¹⁶⁸. Пояснювалося це тим, що, згідно з рішенням Президії АН СРСР, ніби-то в ІММ було відсутнє „міцне керівне ядро лінгвістів – послідовників М. Марра”¹⁶⁹. Втім, у тій же ухвалі, називалася більш достовірна причина – „відсутність широкої перспективи для подальшої розробки нового вчення про мову”¹⁷⁰. Очевидно, що на рівні академічного керівництва опосередковано визнавалася безперспективність глотогонічної теорії.

Вирішення проблем етногенезу (в тому числі – слов’янського) вимагало багато часу через складність та майже повну нерозробленість питання¹⁷¹. Навіть у 1949 р. провідний радянський етнограф-теоретик С. Токар’єв констатує як реальний факт: етногенетична теорія у радянській науці страждає від значних прогалин, вона, можна вважати, не є розробленою¹⁷². Проте майже всі фахівці декларували наявність у радянській науці теоретичного підґрунтя для проведення повноцінних досліджень у галузі етногонії та глотогонії – теорії М. Марра¹⁷³, хоча її обмеженість стосовно реконструкції процесів етногенезу визнавалася авторитетними радянськими вченими ще у довоєнний період (тобто – напередодні німецько-радянської війни). Наприклад, у 1940 р у своєму виступі на березневій сесії ВІФ АН СРСР академік Ю. Готьє називав глотогонічну теорію уможливною навіть для лінгвістики¹⁷⁴.

Стосовно ж археологічної конкретики, то теорія М. Марра, приміром, аж ніяк не вирішувала проблеми інтерпретації археологічних культур, пам’яток чи артефактів в етнічному розумінні. До того ж, радянська археологічна наука (якщо вести мову про етногенетичні процеси на території Східної Європи) тільки приступила до повномасштабних археологічних розкопок і, природно, накопичення фактичного матеріалу було ще замалим для відповідних узагальнень. На першій нараді з питань етногенезу йшлося про те, що окрім Інституту історії та ІІМК, певна робота з

цих питань ведеться в Інституті етнографії і необхідно ще задіяти ІММ та Інститут антропології¹⁷⁵, але реально теоретичними та конкретними розробками етногенетичної проблематики займалися в основному археологи та історики. Постійні заяви наукового керівництва про необхідність комплексних міжгалузевих досліджень для вирішення питань етногенезу¹⁷⁶ довгий час так і залишалися лише побажаннями. Визнавалося, що студії мають бути саме комплексними, адже матеріали тільки однієї науки, взяті окремо, самі по собі, не дають вирішення зазначеної проблематики як на концептуальному, так і на конкретно-історичному рівні¹⁷⁷

Спроби об'єднати зусилля академічних установ з вирішення етногенетичних проблем простежуються по архівних джерелах з кінця 1930-х рр. Так, це завдання міститься в плані науково-дослідної роботи ВІФ АН СРСР на 1939 р., де йдеться про об'єднання зусиль Інституту історії, ІМК, Інституту етнографії і Московського антропологічного інституту. Було визнано також за доцільне включити питання етногенезу в п'ятирічний план¹⁷⁸. Очевидно, що, виходячи саме з міркувань необхідності комплексного вирішення етногенетичних питань та з метою координації зусиль науковців, й була організована Комісія з проблем етногенезу при ВІФ. Головним її завданням було координувати роботу, пов'язану з дослідженнями проблем слов'янського етногенезу¹⁷⁹

Точної дати стосовно прийняття постанови Президії АН СРСР про створення комісії не відклалося ні в тогочасній періодиці, ні в матеріалах архівів. У пізніших згадках з питання про час її створення навіть члени комісії або ті науковці, хто був задіяний в її діяльності, не спромоглися точно вказати, коли ж вона була створена¹⁸⁰. Цікаво, що подібна ж ситуація в інформаційному полі простежується і з її аналогом в АН УРСР¹⁸¹. Як припускають О. Аксьонова та М. Васильєв, союзна комісія була створена восени 1938 р. між вересневою нарадою з питань етногенезу в Інституті історії та жовтневою сесією ВСН¹⁸². Однак це припущення ніяк джерельно не обґрунтовано. У 1939 р. академік-секретар ВІФ А. Деборін на квітневій сесії, спеціально присвяченій питанням етногенезу, сповістив присутнім, як про щось нове, що при Відділенні утворена

зазначена комісія і запропонував зацікавленим фахівцям взяти участь в її роботі¹⁸³. Ця новина була занесена до протоколу засідання сесії ВІФ¹⁸⁴. А. Деборіним названо було лише одного діючого представника комісії – її голову О. Удальцова. З цього можна припустити таке: реально комісія ще не діяла, хоча формально вона була створена десь напередодні. М. Державін у листі до А. Деборіна вказує, що дана комісія створена постановою Президії АН СРСР від 14 – 15 квітня 1939 р.¹⁸⁵ Втім, в одному з пунктів протоколу засідання ВІФ від 26 березня 1939 р. сказано, що така комісія вже організована, але вимагає доповнення і розширення її складу¹⁸⁶. Отже, можна погодитися з О. Аксьоною та М. Васильєвим, що на березень 1939 р. комісія вже, безумовно, існувала¹⁸⁷, але представляла собою досить аморфну структуру. Врешті до її складу увійшли ось які авторитетні вчені: О. Удальцов¹⁸⁸ (голова), І. Орбелі, В. Струве, І. Мещанінов, М. Державін, М. Плісецький, С. Толстов, А. Мішулін¹⁸⁹. За пропозицією А. Деборіна засідання комісії могли проводитися як окремо, так і в рамках сесії ВІФ¹⁹⁰. Дійсно, окремі сесії саме цієї комісії кілька раз проводилися, як до війни (1941 р.), так і під час останньої, але, як правило, етногенетична проблематика обговорювалася також і на сесіях ВІФ.

Етногенетична проблематика виходила на перше місце при розробці історії окремих народів СРСР¹⁹¹. Проте комісії з питань походження відповідних народностей (скажімо, української і білоруської) були створені лише при АН УРСР і АН БРСР. Це, вочевидь, підкреслює те важливе значення, яке надавалося сталінським керівництвом ролі і місцю східнослов'янських республік (особливо – УРСР) в СРСР. За пропозицією В. Пічети, висловленою 1941 р., координувати роботу республіканських академічних комісій з питань походження, відповідно – української і білоруської народності, мав Інститут історії АН СРСР¹⁹².

Створення етногенетичної комісії в УРСР необхідно пов'язувати з тією хвилею великої уваги до українського питання, що виникла у зв'язку з приєднанням у 1939 – 1940 рр. Західної та Південно-західної України до складу УРСР. Нове радянське ставлення до спільного українсько-російського історичного минулого

вимагало висвітлення з нових позицій і проблем походження українського народу. Вивчаючи це питання, необхідно було артикулювати положення про єдність походження українського й російського народів – “єдинокровних братів”; синхронність, а також історичну закономірність їх формування адекватно до методології історичного матеріалізму. Так, згодом спостерігаються навіть прямі директивні вказівки з боку партійно-державного керівництва УРСР безпосередньо М. Петровському про те, як потрібно висвітлювати історію українського й російського народів. У зауваженнях О. Корнійчука, М. Литвина, М. Бажана з приводу підручника „Історія України” наголошувалося ось що: „формулювання «в наступні часи ці народи прагнули до об’єднання» краще замінити більш правильним «завжди відчували свою спорідненість і братерство»”¹⁹³.

Актуальність прояснення питання стосовно походження й формування української народності була важливою в умовах, коли щойно відбулося возз’єднання майже всіх етнічних українських земель. У зв’язку з цим необхідно було створити наукові засади і популяризувати питання, що висвітлювали спільність походження і єдність всіх частин українського народу, який об’єднався, нарешті, в єдиній “українській державі” У політичному сенсі це завдання обумовлювалося необхідністю добитися лояльності українського народу (щонайперше – „західників”), на засадах українського радянського патріотизму в умовах загострення міжнародної ситуації.

Отже, згодом в 1940 р.¹⁹⁴ було створено комісію АН УРСР для координації роботи інститутів ВСН АН УРСР з вивчення проблеми під назвою „Походження української народності і формування її в націю”¹⁹⁵ Про час створення, персональний склад і діяльність української комісії практично немає інформації. Пізніше С. Юшков лише згадував, що питання про походження українського народу „гаряче обговорювалося ще до війни”¹⁹⁶, а М. Петровський іронізував з приводу неефективності діяльності комісії: „Була створена комісія, очевидно, для того, щоби вирішити голосуванням, коли виникла українська народність, а результатів її роботи не видно”¹⁹⁷. Втім, все ж таки, відомо, що як представник від ІУ до складу зазначеної комісії входив С. Юшков¹⁹⁸

Проблематика „Походження української народності і формування її в націю” була включена в академічний п’ятирічний план (1941 – 1945 рр.) як міжінститутська комплексна науково-дослідна тема. Вона визнавалася як одна „з найбільш важливих в області історії України”¹⁹⁹. Вказана проблематика була виразно віднесена саме до компетенції історичної галузі. Однак, враховуючи ту обставину, що вирішення цього планового завдання визнавалося можливим лише „на основі вивчення історичних, археологічних, мовних, літературних і фольклорних стародавніх джерел”, то, окрім ІУ АН УРСР, дослідженням відповідних аспектів питання зобов’язані були зайнятися інші інститути ВСН АН УРСР (Інститут археології, Інститут мовознавства, Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка, Інститут українського фольклору)²⁰⁰. В зв’язку з цим, названим інститутам, було заплановано виконання семи науково-дослідних тем в обсязі зазначеної проблематики. Виконання трьох з них припадало на ІУ, а, інших – по одній на кожний з решти інститутів²⁰¹.

Виконавцями цього пріоритетного планового завдання від ІУ призначалися наукові співробітники відділу історії феодалізму: член-кореспондент АН УРСР С. Юшков²⁰² (керівник), М. Петровський та К. Гуслистий²⁰³. У плані для ІУ намічалось, зокрема, „вивчення спадщини класиків марксизму-ленінізму щодо визначення самого поняття народність”²⁰⁴. У цю інститутську тему, як невід’ємна складова частина, також включалися ще два компоненти „робота з періоду Київської Русі” та „висвітлення історіографії з питання походження народності”²⁰⁵. Друга тема („робота з періоду Київської Русі”) в переліку тем була конкретизована: „Держава і право в період Київської Русі”²⁰⁶. Керівником теми („Історія східних слов’ян Київської Русі”), в межах більш масштабної – „Походження української народності та формування її в націю” по Інституту археології призначався відомий український вчений – археолог, етнограф, історик, фольклорист тощо – В. Петров²⁰⁷. Втім, останній з названих сюжетів, вірогідно, корелювався з роботами „по вивченню слов’янських племен на Україні” (виконавці – В. Козловська і В. Довженко) та „дослідженню ранньофеодальних міст”

(виконавці – В. Гончаров, В. Довженко, І. Іванцов, П. Курінний, Я. Пастернак та І. Самойловський)²⁰⁸ Адаже в плані науково-дослідної роботи Інституту археології щойно перелічені напрямки виразно пов'язувалися з розробкою проблеми про походження української народності. У плані також стверджувалося, що всі ці теми мають значення й для розв'язання проблеми походження російського та білоруського народів²⁰⁹

Здогадно, що, по аналогії з С. Юшковим, керівник теми в Інституті археології В. Петров мусив також бути членом етногенетичної комісії при ВСН АН УРСР (спочатку як представник від Інституту археології, а згодом – від Інституту фольклору АН УРСР²¹⁰). Ще одним членом комісії повинен був бути академік А. Кримський, який в Інституті мовознавства розробляв тему „Походження української мови”²¹¹. Ця робота мала вийти в 1941 р. обсягом вісім друкованих аркушів²¹².

На 1941 р. ВСН АН УРСР планував провести дві конференції, що відповідали проблематиці походження східних слов'ян. Це – конференція на тему „Слов'яни і Київська Русь”, яка мала відбутися на базі Інституту археології в березні 1941 р. за участю науковців від ІУ та інших наукових установ і вузів, в тому числі – ІМК АН СРСР. А в травні-червні цього ж року планувався захід на базі вже ІУ при участі представників від інститутів ВСН АН УРСР та Інституту історії АН СРСР. Проблематика наукового зібрання відповідала тематичній заданості п'ятирічного міжінститутського комплексного планового завдання, тобто – „Походження української народності і формування її в націю”²¹³

Чи відбулися названі конференції – наразі не відомо. У передвоєнний час є достовірна інформація лише за один виступ на конференції („поширена сесія”) на теренах УРСР з актуальної тематики етногенезу східних слов'ян від тогочасних українських істориків. Це виступ на червневій сесії 1940 р. ВСН АН УРСР В. Петрова з доповіддю „Про походження антів”²¹⁴. Виступ слід розглядати в контексті тогочасних наукових зацікавлень вченого. І, справді, саме В. Петров впродовж 1930-х рр. та на початку 1940-х рр. займався питаннями етногенезу слов'ян і, власне, українського

народу²¹⁵ Принагідно додамо, що в неопублікованих роботах вченого 30-х рр. можна знайти елементи концепції давньоруської народності. Так, у доповіді (написана у першій половині 30-х рр.), присвяченій давньому періоду розвитку „руської” мови, В. Петров характеризує східне слов’янство часів Київської Русі як „**єдине етнографічне ціле**” і, наголошує, що східнослов’янські племена (в ту добу, коли вони розмовляли на спільноруській мові) були предками сучасних українців, білорусів і росіян²¹⁶ У своїх працях вчений вживав щодо східних слов’ян давнього періоду такі етнічні терміни як: „анти” в розумінні всіх східних слов’ян, „руські слов’яни”, „давньоруські племена”, „руси”, тощо²¹⁷. Зазначимо, що В. Петров у своїх наукових розробках передусім опирався на праці О. Шахматова і О. Преснякова. В методологічному відношенні він використовував вчення М. Марра та націоналістичні положення статті Й. Сталіна „Марксизм і національне питання”

На думку В. Пічети, „молоді українські історики” К. Гуслистий та Ф. Ястребов – укладачі нарису „Київська Русь і феодальні князівства”, а також і окремо К. Гуслистий в наступному випуску цієї серії – „Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XI ст. по 1569 р.)”²¹⁸ – обминули вирішення проблеми утворення українського народу²¹⁹. Подібним чином висловився також С. Юшков у рецензії на перший з цих нарисів²²⁰ У той же час, названий тандем українських науковців, делегувався від АН УРСР для роботи над багатотомником „Історії СРСР”²²¹ і, напевно, вони мусили б займатися (в усякому разі К. Гуслистий) проблемою походження української народності; тим паче, що К. Гуслистий був у складі групи ІУ з дослідження цього питання.

У Москві вказаним питанням займався професор А. Савич. Він навіть 1940 р. виступив з доповіддю „Про утворення української народності” на одній з сесій ВІФ²²². Інших помітних наслідків його роботи нам не відомо. В. Пічета у 1940 р. поряд з А. Савичем називав „нашим українознавцем” М. Рубінштейна і надіявся, що той виступить з питання походження українського народу²²³. Архівні джерела засвідчують, що у цей період М. Рубінштейн розробляв тему етногенезу українців для свого лекційного курсу в МІФЛІ. У цьому

взаємозв'язку показовими є програми, що зберігаються в особовому фонді вченого. Одна з них – це програма його лекційного курсу в МІФЛІ на 1940/41 навчальний рік, а друга – програма з історії України для університетів і педінститутів, що вийшла 1940 р. у Києві при сприянні видавництва АН УРСР, а складена науковими співробітниками Інституту історії України, які являлися одночасно і викладачами київських вузів – університету та педінституту. Програми співзвучні між собою по змісту²²⁴ У зв'язку з актуалізацією проблематики етногенезу слов'янських народів у київській програмі окремим пунктом у лекції за № 10 значиться – “Сформування російського, українського і білоруського народів”²²⁵ У М. Рубінштейна вказується лише питання формування українського народу (лекція за № 8)²²⁶ і це логічно, бо він читав спецкурс з історії України, а не з історії східнослов'янських народів. У плані лекцій за № 3-4 є пункт “Історія України і проблема етногенезу українського народу”²²⁷ Теми лекцій як М. Рубінштейна, так і його київських колег, доказово демонструють те, що актуальна проблематика східнослов'янського етногенезу відразу впроваджувалася до лекційних курсів вузів, тобто докладалися зусилля для негайної апробації у студентській аудиторії.

Принагідно, через причетність до наукової діяльності М. Рубінштейна, нагадаємо, що цей вчений був редактором і автором передмови до І-го тому „Лекцій з російської історії” О. Преснякова. Перші лекції обох редакцій університетського курсу цього російського історика, що міститься в згаданому томі, практично повністю присвячені етногенетичним питанням, в тому числі, проблематиці етногенезу східних слов'ян. Тому їх видання в 1938 р. було актуальним і у цьому сенсі. Саме з огляду на важливість даної тематики, було вирішено за необхідне перевидати як додаток до І-го тому “Лекцій...” О. Преснякова і його статтю „Завдання синтезу протоісторичних доль Східної Європи”. У передмові до І-го тому „Лекцій...” М. Рубінштейн приєднується до гострої критики О. Пресняковим “расистських націоналістичних теорій з проблем етногенезу слов'янських народів”²²⁸. Напевно, щоби підкреслити необхідність видання пресняковського курсу, М. Рубінштейн

перебільшено зазначає, що взагалі основна проблема курсу – проблема етногенезу²²⁹

Приблизно одночасно з українською комісією була створена комплексна комісія з питань походження білоруського народу в АН БРСР. Про це свідчив у січні 1941 р. В. Пічета²³⁰. Однак комісія себе ніяк не проявила, тому що у 1943 р. В. Пічета знову пропонував на одному із засідань чергової сесії Комісії з питань етногенезу при ВІФ створити однотипну комплексну комісію при Інституті етнографії АН СРСР, а директор цього інституту С. Толстов, приєднуючись до висловленої пропозиції, зауважував: якщо така комісія буде створена, то вона обов'язково повинна діяти у тісному контакті з АН БРСР²³¹. Складності зі створенням і, особливо, функціонуванням білоруської комісії, скоріше за все, були пов'язані з відсутністю відповідних наукових кадрів у БССР. Питаннями походження білорусів займалися гуманітарії поза межами Білорусії, зокрема, у Москві та Києві. Приміром, у столиці УРСР пробував досліджувати проблему походження білоруської народності згаданий вже В. Петров, про що свідчать його неопубліковані праці тих років. Одна з них спеціально присвячена даній проблемі, що видно навіть з назви – „Земля дреговичів та її найдавніша колонізація. До проблеми походження білоруської народності”²³².

Інший кваліфікований вчений, що ще з перших років радянської влади комплексно студював питання, пов'язані з походженням та етнічною історією білорусів, – академік АН БССР В. Пічета; з другої половини 1930-х рр. після заслання жив і працював у Москві²³³. 20 січня 1939 р. він отримав звання член-кореспондента АН СРСР²³⁴. Наприкінці 30-х рр. В. Пічета, у зв'язку з актуалізацією питань етногенезу слов'ян, знову повернувся до опрацювання проблеми походження білорусів. Уже 1938 р. він виступив з доповіддю на зазначену тему в Інституті історії АН БРСР, а 1939 р. – в Інституті історії АН СРСР²³⁵. Окрім того, В. Пічета апробував питання походження й етнічної історії білорусів²³⁶ та слов'янського етногенезу взагалі²³⁷ в лекційних курсах, читаних ним у Московському педінституті. Вчений брав активну участь у обговореннях питань етногенезу, що відбувалися на засіданнях сесій

ВІФ наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр.²³⁸ Щоправда, у цей період у В. Пічети (втім, як і в інших дослідників) відсутні опубліковані праці, де би безпосередньо розглядалися питання етногенезу. Однак у цілій низці статей, в основному присвячених возз'єднанню західнобілоруських та західноукраїнських земель з відповідними національними утвореннями у складі СРСР, він все ж торкається питань етногенезу та етнічної історії як білоруського, так і українського народів²³⁹

Робота над багатотомною історією народів СРСР спонукала Інститут історії АН СРСР поставити питання про вивчення етногенезу східнослов'янських народів²⁴⁰. Актуальна тема була відображена і в плані ВІФ АН СРСР на 1940 р. під назвою „Етногенез руських слов'ян”²⁴¹. Але на спільному засіданні ВІФ та Інституту історії АН СРСР в січні 1941 р. Б. Греков зазначив, що складне питання про походження східнослов'янських народів до цих пір не вирішено²⁴². З Б. Грековим солідаризувався і В. Пічета, який підмітив, що окрім заслуханих упродовж 1940 р. на сесії ВІФ доповідей з походження української та білоруської народностей, нічого по-суті не зроблено. А ця робота, на думку В. Пічети, вимагає колективної комплексної роботи із залученням спеціалістів суміжних галузей, насамперед лінгвістики, інакше питання вирішити не можливо²⁴³

Хід роботи над багатотомником було розглянуто на сесії ВІФ, що відбулася в кінці січня 1941 р. На сесії, окрім московських і ленінградських істориків, брали участь історики з національних республік. Зокрема, від ІІУ виступав член-кореспондент АН УРСР С. Юшков. Один з авторів І-го тому підручника з історії СРСР для історичних факультетів вузів В. Лебедев, звітуючи на ранковому засіданні сесії 28 січня про роботу над другим виданням цього тому, вказав, що у першому виданні серед інших проблемних питань було поставлено „питання про походження великоруської, білоруської і української народності”²⁴⁴. Це також спонукало Інститут історії АН СРСР розглянути в 1940 р. на засіданнях сектору історії СРСР цикл дискусійних доповідей, в яких пропонувалися ті чи інші шляхи вирішення проблеми²⁴⁵. В. Лебедев прозвітував про те, що в зв'язку

з проблемними питаннями історії СРСР (в тому числі – питаннями етногенезу), Інститутом історії АН СРСР налагоджено контакти з українськими, білоруськими та казахськими історичними науковими закладами²⁴⁶. Проте, виступаючи дещо пізніше за В. Лебедева, С. Юшков наголосив на тому, що усталеного зв'язку між історичними інститутами практично не має, а між тим, подібні засідання проводяться і в ПУ²⁴⁷. На думку вченого, тематику етногенезу східних слов'ян потрібно поставити на обговорення, залучивши широке коло не тільки різнофахових спеціалістів (як-то: істориків, лінгвістів й археологів), але й розширити територіальні межі дискусійного процесу за рахунок включення представників з різних регіонів СРСР, адже існує „ціла низка питань ... котрі не можуть бути розв'язані силами одних тільки московських вчених”²⁴⁸. Одним з таких вузлових питань С. Юшков називає питання про походження української народності²⁴⁹. Тому С. Юшков категорично наполягав на включенні до складу відповідних столичних структур – представників української й білоруської АН. Для розв'язання зазначеного комплексу проблем з етногенетичної тематики (як і інших не менш важливих й актуальних для функціонування історичної науки) вчений пропонував провести цикл спеціальних конференцій на всесоюзному рівні. Коментуючи виступ С. Юшкова, академік-секретар ВІФ А. Деборін, вказав, що всі порушені С. Юшковим питання вже розглядалися, і навіть безпосередньо самим А. Деборіним на засіданні сесії 27 січня. Академік нагадав С. Юшкову, що вже два представника від ПУ увійшли до складу головної редакції багатотомника з історії СРСР²⁵⁰. А. Деборін мав на увазі К. Гуслистого і Ф. Ястребова²⁵¹.

На цій же сесії шерег важливих питань щодо східно-слов'янського етногенезу був порушений в доповіді О. Удальцова²⁵². Вчений приєднався до тих науковців, які пропонували подальшу координацію і об'єднання зусиль етногенетиків центру та союзних республік; скажімо, він закликав залучати в Комісію з питань етногенезу дослідників з регіонів²⁵³. О. Удальцов також пропонував для поліпшення діяльності Комісії створити її осередки при різних науково-дослідних інститутах, як у центрі, так і на місцях. Голова

Комісії проінформував присутніх на сесії про плани щодо скликання двох сесій Комісії в 1941 р. присвячених етногенезу східних слов'ян. Намічалось розглянути їх етногенез у зв'язку з етногенезом інших народів Східної Європи (фінно-угрів, балтів, скіфів, сарматів, аланів тощо)²⁵⁴. Напевно, що війна завадила здійснити ці плани. В наступні місяці перед війною питання про етногенез східних слов'ян підносилося ще кілька разів. Так, воно було піднято Б. Грековим на нараді у ВІФ в травні 1941 р.²⁵⁵

Отже, політико-ідеологічні чинники стали імпульсом і каталізатором створення багатотомної „Історії СРСР”. Останній проект, з свого боку, став науковим імпульсом для започаткування академічних досліджень в галузі етногенезу слов'янства та його східної гілки. Основними (в дечому – взаємопов'язаними) проблемами на шляху до створення фундаментальних етногенетичних концепцій були: відсутність в радянській гуманітаристиці виразної загальної теорії етногенезу (цю лакуну теорія М. Марра не задовольняла) та проблема координації зусиль відповідних академічних установ у виробленні комплексних підходів з вирішення етногенетичних питань.

4. 1. 4. *Робота над першим томом „Історії СРСР” та створення концепції етногонії східного слов'янства М. Артамоновим та П. Третьяковим*

На квітневій сесії 1938 р. ВСН АН СРСР були заслухані дві археологічні доповіді наукових співробітників ІМК, що деякою мірою відтворювали стан роботи над I-м томом „Історії СРСР” Обидва виступи торкалися питання етногенезу східних слов'ян. У першому з них під назвою „Верхнє Поволжя у першому тисячолітті нашої ери” П. Третьяков, спираючись на аналіз археологічних матеріалів, дійшов висновку: східнослов'янські „племінні групи”, про які згадується у ПВЛ, існували вже в VI – VII ст. Зміст доповіді та її висновки викликали велике зацікавлення серед присутніх на сесії істориків і археологів. З числа висококваліфікованих фахівців у обговоренні виступали академіки В. Городцов, Б. Греков, В. Струве та ін.²⁵⁶ Зауважимо, що вказаний вище висновок П. Третьякова,

логічно призводив до такого твердження: якщо племінні групи, згадані у ПВЛ, існували в названі століття, то, вірогідно, що вже у часи створення літопису вони були анахронізмом. На зміну окремим племінним групам, враховуючи їх об'єднання у Київській державі, мала прийти певна етнічна консолідація. Якраз у такому напрямку і розвивалася надалі думка П. Третякова, що був одним із головних (на рівні з М. Артамоновим) творців концепції східнослов'янського етногенезу, відтвореної на сторінках другого пів-тому I-го тому, видрукуваного як макет на правах рукопису (потім, цей пів-том вийшов у окремий II-й том, що так і не вийшов у світ) „Історії СРСР”

Не менше зацікавлення на сесії групи історії ВСН викликав виступ колеги П. Третякова по роботі в ІМК та його однодумця М. Артамонова, який дещо пізніше й очолив ІМК. Хоча доповідь останнього була присвячена хозарській фортеці Саркел, але в дослідженні вагоме місце зайняла проблематика східнослов'янської колонізації цього регіону, що у свою чергу, була тісно взаємопов'язана з етногенетичними питаннями. В обговоренні доповіді взяли участь А. Арциховський, С. Бахрушин, В. Городцов, Ю. Готьє, Б. Греков, М. Рубінштейн, А. Якубовський та ін.²⁵⁷

У 1938 р. Інститут історії АН СРСР підготував II-й, III-й, IV-й та V-й томи „Історії СРСР”²⁵⁸, а ІМК – свій том (тобто – I-й)²⁵⁹ Перший том, присвячений періоду від появи першої людини на території СРСР до утворення давньоруської держави, був підготовлений колективом авторів ІМК за участю авторів з інших наукових установ під редакцією М. Артамонова, В. Равдонікаса та А. Якубовського²⁶⁰. Перший з названих фахівців, окрім спеціальної редакції окремих розділів (наприклад, – з ранньої історії слов'янства та його східної гілки) проводив композицію та загальну редакцію всього тому²⁶¹. Під час роботи над томом проблеми етногенезу народів СРСР, враховуючи їх принципovu важливість як у науковому, так і в політичному сенсі, все більше займали увагу вчених. Особливо важливо було створити цілісну концепцію походження слов'янства та його східної гілки. Щодо останнього, то показово, коли академік І. Орбелі (керівник редколегії даного видання) перший раз робив доповідь на сесії ВСН (квітень 1938 р.) про I-й том „Історії СРСР”, то

він зауважив: „це буде історія не тільки **руського народу і руських племен** (виділено – *Н. Ю.*), а історія всіх багаточисленних народів, які входять до складу СРСР”²⁶². Контекст цього зауваження академіка дає підстави стверджувати: він під „руським народом і руськими племенами” мав на увазі всіх східних слов’ян. До речі, інші провідні вчені, які мали відношення до створення багатотомної „Історії СРСР”, зокрема – академіки Ю. Готьє, Б. Греков, М. Державін, теж використовували термін „руський народ” наряду з поняттям „східні слов’яни”, як вже відзначалося²⁶³. Як бачимо, вже від початку роботи над проблемою східнослов’янського етногенезу це питання затемнювалося внаслідок термінологічної плутанини.

Жовтнева 1938 р. сесія ВСН АН СРСР започаткувала повномасштабні академічні дискусії з проблем етногенезу слов’янства та його гілок²⁶⁴. З доповідями виступили О. Удальцов („Проблема етногенезу і питання про походження готів”) та А. Мішулін („Ранні візантійські відомості про давніх слов’ян”), а в обговоренні брали участь М. Державін, М. Артамонов, В. Пічета, Б. Греков та ін.²⁶⁵ Проте після цієї сесії ВСН було поділено на три відділення, а тому надалі розгляд етногенетичних питань відбувався на сесіях одного з цих підрозділів АН – ВІФ АН СРСР. На них, вже у зв’язку з створенням перших томів „Історії СРСР”, піднімалися питання етногенезу східних слов’ян.

На сесії ВІФ у березні 1939 р. з доповіддю „Основні питання давньої історії СРСР” виступив М. Артамонов²⁶⁶. Промова присвячувалася підготовленому ПМК I-му тому „Історії СРСР”. В обговоренні брали активну участь Ю. Готьє, Б. Греков, І. Орбелі, О. Удальцов, А. Шестаков та ін.²⁶⁷ Зі змісту доповіді та в процесі її дискусійного обговорення присутні дійшли висновку, що „найбільш слабким місцем в першому томі є питання етногенезу слов’ян”²⁶⁸. Напевно, після цього висновку в ПМК був створений спеціальний колектив науковців, що займався дослідженнями етногенезу слов’ян, під керівництвом П. Третьякова. До того ж, цей вчений в липні 1941 р. очолив в ПМК сектор етногенезу народів СРСР²⁶⁹.

У квітні 1939 р. відбулася сесія ВІФ цілком присвячена питанням етногенезу і, з-поміж іншого, походженню південної та

східної галузей слов'янства²⁷⁰. З головними доповідями виступили М. Державін, Б. Рибаків та П. Третьяков. Всі троє працювали над створенням I-го тому „Історії СРСР”. Доповідь М. Державіна в методологічному засновку була оперта на теорію М. Марра і висвітлювала походження слов'янства в цілому та південної його гілки зокрема²⁷¹. Присутніх найбільш зацікавили виступи Б. Рибаків („Анти і Київська Русь”) та П. Третьяков („Археологічні пам'ятки східних слов'ян у зв'язку з проблемою етногенезу”)²⁷². В обговоренні та дискусіях по їхнім доповідям виступали А. Арциховський, Ю. Готьє, Б. Греков, М. Артамонов та ін.²⁷³ Б. Греков відзначив з приводу обох промов, що „завдяки успіхам нашої археології” отримано можливість розкрити витоки Київської Русі²⁷⁴.

Наукова промова Б. Рибаків²⁷⁵, опублікована перед цим як стаття, являла собою переробку відповідного підрозділу I-го тому „Історії СРСР”²⁷⁶. Археолог доводив, що анти VI – VII ст. є одним з найважливіших „історичних корнів” давньоруської державності, „безпосереднім предком Київської Русі”. Вони були пращурами „значної частини східного слов'янства”; в усякому разі, „прямим предком тих східнослов'янських племен, з котрих склалася Київська держава”²⁷⁷. На думку Б. Рибаків, Київ був не лише центром Русі IX ст., але і сфокусував у собі антське Придніпров'я у VI – VII ст.; культура ж антів стала началом Київської держави. Більше того, – Б. Рибаків стверджує, що анти – творці всієї культури східних слов'ян²⁷⁸. Анти стояли на вищому культурному щаблі розвитку, ніж варяги²⁷⁹, і – цим археолог висловлює антинорманістську позицію. Вчений акцентує увагу на питанні суспільного ладу антів, оскільки його розв'язання дозволяє визначити те підґрунтя, на якому виникла Київська держава. На думку Б. Рибаків, в антів вже у V – VII ст. в районі Середнього Подніпров'я відбувався процес розкладу родових відносин. Згідно з логікою міркувань Б. Рибаків, до часу створення давньоруської держави у нащадків антів у Середньому Подніпров'ї мало бути класове суспільство. „Антські племена” перед IX ст., стояли на порозі цивілізації, тобто, насамперед, державотворення. Важливим також є припущення Б. Рибаків, що розмовна мова антів

і східнослов'янських племен Київської Русі, однакова. Взагалі, за вченим, „руська мова” сформувалася вже в IX-X ст., як про це свідчать писемні пам'ятки²⁸⁰

Відзначимо, що погляд Б. Рибаківа стосовно місця антів у етногенезі східного слов'янства і їх значення для історії Київської Русі, майже тотожний до переконань М. Грушевського. Б. Рибаків лише не ставить антів у контекст українського історичного процесу.

Якщо „антська” концепція Б. Рибаківа містила деякі дотичні моменти, що мають відношення до генезису концепції давньоруської народності, то в доповіді П. Третякова вже пролунало положення, яке безпосередньо створювало тенденцію до виникнення поняття про давньоруську народність. Взагалі, саме на даній сесії ВІФ, як у промові П. Третякова, так і у виступі М. Артамонова, вперше була висловлена їх спільна концепція етногонії східного слов'янства, розроблена науковцями під час їхньої роботи над відповідними розділами I-го тому „Історії СРСР” Згідно з О. Аксьоновою і М. Васильєвим, розподіл внеску вказаних вчених у створення концепції був ось яким: П. Третяков в основному розробляв і узагальнював власне археологічні матеріали, а М. Артамонову належало її теоретико-методологічне обґрунтування²⁸¹.

У доповіді П. Третякова „Археологічні пам'ятки східних слов'ян у зв'язку з проблемою етногенезу”, скажімо стверджувалося, що археологічні матеріали підкріплюють теорію М. Марра про те, що слов'янські, зокрема східнослов'янські, племена не мали одного кореня, однієї прабатьківщини, а є результатом розвитку та консолідації багатьох різних племен. На початку доповіді вчений вносить заувагу: основним матеріалом стосовно вивчення племінних груп ПВЛ можуть слугувати археологічні пам'ятки другої половини I-го тисячоліття н. е. Саме тоді ці групи „ще реально існували, як соціальні, політичні та етнічні утворення”²⁸². Пам'ятки ж II-го тисячоліття „відображають нову соціальну і політичну ситуацію і, зокрема, процес розпаду самих племен”²⁸³ Східнослов'янські племена були „продуктом тривалого автохтонного розвитку” як у регіоні Середнього Подніпров'я, так і на півночі, у витоках Дніпра та в Прильмен'ї. У порівнянні з південними „східними слов'янами”,

північні племена знаходилися на набагато нижчому рівні культурного та соціального розвитку. На підставі цього П. Третьяков робить висновок (узгоджений з основними постулатами глотогонічної теорії) стосовно того, що північні племена аж ніяк не походять від південних, вони „генетично не пов’язані з південними”²⁸⁴ Проте надалі археолог стверджує важливе положення, яке має відношення до формування концепції давньоруської народності. На його думку, з другої половини I-го тисячоліття н. е., в добу розкладу первісного ладу, коли нові соціальні та економічні відносини зруйнували більш давні племінні культури, починається період формування східного слов’янства „**як певного етнічного цілого**” (виділено – Н. Ю.). У цьому процесі, згідно з П. Третьяковим, також велику роль зіграло вторгнення слов’ян у VI – VII ст. на Балканський півострів²⁸⁵

Коментуючи доповідь П. Третьякова, М. Артамонов більше вдавався до марристської фразеології. Він, скажімо, зазначив, що слов’яни є історичним утворенням, а не споконвічним. Північні племена умовного „східного слов’янства” до середини I-го тисячоліття н. е. були „яфетичними дослов’янськими”, а у подальшому відбулася їх „слов’янізація” Археологічні матеріали, згідно з висновком М. Артамонова, свідчать про розселення слов’ян у різних напрямках з залученням до їх етногенезу місцевого населення²⁸⁶.

Макет I-го тому в кількості 250 примірників навесні 1939 р. був надрукований у вигляді двох пів-томів та надісланий усім зацікавленим науковим закладам, організаціям, особам, які займалися історією²⁸⁷ В результаті обговорень і врахування численних зауважень, було вирішено суттєво переробити I-й том. Це відбувалося протягом другої половини 1939 – та на початку 1940 рр. В ході роботи два пів-томи природнім чином стали окремими томами. Відтепер у II-му томі „Історії СРСР” містився розділ, присвячений історії східнослов’янських племен VIII – X ст. та утворенню давньоруської держави²⁸⁸ (в першому варіанті – в макеті II-го пів-тому не йшлося про утворення давньоруської держави²⁸⁹). Загальну редакцію всіх розділів і підрозділів тому здійснив М. Артамонов²⁹⁰. Віддати до друку II-й том було заплановано на літо 1940 р., але до війни він, як і все видання в цілому, так і не вийшов²⁹¹

У своїй доповіді „Спірні питання давньої історії слов'ян і Русі” (виголошена на березневій 1940 р. сесії ВІФ) М. Артамонов (директор ІМК з жовтня 1939 р.²⁹²) з приводу роботи над II-м томом зазначив, що в ньому велику увагу було приділено історії „руських слов'ян” у зв'язку з зауваженнями рецензентів про не достатність висвітлення цього питання²⁹³ Тут якраз М. Артамонов і згадує, що в ІМК у 1939 р. був створений осередок науковців з проблем етногенезу слов'ян під керівництвом П. Третякова. Цей вчений в липні 1941 р. очолив в ІМК вже сектор етногенезу народів СРСР²⁹⁴

З вказаної доповіді М. Артамонова можна зрозуміти, що автором розділу, присвяченого східним слов'янам і утворенню давньоруської держави, був і В. Мавродін²⁹⁵ (серед авторів відповідного розділу в попередньому макеті його не має) – один з головних фундаторів концепції давньоруської народності. В усякому випадку В. Мавродін точно був автором третього та четвертого підрозділів цього розділу, де йшлося про виникнення давньоруської держави, адже він сам про це свідчить у монографії „Утворення давньоруської держави”²⁹⁶

Колектив дослідників етногенезу слов'янства, керований П. Третяковим, впродовж 1939 р. підготував спеціальний збірник, присвячений питанням етногенезу східних слов'ян²⁹⁷, що вийшов у 1941 р.²⁹⁸ Як вказував у своєму звіті на січневій 1941 р. сесії ВІФ П. Третяков, другу частину цього збірника теж мали, згідно плану, здати до друку в тому ж році²⁹⁹, але вона так і не вийшла. У першій частині публікувалося узагальнююче монографічне дослідження П. Третякова „Північні східнослов'янські племена”³⁰⁰. Скорочений виклад цієї наукової праці був представлений у лютому 1940 р. на пленумі ІМК, де П. Третяков виступив з доповіддю „Деякі питання етногонії східного слов'янства”³⁰¹ Доповідь, вочевидь, також відображала перероблений матеріал 2-го пів-тому, який трансформувалася у II-й том.

Основні побудови П. Третякова відштовхувалися від глотогонічної теорії М. Марра, проте марристська термінологія у викладі була практично відсутня. П. Третяков, на відміну від М. Артамонова, більше виявляв себе як археолог-пошуковець, а не етнолог-теоретик³⁰².

П. Третьяков на початку виступу зазначив, що „міф про слов'янську прабатьківщину, про розпад колись єдиного ніби-то слов'янства на окремі гілки”³⁰³, витворений індоєвропейською лінгвістичною школою, перестав існувати в якості наукової побудови. З цим міфом покінчили праці М. Марра з етно- і глотогонії Східної Європи³⁰⁴. На думку П. Третьякова, у перші століття н. е. на теренах півдня Східної Європи, „на давній місцевій основі складається відносно однорідний масив племен. Його культура ... в низці випадків може бути ув'язана генетично зі слов'янською культурою більш пізнього часу”³⁰⁵. Процес виникнення слов'янства на півдні Східної Європи „розпочався значно раніше, ніж на півночі”³⁰⁶. Згідно з археологічними даними різні за своєю культурою племенні групи на півночі до середини I-го тисячоліття н. е. „не розпадалися на окремі різко відмежовані етнічні масиви”. Лише біля V ст. як результат „складного автохтонного етнічного розвитку тут виникають, наряду з східно-фінським і прибалтійським, слов'янський етнічний масив”³⁰⁷. Отже, за П. Третьяковим, слов'яни півночі і півдня Східної Європи, генетично не пов'язані одні з одними³⁰⁸.

Значні відміни, насамперед культурного, економічного та соціального плану існували між середньодніпровськими і північними східнослов'янськими племенами впродовж не одного століття. Лише з включенням слов'янства до процесу „великого переселення народів” у VI – VIII ст. відбувається рух на південь більш примітивних північних племен. Змішання прийшлого і місцевого слов'янського населення призводить спочатку до зниження, а згодом до поступового зростання загального його рівня розвитку.³⁰⁹ У січні 1941 р. у своєму звіті на сесії ВІФ П. Третьяков вже каже, що культурне об'єднання східного слов'янства відбулося в VI – VII ст.³¹⁰

Доповідь М. Артамонова на ранковому засіданні березневої 1940 р. сесії ВІФ, у тій її частині, де йшлося про етногонію східного слов'янства, в цілому повторювала розглянуту вище наукову промову П. Третьякова³¹¹. В обговоренні брали участь Ю. Готьє, В. Пічета, Б. Греков, М. Державін, С. Бахрушин, М. Рубінштейн та ін. В основному полеміка розгорнулася навколо артамоновської концепції

походження слов'янства взагалі і продовжилася на вечірньому засіданні сесії³¹². Але розглянемо кілька тез М. Артамонова, що безпосередньо стосуються етногенезу східних слов'ян і утворення давньоруської держави. Теза П. Третьякова про формування східного слов'янства „як певного єдиного цілого” була доповнена М. Артамоновим ще деякими положеннями. По-перше, він зазначив, що рух північних східнослов'янських племен на південь „привів до остаточної консолідації східних слов'ян”³¹³. По-друге, М. Артамонов, підсумовуючи ключові положення своєї концепції, акцентував увагу на тому, що „руська культура і державність зобов'язані своїм походженням злиттю двох культур, двох груп населення”³¹⁴ (тобто – злиттю північних та південних східнослов'янських племен). Початкову „русь” вчений розумів аналогічно з теоретизуваннями М. Цвібака як „політичне утворення з центром у Києві та його представниками в особі князя, дружини, міщан і всіх інших членів позаплеменної соціальної верстви”³¹⁵. Щодо варягів, то М. Артамонов визнає їх роль у прискоренні процесу створення держави – „імперії Рюриковичів”³¹⁶. Зауважимо, що майже аналогічно стосовно походження „русі” та ролі варягів висловився в той же час і С. Юшков в статті „До питання про походження руської держави”³¹⁷.

У травні 1940 відбулася нарада ВІФ АН СРСР, на якій обговорювався стан роботи над I-м і II-м томами „Історії СРСР”. Під час наради Б. Греков підняв питання про термінологічно-понятійний лексикон етногенетики. (Зауважимо, що дещо раніше це питання було піднято Ю. Готьє, якого тоді підтримав і директор Інституту етнографії АН СРСР С. Толстов³¹⁸). Б. Греков наголосив на необхідності встановити відмінність між такими етнічними категоріями як „плем'я”, „племенний союз” та „племенні об'єднання”³¹⁹. В обговоренні цього питання виступили М. Державін і М. Артамонов. Перший з них вважав за доцільне при викладі етногенезу східних слов'ян на етапі державоутворення застосовувати термін „союз племен”, оскільки, на його думку, цей термін підкреслює політичний момент, що відображує початок формування державності усхідних слов'ян³²⁰. У своєму виступі з цього приводу М. Артамонов,

можливо вперше в радянській історичній науці, запропонував розуміти під „племінним союзом” саме „народність” як певну етнокатегорію³²¹

Таким чином, концепція східнослов'янської етногонії М. Артамонова – П. Третьякова була побудована на узагальненні й інтерпретації археологічного матеріалу. Методологічною основою цього наукового замислу стала теорія М. Марра. Згідно з остаточними висновками цих двох вчених, давньоруська культура і державність поступово постали внаслідок злиття або консолідації двох груп (північної та південної) племен східних слов'ян, які звільна формуються в „певну етнічну цілість” Цю цілість М. Артамонов принагідно навіть запропонував називати „народністю” Зазначимо, що „антська” концепція Б. Рибаківа не суперечила поглядам М. Артамонова і П. Третьякова, а, скоріше, доповнювала їх. Разом обидві наукові конструкції створювали підґрунтя для розбудови концепції давньоруської народності.

4. 2. Початок формування концепції про давньоруську народність

4. 2. 1. Версії радянських істориків щодо походження і формування „руського народу”

У другій половині 1930-х рр. в історичній літературі починають з'являтися перші зауваги щодо етнічної єдності східних слов'ян давньоруської доби в розумінні єдиного народу. Це відбувається як у контексті етногенетичних досліджень, так і не залежно від них. Напевно, що поштовхом до цього послужило відновлення російської державницької ідеології (звичайно, в її класово-інтернаціоналістській інтерпретації) та патріотизм-націоналізму. В історичній науці це призвело до певного відродження традиційної концепції російської історії, згідно якої, визнавалося історичне буття „руського”

(східнослов'янського) народу з часів Київської Русі, а то й раніше. Російські радянські історики, здебільшого за інерцією традиційного мислення, розуміли під існуванням „руського” народу в давньоруську добу початковий (або один із проміжних) етап розвитку „триєдиного руського народу”. Саме так – „про походження руського народу” – була сформульована тема досліджень на першій нараді з питань етногенезу³²². Ця термінологія затемнювала реальний стан справ. Що мається на увазі: „руський” = „російський” або „руський” = „східнослов'янський”? О. Пресняков свого часу діагностував подібний стан речей, як „первородний гріх історичної науки”, коли наявна „відсутність чіткого й критично встановленого змісту щодо загальних понять, якими оперує історик”³²³. Справді, більшість провідних вчених, як-от – Б. Греков, О. Удальцов, М. Державін, В. Пічета та інші, повсякчас у працях 1930-х – 1940-х рр. використовували поруч з термінологічним виразом „східні слов'яни” інші вирази в синонімічному значенні. Для прикладу назвемо такі як: „руський народ”, „руські”, „руське плем'я”, „руські племена”, „давньоруські племена”, „руські слов'яни” і навіть просто „слов'яни”³²⁴. Але, все ж таки, переважало застосування виразу „руський народ”. Не кажучи вже про неоднозначність цього терміну (здебільшого широкий загал в СРСР та іноземці розуміли під ним – російський народ), вказані історики (в усякому випадку – О. Удальцов, М. Державін та В. Пічета) розуміли східне слов'янство як „триєдиний руський народ”³²⁵. Як наслідок, питання етногенезу східних слов'ян на практиці в їхніх працях підмінялося питанням етногенезу „великого руського народу”. Це відродження дореволюційної історіографічної традиції фактично призводило до удревніння історії власне російського народу та його державності й, безумовно, було суголосним частковому відродженню ідеології великодержавного патріотизм-націоналізму³²⁶.

Однак, поступово, з усталенням концепції про Київську Русь як спільний період історії трьох східнослов'янських народів (або їх предків), радянські дослідники схиляються до думки, що під „руським” народом Київської Русі (іноді й дещо пізнішої доби) слід розуміти спільного етнічного предка майбутніх цілком окремих, хоча

й споріднених, народів. Втім, ще довгий час переважна частина радянських (в основному – російських) істориків дотримувалися концепції „триєдності”

Напередодні війни, як згадував у 1943 р. В. Пічета, були заслухані дві доповіді з питань походження, відповідно, українського та білоруського народів. Доповідачі дотримувалися різних підходів з приводу походження названих народів. Було заплановано ще дві наукові промови з питання походження російського народу – одна історичного характеру, а інша – лінгвістичного. Однак засідання не відбулося³²⁷. Не зовсім зрозуміло про яке засідання, що не відбулося, згадував В. Пічета. Інших свідчень про те, що напередодні війни намічалось заслухати доповідь з питання походження російського народу не маємо. Проте відомо, що в 1940 р. на березневій сесії ВІФ на порядок денний був винесений виступ мовознавця Ф. Філіна „Походження великоруського, українського та білоруського народів”. Співдоповідачами Ф. Філіна мали бути лінгвісти М. Ляпунов і Л. Якубинський³²⁸. З якихось причин заплановані виступи лінгвістів не відбулися, а натомість виголошена доповідь на засадах глотогонічної теорії, тобто – історично-мовознавчого характеру, академіка М. Державіна, яка мала тотожну назву.

Промова М. Державіна певною мірою була суголосною деяким поглядам М. Артамонова, П. Третьякова, Б. Рибаківа. Втім, нас цікавлять ті його положення, що стосуються до генезису концепції давньоруської народності. М. Державін брав активну участь у сесіях ВІФ, де обговорювались питання етногенезу слов'янства і його гілок; він виступав на них з доповідями й одночасно зарекомендував себе як активний учасник обговорень інших виступів, тобто його погляди були широко відомі. Академік одним з перших взявся вирішити з маррівських позицій проблему походження всіх трьох східнослов'янських народів. Про це, зокрема, свідчить названа промова³²⁹.

У своїх працях М. Державін переважно використовував стосовно східних слов'ян терміни „руський народ” або „руські слов'яни”. На його думку, „руський народ” виник поступово,

починаючи з доісторичних часів, з міжплемінних схрещень, що розтворили попередню племінну спадщину в новому племінному утворенні³³⁰. Ще в 1925 р. думку про існування „руського народу” з доісторичних часів висловив Ю. Готьє. Він зауважував, що не варто історикам відмежовуватися від так званого доісторичного періоду, бо, „якщо в цей період не можна говорити про історію Руської держави, то впродовж його значного відтинку можна говорити про історію руського народу, а ще раніше – про історію його попередників, а можливо і предків”³³¹. Пращурами „руського народу”, згідно М. Державіну (і М. Марру), були кіммерійці, скіфи, сармати, що стояли на до індоевропейській, яфетичній стадії розвитку”³³². М. Державін послідовно притримувався автохтонної теорії й стверджував „споконвічну етногонічну спільність руських слов’ян”, що в минулому проявлялася у „певній спільності першооснови культурного життя населення” Східної Європи³³³. На відміну від Б. Рибаківа, М. Державін ототожнював антів з усіма східними слов’янами³³⁴. Як бачимо, анти для академіка ідентичні „руському народу” або „руським слов’янам”

Період Київської Русі, згідно М. Державіну, є лише одним з етапів етногенезу („етнографічного становлення або етнографічної формації”) „руського народу”³³⁵. В цей період, а саме починаючи з IX ст., виникають „в процесі міжплемінних схрещень зародки пізнішої мовної диференціації” серед племен „єдиного руського народу”³³⁶. Вже з цього часу М. Державін вбачає наявність трьох центрів племінних угруповань³³⁷. Спираючись на праці О. Шахматова, М. Державін виділяє три племінних субстрати майбутніх східнослов’янських народів³³⁸. Основним фактором, який визначив остаточну диференціацію східних слов’ян на три групи племен, що утворили в процесі свого подальшого політико-економічного розвитку три народи: український, білоруський і великоруський, був процес феодалної роздробленості Київської Русі. Внаслідок цього створилася ситуація відособлення груп племен. З цього моменту, за М. Державіном, починається посилений процес диференціації або складання „цих племен у своєрідні етнічні чи лінгвістичні одиниці, якими являються великоруський, український

і білоруський народ”³³⁹ Однак культура Київської Русі була однорідною і спільною для всіх племен „руського народу”³⁴⁰

Академік, подібно до „звичайної схеми” російської історіографії, дотримується думки про переміщення політичних центрів „руського народу”³⁴¹. Не дивно, що в нього чітко вживається термін „возз’єднання” стосовно події 1654 р. З усієї канви викладу доповіді М. Державіна стає прозорим ось яке спостереження-умовивід: учений-славіст поділяв парадигму „триєдиного руського народу” у складі білорусів, росіян та українців. Так, він зазначає, що сучасний „руський народ” складається „з трьох утворюючих його братніх народів – великорусів, українців і білорусів”³⁴². У монографії 1944 р. під показовою назвою „Походження руського народу – великоруського, українського, білоруського” М. Державін вже зазначає, що ці три народи утворюють “кожний окремо особливу націю, і всі разом у своїй єдності – руський народ, як могутнє племінне ціле”³⁴³. Нагадаємо, що за М. Державіним, „руський народ” від початку свого оформлення був „племінним утворенням”, тобто складався з ряду племен. Отже, „руський народ”, за вченим, як у минулому, так і в сучасному, має племінний склад. Подібну думку, можна знайти у А. Насонова та В. Пічети.

Однак у М. Державіна були й інші погляди на теоретичну проблему утворення народу. В принципі він усвідомлював, що це складна проблема, яка потребує комплексного підходу – істориків, етнографів, лінгвістів, а в цілому, на його думку, ця проблема є політична³⁴⁴. Так, у доповіді, виголошеній на квітневій сесії 1939 р. ВІФ АН СРСР, М. Державін зазначав, що вирішення цього питання вимагає врахування „конкретних етнографічних, соціально-політичних та історичних одиниць, якими являються – плем’я, союз племен, народ”³⁴⁵. На думку М. Державіна, народ утворюється тоді, коли існує усвідомлення представниками цієї етнічної спільноти себе як політично і культурно зміцнілого цілого, як „конкретної живої і активної одиниці в міжнародному оточенні”³⁴⁶.

А. Насонов теж використовував стосовно східних слов’ян як тотожні терміни типу – „руські слов’янські племена” та „руський народ”³⁴⁷. Він у лекціях 1939 р. спеціально звертає увагу на ознаки

єдності цього народу в давньоруську добу. Насамперед, вчений вважає, що сам факт розселення руських племен по Східно-Європейській рівнині „підтверджує і доводить єдність руських племен слов'янських, єдність руського народу”³⁴⁸. Це підтверджується, за А. Насоновим, літописними та археологічними даними. Іншою ознакою єдності „руського народу” є спільність культури Київської Русі. Ця спільність продовжує існувати і в період феодальної роздробленості³⁴⁹. Взагалі, вказаний період характеризується А. Насоновим позитивно, бо він не тільки є прогресивним для економічного розвитку, але саме тоді розвивається кругозір давньоруського суспільства у напрямку витворення національної самосвідомості³⁵⁰. Означена ідея „єдності руського народу” як ідея національної самосвідомості, стверджується в ПВЛ³⁵¹. У цю добу, на думку вченого, поряд з тенденціями відособлення і поруч з дією факторів, що роз'єднують, присутні тенденції об'єднання та чинники, що зв'язують суспільство. Насамперед, А. Насонов має на увазі сферу політичного життя, але ним враховуються також й інші сфери функціонування соціуму³⁵². Зауважимо, що А. Насонов ніде чітко не розмежовує „руський народ” Київської Русі та майбутній великоруський народ. Хоча з контексту даної лекції зрозуміло, що він їх не ототожнює. Однак складається ось яке враження: А. Насонов притримується позицій концепції „триєдності”

Ще одну ознаку єдності руського народу часів Київської держави вирізняє А. Козаченко в статті „Хрещення Русі”. Стаття друкувалася у 1937 р. і по хронології погляд, висловлений її автором, був одним з перших у новій радянській історіографії стосовно єдності давньоруського народу і, взагалі, одним із перших на тему існування цього народу. А. Козаченко, зокрема зазначає, що встановлення єдиної релігії у Київській Русі мало значення „для укріплення єдності між окремими областями руського народу”³⁵³. Показово, що висунення вказаних поглядів пролунало у контексті певної реабілітації позитивної ролі християнства для історії Русі.

Інший відомий дослідник історії давньоруської доби М. Тихомиров, слідом за українським діячем XVI ст. З. Копистенським, теж визнає існування єдиного руського народу часів Київської

держави. Однак з контексту рецензії цього історика на греківську „Київську Русь” зрозуміло, що М. Тихомиров вирізняє українців, білорусів і росіян як окремі, хоча і споріднені народи. Він погоджується з оцінкою академіка Б. Грекова Київської Русі як спільного періоду історії східнослов'янських народів. Професор М. Тихомиров вказує, що „спільність походження завжди усвідомлювалася кращими людьми серед білорусів, українців і росіян”; скажімо, вони сповідували „кровну єдність та спільне історичне походження” трьох народів³⁵⁴

Найвиразніше ідея про єдину давньоруську (східнослов'янську) етноспільноту пролунала в працях Б. Грекова. Ця ідея виникає у нього не раніше 1939 р. (як, до речі, й концепт спільного періоду історії східних слов'ян). Ще у статтях 1938 р. він, хоч і вживає термінологічний вираз „руський народ” стосовно давньої доби, однак не зауважує, що саме мається на увазі³⁵⁵. Одночасно Б. Греков наголошує, що цей термін необхідно вживати лише в етнічному сенсі³⁵⁶. У третьому виданні „Київської Русі” (1939 р.) академік виразно стверджує положення про етнічну єдність „руського народу” в київський період. Тут вчений розуміє під руським народом всіх східних слов'ян. На думку історика, ця етнічна єдність зберігалася і в період феодальної роздробленості³⁵⁷. Зародження трьох східнослов'янських народів, подібно до М. Рубінштейна і К. Гуслистого з Ф. Ястребовим, Б. Греков відносить до XI-XII ст.³⁵⁸

Зауважимо, що все ж таки у Б. Грекова простежується залежність від традиційних уявлень дореволюційної історіографії стосовно погляду на східнослов'янські народи в минулому і сучасному як на певне етнічне ціле – один „руський народ”. Про це, скажімо, свідчать деякі вирази історика. Так, коли Б. Греков зазначає, що східнослов'янські народи почали формуватися ще в період Київської держави, він додає, що в цю добу „викувалася міць руського народу”, цей період, „за виразом В. Ключевського, став «колискою руської народності»”³⁵⁹. Нагадаємо, що В. Ключевський в цьому ж контексті писав і про „розрив руської народності”³⁶⁰. Остання, за В. Ключевським, зародилася в давньоруську добу, а згодом породила три „гілки” „загальноруського” народу. На нараді

істориків у травні 1940 р. Б. Греков прямо висловився, що „руський народ” складається з трьох „гілок” (або „частин”) – української, білоруської та великоруської народностей (саме в такому переліку)³⁶¹ Отже, відголоски, ба навіть елементи парадигми „триєдності” таки відчуваються в працях Б. Грекова.

У названій монографії Б. Греков приєднався до поглядів Ю. Готьє про те, що „руський народ” існував до виникнення Київської держави³⁶². Щоправда, навіть в „дофеодальний” (за Б. Грековим, цей етап продовжувався приблизно до XI ст.) період існування Київської держави, „руський народ” у соціально-економічному зрізі не був достатньо консолідованим, бо він тоді являв собою „сукупність дрібних сільських громад”, слабо пов’язаних між собою економічно³⁶³. Тому умовою подальшого існування народу як „етнічного цілого”, на думку Б. Грекова, на цьому етапі і стає державна влада³⁶⁴. До речі, останні положення академік виклав у 1940 р. на лютневих Загальних Зборах АН СРСР та лютневій сесії ВІФ в доповіді „Спірні питання давньої історії народів СРСР”, яка, власне, була присвячена проблемним питанням, що встали перед дослідниками під час створення перших томів „Історії СРСР”³⁶⁵

У зв’язку з тим, що Б. Греков займав офіційну „антинорманістську” позицію, він багато уваги у своїх працях приділяє доказам місцевого походження назви „Русь”, адже від того, на чію користь – слов’ян чи скандинавів – вирішувалося питання походження назви, ніби-то залежало уявлення про генезу державної організації східних слов’ян³⁶⁶. Тому важливе питання про утворення Київської Русі академік розглядав як питання не утворення „слов’янських народностей”, а утворення давньоруської держави³⁶⁷. Б. Греков трактує найменування „Русь” в етнічному сенсі. Народ „Русі”, тобто східнослов’янська етнічна єдність, вже існував до утворення держави. Вчений стверджує концептуальне положення: „Руссю називав себе той багаточисленний народ, який займав величезні простори від лівих приток Вісли до Кавказу та далеко на півночі по течії Дніпра до Волхова і Ільменю включно”³⁶⁸. Взагалі, як вже зазначалося, у своїх працях академік вживає як рівноцінні поняття

„східні слов’яни”, „слов’янська народність”, „руський народ”³⁶⁹ Так, у вказаній монографії 1939 р. він пише: „східні слов’яни, тобто народ руський”³⁷⁰. А у доповіді, виголошеній 26 жовтня 1939 р. на засіданні ВІФ (опублікована в журналі “Новий мир”), де простежується історія Західної України давньоруського періоду з метою продемонструвати етнокультурну єдність і спільність її населення з усім єдиним “руським народом” Давньої Русі, Б. Греков декілька раз використовує більш коректні та історично адекватні терміни – “народ Русь” і “русини”³⁷¹. Підкреслимо, що під цими найменуваннями вчений мав на увазі предків усіх східнослов’янських народів. Щоправда, з викладу Б. Грекова створюється враження, ніби-то „руські” Західної України скоріше єднаються з російським народом, ніж з українським. Близькою по змісту була доповідь академіка, виголошена на засіданні ВІФ 25 вересня вже 1940 р. Вона називалася „Стан питання про найдавніші долі слов’янства в Прикарпатських областях”³⁷².

Отже, Б. Грековим у монографії „Київська Русь” та інших працях передвоєнних років було висунуто декілька положень, які наближаються до пізнішого поняття давньоруської народності. Тим самим, він вагомо долучився до процесу генезису концепції у радянській історичній науці. Зазначимо, що академік не вважав питання про єдиний руський народ Київської Русі чимось принципово новим, тому, власне, й не робив спеціальної його постановки як нової дослідницької проблеми. Б. Греков висловлював зазначені положення аксіоматичним чином – як такі, що самі собою зрозумілі й не потребують аргументування. Необхідно зважати на авторитет вченого, як „офіційний”, так і науковий. Його монографія „Київська Русь” вважалася великим досягненням радянської історичної науки, а це надавало висунутим у ній поглядам резонансу і довіри серед досить широкого кола читачів і, насамперед, – істориків. Окрім монографії, Б. Греков поширював свої світоглядні переконання у статтях та в усних виступах на наукових форумах чи популярних лекціях перед громадськістю. Звичайно, у той час погляди академіка ще не були догмою, але все ж таки мали великий вплив як на фахівців, так і на суспільство в цілому. Не дивно, що його положення про „руський народ” Київської Русі отримали свій

розвиток у працях інших науковців. Безсумнівно, що Б. Греков і, певною мірою, В. Пічета (про його внесок йтиметься нижче) створили сприятливе середовище в науковому світі та радянському суспільстві взагалі для сприйняття в недалекому майбутньому розгорнутої концепції про давньоруську народність.

4. 2. 2. Вплив події присудження Західної України і Західної Білорусії на процес формування концепції давньоруської народності

Вагомий вплив на генезис концепції єдиного руського народу давньоруської доби у значенні спільного предка трьох пізніших східнослов'янських народностей і початок її розгорнутого оформлення відіграли події 1939 – 1940 рр. – приєднання Західної України і Західної Білорусії до відповідних радянських республік у складі СРСР. Необхідно зазначити, що це приєднання стало можливим внаслідок німецько-радянських угод 1939 р. про поділ Східної Європи. Враховуючи ту обставину, що нові відносини між СРСР та гітлерівською Німеччиною призвели до відмови від боротьби на ідеологічному фронті з фашистськими доктринами, слід охарактеризувати вплив цієї зміни сталінського курсу на етногенетику.

Виступаючи на сесії Верховної Ради СРСР 31 серпня 1939 р. голова радянського уряду В. Молотов від імені кремлівської верхівки роз'яснив, що фашизм є ідеологією, а з ідеологією, переконаннями воювати не можна³⁷³ Така постановка питання перекреслювала, зокрема, дотеперішню головну політико-ідеологічну мотивацію необхідності досліджень в галузі етногенетики. Проте, хоча мотиви боротьби з ідеологіями расизму і пангерманізму до початку німецько-радянської війни більше не зустрічаються у виступах та публікаціях радянських вчених, науковий механізм етногенетичних досліджень в галузі слов'янського і східнослов'янського етногенезу вже був запущений і вони розвивалися незалежно від змін у політичному курсі. Окрім того, наголошуємо, що антирасова боротьба була лише одним з головних каталізаторів початку впровадження науково-пошукових проектів в царині етногенезу, але були й інші

причини, як політико-ідеологічного, так і наукового характеру, про які вже йшлося в попередніх підрозділах монографії.

Возз'єднання етнічних українських і білоруських земель, об'єктивно сприяло зростанню ролі цих східнослов'янських республік (особливо – УРСР) в СРСР. Нова ситуація поставила також і питання про походження українців і білорусів. У зв'язку з цим перед істориками ставилося завдання висвітлення спільності походження і єдності всіх частин, відповідно українського та білоруського народів, які об'єдналися, нарешті, кожний у своїй „єдиній радянській державі”³⁷⁴ Тоді ж і виникає, за словами К. Гуслистого – “ідея возз'єднання” (українського народу)³⁷⁵. Якщо візьмемо український випадок, то, за слушним спостереженням Н. Яковенко, це була реанімація старої тези школи М. Грушевського про іманентний потяг українців до возз'єднання всіх своїх земель³⁷⁶

У той же час нове радянське ставлення до спільного історичного минулого трьох народів (насамперед, українського і російського), призводить до екстраполяції оцінки подій 1939 – 1940 рр. на явища середини XVII ст., які теж починають розумітися у сенсі возз'єднання українців (і білорусів) вже з „братнім російським народом”. Закономірність об'єднання східнослов'янських народів 1654 р. пояснюється не лише спільністю походження, культури, мови, побуту тощо, але й тим, що предки цих народів (а також білоруського) жили спільним життям в одній давньоруській державі³⁷⁷, але зазнали „прикрого розділення”, за висловом З. Когута, „через монголо-татарських, литовських, польських «агресорів»...”³⁷⁸.

З моменту приєднання Західної України та Західної Білорусії починає формуватися у радянській історичній науці і публіцистиці концепція не лише возз'єднання українських і білоруських „західників” зі своїми народами, але одночасно відновлюється і традиційне положення імперської історіографії про возз'єднання в середині XVII ст. українського і білоруського народів з російським народом³⁷⁹ Термін “возз'єднання”, який був правильно застосований до факту об'єднання в 1939 р. українського народу (і білоруського), тепер зазнав акомодатії стосовно характеристики приєднання

частини України та Білорусії до Росії в 1650-х рр. У свою чергу, остання подія послужила, за висловом Н. Яковенко, в якості історичного прецеденту³⁸⁰.

Все це органічно призводить до виникнення ідеї про возз'єднання західних українців і західних білорусів також і з російським народом³⁸¹, хоча ця ідея не набула поширення, а тим більше офіційного визнання (власне, як на ті роки і концепція „возз'єднання” 1654 р.). Як вже йшлося у попередньому розділі, методологічним поштовхом до принципової можливості такої постановки питання стала поява директивної партійної тези про „найменше зло”

Уявлення про те, „що у Львові, Галичі, Гродно, Бресті живуть ті ж самі «руські», що й у Володимирі, Смоленську, Суздалі, які з'єднані спільним походженням, близькістю культури і мови, спільністю релігії, історичними традиціями київських часів, ніколи не зникала в народній свідомості”³⁸² (як зазначали в 1939 – 1940 рр. радянські історики та пропагандисти), логічно призводить до сприйняття ідеї про єдиний руський народ часів Київської Русі як спільного предка всіх сучасних східнослов'янських народів.

Вказані погляди найбільше пропагувалися у науково-популярних працях та лекціях В. Пічети. Належить зазначити, що В. Пічета, виступаючи з лекціями та доповідями, як перед науковцями, так і перед широким загалом, вмів захоплювати присутніх темою, а отже, досить вагомо впливав на формування в суспільстві тих чи інших історичних поглядів³⁸³. Висловлені в них тези, власне, були суголосні його попереднім візіям східнослов'янського історичного минулого, а також впливали з його розробок з приводу питань походження східнослов'янських народів, передусім – білоруського.

Найважливішою в такому ракурсі була публічна лекція (її вірніше було б назвати науковою доповіддю), „Основні питання історії Західної Білорусії та Західної України”³⁸⁴, виголошена вченим 28 вересня 1939 р. в Москві у зв'язку з приєднанням названих регіонів до СРСР перед аудиторією, яку В. Пічета називає „цілком компетентною і кваліфікованою” (!)³⁸⁵. У лекції славист поділяє погляд давньоруського

літописця про етнічну єдність східнослов'янських племен, хоча й зауважує, що між ними були деякі відмінності. Вчений вважає, що майбутні народності сформувалися на основі **всіх** східнослов'янських племен³⁸⁶. Відштовхуючись від вказаних положень, історик, можливо першим (саме в нових умовах), висуває тезу про возз'єднання українського і російського народів: український народ у 1654 р. „возз'єднався з російським народом, єдиним по крові, єдиним по вірі”³⁸⁷. (Докладно лекція розглядається в окремому параграфі даної монографії).

Зазначена лекція лягла в основу всіх публікацій В. Пічети, присвячених історії Західної України і Західної Білорусії у зв'язку з їх приєднанням, в яких у цілому повторювалися головні положення вересневої доповіді, серед них – і вказані вище. Хоча, варто відмітити, майже у кожній з наукових розвідок-есе містилися оригінальні нюанси³⁸⁸. Напевно, найбільше таких своєрідних відтінків міститься у статті вченого під досить лаконічною назвою „Західна Україна і Західна Білорусія”, опублікованій в популярному союзному часопису „Радянська книга”³⁸⁹. Вона починається з того, що В. Пічета характеризує сучасні йому події осені 1939 р. як возз'єднання не лише частин українського та білоруського народів зі своїм етнічним цілим, але і як „возз'єднання” їх з „єдинокровним”, „великим братнім російським народом”³⁹⁰. Тезу про возз'єднання В. Пічета підкріплює й показовим у цьому контексті твердженням про „споконвічну” територіально-державну належність Західної України та Західної Білорусії „до складу нашої великої Батьківщини” (очевидно, – Росії)³⁹¹. Паралельне використання В. Пічетою терміну „руський народ” („русский народ”) у значенні, то „українці та білоруси”, то „росіяни разом з українцями і білорусами”, то просто „росіяни” – вносить певну плутанину в етнічні поняття, але разом з тим ще більшою мірою посилює тезу про „возз'єднання”. В такому контексті логічно звучить міркування про денационалізацію „руського народу” (тобто українців і білорусів) у Речі Посполитій, який (або які), не зважаючи на це, завжди тяжів до „великого російського народу”³⁹². Це тяжіння В. Пічета пояснює тим, що в українців і білорусів, не дивлячись ні на що, повсякчас була „живою ідеєю спільності” або навіть „ідеєю возз'єднання

з великим руським народом³⁹³. Адже „всі ті народи ... пішли від східнослов'янського ядра” й тому українці і білоруси „пам'ятають той момент, і це проявляється в піснях, коли вони складали єдине ціле зі всією Руською землею³⁹⁴. Вже на той час у них (тобто в слов'янських племенах або „руському народі” часів Київської Русі) була наявною свідомість „єдиної Руської землі³⁹⁵, адже, як зазначає В. Пічета в іншому місці, вони складали „єдине слов'яно-руське плем'я³⁹⁶. Розпад („прикре розділення” – за висловом З. Когути) цього „племені” на три частини, згідно з В. Пічетою, стався у „момент” татаро-монгольської навали³⁹⁷.

Отже, радянський варіант взірця 1939 р. об'єднання українського, а також білоруського народів, не лише відіграв роль чинника, що спричинив повернення В. Пічети на позиції концепції „триєдиноруськості”, але також і актуалізував у його творчості ідею давньоруської етнічної єдності східних слов'ян або „руського народу”, що завдяки його науково-популярним працям та публічним лекціям, набувала поширення у свідомості як науковців, так і широкого загалу.

Втім, й інші історики долучилися до процесу актуалізації ідеї про східнослов'янську етнічну єдність давньоруської доби у контексті подій нового „возз'єднання³⁹⁸. Так, наприклад, на березневій сесії 1940 р. ВІФ АН СРСР в своїй доповіді вжив термін „возз'єднання” стосовно події 1654 р. академік М. Державін³⁹⁹. У брошурі М. Подорожного, зазначається, що Україна з „моменту виникнення Руської (= Російської – *Н. Ю.*) держави була її складовою, нероздільною часткою”, а першою столицею цієї держави був Київ. Далі автор робить ось який заключний висновок: „відокремлені насильством братські народи – український і білоруський, – котрі до цих пір перебували в Польщі, повертаються у велику сім'ю **колись єдиного народу** (виділено – *Н. Ю.*)”⁴⁰⁰. Отже, за логікою М. Подорожного, у давньоруську добу східні слов'яни складали **єдиний народ**.

Подібно до цих міркувань висловлюється у лекційному курсі восени 1939 р. С. Бахрушин. На його думку, історія сучасних східнослов'янських народів постала з „колиски” давньокиївського періоду і ці народи, що є трьома „великими гілками” східного

слов'янства, нині „об'єднуються в одну спільну сім'ю”⁴⁰¹. Щоправда, це спостереження С. Бахрушина є скоріше констатацією факту об'єднання західних українців і західних білорусів з більшою частиною своїх народів та з росіянами в одній спільній державі – СРСР. А тому, на відміну від висновку М. Подорожного, тут не йдеться про визнання єдиного руського народу давньоруської доби. Втім, зазначимо, що вирази, подібні вжитому С. Бахрушиним, безперечно, сприяли поширенню ідеології „єдиного радянського народу”, що утворюється шляхом „злиття націй”

Події 1939 – 1940 р. (власне 1939 р.) стали імпульсом для створення провідним тогочасним українським медієвістом М. Петровським великої монографії “Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі”, завдання на написання якої поступило йому від Українського філіалу Інституту Маркса-Енгельса-Леніна (ІМЕЛу) при ЦК КП(б)У⁴⁰². Згодом, що саме в початкових підрозділах цієї монографії, підготовленої до друку вже напередодні німецько-радянської війни, й було зроблено спробу розгорнутої наукової постановки питання про „єдиний народ Київської Русі” у розумінні спільного предка трьох східнослов'янських народностей⁴⁰³. З огляду на те, що монографія так і не побачила світ, а стаття, яка відображала її початкові підрозділи, вийшла у 1942 р.⁴⁰⁴ в новій політичній та історіографічній ситуації, то вважаємо доцільним розглянути внесок М. Петровського в наступному розділі нашої монографії.

Отже, приєднання західних українських та білоруських регіонів до складу відповідних радянських республік, що трактувалося радянською пропагандою як возз'єднання, призвело, певним чином, до актуалізації ідеї східнослов'янської етнічної єдності у значенні єдиного народу давньоруської доби, що розпався внаслідок дій „монголо-татарських, литовських, польських «агресорів»...”⁴⁰⁵

4. 2. 3. *В. Пічета та генезис концепції давньоруської народності*

Ідея про „руську народність” як про етнічного предка пізніших східнослов'янських народів з'являється й отримує свій розвиток у

працях В. Пічети, починаючи від середини 1930-х рр. в контексті його розробок історії білоруського народу, зокрема етногенезу останнього. Проблематика етногенезу білоруського народу розроблялася вченим у площині етногенетичних досліджень, що відновилися в СРСР наприкінці 1930-х рр. Сам В. Пічета, як вже зазначалося, брав участь у багатьох обговореннях питань слов'янського й східнослов'янського етногенезу, що відбувалися на сесіях ВІФ АН СРСР або на інших наукових засіданнях у передвоєнні роки. Подібно до М. Рубінштейна, який в умовах трансформації історіографії на початку 1930-х рр. вдавався до спроб створити загальний курс історії України згідно з останнім баченням „марксизму”, також і В. Пічета в середині тих же 30-х рр. намірявся повернутися до створення загального курсу історії Білорусії. В одній з перших своїх лекцій під назвою „Білорусія” (видана ротапринтом на стеклографі), після повернення із заслання (в 1935 р.), вчений вказував, що до цього часу немає жодної праці, „яка би давала уявлення про історичний процес Білорусії” відповідно до „правильної марксистсько-ленінської точки зору”⁴⁰⁶. Свою книгу „Історія Білорусії” (видання АН БРСР 1926 р.) він вважає безнадійно застарілою. Тоді, як каже сам про себе В. Пічета, „я знаходився під сильним впливом Покровського і Рижкова”⁴⁰⁷

У лекції „Білорусія”, розмірковуючи над питанням про походження білоруського народу, історик віддає данину глотогонічній теорії, через призму якої він розглядає етногенез східних слов'ян⁴⁰⁸. Простежуючи долю Полоцького князівства в контексті історії Київської Русі, В. Пічета доводить його історію до моменту входження до складу Литовського князівства. На цей момент, на думку В. Пічети, „Білорусії як народності тоді навіть бути не могло”⁴⁰⁹. У цій лекції вчений ставить питання: з якого часу „слов'янські племена становляться білорусами” і як виникає білоруська мова? З першого питання, ніби випливає, що В. Пічета обминає в даному разі етап проміжної „спільноруської народності” між східнослов'янськими племенами і пізньосередньовічними народностями. Піддаючи критиці російську „великодержавницьку” та білоруську „націонал-демократичну” історіографію з цього

питання, дослідник зазначає, що „білоруський народ як такий, став виділятися не у 13 столітті, а в 16 – 17 століттях” у зв’язку з соціально-економічним розвитком – посиленням товарно-грошових відносин, закріпаченням селян та утворенням єдиного національного ринку⁴¹⁰ Білоруська мова, згідно з В. Пічетою, зароджується в XVI ст.⁴¹¹

З лекційного курсу історії СРСР, прочитаним В. Пічетою в 1938/1939 навчальному році у Московському педінституті, що зберігається у його особовому фонді (А РАН, м. Москва) відклалася лекція, видана роталпринтом на стеклографі (наклад 100 примірників) під назвою „Велике князівство Литовське (в XIII – XIV ст.)”, яка датується 16 січня 1939 р.⁴¹² Майже одночасно вчений готує монографію „З історії Великого князівства Литовського XIII – XIV ст.”⁴¹³, що так і не вийшла⁴¹⁴. Вказана лекція є початком цієї монографії. Тут В. Пічета акцентує увагу на тому, що Литва підкорила частину руських земель, які уже були відірвані від Північно-Східної Русі внаслідок татаро-монгольської навали. Східнослов’янське населення ВКЛ він тут здебільшого називає „русською народністю”. В окремому параграфі лекції В. Пічета торкається питання утворення білоруської та української народностей⁴¹⁵. Початок процесу їх утворення історик відносить до середини XIII ст., коли внаслідок татаро-монгольського погрому була ліквідована „єдність руського народу”. Отже, в цьому місці вчений начебто визнає існування давньоруської народності, що її він називає „руським народом”, але його бачення й розуміння її є досить не однозначними, що видно з його інших праць. Відособленість Литовської Русі від Північно-Східної, на думку В. Пічети, сприяла подальшому розвитку „місцевих говорів з тими фонетичними і морфологічними відмінностями, які властиві білоруській і українській мовам”⁴¹⁶. Економічний розвиток призвів згодом до утворення білоруської та української народностей, які є „братніми до російської”⁴¹⁷. Очевидно, тут В. Пічета притримується думки про поступове оформлення після розпаду (давньоруської народності?) трьох окремих східнослов’янських народностей зі своїми окремими мовами.

Детальніше В. Пічета розглядає питання етногенезу білорусів та українців у публічній лекції „Основні питання історії Західної Білорусії та Західної України”⁴¹⁸. Впродовж всього викладу матеріалу славістом приділяється увага з’ясуванню деяких теоретичних моментів, що стосуються етногенезу. Тут він знову ставить питання про те, коли і як необхідно починати історію білоруського та українського народів. Відповідно, В. Пічета піддає критиці „старі” історіографічні концепції.

У вступній частині лекції, де впроваджено актуалізацію проблематики, вчений вказує на велику важливість вивчення історії народів СРСР. І чи не найважливішим при цьому є всебічне вивчення походження народів. Останнє питання для радянської історичної науки „є новою, складною, але цікавою проблемою” Щодо теоретичного зрізу, то тут В. Пічета відштовхується, як можна здогадатися, від відомих положень Й. Сталіна про націю, викладених у праці останнього „Марксизм і національне питання”⁴¹⁹ ще 1913 р. (в той час назва була іншою⁴²⁰) В. Пічета, зазначаючи як аксіому, що нація є категорією історичною, вказує, що й утворення народу, переростання його в націю є також категорією історичною. Тож, згідно з В. Пічетою, має „пройти певний відтинок часу, коли первісні етнічні елементи, розкидані, не зв’язані нічим, врешті зіллються”, а тоді внаслідок цього етнічного злиття „утворюється новий етнічний елемент, що отримує найменування того чи іншого народу”⁴²¹. Як бачимо, тут В. Пічета робить спробу більш виразно ввести до етногенетичного понятійного ряду на правах категорії термін „народ”. Втім, він не дає чіткої дефініції поняття. Нагадаємо, що Б. Греков наголошував у відповідному місці, що він має на увазі під терміном „руський народ” його етнічне значення. Але ця заувага, вочевидь, застосовувалася академіком у конкретному випадку і не претендувала на загальнотеоретичне положення.

З викладу В. Пічети начебто можна вибудувати наступний етнопонятійний ланцюг: „первісні етнічні елементи” („племена”) – „народ” – „нація”. Поняття „народ” тут підміняє інше – „народність” Проте термін „народність”, хоча й вживався багатьма дослідниками

(тим же В. Пічетою), але в загальному значенні – без спеціального вирізнення змісту поняття, як етнокатегорії (власне, як і поняття „народ”). Отже, В. Пічета легалізує термін „народ” в етногенетичному таксономічному ланцюгу, на відміну від іншого – „народність”. Однак уже в грудневому числі „Радянської книги” за той же рік, він відносить і поняття „народність” до історичної категорії, але ніякої дефініції не дає, а також не вказує місце в етногенетичній ієрархії⁴²².

Хоча вчений не дає повної дефініції (народ – „історична категорія”, що як „новий елемент” утворюється через „певний відтинок часу” внаслідок злиття „первісних етнічних елементів”) поняття, але з подальшого його викладу (вже конкретного історичного матеріалу) стає зрозумілим наступне: у поняття „народ” він вкладає подібний до М. Державіна зміст. Суть його зводиться до того, що народ („руський”) складається з племен („слов’янських”). З огляду на те, що В. Пічета визнає (вслід за автором ПВЛ) етнічну єдність цих племен, то таке його розуміння поняття „руський народ” наближається до пізнішого поняття „давньоруська народність” в першому розгорнутому варіанті концепції, викладеної В. Мавродінім у монографії „Утворення давньоруської держави” (1945)⁴²³. До того ж В. Пічета зазначає, що майбутні народності східних слов’ян ранньомодерного часу сформувалися на основі **всіх** східнослов’янських племен⁴²⁴, тобто на основі „руського народу”. Якщо доводити цю думку до логічного завершення, то, очевидно, що цей „руський народ” є спільним предком білорусів, росіян та українців. Близько до цього висловлюється В. Пічета у статті „Західна Україна і Західна Білорусія”, коли, вживаючи синонімічний до „руського народу” термінологічний вираз „єдине слов’яно-руське плем’я”, стверджує, що його розпад на три частини (Русь – Північно-Східну, Північно-Західну і Південно-Західну) стався на „момент татаро-монгольської навали”⁴²⁵.

Далі у лекції від 28 вересня 1939 р. В. Пічета зупиняється на ознаках єдності „руського народу” (в значенні – „давньоруського”). Насамперед, він вводить літописне поняття „єдності руської землі” (у В. Пічети – з малою літери). Цю єдність вчений вважає існуючою до XIV ст. (з якого часу вона стала такою, В. Пічета не зазначає).

„Руська земля” була „єдиною, передусім у культурному відношенні”, хоча, навіть на період феодальної роздробленості зберігалися також й економічні та політичні зв’язки. Подібно до А. Насонова він використовує поняття „єдності руської землі” в якості ознаки національної самосвідомості (звичайно, слово „національна” він не вживає): в давньоруському суспільстві була наявна свідомість „єдності руської землі”⁴²⁶. Вона була присутня якраз у період феодальної роздробленості.

Розпад „руської землі”, що стався внаслідок татаро-монгольської навали, є для В. Пічети відправним моментом для вивчення питання про генезис білоруського та українського народів⁴²⁷. Наступним положенням славіста є теза про те, що в кінці XV – на початку XVI ст. відбулося утворення єдиної території, відповідно для північно-західної та південно-західної груп східних слов’ян. На цій базі зникають племінні відмінності між окремими племенами та відбувається „процес перетворення „слов’янських племен руського народу в народ білоруський та народ український”⁴²⁸. Нагадаємо, що подібна термінологія використовується М. Державиним та А. Насоновим. Ці висновки В. Пічета підкріплює аргументами мовознавства. Літературні пам’ятки XVI ст. підтверджують існування білоруського народу. Процеси формування мови і народу йдуть паралельно. Тому формування білоруського народу припадає на кінець XV – початок XVI ст.⁴²⁹. Аналогічним чином ці процеси відбуваються й у випадку з українським народом⁴³⁰

Як вже зазначалося у попередньому підрозділі, лекція В. Пічети від 28 вересня 1939 р. лягла в основу всіх його публікацій, присвячених історії Західної України і Західної Білорусії у зв’язку з їх приєднанням. У них в цілому повторювалися головні положення лекції, окрім її теоретичної частини. Праці В. Пічети цього періоду показують, що він не дотримується якоїсь сталої термінології при описі етнічної ситуації у східнослов’янському суспільстві давньоруської доби. Окрім „руського народу”, „слов’янських племен руського народу” тощо, вжитих у розглянутій вище лекції, він залучає інші вирази в синонімічному значенні. Насамперед, це – „єдине

слов'яно-руське плем'я", що вже було нами згадано. Щонайменше у двох статтях вчений стверджує: „нові етнічні типи” – український та білоруський народ – утворилися „на спільноруській основі”⁴³¹. В іншій статті вчений також твердить, що процес формування білоруської і української мови зі всіма властивими їм фонетичними і морфологічними особливостями розпочався „на основі говорів окремих слов'янських племен і на етнічній руській основі”⁴³². У неопублікованій статті під назвою „Епоха «Слова о полку Ігоревім»”, В. Пічета зазначає, що термін „руський народ” він застосовує стосовно тієї доби у „широкому” значенні⁴³³ (очевидно, що не у значенні „великоруського”, а в сутнісному розумінні „спільноруського” народу). Нагадаємо, що у посібнику „Вступ до руської історії” (1923) „руський” народ „у широкому сенсі цього слова”, за В. Пічетою, складається з трьох окремих „національностей”⁴³⁴. Однак в останньому випадку В. Пічета мав на увазі період після XIII ст., коли ці „національності” починають формуватися, й – до сьогодення. Це є свідченням того, що тоді вчений поділяв концепцію „триєдності” „руського народу”. Але у працях, починаючи з другої половини 1930-х рр. він знову повертається до цих поглядів.

Справді, майже в усіх працях цього часу, тією чи іншою мірою, проглядається прихильність В. Пічети до поглядів „триєдності”. Наприклад, у статті „Західна Україна і Західна Білорусія” В. Пічета розуміє під „руським народом” – „всі ті народи, які пішли від східнослов'янського ядра, тобто від слов'янських племен, що населяли на зорі історії Східно-Європейську рівнину”⁴³⁵. Тому, напевно, вчений ніде не вживає у приміненні до цього „руського народу” вираз „спільний предок” (білорусів, росіян і українців), адже, згідно з концепцією „триєдності”, давньоруська доба – це період, коли „руський народ” знаходиться на черговому етапі свого етнічного розвитку, який триває з доісторичних часів і до сьогодення⁴³⁶. Відповідно, за логікою такого погляду, не зовсім коректно акцентувати увагу на положенні, згідно якого – „руський народ” давньоруської доби є спільним предком трьох його етнічних складових. Адже це буде те саме, якби стверджувати, що певна людина в дитинстві є предком тієї ж людини в зрілому віці.

Утворення сучасних трьох різновидностей „спільноруського народу” („нових етнічних типів”⁴³⁷), за В. Пічетою, „тісно пов’язано з розпадом Київської держави, з підкоренням татарами Північно-Східної Русі та утворенням Північно-Західної та Південно-Західної Русі з єдиної спільної Русі”⁴³⁸. Зазначимо, що погляди В. Пічети на етнічні процеси давньоруської доби, майже тотожні поглядам його вчителя В. Ключевського⁴³⁹, який справив на нього значний вплив⁴⁴⁰.

Концепція В. Пічети про „руський народ” давньоруської доби була в загальних рисах викладена у відповідному розділі підручника „Історії СРСР”, підготовленого колективом московських істориків спеціально для студентів не історичних факультетів вузів⁴⁴¹. У підручнику в цілому В. Пічета акцентує увагу переважно на „елементах єдності Руської землі” (на цей раз він вживає цю назву вже з великої літери), а не „руського народу”. Окрім періоду єдиної давньокиївської держави, „елементи єдності Руської землі” продовжували зберігатися й у XII – XIII ст. В. Пічета знову наголошує, як і в попередніх працях, що усвідомлення єдності „Руської землі” яскраво виступає і в літературних пам’ятках XII ст.⁴⁴²

Особливо В. Пічета підкреслює фактор церковної єдності⁴⁴³, про що не було згадки у попередніх його працях і лекціях. Як вже йшлося в нашому дослідженні, першим у нових політичних умовах цей чинник виокремлював А. Козаченко в 1937 р.⁴⁴⁴, коли подібні речі стало можливим згадувати. Названий фактор підкреслював і О. Пресняков (вслід за О. Шахматовим). Нагадаємо, що I-й том його „Лекцій з руської історії”, де про це йде мова⁴⁴⁵, вийшов у 1938 р.

Викладаючи тезу про культурну єдність „Руської землі”, В. Пічета відмічає, що вона підтримувалася спільністю мови, але зауважує, що у „руській мові” того періоду „в південних і західних князівствах помітні особливості, характерні для майбутніх української та білоруської мови”⁴⁴⁶. Однак, як він гадає, вони для XII – XIII ст. ще не настільки значні, щоби не можна говорити „про єдину руську мову” Київської Русі⁴⁴⁷. Мовні особливості посилюються вже у XIV ст.⁴⁴⁸ Період XIV – XV ст. – це стадія складання російської, української та білоруської народностей⁴⁴⁹. Втім, на думку В. Пічети, процес формування згаданих народностей був тривалим. Вчений

розпочинає його з того часу, коли „Північно-Східна Русь була підкорена татаро-монголами, а українські та білоруські землі, оскільки були відрізані, підкорилися Литві”⁴⁵⁰. Хоча у підручнику В. Пічета не акцентує увагу на тому, що „руський народ” Київської Русі був спільним предком трьох народностей, але з контексту його викладу це, безперечно, випливає. Зауважимо, що у підручнику, який має подавати науково і політично виважений матеріал, В. Пічета не вживає виразів з лексики парадигми „триєдності” Тому його погляди на етнічні процеси в східнослов’янському середовищі давньоруської доби в основних рисах наближаються, а іноді й збігаються з поглядами поміркованої версії концепції давньоруської народності, що веде свій початок від М. Петровського.

Нагадаємо, що з приводу погляду В. Пічети на „общеруську” народність давньої доби, викладеного в посібнику початку 1920-х рр. „Вступ до руської історії”, білоруський дослідник Ю. Драгун зазначає, що автор ще „не міг чітко сформулювати теорію про складання давньоруської народності і запропонувати строгий науковий термін”⁴⁵¹. Очевидно, що те ж саме можна сказати й про позицію В. Пічети другої половини 1930-х – початку 1940-х рр. Проте внесок В. Пічети в історіографічний процес формування концепції про давньоруську народність саме в ці роки є досить вагомим, хоча би внаслідок його авторитету і енергійному впровадженню положень вчення до історичної науки й освіти. Окрім цього, ще більшою є його роль щодо популяризації серед широкого та наукового загалу ідеї „руського народу” Київської Русі у розумінні (не достатньо, однак на той час, артикульованому) спільного предка трьох народностей.

4. 2. 4. Роль В. Мавродіна у формуванні концепції в контексті його досліджень з історії утворення російської держави і народності.

Найбільш виразно й розгорнуто сформулював і виклав свій погляд на проблему “давньоруської народності” лєнінградський історик В. Мавродін. Це було зроблено ним у монографії „Утворення давньоруської держави” (1945)⁴⁵². В ній же історик вперше запропонував новий термін на означення східнослов’янської

етноспільноти Київської Русі – „давньоруська народність”⁴⁵³. Однак у даному параграфі розглянемо деякі праці В. Мавродіна довоєнного періоду, що в подальшому стали підґрунтям до викладу вченим концепції давньоруської народності⁴⁵⁴. Проблема зринула перед істориком у процесі дослідження ним генезису російської держави та російського народу, що його він почав розробляти, працюючи науковим співробітником у ДАІМК (згодом в ІМК) та у Ленінградському відділенні Інституту історії (ЛВІІ) АН СРСР. Вже участь В. Мавродіна у дискусіях у ДАІМК (згодом – ІМК) засвідчує про те, що наукові інтереси вченого щільно замикаються на давньому періоді історії – Київській Русі, проблемах генезису феодального суспільства, етно- і політогенезу⁴⁵⁵. Вже на той час, як зазначає А. Дворниченко, В. Мавродін зайнявся питаннями формування російської держави та утворення російської народності – „питаннями взаємопов’язаними і тісно переплетеними”⁴⁵⁶. У цьому ленінградському історикові й належав пріоритет серед радянських дослідників⁴⁵⁷.

Можливо вперше вчений виклав свої погляди в опублікованому вигляді на вказані взаємопов’язані проблеми у статті „Викривлення М. М. Покровським питань утворення російської держави”⁴⁵⁸. У цій статті В. Мавродін виступає як на захист самого термінологічного виразу „російська національна держава”, так і аргументує велике значення утворення російської національної держави для російської народності, а згодом нації. У зв’язку з тим, що М. Покровський виступав проти не лише цього терміну, але і проти словосполучення „великоруська народність” на тій підставі, що в жилах росіян тече ніби-то на 80% кров фінів⁴⁵⁹, В. Мавродін торкається питання про етногенез російського народу. Спираючись на побудови М. Марра, історик приходять до висновку, що „великороси” постали внаслідок тривалого і складного процесу злиття і трансформацій давніх племен Східної Європи як східнослов’янських, так і інших. Расового, тобто „зоологічно чистого етнічного начала” у росіян не має, як і в інших народностей та націй. При цьому В. Мавродін посилається на положення Й. Сталіна із статті того „Марксизм і національне питання”⁴⁶⁰. Далі В. Мавродін показує тісний зв’язок між російською народністю і її

національною державою, у тому числі, зв'язок між процесами їх утворення⁴⁶¹.

Тема утворення російської національної держави стала ще більш актуальною після виходу „Короткого курсу історії ВКП(б)” (1938). Її всебічне студіювання стало одним із першочергових завдань для істориків, як зазначив А. Шестаков у доповіді „Деякі проблеми історії СРСР в світлі „Короткого курсу історії ВКП(б)”, виголошеній на березневій 1939 р. сесії ВІФ⁴⁶². Перед цим названий історик виступив з подібною доповіддю в Інституті історії АН СРСР, в якій він зробив постановку питання про утворення російської національної держави⁴⁶³.

На одному із засідань по обговоренню підручників з історії, що відбулося в ЛВІІ на початку 1940 р. В. Мавродін теж підняв питання про „процес формування російської народності (національності)”. Він зазначив, що проблема є складною і такою, яка вимагає нагального вирішення. Науковець, між іншим, констатує факт: лінгвістика недостатньою мірою надає допомогу історикам у цьому. На думку В. Мавродіна, формування російської держави не що інше, як формування російської народності. Ці два процеси у жодному разі не слід відривати один від одного, оскільки вони паралельні⁴⁶⁴. Так, російська народність, складаючись, створює свою державність, і у той же час держава, формуючись, витворювала російську народність. В. Мавродін висловив жаль з того приводу, що у підручнику історії СРСР (згодом, мається на увазі перший радянський підручник з історії СРСР для історичних факультетів вузів⁴⁶⁵) не приділено уваги темі формування російської народності⁴⁶⁶.

Далі вчений ставить проблемно-методологічну постановку цього питання. Передусім, на його думку, про постання народності можна говорити, коли наявна економічна спільність. Якщо би вона була щільнішою й міцнішою, то й процес формування російської народності проходив значно інтенсивніше. Велике значення в цьому сенсі надається вченим тій економічній спільності, що встановилася у XIV – XV ст., і яка є „основним чинником” формування великоруської народності. Однак В. Мавродін більш посилено робить акцент на іншому факторі, який надзвичайно прискорив процес

вितворення нового етнічного угруповання. Це – „та боротьба, що її довелося вести російській народності за свою незалежність”⁴⁶⁷. Саме цю боротьбу російські князі зуміли використати з метою об’єднання російських земель. В. Мавродін, підсумовуючи власні міркування, наголошує, що правильно розв’язати питання стосовно процесу формування російської народності, допоможе всебічне вивчення названих чинників, у їх тісній єдності і взаємодії⁴⁶⁸.

У науково-популярній формі погляди В. Мавродіна про утворення російської держави і російської народності були викладені в книзі „Утворення російської національної держави”, яка до німецько-радянської війни витримала два видання⁴⁶⁹. Причини утворення російської держави, чинники, які вплинули на процес формування російської народності у ранньомодерну добу та ознаки її єдності перегукуються (а іноді й тотожні) з причинами утворення давньоруської держави та факторами формування давньоруської народності й ознаками її єдності⁴⁷⁰.

Вже у своїх працях 1930-х рр. В. Мавродін торкається не лише проблеми утворення російської народності, але й питань, що стосуються етногенезу всіх трьох слов’янських народностей Східної Європи⁴⁷¹. Приміром, у 1937 р. в доповіді „Лівобережна Україна під владою Золотої Орди (XIII – XIV ст.)”, виголошеної на засіданні кафедри історії народів СРСР у ДАІМК, він розглядає серед інших і питання про етнічні процеси у східних слов’ян зазначеного періоду. В. Мавродін послідовно накладає їх на розвиток мовних процесів і пов’язує з соціально-економічними процесами періоду феодальної роздробленості. У цю добу окремі князівства відособлюються як політичні, господарські і культурно-мовні одиниці. В них виробляються свої діалекти або говори, місцеві побутові особливості тощо⁴⁷².

Важливим моментом самої доповіді та полеміки навколо неї була постановка питання про розмовну мову Київської Русі. Зокрема, Б. Греков висловив думку, що пануючий клас Київської Русі розмовляв однією мовою. Цю думку академік виклав і на сторінках своєї монографії „Київська Русь”⁴⁷³. Зауважимо, що подібним чином, дещо раніше, висловлювався М. Цвібак⁴⁷⁴, а пізніше (в 1941 р.) –

С. Юшков⁴⁷⁵. На думку ж В. Мавродіна, слід відрізнити розмовну мову від літературної. З контексту його доповіді ось що стає зрозумілим: розмовна мова східних слов'ян у різних землях відрізнялася своїми діалектами або говорами⁴⁷⁶. Зазначимо, що ця думка присутня і в подальших працях В. Мавродіна, в тому числі у монографії „Утворення давньоруської держави”. Вона не суперечить визнанню В. Мавродіном існування єдиної розмовної давньоруської мови, що вперше ним зроблено на сторінках монографії 1945 р.

Тези, висловлені В. Мавродіном у згаданій науковій промові, отримали свій розвиток у розглянутій вище статті проти поглядів М. Покровського. Тут історик зазначає, що політико-економічна роз'єднаність періоду феодальної роздробленості „сприяє збереженню етнічного роздрібнення”⁴⁷⁷. Щоправда, на зміну „старим” племенам приходять територіальні угруповання, хоча давні племінні особливості зберігаються у побуті, мові, звичаях тощо. Втім, вказані особливості отримують свій розвиток і виробляються нові. Історик оцінює ці процеси негативно: феодальна роздробленість послаблює Русь і вона стає „легкою здобиччю” для татаро-монголів⁴⁷⁸.

Питань етногенезу східнослов'янських народностей вчений торкається у своїй монографії, що лягла в основу докторської дисертації “Нариси історії Лівобережної України” (1940)⁴⁷⁹. Дослідженням історії цього регіону, власне – Чернігово-Сіверської землі, В. Мавродін, як свідчить архівний матеріал, почав займатися з 1934 р.⁴⁸⁰

Як і всі тогочасні історики, В. Мавродін послуговувався у своїх працях, де підіймалися питання етногенезу, „новим вченням про мову”⁴⁸¹. В названій монографії він застосовує методикку глотогонічної теорії стосовно етногенезу сіверян та їх нащадків. Вчений аргументовано доводить, що сіверяни є одним із племен-предків не лише українців, але й білорусів з росіянами. У зв'язку з цим, В. Мавродін відкидає також точку зору М. Грушевського про існування українців з антських часів або ж із IX ст.⁴⁸². Простежуючи складні етногенетичні процеси періоду феодальної роздробленості (з кінця XII – по початок XIV ст.), лєнінградський історик відмічає, що вони передували процесу утворення та формування народностей,

а потім націй⁴⁸³. У цьому місці повторюються або розвиваються його погляди, що мали місце в доповіді 1937 р., про зв'язок етно- та глотогонічних процесів з феодальною роздробленістю. В. Мавродін доходить висновку, що цей період “був періодом складання лиш тих багаточисленних етнокультурних й мовних угруповань ... які були породженні устроєм феодальної роздробленості”⁴⁸⁴

У монографії В. Мавродін притримується погляду, що цей період – „ще далекий від формування народностей” у Східній Європі⁴⁸⁵. Їх формування співпадає, на думку історика, з утворенням на території Східної Європи централізованих держав⁴⁸⁶ (тут він знову спирається на відоме положення Й. Сталіна), а, отже, білоруська, українська та російська народності склалися у межах Московської держави й Великого князівства Литовського⁴⁸⁷. Інакше кажучи, хронологічно період складання української, білоруської, російської народностей окреслюється XIV-XVI ст. Але початок зародження народностей науковець відносить до кінця XIII ст.

У цій праці В. Мавродін не звертає увагу на характер етнічного утворення східних слов'ян доби єдиної Київської держави, але вказує наступне: феодальна роздробленість стала чинником, який “розбив на етнічні групи східнослов'янські племена, що були об'єднані раніше, хоча й примітивно, Київською державою”⁴⁸⁸. Отже, у даній монографії етнічні процеси IX-XVI ст. у східних слов'ян визначаються ось якими поняттями: племена (доба єдиної Київської держави), етнічні групи або “етнокультурні та мовні угруповання” (період феодальної роздробленості – кінець XII – початок XIV ст.), “народності, що складаються” (XIV-XVI ст.). З контексту даної праці В. Мавродіна очевидно, що він визнає Київську Русь спільноруською державою. Але також зрозуміло і те, що вчений не потребує у власних етногенетичних побудовах такої проміжної етнокатегорії як „давньоруська народність”

Наближенням до концепції давньоруської народності стали міркування В. Мавродіна, викладені на початку другого видання монографії популярного характеру „Утворення руської національної держави”, яке вийшло 1941 р. Ці положення, насамперед, включені до нового видання під впливом тогочасної історичної події, що

актуалізувала проблематику спільного історичного минулого східнослов'янських народів, зокрема, тему спільного життя їх предків у період Київської Русі. Мається на увазі возз'єднання західноукраїнських і західнобілоруських земель з відповідними союзними республіками у складі СРСР. Нагадаємо також, що при переробці II-го тому „Історії СРСР” над питаннями етнічної консолідації східних слов'ян напередодні утворення Київської держави поруч з П. Третяковим працював і В. Мавродін⁴⁸⁹. У монографії „Утворення давньоруської держави” В. Мавродін робить посилання на власний рукопис під назвою „Виникнення давньоруської держави”, що є, згідно із словами самого автора, третім та четвертим підрозділами (розділ ним не зазначено) четвертої частини II-го тому „Історії СРСР”⁴⁹⁰, а в самому тексті вказує, що він працював над цією темою з 1938 р.⁴⁹¹. Концепція же П. Третякова – М. Артамонова стверджувала домінанту: походження давньоруської культури та держави є наслідком злиття північної та південної племінних груп східних слов'ян та їх культур. У свою чергу, держава ще більше сприяла подальшій консолідації східнослов'янських племен у напрямку утворення їх етнічної цілості, як це показував на сторінках монографії 1945 р. В. Мавродін. Подібним чином він висловлювався і у своїх працях, присвячених утворенню російської держави та народності. Припускаємо, що під час спільної роботи з П. Третяковим, обидва науковці вплинули один на одного, і, зокрема, у В. Мавродіна відбулася екстраполяція процесів, що відбувалися з росіянами в пізньому середньовіччі під час утворення їхньої національної держави, на ситуацію раннього середньовіччя VII – IX ст., коли відбувалися процеси консолідації давньоруських племен і утворення давньоруської держави. Також вплив на В. Мавродіна мала його участь у колективній роботі науковців ПМК по створенню „Історії культури Давньої Русі”⁴⁹². У ній, нагадаємо, аргументувалися на конкретному матеріалі положення про високий рівень культури Київської Русі та її спільноруський характер.

Справді, у новому виданні „Утворення руської національної держави” В. Мавродін більш посилено акцентує увагу, порівняно з „Нарисами історії Лівобережної України”, на ролі держави для

політичного об'єднання східнослов'янських або руських племен. Він, подібно до М. Кордуби⁴⁹³, вказує, що держава зв'язала ці племена спільністю політичного життя, культури, релігії. Хоча Київська держава розпалася, і західно-руські землі підпали під владу Угорщини, Польщі, Молдавії, Литви, тим не менше, ця „спільність сприяла збереженню народної культури, мови, збереженню свідомості єдності всіх «руських»⁴⁹⁴. Принагідно зазначимо, що останній вираз (про „всіх руських») так сподобався В. Мавродіну, що його він повторював не лише в наукових працях, але і в особистому листуванні з колегами. Так у 1958 р. в листі до К. Гуслистого, де по-дружньому рецензується розділ українського колеги, взятий з колективної монографії „Українці” (що тоді готувалася до друку, але вийшла лише у вигляді макету мізерним накладом), В. Мавродін зазначає: „Вважаю, що державний розпад Київської Русі мав дуже велике значення у розчленуванні давньоруської народності. Особливо це відобразилося у свідомості народу (всі – „руські”!)”⁴⁹⁵ (Докладніше див.: Додаток Е).

Але повернемося до книги „Утворення російської національної держави” У наступній тезі В. Мавродіна найбільш відчутна паралель з подіями 1939 р.: „Пам'ять про те, що у Львові, Галичі, Гродно, Бресті живуть ті ж самі «руські», що й у Володимирі, Смоленську, Суздалі, які з'єднані спільним походженням, близькістю культури і мови, спільністю релігії, історичними традиціями київських часів, ніколи не зникла в народній свідомості”⁴⁹⁶. Дана теза вжита і на сторінках монографії „Утворення давньоруської держави”, щоправда, на цей раз названо в двічі більше міст. Серед них, враховуючи приєднання Бессарабії і Закарпаття, ще й тамтешні „руські” міста (відповідно – Оргеєв та Хуст (Густ)). Цікаво, що В. Мавродін згадав до того ж і словацьке місто Пряшев, населене українцями-русинами⁴⁹⁷

Далі у книзі „Утворення російської національної держави” В. Мавродін висуває тезу про те, що „Київська держава не встигла і не могла злити східнослов'янські племена в єдину національність”⁴⁹⁸ Майже тотожна теза присутня і у викладі монографії 1945 р.; тільки замість слова „національність” вжито слово „народність”⁴⁹⁹. У книзі 1941 р. В. Мавродін пояснює її тим, що різноманітні руські племена,

які входили до складу Київської держави, відрізнялися один від одного мовою, побутом і культурою, а в монографії 1945 р. вказується вже інша причина – відсутність економічної спільності у примітивній „імперії Рюриковичів та процеси феодальної роздробленості, що настали згодом”⁵⁰⁰

Проте „руські” тієї доби, згідно поглядів В. Мавродіна взірця 1941 р., „стали основою для формування не тільки власне російської, тобто великоруської, але також української і білоруської національностей”⁵⁰¹. Історик має на увазі під „руськими” – всі східнослов’янські племена, тобто вони всі разом були предками названих народів. Звідси логічно випливає, що ці племена являли собою якусь „певну етнічну цілість” (формулювання П. Третьякова)⁵⁰². Але В. Мавродін не наважується застосувати до цієї „етнічної цілості” термін „національність” або „народність” (як це робив, наприклад, В. Пічета), бо ж у роботах Й. Сталіна цей термін застосований лише щодо періоду утворення на теренах Східної Європи централізованих держав. Тому В. Мавродін зупиняється на виразах „руські” та „руські племена”. Він навіть ухиляється від застосування менш визначеного в етнопонятійному аспекті та більш аморфного поняття „народ”, що його, як правило, застосовував академік Б. Греков та деякі інші радянські історики.

Отже, в цій праці ленінградський вчений зробив відчутний крок у напрямку до заповнення відповідної етногенетичної лакуни (в межах нової радянської історичної парадигми) між східнослов’янськими племенами та трьома пізньосередньовічними народностями. Подальша еволюція поглядів призвела до висунення ним, незалежно від інших дослідників, відповідної концепції, що сталося наприкінці німецько-радянської війни (1941 – 1945 рр.).

Генезис концепції про давньоруську етноспільноту мав безпосередній зв’язок як з радянською концепцією Київської Русі – спільного періоду історії східнослов’янських народів, так і з дослідженнями у галузі їх етногенезу. Імпульсом до початку останніх послужили державно-партійні документи стосовно історичної науки й освіти та розпочата внаслідок цих директивних вказівок робота

по створенню багатотомної „Історії СРСР” як історії народів СРСР, що вимагало поглибленого дослідження їх давнього минулого і, звичайно, їх походження. Політичне надзавдання, яке ставило перед істориками партійне керівництво, полягало у необхідності обґрунтування історичної закономірності виникнення багатонаціонального СРСР. Міжнародна ситуація вносила корективу в це завдання: головна увага була приділена питанням східнослов'янського („руського”) етногенезу. З іншого боку, той же зовнішній фактор, а саме: необхідність протистояти нацистським расовим доктринам походження народів – детермінував форсування етнологічних досліджень у СРСР взагалі й, насамперед, у царині слов'янського і східнослов'янського етногенезу. Методологічною основою цих студій стала глотогонічна теорія М. Марра.

Безпосередній вплив марризму на концепцію давньоруської народності простежується, в першу чергу, в ототожненні процесів етно- і глотогенезу, адже мовний маркер для фундаторів вчення (насамперед для В. Мавродіна) – це головна ознака народності: процес складання єдиної розмовної і літературної мови в середовищі східнослов'янських племен – це практично процес творення єдиної народності. Іншою складовою прямого зв'язку підставової концепції з теорією М. Марра був опис (в працях більшості фундаторів концепції) в термінах марризму механізму етногенезу східного слов'янства на шляху до певної етнічної цілості. Одним із головних аспектів цього механізму стало ключове положення глотогонічної теорії про автохтонний характер розвитку східних слов'ян (власне, як і будь-яких інших народів).

На генезис вчення також значно вплинув ще один позанауковий чинник – приєднання західноукраїнських та західнобілоруських регіонів до СРСР. Цей фактор актуалізував постулат „воз'єднання” українців і білорусів з росіянами, а, отже, і концепцію „руського” („давньоруського”) народу як їх спільного предка. Необхідно відзначити вагому роль у поширенні цих взаємопов'язаних концепцій В. Пічетою.

У той же час, радянські історики (в основному російські), традиційно розуміли давньоруську епоху – добу формування

„руського” („давньоруського”) народу, як початковий етап розвитку „єдиного руського народу” (тобто – „триєдиного”). Така точка зору присутня навіть у працях Б. Грекова. Однак, сформоване в цей період аксіоматичне вчення про Київську Русь як спільну державу або як спільний період історії східних слов'янських народів (або їх предків), що відповідало інтернаціоналістичній складовій більшовицької ідеології та реаліям національної політики більшовиків, сприяло поступовій трансформації „триєдиноруської” парадигми у напрямку визнання етнокультурної спільності східних слов'ян у давньоруську добу в сенсі трактування її як – спільного предка майбутніх споріднених, але окремих народностей.

Необхідно зазначити, що, хоча вже у довоєнний період концепція (яка пізніше отримала назву давньоруської народності) почала оформлятися, проте необхідної в таких випадках наукової постановки нового дослідницького питання не відбулося. А це свідчить, на нашу думку, про не достатнє усвідомлення як науковцями, так і політичним керівництвом СРСР її суголосності тому надзавданню (обґрунтування історичної закономірності виникнення багатонаціонального СРСР), яке ставили перед істориками політики. Окрім цього, з наукової точки зору, нове вчення, що формувалося, не виглядало власне новим, бо більшість його тогочасних фундаторів не відмежовувало своїх поглядів від традиційної парадигми „триєдиноруського народу”

До того ж, однією з причин відсутності наукової постановки проблеми стала відчутна прогалина в спеціальних теоретичних розробках у галузі етногенезу, що аж ніяк не заповнялася глотогонічною теорією. Передусім, не був розроблений термінологічно-понятійний лексикон. Ці лакуни не сприяли теоретичному обґрунтуванню застосування етнокатегоріального поняття „народність” до більш ранніх періодів формаційного і політичного розвитку етнічних спільнот, зокрема східнослов'янської. Вагомі зрушення у даному питанні були зроблені в роки німецько-радянської війни. Іншою перешкодою, що уповільнювала розвиток етногенетики, була проблема координації зусиль відповідних академічних установ з приводу вироблення комплексних підходів щодо

розв'язання етногенетичних питань. Ця справа у довоєнний період так і не була вирішена. Втім, відмітимо, що вона не була анульована й значно пізніше.

Отже, в контексті розвитку досліджень в СРСР в царині слов'янського етногенезу (або паралельно з ними) в передвоєнні роки починає формуватися концепція „руського” („давньоруського”) народу як спільного предку майбутніх білорусів, росіян і українців.

¹ Див., напр. звіт ІІФО ДАІМК за 1935 р.: НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – 1936 г. – Ед. хр. 1. Основные материалы по работе Института истории феодальных обществ (планы, календари, отчеты). Январь 1936 г. – декабрь 1936 г. – Л. 6.

² Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов // Славяноведение. – 1993. – № 2. – С. 86.

³ Пор.: Ефименко Г. Сталінська національна політика серед українців Росії в 1930-ті рр.: правило чи виняток? // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. Вип. 11. – К., 2003. – С. 364.

⁴ Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй // Записки НТШ. Т. 178. – Нью-Йорк – Париж, 1964. – С. 126.

⁵ Про життя і наукову діяльність Н. Марра див.: Алпатов В. М. История одного мифа. Марр и марризм. – М., 1991. – 240 с.

⁶ Див.: Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 3. – С. 53.

⁷ Марр Н. Я. Избранные работы. – Т. 1. – М.; Л., 1933. – С. 236.

⁸ Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика. ... – С. 53.

⁹ Див.: Кушнер (Кнышев) П. Нужно ли изучать общественные формы? // Историк-марксист. – 1927. – Т. 6. – С. 206-214.

¹⁰ Марр Н. Я. Избранные работы. – Т. 5. – М.; Л., 1935. – С. 325-326.

¹¹ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. ... – С. 90.

-
- ¹² Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика. ... – С. 54.
- ¹³ Див.: ЦДАГОУ. – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 634. Косинов А. К. Спогади про С. В. Косіора, про роботу помічником у т. Косіора. – Арк. 92.
- ¹⁴ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. – С. 90.
- ¹⁵ Див., напр.: НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1935 г. – Ед. хр. 1. Руководящие постановления и распоряжения правительственных органов. 16 февраля – 25 декабря 1935 г. – Л. 1.
- ¹⁶ Алпатов В. М. История одного мифа. ... – С. 54.
- ¹⁷ Греков Б. Д. Итоги изучения истории СССР за 20 лет // Известия АН СССР. – 1937. – № 5. – С. 1103.
- ¹⁸ Греков Б. Д. Очерки по истории феодализма в России. Система господства и подчинения в феодальной деревне // Известия ГАИМК. Вып. 72. – М.-Л., 1934. – С. 36.
- ¹⁹ Напр., наполегливий опір марризму чинили: відомий український мовознавець Л. Булаховський та завідувач відділу історії української мови Інституту мовознавства АН УРСР М. Грунський. Див.: А РАН. – Ф. 1965. – Оп. 1. – Ед. хр. 70. Справки в ЦК КПСС о важнейших работах Института в области славянского языкознания. 12 декабря 1951 г. – Л. 1; НА Президії НАН України. – Ф. Р-251. – Оп. 1. – Од. зб. 25. Списки личного состава сотрудников научно-исследовательских институтов и учреждений АН УССР. На 15 января 1940 г. Т. II. – Арк. 295.
- ²⁰ НА Президії НАН України. – Ф. Р-251. – Оп. 1. – Од. зб. 25. – Арк. 295.
- ²¹ ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 1686. Діяльність історичної секції при Всеукраїнській Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ в 1929 – 1930 рр. Копія з поправками. Друкована на машинці. – Арк. 22.
- ²² Копержинський К. Яфетична теорія та її значення для етнології // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1929. – № 3. – С. 3-23.
- ²³ Там само. – С. 23.
- ²⁴ Див., напр.: Курінний П. Советські концепції походження великоруської народності та „руської” нації // Наукові записки Українського вільного університету. Ч. 7. – Мюнхен, 1963. – С. 181-182.
- ²⁵ Див.: Готьє Ю. Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы до основания первого русского государства. – Т. I. Каменный век. Бронзовый век. Железный век на юге России. – Л., 1926. – 271 с.; Бахрушин С. Юрий Владимирович Готьє // ИЖ. – 1944. – Кн. 2-3. – С. 77-78.
- ²⁶ Свердлов М. Б. Проблемы изучения Древней Руси в творчестве А. Е. Преснякова // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X- XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М., 1993. – С. 578-579.

-
- ²⁷ Див.: Арциховский А., Воеводский М., Киселев Г., Толстов С. О методах вредительства в археологии и этнографии // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 2. – С. 80-82; Монгайт А. Л. Возникновение и первые шаги советской археологии // История СССР. – 1963. – № 4. – С. 84.
- ²⁸ Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика. ... – С. 54.
- ²⁹ Див., напр.: Жуков Б. Теория хронологических и территориальных модификаций некоторых неолитических культур Восточной Европы по данным изучения керамики // Этнография. – 1929. – № 1. – С. 59; Монгайт А. Л. Возникновение и первые шаги советской археологии. ... – С. 80-81.
- ³⁰ Арциховский А., Воеводский М., Киселев Г., Толстов С. О методах вредительства в археологии и этнографии. ... – С. 82.
- ³¹ Быковский С. Н. Яфетический предок восточных славян – киммерийцы // Известия ГАИМК. Т. VIII. Вып. 8-10. – 1931. — С. 4.
- ³² Там само. – С. 1.
- ³³ Там само. – С. 3-12.
- ³⁴ Там само. – С. 99.
- ³⁵ Там само. – С. 2.
- ³⁶ Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика. ... – С. 56.
- ³⁷ Див.. Быковский С. Н. О классовых корнях старой археологии // Сообщения ГАИМК. – 1931. – № 9-10. – С. 2-5; Його ж. На нашем участке исторического фронта // Сообщения ГАИМК. – 1931. – № 11-12. – С. 2-3; Його ж. О роли изучения языковых явлений в борьбе за новую историю материальной культуры // Сообщения ГАИМК. – 1931. – № 11-12. – С. 4-7; Марр Н. Я. Что дает яфетическая теория истории материальной культуры? // Сообщения ГАИМК. – 1931. – № 11-12. – С. 7-24; Мещанинов И. И. Теория миграций и археология // Сообщения ГАИМК. – 1931. – № 9-10. – С. 33-39 тощо. З праць наукових співробітників українського ІІМК слід назвати статтю директора цього закладу Ф. Козубовського і статтю відомого українського вченого і письменника В. Петрова. Див.: Козубовський Ф. А. Історичне коріння української буржуазної археології // Наукові записки ІІМК. – Кн. 2. – К., 1934. – С. 11-32; Петров В. П. Расова теорія на послугах германського фашизму // Наукові записки ІІМК. – Кн. 2. – К., 1934. – С. 49-71 тощо.
- ³⁸ Кричевский Е. Ю. Индогерманский вопрос, археологически разрешенный // Из истории докапиталистических формаций. – М., Л., 1933. – С. 158-202.
- ³⁹ Быковский С. Н. О роли изучения языковых явлений в борьбе за новую историю материальной и культуры. ... – С. 6.
- ⁴⁰ Див.: Аптекарь В. Б. На путях к марксистской лингвистике (Н. Я. Марр, Яфетическая теория. Общий курс учения о языке) // Вестник Комкадемии. – 1928. – Кн. 29. – № 4. – С. 264.
-

-
- ⁴¹ Див.: Марр Н. Я. Расселение языков и народов и вопрос о прародине турецких языков // Под знаменем марксизма. – 1927. – № 6. – С. 38; Його ж. Избранные работы. – Т. 5. – С. 405.
- ⁴² Марр Н. Я. Избранные работы. – Т. 1. – С. 241; Його ж. Избранные работы. – Т. 5. – С. 314.
- ⁴³ Там само. – Т. 5. – С. 331.
- ⁴⁴ Там само. – С. 345.
- ⁴⁵ Там само. – С. 314.
- ⁴⁶ Див.: Монгайт А. Л. Возникновение и первые шаги советской археологии. – С. 82.
- ⁴⁷ Див.: Быковский С. Н. Племя и нация в работах буржуазных историков и археологов и в освещении марксизма-ленинизма // Сообщения ГАИМК. – 1932. – № 3-4. – С. 4-18.
- ⁴⁸ Див.: Монгайт А. Л. Возникновение и первые шаги советской археологии. – С. 82.
- ⁴⁹ Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика. ... – С. 58.
- ⁵⁰ Див.: Быковский С. Н. Племя и нация в работах буржуазных историков и археологов и в освещении марксизма-ленинизма. ... – С. 6.
- ⁵¹ НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1933 г. – Ед. хр. 58. Протоколы заседания пленума и материалы к нему. 20.04.1933 г. – Л. 9-18; Там само. – Ед. хр. 58 а. – Л. 230-231.
- ⁵² Там само. – Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 316. Стенограмма заседаний Ученого Совета Ленинградского Отделения Института Истории Материальной Культуры. Доклад О. П. Окладникова „Труды т. Сталина по вопросам языкознания и задачи советских археологов”. 22 ноября 1950 г. – 23 ноября 1950 г. – Л. 153-155.
- ⁵³ Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика. ... – С. 55.
- ⁵⁴ Див.: Алпатов В. М. История одного мифа. ... – С. 182-188.
- ⁵⁵ 50 лет советской исторической науки. Хроника научной жизни: 1917 – 1967 / Под ред. акад. М. В. Нечкиной и д.и.н. Е. И. Городецкого. Сост. А. И. Алаторцева, Г. Д. Алексеева. – М., 1971. – С. 206.
- ⁵⁶ Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика. ... – С. 60.
- ⁵⁷ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – Л., 1990. – С. 22.
- ⁵⁸ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. – С. 90. Пор. з виступом А. Удальцова на жовтневій сесії ВСН у 1938 р.: На сесії ООН АН СССР // ВДИ. – 1938. – № 4. – С. 259.

-
- ⁵⁹ Див.: Юсова Н. „Проблема давньоруської народності” в праці В. В. Мавродіна „Образование Древнерусского государства” (1945 р.) // *Ruthenica*. Т. I. – К., 2001. – С. 157-158.
- ⁶⁰ Див., напр.: Пичета В. Образование белорусского народа // *ВИ*. – 1946. – № 5-6. – С. 3; А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 16. Стенограмма вечернего заседания сессии, посвященной вопросам этногенеза славян, от 25 декабря 1943 г. 25 дек. 1943 г. – Л. 6 тощо.
- ⁶¹ Пичета В. Образование белорусского народа. ... – С. 3.
- ⁶² А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 16. – Л. 6.
- ⁶³ Гуслистый К. Г. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XI ст. по 1569 р.) // *Нариси з історії України*. Вип. II. – К., 1939. – С. 175; Його ж. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI – 30-ті рр. XVII ст.) // *Нариси з історії України*. Вип. III. – К., 1940. – С. 161.
- ⁶⁴ Гуслистый К. Г. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею. ... – С. 175.
- ⁶⁵ Гуслистый К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI – 30-ті рр. XVII ст.). ... – С. 161.
- ⁶⁶ Див., напр.: Арциховский А., Воеводский М., Киселев Г., Толстов С. О методах вредительства в советской археологии и этнографии. ... – С. 89; А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 205. Пичета В. И. История южных и западных славян (Болгария). Курс лекций в МГПИ (6 лекций). Стенограмма. Машинопись. 2 дек. 1938 – 26 февр. 1939. – Л. 4.
- ⁶⁷ Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика. ... – С. 59.
- ⁶⁸ Арциховский А., Воеводский М., Киселев Г., Толстов С. О методах вредительства в советской археологии и этнографии. ... – С. 89.
- ⁶⁹ Там само. – С. 90.
- ⁷⁰ Див.: Токарев С. А. К постановке проблем этногенеза // *СЭ*. – 1949. – № 3. – С. 12-36; Артамонов М. И. К вопросу об этногенезе в советской археологии // *КСИИМК*. – 1949. – Вып. 29. – С. 4-5.
- ⁷¹ Див.: А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 340. Пичета В. И. Русское славяноведение и текущие задачи. Доклад в [МГУ]. Стенограмма. Машинопись. Не ранее 1943. [1944]. – Л.8 (об.).
- ⁷² Див.: Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. ... – С. 91.
- ⁷³ Див.: Алпатов В. М. История одного мифа. ... – С. 32, 125, 182.
- ⁷⁴ Див., напр.: *Историография истории Украинской ССР* // Ред. кол.: И. С. Хмель (отв. ред.), Н. Н. Варварцев и др. – К., 1986. – С. 33.
-

-
- ⁷⁵ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. ... – С. 86-104; Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика. ... – С. 42-66.
- ⁷⁶ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. – С. 87
- ⁷⁷ Див.: Сессия Отделения истории и философии АН СССР 26 – 27 марта 1939 года // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 3. – С. 210-211; К. К. В Академии наук СССР // ВДИ. – 1939. – № 2. – С. 164-166.
- ⁷⁸ Постановление Президиума АН СССР // Историк-марксист. – 1937. – № 4-5. – С. 141.
- ⁷⁹ Див.: К. К. В Академии наук СССР // ВДИ. – 1939. – № 2. – С. 170.
- ⁸⁰ Шунков В. Работа Института истории АН СССР над многотомной „Историей СССР” // Историк-марксист. – 1940. – Кн. 4-5. – С. 156.
- ⁸¹ Див. виступ О. Удальцова на жовтневій сесії ВСН у 1938 р.: На сесії ООН АН СССР // ВДИ – 1938. – № 4. – С. 260.
- ⁸² Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. ... – С. 88.
- ⁸³ Див.: Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. Изд. 2-е, доп. – М.: Международные отношения, 2003. – С. 177-179.
- ⁸⁴ Там само. – С. 178-179.
- ⁸⁵ 50 лет советской исторической науки. ... – С. 203.
- ⁸⁶ Див., напр.: НА ИИМК. – Ф. 2. – Оп. 1936 г. – Ед. хр. 1. Основные материалы Института Истории Феодалных Обществ. (Планы, календари, отчеты). Январь 1936 г. – декабрь 1936 г. – Л. 48-49; Совещание по вопросам этногенеза. – С. 201; Волин Б. Великий русский народ // ИЖ. – 1938. – № 5. – С. 3; Левченко М. В. Византия и славяне в VI – VII вв. // ВДИ. – 1938. – № 4. – С. 23; Горянов Б. А. Славянские поселения и их общественный строй // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 308; Мишулин А. В. Древние славяне и судьбы Восточноримской империи // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 290-294; От редакции // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 2. – С. 38; Очередные задачи // ИЖ. – 1937. – № 6. – С. 9; Алаторцева А. И. Журнал „Историк-марксист” 1926 – 1941. – М., 1979. – С. 241-243; 1937 год. Институт Красной профессуры // ОИ. – 1992. – № 2. – С. 123,131 тощо.

Нещодавно в історико-культурологічному часописі „Одісей” опублікована стаття А. Шарової, де автор на матеріалах Ф. 1577 А РАН, з-поміж іншого торкається і питання про те, як в новоствореному Інституті історії АН СРСР відчувався практично взаємозв'язок між офіційною доктриною протидії фашистським фальсифікаціям історії та розбудовою конкретної

-
- структури установи. Потреба в спеціалістах з давньої історії та середніх віків постала саме через безпосередню причетність цієї академічної інституції до розв'язання завдань, поставлених в площині названої контркампанії. Докладніше див.: Шарова В. А. Маленькие радости большого террора: первые годы Института истории АН СССР // *Одиссей*. 2004. Человек в истории. – М., 2004. – С. 324-325, 328, 337.
- ⁸⁷ Див.: Горянов Б. А. Славянские поселения и их общественный строй. – С. 308. ; Мишулин А. В. Древние славяне и судьбы Восточноримской империи. ... – С. 294; Сессия Отделения истории и философии Академии наук СССР 25 – 27 марта 1939 года // *Историк-марксист*. – 1939. – Кн. 3. – С. 210 тощо.
- ⁸⁸ Див.: НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1935 г. – Ед. хр. 196. Протоколы и переписка кафедры раннего феодализма в России. 23 января 1935 г. – 29 декабря 1935 г. – Л. 6-7(об.); Левченко М. В. Византия и славяне в VI – VII вв. – С. 23-48; Горянов Б. А. Славянские поселения и их общественный строй. ... – С. 308-318; Мишулин А. В. Древние славяне и судьбы Восточноримской империи. ... – С. 290-307.
- ⁸⁹ НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1933 г. – Ед. хр. 58. – Л. 11.
- ⁹⁰ Див., напр.: Досталь М. Ю. Украинская славистика в канун и годы Великой Отечественной войны // *Украина и Белоруссия: История и культура*. Ежегодник 2003/ Гл. ред. Б. Н. Флоря. – М., 2003. – С. 347; Аксенова Е. П. „Изгнанное из стен Академии” (Н. С. Державин и академическое славяноведение в 30-е годы) // *Советское славяноведение*. – 1990. – № 5. – С. 70; Аксенова Е. П. Из истории советской славистики в 1930-е годы // *Советское славяноведение*. – 1991. – № 5. – С. 83.
- ⁹¹ Аксенова Е. П. „Изгнанное из стен Академии” (Н. С. Державин и академическое славяноведение в 30-е годы). ... – С. 70; СПбФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 3. – Ед. хр. 159. Личное дело. Державин Николай Севастьянович. 1 мая 1939 – 2 июня 1946 г. – Л. 3.
- ⁹² Алпатов В. М. История одного мифа. ... – С. 117.
- ⁹³ Греков Б. Д. Итоги изучения истории СССР за 20 лет. ... – С. 1102.
- ⁹⁴ Див.: Артамонов М. И. Достижения советской археологии // *ВДИ*. – 1939. – № 2. – С. 128-129.
- ⁹⁵ Див.: Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика. ... – С. 59.
- ⁹⁶ Пор.: Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. ... – С. 86.
- ⁹⁷ Див., напр.: ЦДАМЛМУ. – Ф. 1292. – Оп. I. – Од. зб. 57. Юшков С. В. Тези доповідей: “Общие предпосылки возникновения народности”, К вопросу о политических формах феодального государства (до XIX века) та ін. Автограф, маш. з авт. правкою. 1930-і – 1951 рр. 7 док. 41 арк. – Док. 2. – Арк. 7.
-

-
- ⁹⁸ Див.: В Президиуме АН СССР // Вестник АН СССР. – 1939. – № 4-5. – С. 175. Пор. з постановою жовтневої сесії 1938 р. Відділення суспільних наук АН СРСР: На сесії ООН АН СССР. ... – С. 261.
- ⁹⁹ Совецание по вопросам этногенеза // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 6. – С. 201
- ¹⁰⁰ На сессии ООН АН СССР. ... – С. 259.
- ¹⁰¹ Коваль В. С. "Барбаросса": истоки и история величайшего преступления империализма. – К., 1989. – С. 106-109.
- ¹⁰² Гегель Г. Сочинения. – М.; Л., 1935. – Т. 8. Философия истории. – С. 329-330.
- ¹⁰³ Сигналом до наступу проти норманської теорії стала, як вважає Д. Авдусін (див.: Авдусин Д. А. Артемий Владимирович Арциховский // Портреты историков: Время и судьбы. – С. 308), наступна стаття видатного радянського археолога А. Арциховського: Арциховский А. Русская дружина по археологическим данным // Историк-марксист. – 1939. – № 1. – С. 193-195; Див., також: Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 319-337.
- ¹⁰⁴ Пугачев В. В., Динес В. А. Историки, избравшие путь Галилея: Статьи, очерки / Под ред. Л. Е. Герасимовой. – Саратов, 1995. – С. 182-183.
- ¹⁰⁵ Коваль В. С. "Барбаросса": истоки и история величайшего преступления империализма. ... – С. 116-118.
- ¹⁰⁶ Там само. – С. 120-122.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 542-543.
- ¹⁰⁸ Див.: Решетов А. М. Институт антропологии и этнографии АН СССР 1933 – 1943 гг. // ЭО. – 2003. – № 3. – С. 31.
- ¹⁰⁹ А РАН. – Ф. 678. – Оп. 1. – Ед. хр. 8. Стенографический отчет, посвященный обсуждению книги академика В. В. Виноградова „Русский язык и современные проблемы советского языкознания“. 23-24 декабря 1947 г. – Л. 42.
- ¹¹⁰ Див.: А РАН. – Ф. 677. НИИ национальностей ЦИК СССР. 1933 – 1936 гг.
- ¹¹¹ Арциховский А., Воеводский М., Киселев Г., Толстов С. О методах вредительства в советской археологии и этнографии. – С. 88-89; НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1933 г. Ед. хр. 19. Отчеты сектора феодальной формации за 1933 г. – Л. 11; Там само. – Оп. 1934 г. – Ед. хр. 48. Институт истории феодальных обществ. Издательский план 1934 г. Переписка с авторами и журналом „Проблемы истории материальной культуры“. 8 января – 17 декабря 1934 г. – Л. 3; Там само. – Оп. 1936 г. – Ед. хр. 1. Основные материалы по работе Института истории феодальных обществ (планы, календари, отчеты). Январь – декабрь 1936 г. – Л. 48-49; Там само. – Оп. 1937 г. – Ед. хр. 127. Основные материалы по работе Института истории феодальных обществ (планы, отчеты, переписка). 14 января – июнь 1937 г. – Л. 40.

- ¹¹² Див.: Петров В. П. Расова теорія на послугах германського фашизму. ... – С. 49-71; ЦДАМЛМУ. – Ф. 241. – Оп. 1. – Од. зб. 19. Петров В. П. Шляхи етнічних розчленувань. Розділи II, III. Чорновий варіант. Автограф. Не раніше 1946 р. 1 док. На 143 арк; Там само. – Од. зб. 20. Петров В. П. Шляхи етнічних розчленувань. Розділи III – VI. Чорновий варіант. Автограф. Не раніше 1946 р. 1 док. На 130 арк. (Зауважимо, що датування архівними працівниками даної праці вченого зроблено не вірно. Виходячи з актуалізації праці, її викладу, стилю, посилань тощо вірогідніше датувати її серединою або другою половиною 1930-х рр.); НА ІА НАН України. – Ф. 16. – Оп. 1. – Од. зб. 199. Петров В. П. 1. Расова теорія у сучасній германській фольклористиці. Тези. 2. Відображення расової теорії (нім. мовою). На 143 арк. Відомості про те, що В. Петров в 1930-ті рр. працював в українському ІІМК. Див.: Архів відділу кадрів ІА НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1969 р. – Од. зб. 24. Личные дела сотрудников Института, уволенных в 1969 году. – Арк. 76, 84; НОА ІА РАН. – Ф. Р-6. – Ед. хр. 48. Петров Виктор Платонович. Личное дело младшего н. с. ИА, который выбыл в 1956 г. Начало 4. 12. 1950 г. Окончено 15. 11. 1956 г. – Л. 8(об.), 35.
- ¹¹³ Шарова В. А. Маленькие радости большого террора: первые годы Института истории АН СССР. ... – С. 324.
- ¹¹⁴ Докладніше див.: Там само. – С. 337.
- ¹¹⁵ Совещание по вопросам этногенеза. ... – С. 201.
- ¹¹⁶ Див.: Арциховский А., Воеводский М., Киселев Г., Толстов С. О методах вредительства в советской археологии и этнографии. ... – С. 89.
- ¹¹⁷ Див.: НА ИИМК. – Ф. 2. – Оп. 1936 г. – Ед. хр. 1. – Л. 48-49.
- ¹¹⁸ Див.: Хроника: Институт истории АН СССР в 1937 году // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 5-6. – С. 265; Совещание по вопросам этногенеза. ... – С. 201.
- ¹¹⁹ Боевая программа дальнейшего подъема исторической науки // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 3-4. – С. 146.
- ¹²⁰ Против фашистской фальсификации истории / Сб. ст. Редкол.: акад. Е. В. Тарле и др. – М.-Л., 1939. – 445 с.
- ¹²¹ Очерки истории исторической науки в СССР. Т. V / Под ред. М. В. Нечкиной (гл. ред.), М. А. Алпатовой и др. – М., 1985. – С. 45.
- ¹²² Досталь М. Ю. Украинская славистика в канун и годы Великой Отечественной войны. ... – С. 347. Пор.: Горяинов А. Н. Славяноведы – жертвы репрессий 1920 – 1940-х годов. Некоторые неизвестные страницы из истории советской науки // Советское славяноведение. – 1990. – № 2. – С. 79.
- ¹²³ Зауважимо, що є деяка неузгодженість стосовно часу відкриття центрів слов'янознавства в історіографії. Тому подаємо кілька джерел інформації: А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 340. Пичета В. И. Русское славяноведение и текущие задачи. Доклад в [МГУ]. Стенограмма.

- Машинопись. Не ранее 1943 г. На 37 лл. – Л. 8 (об.); Там само. – Ед. хр. 360. Пичета В. И. Историография истории славянских народов в СССР за 30 лет. Статья. Машинопись с правкой. Не позднее апреля 1947 г. – Л. 3; Пичета В., Миллер И. Работа кафедры истории западных и южных славян Московского Государственного университета // ИЖ. – 1941. – № 12. – С. 148; Досталь М. Ю. Украинская славистика в канун и годы Великой Отечественной войны. ... – С. 347.
- ¹²⁴ В Отделении истории и философии // Вестник АН СССР. – 1939. – № 4/5. – С. 177.
- ¹²⁵ Дубровский А. М. „Весь славянский мир должен объединиться”: идея славянского единства в идеологии ВКП(б) в 1930 – 1940-х годах // Проблемы славяноведения: Сб. науч. ст. и мат-лов. Вып. 1. – Брянск, 2000. – С. 195.
- ¹²⁶ Там само. – С. 195-200.
- ¹²⁷ Там само. – С. 200.
- ¹²⁸ Див.: Пичета В. И. Юрий Крижанич – первый провозвестник идей панславизма // Вестник Екатеринославского земства. – 1903. – № 5. – С. 16-17.
- ¹²⁹ Горяинов А. Н. В. И. Пичета как поборника единства славян и сторонник идей социализма // Славянский альманах-2001. – М., 2002. – С. 286-303.
- ¹³⁰ Готье Ю. Мои заметки. – М., 1997. – С. 39.
- ¹³¹ Дубровский А. М. „Весь славянский мир должен объединиться”: идея славянского единства в идеологии ВКП(б) в 1930 – 1940-х годах. – С. 195-209.
- ¹³² Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. – С. 87.
- ¹³³ Див.: Алаторцева А. И. Журнал „Историк-марксист” ... – С. 242.
- ¹³⁴ Там само. – С. 241.
- ¹³⁵ НА ИИМК РАН. – Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 14 – Л. 19, 34; Там само. – Ед. хр. 47. План научно-исследовательской работы ИИМК на 1939 г. – Л. 19; Там само.– Ед. хр. 50. – Л. 27.
- ¹³⁶ Предисловие // Очерки истории СССР. Том II: Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР. III – IX вв. / Отв. ред. акад. Б. А. Рыбаков. – М., 1956. – С. 5.
- ¹³⁷ Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика. ... – С. 59.
- ¹³⁸ Див.: Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. – С. 87, прим. 1.
- ¹³⁹ Див.: А РАН. – Ф. 624. – Оп. 1. – Ед. хр. 547. Статья о достижениях советской исторической науки. [Бахрушин С. В. О вкладе историков

-
- русского народа в мировую историческую науку]. Машинопись. Б/д. – Л. 3.
- ¹⁴⁰ Див.: Готье Ю. Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы ... – С.18; Бахрушин С. Юрий Владимирович Готье // ИЖ. – 1944. – Кн. 2-3. – С. 77-78; Пор.: Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. ... – С. 103.
- ¹⁴¹ А РАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 10. Стенограмма заседания Отделения истории и философии по вопросам: 1. Прения по докладом. 27 апреля 1939 г. – Л. 11.
- ¹⁴² Там само. – Л. 12.
- ¹⁴³ Постановление Президиума АН СССР // Историк-марксист. – 1937. – № 4-5. – С. 141.
- ¹⁴⁴ Див.: Боевая программа дальнейшего подъема исторической науки. // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 3-4. – С. 146; Институт истории АН СССР в 1937 году // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 5-6. – С. 265.
- ¹⁴⁵ Схема пятитомника по истории СССР // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 1. – С. 174-204.
- ¹⁴⁶ Боевая программа дальнейшего подъема исторической науки. ... – С. 146.
- ¹⁴⁷ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 13. Стенограмма собрания Отделения истории и философии от 26 марта 1940 г. – Утреннее заседание. 26. III. 1940 г. – Л. 3-4; НОА ИА РАН. – Ф. 5. – Ед. хр. 95. Мансуров А. А. Очерк истории восточных славян по археологическим данным: источники происхождения славян роль других дисциплин, привлекаемых к археологическим исследованиям. Не ранее 1939 г. – Л. 46.
- ¹⁴⁸ Схема пятитомника по истории СССР. – С. 177-178.
- ¹⁴⁹ Див., напр.: НА ИИМК РАН. – Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 6. Стенограмма заседания актива и общего собрания ИИМК по обсуждению работы над 1 томом Истории СССР и состояния издания научных работ в 1938 г. 13 сентября – 20 октября 1938 г. – Л. 3, 18.
- ¹⁵⁰ Боевая программа дальнейшего подъема исторической науки. ... – С. 146.
- ¹⁵¹ Цит. по: Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. – С. 100.
- ¹⁵² НА ИИМК РАН. – Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 47. – Л. 18.
- ¹⁵³ Хроника // Вестник АН СССР – 1940. – № 2-3. – С. 130; Воронин Н. Н. О I томе „Истории русской культуры” ... – С. 43-44.
- ¹⁵⁴ Воронин Н. Н. О I томе „Истории русской культуры” – С. 44.
- ¹⁵⁵ Див.: НА ИИМК РАН. – Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 112. Протоколы заседания сектора Древней Руси. 21 января – 30 декабря 1940 г. – Л. 23(об.).
- ¹⁵⁶ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 13. – Л. 5.
-

-
- ¹⁵⁷ Там само. – Л. 19-20(об.).
- ¹⁵⁸ Там само. – Л. 20.
- ¹⁵⁹ Воронин Н. Н. О I томе „Истории русской культуры”. ... – С. 44.
- ¹⁶⁰ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940. – Ед. хр. 10. Стенограмма собрания Отделения истории и философии от 26 февраля 1940 г. Отчет о работе Отделения за 1939 г. 26 февраля 1940 г. – Л. 9.
- ¹⁶¹ История культуры Древней Руси. В 2-х тт. // Под ред. Н. Н. Воронина, М. К. Каргера. – Т. I. – М.-Л., 1948. – 438 с.; Т. II. – М.-Л., 1951 – 546 с.
- ¹⁶² НА ІА НАН України. – Ф. 16. – Оп. 2. – Од. зб. 149. Петров В. П. Етногенетика і ономастика за 50 років (1917 – 1957). Неопубліковано. Рукопис. – Арк. 98.
- ¹⁶³ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 2. Стенограмма заседания Отделения истории и философии от 28 января 1941 г. (утро). Январская сессия Отделения истории и философии. – Л. 79.
- ¹⁶⁴ Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика. ... – С. 60.
- ¹⁶⁵ Совещание по вопросам этногенеза. ... – С. 201.
- ¹⁶⁶ 50 лет советской исторической науки. ... – С. 207.
- ¹⁶⁷ Див.: Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. ... – С. 91.
- ¹⁶⁸ Там само. – С. 91.
- ¹⁶⁹ В Президиуме АН СССР // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 4. – С. 91.
- ¹⁷⁰ Там само. – С. 91.
- ¹⁷¹ Див., напр.: А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 39 Стенограмма заседания Комиссии по вопросам этногенеза от 29 мая 1940 г. – Л. 27-32.
- ¹⁷² Див.: Токарев С. А. К постановке проблем этногенеза // СЭ. – 1949. – № 3. – С. 12-36.
- ¹⁷³ Див., напр.: На сессии ООН АН СССР. – С. 259; А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 2. – Л. 79; Там само. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 205. Пичета В. И. История южных и западных славян (Болгария). – Л. 4 тощо.
- ¹⁷⁴ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 13. Стенограмма собрания Отделения истории и философии от 26 марта 1940 г. – Утреннее заседание. 26. III. 1940 г. – Л. 45.
- ¹⁷⁵ Совещание по вопросам этногенеза. ... – С. 201.
- ¹⁷⁶ Див., напр.: Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. – С. 91-92; Сапегін А. А. Тематичний план АН УРСР // Вісті АН УРСР. – 1941. – № 1. – С. 44-45.
- ¹⁷⁷ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 39. – Л. 27-30 (об.).

-
- ¹⁷⁸ Там само. – Оп. 1-1939 г. – Ед. хр. 1. Протоколы заседаний Отделения истории и философии Академии наук СССР. 9 января – 26 ноября 1939 г. – Л. 9-10.
- ¹⁷⁹ Там само. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 9. Тематический план третьей пятилетки. 26 апреля 1939 г. – Л. 77.
- ¹⁸⁰ Див., напр.: А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 46. Переписка с Институтом истории. (О труде „История СССР”, о „Всемирной истории” и др.). 1 января – 30 декабря 1940 г. – Л. 148(152); НИОР РГБ. – Ф. 444. – К. 8. – Ед. хр. 18. Козаченко А. И. Некоторые вопросы этнической истории. Статья и сообщения. [Начало 1950-х гг.]. Автограф. – Л. 2.
- ¹⁸¹ Див., напр.: Стенограма виступу директора Інституту історії України АН УРСР М.Н. Петровського на нараді з питань історії України в ЦК КП(б)У. 10 березня 1945 р. // У лещатах тоталітаризму. ... – Ч. II. – С. 11.
- ¹⁸² Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. – С. 88-89.
- ¹⁸³ А РАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 9. – Л. 77.
- ¹⁸⁴ Там само. – Ф. 457. – Оп. 1-1939 г. – Ед. хр. 1. – Л. 15.
- ¹⁸⁵ Там само. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 46. – Л. 77.
- ¹⁸⁶ Там само. – Оп. 1-1939 г. – Ед. хр. 1. – Л. 6.
- ¹⁸⁷ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. – С. 89, прим. 5.
- ¹⁸⁸ О. Удальцов почав займатися проблемами етногенезу, як він сам зазначив в автобіографії, з 1938 р. Див.: НОА ИА РАН. – Ф. Р-6. – Ед. хр. 62. Институт истории материальной культуры АН СССР. Личное дело Директора Удальцова Александра Дмитриевича. Январь месяц 1946 – 16 февраля 1959 гг. – Л. 13(об.).
- ¹⁸⁹ В Президиуме АН СССР // Вестник АН СССР. – 1939 – № 4/5. – С. 175.
- ¹⁹⁰ А РАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 9. – Л. 78.
- ¹⁹¹ Див., напр.: А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1939 г. – Ед. хр. 1. – Л. 25, 26; Там само. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 49. Переписка Института истории материальной культуры. 1940 г. – Л. 174; РГА СПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Ед. хр. 10. Проект постановления ЦК ВКП(б) о недостатках учебников по истории СССР. Февраль. 1940 г. – декабрь. 1941 г. – Л. 116-119, 120-122, 123; Историческая наука в СССР // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 3. – С. 211.
- ¹⁹² А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 9. Стенограмма заседания расширенного Бюро Отделения истории и философии совместно с Институтом истории от 8 января 1941 г. 8 января 1941 г. – Л. 87-88.
-

-
- ¹⁹³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 46. Протоколи, докладные записки, сведения о работе Академии Наук УССР Январь 1942 г. – 21 ноября 1944 г. – Арк. 147. Зазначена в тексті монографії вказівка з боку партійно-державного керівництва фіксується станом на 13 квітня 1943 р.
- ¹⁹⁴ Див.: Там само. – Л. 87; Стенограма виступу директора Інституту історії України АН УРСР М.Н. Петровського // У лещатах тоталітаризму Ч. II. ... – С. 11.
- ¹⁹⁵ Салегін А. А. Тематичний план АН УРСР. ... – С. 44-45.
- ¹⁹⁶ Юшков С. В. [Рецензія]: Воблий К., Гуслистий К., Дядиченко В., Лось Ф., Петровський М., Славін Л., Супруненко М., Шерстюк Ф. Нарис історії України. – Уфа, 1942 // ИЖ. – 1943. – № 7. – С. 90.
- ¹⁹⁷ Стенограма виступу директора Інституту історії України АН УРСР М.Н. Петровського. – С. 11.
- ¹⁹⁸ Про це свідчить сам С. Юшков. Див.: НА ІІУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 103. Стенограма спільного засідання Інституту історії АН СРСР з Інститутом історії України АН УРСР по обговоренню проекту схеми Курсу історії України. 2. XII. 1947 р. – 17. XII. 1947 р. – Арк. 25-25(зв.).
- ¹⁹⁹ Салегін А.А. Тематичний план АН УРСР. – С. 44-45; Академія наук УРСР у 1941 р. / Склали: С. Є. Боржковський, Т. О. Времєва та ін. – К., 1941. – С. 106.
- ²⁰⁰ Академія наук УРСР у 1941 р. ... – С. 28.
- ²⁰¹ Там само. – С. 107.
- ²⁰² Варто зазначити, що С. Юшков ще з початку 1930-х рр. був причетний до наукової діяльності в галузі національної проблематики народів СРСР. Наприклад, він працював у 1934 р. в Дагестанському НДІ національних культур при ЦВК Дагестанської АРСР на посаді завідуючого сектору історії. Див.: ЦДАМЛМУ. – Ф. 1292. – Оп. 1. – Од. зб. 110. Юшков С. В. Посвідчення професора Саратовського університету, завідуючого вечірніми курсами Ленінградського відділу народів та ін. 1919 – 1941 рр. 12 док. – Арк. 21.
- ²⁰³ Академія наук УРСР у 1941 р. ... – С. 110.
- ²⁰⁴ Там само. – С. 110.
- ²⁰⁵ Там само. – С. 110.
- ²⁰⁶ Там само. – С. 107.
- ²⁰⁷ Там само. – С. 107.
- ²⁰⁸ Там само. – С. 112.
- ²⁰⁹ Там само. – С. 112.
- ²¹⁰ Відомості про те, де працював В. Петров напередодні війни, див.: Архів відділу кадрів ІА НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1969 р. – Спр. 24. Личные дела сотрудников Института, уволенных в 1969 году. – Арк. 74(зв.), 78.
- ²¹¹ Академія наук УРСР у 1941 р. ... – С. 107, 114-115.
- ²¹² Там само. – С. 177.

²¹³ Там само. – С. 146.

²¹⁴ Див.: Червнева сесія відділу суспільних наук АН УРСР // Вісті АН УРСР. – 1940. – № 6. – С. 73.

²¹⁵ В особистій справі В. Петрова сказано, що напередодні війни у нього знаходилося в рукопису дев'ять праць з питань слов'янського етногенезу. Див.: НОА ІА РАН. – Ф. Р-6. – Ед. хр. 48. Петров Виктор Платонович. ... – Л. 18-19. Див., також: Червнева сесія відділу суспільних наук АН УРСР. – С. 73; ЦДАМЛМУ. – Ф. 241. – Оп. 1. – Од. зб. 109. Петров В. П. Підготовчі матеріали до робіт з питань розвитку мов давніх слов'ян (нотатки, чернетки, виписки). Автограф. Не раніше 1939 р. На 140 арк.; Там само. – Од. зб. 19. Петров В. П. Шляхи етнічних розчленувань. Розділи II, III. На 143 арк; Там само. – Од. зб. 20. Петров В. П. Шляхи етнічних розчленувань. Розділи III – VI. На 130 арк.; Там само. – Од. зб. 32. Петров В. П. Замітки про слов'янські мови. Автограф. Б/д. 1 док. На 150 арк.; Там само. – Од. зб. 33. Петров В. П. Замітки про слов'янські мови. Автограф. Б/д. 1 док. На 130 арк.; Там само. – Ф. 154. – Оп. 1. – Од. зб. 272. Не встановлений автор. „Проблема «общерусского языкового единства» и главнейшие этапы в развитии русского языка.” [„Про русское племенное образование и термин «русы»”]. Статті. Рукопис. Машинопис. Не раніше 1925 р. 2 док. На 26 арк. (Виходячи з того, що рукопис даної праці написано почерком дружини В. Петрова та на 2-му арк. стоять його ініціали у підкресленні другого посилання тощо вважаємо, що ця стаття належить В. Петрову. Що ж стосується датування, то вона написана між 1932 р. та 1936 рр. Нижня межа встановлюється тим, що є посилання на працю 1932 р., а верхня тим, що В. Петров покликається без застережень на праці М. Покровського, що не могло б бути після його засудження в 1936 р.); Там само. – Од. зб. 243. Не встановлений автор. „Земля дреговичей и ее древнейшая колонизация. К проблеме происхождения белорусской народности” Дослідження. Машинопис. Б/д. На 80 арк. (Авторство В. Петрова встановлюється текстуальними співпадіннями з його іншими працями, притаманною йому стилістикою і проблематикою. Щодо датування, то це дослідження написано не раніше 1930 р., бо є посилання на працю за цей рік. Але, скоріше за все, дана праця написана в кінці 1930-х рр. з огляду на актуалізацію питань етногенезу східних слов'ян).

²¹⁶ ЦДАМЛМУ. – Ф. 154. – Оп. 1. – Од. зб. 272. – Арк. 4.

²¹⁷ Див., напр.: Там само. – Арк. 6; Там само. – Од. зб. 243. – Арк. 34, 47, 66.

²¹⁸ Гуслистий К. Г. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XI ст. по 1569 р.) // Нариси з історії України. Вип. II. – К., 1939. – 194 с.

²¹⁹ Див.: А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 110. Пичета В. И. Основные вопросы истории Западной Белоруссии и Западной Украины. Лекция (Центральное лекционное бюро). Стенограмма. Машинопис. 28 сентября. 1939 г. – Л. 7(об.).

-
- ²²⁰ Пор.: Юшков С. [Рец.]: Нариси з історії України. 1-й вип. Київська Русь і феодальні князівства XII – XIII століть. Вид-во АН УСРР. К., 1937. 206 стр. // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 1. – С. 173.
- ²²¹ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 – Ед. хр. 46. Переписка с Институтом истории. (О труде „История СССР”, о „Всемирной истории” и др.). 2 января – 30 ноября 1940 г. – Л. 276.
- ²²² Див.: В Отделении истории и философии // Вестник АН СССР. – 1940. – № 4/5. – С. 164.
- ²²³ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940. – Ед. хр. 11. – Л. 106.
- ²²⁴ Пор.: НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 12. – Ед. хр. 17. Рубинштейн Н. Л. Программа лекций по „Истории Украины” (1 семестр 1940/1941 гг.). Автограф. На 4 лл.; Там само. – Ед. хр. 20. Рубинштейн Н. Л. Заметки к программе по истории Украины для университетов и педагогических институтов. 1940-е гг. На 75 лл. Приложена: программа, Киев, 1940. На 52 лл.
- ²²⁵ Там само. – Ед хр. 20. – Л. 6.
- ²²⁶ Там само. – Ед. хр. 17. – Л. 1(об.).
- ²²⁷ Там само. – Л. 1.
- ²²⁸ Рубинштейн Н. Л. От редакции // Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. В 2 т. – Т. I. Киевская Русь. – М., 1938. – С. IV.
- ²²⁹ Там само. – С. V.
- ²³⁰ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 9. – Л. 87.
- ²³¹ Там само. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 16. – Л. 20, 47-47(об.).
- ²³² ЦДАМЛМУ. – Ф. 154. – Оп. 1. – Од. зб. 243. Не встановлений автор. „Земля дреговичей и ее древнейшая колонизация. К проблеме происхождения белорусской народности”. Дослідження. Машинопис. Б/д. На 80 арк.
- ²³³ А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. Научные труды. На 148 лл. – Л. 8-10.
- ²³⁴ Див.: Там само. – Л.9; Академик В. И. Пичета. Страницы жизни / Авт.: Э. Г. Иоффе, А. П. Грицкевич и др. – Минск, 1981. – С. 124.
- ²³⁵ Див.: Пичета В. Образование белорусского народа // ВИ. – 1946. – № 5-6. – С. 3; В Отделении истории и философии // Вестник АН СССР. – 1940. – № 4/5. – С. 164.
- ²³⁶ Див.: А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 97. Пичета В. И. Белоруссия. Лекция. Ротапринт со вставкою рукою А. П. Пичета. [1936 – 1937 гг.]. На 12 лл.; Там само. – Ед. хр. 106. Пичета В. И. Великое княжество Литовское. [В XII – XV вв.]. Лекция в МГПИ. Ротапринт. Осень 1938 г. – весна 1939 г. – Л. 6(об.), 13(об.)-14; Там само. – Ед. хр. 205. Пичета В. И. История южных и западных славян (Болгария). Курс лекций в МГПИ. (6 лекций). Стенограмма. Машинопись. 2 дек. 1938 – 26 февр. 1939. На 150 лл.
- ²³⁷ Там само. – Ед. хр. 205. – Л. 4-4(об.), 6-7(об.), 9.

-
- ²³⁸ Див.: Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. ... – С. 89, 93, 99, 102.
- ²³⁹ Див.: Пичета В. И. Братья-украинцы и братья-белоруссы // Известия. – 1939. – 21 сентября. – С. 2; Його ж. Исторический путь народов Западной Украины и Западной Белоруссии // Октябрь. – 1939. – Кн. 10-11. – С. 3-11; Його ж. Западная Украина и Западная Белоруссия // Советская книга. – 1939. – № 12. – С.155-170; Його ж. Исторический путь народов Западной Белоруссии и Западной Украины // Молодой Большевик. – 1939. – № 18. – С. 45-50; Його ж. Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии. – М., 1939. – 40 с.; Його ж. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. – М., 1940. – 136 с. тощо. Див. також: А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 110. Пичета В. И. Основные вопросы истории Западной Белоруссии и Западной Украины. Лекция (Центральное лекционное бюро). Стенограмма. Машинопись. 28 сентября 1939 г. На 32 лл.
- ²⁴⁰ Очерки истории исторической науки в СССР. Т. V / Под ред. М. В. Нечкиной (гл. ред.), М. А. Алпатовой и др. – М., 1985. – С. 45.
- ²⁴¹ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1939 г. – Ед. хр. 1. – Л. 48.
- ²⁴² Там само. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 9. – Л. 12.
- ²⁴³ Там само. – Л. 87.
- ²⁴⁴ Там само. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 2. – Л. 29.
- ²⁴⁵ Там само. – Л. 29.
- ²⁴⁶ Там само. – Л. 29-30.
- ²⁴⁷ Там само. – Л. 37.
- ²⁴⁸ Там само. – Л. 38-39.
- ²⁴⁹ Там само. – Л. 39.
- ²⁵⁰ Там само. – Л. 41.
- ²⁵¹ Див.: Там само. – Оп. 1-1940 . – Ед. хр. 46. – Л.276.
- ²⁵² Там само. – Оп.1-1941 г. – Ед. хр. 2. – Л. 118-121.
- ²⁵³ Там само. – Л. 120-121.
- ²⁵⁴ Там само. – Л. 120.
- ²⁵⁵ НА ИИМК РАН. – Ф. 312. – Оп. 1. – Ед хр. 88. – Л. 8-8(об.).
- ²⁵⁶ Див.: Сессии Отделения общественных наук и групп ООН АН СССР // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 4. – С. 201.
- ²⁵⁷ Там само. – С. 202-203.
- ²⁵⁸ Семитомное издание истории СССР // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 3. – С. 215.
- ²⁵⁹ Сессии Отделения общественных наук и групп ООН АН СССР. ... – С. 201; Семитомное издание истории СССР. ... – С. 213-215.
- ²⁶⁰ Семитомное издание истории СССР. ... – С. 213-215.
- ²⁶¹ Там само. – С. 215.
-

-
- ²⁶² Сессии Отделения общественных наук и групп ООН АН СССР. ... – С. 200.
- ²⁶³ Пор.: Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – С. 6.
- ²⁶⁴ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. – С. 89.
- ²⁶⁵ Див.: На сессии ООН АН СССР. ... – С. 259-261.
- ²⁶⁶ В Отделении истории и философии / Вестник АН СССР. – 1939. – № 4 / 5. – С. 176; Сессия Отделения истории и философии АН СССР 26 – 27 марта 1939 года // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 3. – С. 210; К. К. В Академии наук СССР // ВДИ. – 1939. – № 2. – С. 166.
- ²⁶⁷ В Отделении истории и философии. ... – С. 176.
- ²⁶⁸ А РАН. – Ф. 457 – Оп. 1-1939 г. – Ед. хр. 1. Протоколы заседаний Отделения истории и философии Академии наук СССР. 9 января – 26 ноября 1939 г. – Л. 15
- ²⁶⁹ НОА ИА РАН. – Ф. Р-6. – Ед. хр. 31. Третьяков Петр Николаевич. Личное дело старшего н. с. ИА, который выбыл в 1954 г. начато 4 ноября 1945 г. Окончено 31 декабря 1954 г. – Л. 1-2.
- ²⁷⁰ В Отделении истории и философии / Вестник АН СССР. – 1940. – № 4 / 5. – С. 166.
- ²⁷¹ Див.: А РАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 9. – Л. 5(об.)-65; К. К. В Академии наук СССР. – С. 167.
- ²⁷² А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 10. – Л. 40.
- ²⁷³ Див.: А РАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 10. Стенограмма заседания Отделения истории и философии по вопросам: 1. Прения по докладом. 27 апреля 1939 г. На 108 л.
- ²⁷⁴ Там само. – Л. 6.
- ²⁷⁵ Там само. – Ед. хр. 9. – Л. 78-103.
- ²⁷⁶ Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 319.
- ²⁷⁷ Там само. – С. 323. Пор.: А РАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 9. – Л. 78-79.
- ²⁷⁸ А РАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 9. – Л. 81-82.
- ²⁷⁹ Там само. – Л. 79(об.).
- ²⁸⁰ Там само. – Л. 84.
- ²⁸¹ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. – С. 95.
- ²⁸² Третьяков П. Н. Археологические памятники восточнославянских племен в связи с проблемой этногенеза // КСИИМК. Вып. 2. – М.-Л., 1939. – С. 3.
- ²⁸³ Там само. – С. 5.
- ²⁸⁴ Там само. – С. 4.
- ²⁸⁵ Там само. – С. 5.
- ²⁸⁶ А РАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 10. – Л. 17 -17(об.).

-
-
- ²⁸⁷ Див., напр.: Семитомное издание „Истории СССР” // Историк-марксист.-1939. – Кн. 3. – С. 215.
- ²⁸⁸ Див.: Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. ... – С. 96.
- ²⁸⁹ История СССР. Т. 1. С древнейших времен до образования древнерусского государства. – М.-Л., 1939. – Ч. III-IV. – С. 457-470.
- ²⁹⁰ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 13. – Л. 5.
- ²⁹¹ Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. – С. 96, 101.
- ²⁹² НА ИИМК РАН. – Ф. 35. – Оп. 5. – Ед. хр. 10. Личное дело Артамонова Михаила Илларионовича (доктор исторических наук). 7 марта 1931 – 10 ноября 1957 гг. – Л. 55.
- ²⁹³ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 13. – Л. 3, 4.
- ²⁹⁴ НОА ИА РАН – Ф. Р-6. – Ед. хр. 31. – Л. 1-2.
- ²⁹⁵ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 13. – Л. 5. Пор.: Артамонов М. И. Спорные вопросы древней истории славян и Руси // КСИИМК. Вып. 6. – М.-Л., 1940. – С. 14.
- ²⁹⁶ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – Л., 1945. – С. 430, прим. 5.
- ²⁹⁷ В отделении истории и философии // Вестник АН СССР. – 1940. – № 8/9. – С. 107.
- ²⁹⁸ Материалы и исследования по археологии СССР. Вып. 6. – Т. 1. Этногенез восточных славян / Под ред. М. И. Артамонова. – М.-Л., 1941. – 287 с.
- ²⁹⁹ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 2. – Л. 73, 76.
- ³⁰⁰ Третьяков П. Н. Северные восточнославянские племена // Материалы и исследования по археологии СССР. Вып. 6. – Т. 1. Этногенез восточных славян. ... – С. 9-55.
- ³⁰¹ Див.: Третьяков П. Н. Некоторые вопросы этногонии восточного славянства // КСИИМК. Вып. 5. – М.-Л., 1940. – С. 10-16.
- ³⁰² Див.: Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. ... – С. 96.
- ³⁰³ Третьяков П. Н. Некоторые вопросы этногонии восточного славянства. ... – С. 10.
- ³⁰⁴ Там само. – С. 10.
- ³⁰⁵ Там само. – С. 12.
- ³⁰⁶ Там само. – С. 12.
- ³⁰⁷ Там само. – С. 14-15.
- ³⁰⁸ Там само. – С. 12.
-
-

- ³⁰⁹ Там само. – С. 15-16.
- ³¹⁰ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 2. – Л. 75.
- ³¹¹ Там само. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 13. – Л. 3-26. Пор.: Артамонов М. И. Спорные вопросы древней истории славян и Руси. ... – С. 3-14.
- ³¹² Див.: А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 г. – Ед. хр. 11. Стенограмма собрания Отделения истории и философии от 26 марта 1940 г. – Вечернее заседание. 26. III. 1940 г. – Л. 1-48.
- ³¹³ Артамонов М. И. Спорные вопросы древней истории славян и Руси. ... – С. 10.
- ³¹⁴ Там само. – С. 9.
- ³¹⁵ Там само. – С. 12-13; Пор.: Цвибак М. М. К вопросу о генезисе феодализма в древней Руси // Основные проблемы генезиса и развития феодального общества // Известия ГАИМК. Вып. 103. – М., 1934. – С. 86.
- ³¹⁶ Артамонов М. И. Спорные вопросы древней истории славян и Руси. ... – С. 12.
- ³¹⁷ Пор.: Юшков С. В. К вопросу о происхождении русского государства. – С. 37-59. Ці погляди С. Юшкова пізніше спростовував Б. Греков. Див.: Греков Б. Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1944. – С. 257.
- ³¹⁸ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 13. – Л. 30, 45; Там само. – Ед. хр. 11. – Л. 11.
- ³¹⁹ НА ИИМК РАН. – Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 88. Стенограмма собрания Отделения истории и философии от 26 мая 1940 г. по вопросу обсуждения II и III томов „Истории СССР” (ОИФ АН СССР). 26 мая 1940 г. – Л. 14.
- ³²⁰ Там само. – Л. 31.
- ³²¹ Там само. – Л. 23.
- ³²² Сопещание по вопросам этногенеза. ... – С. 201.
- ³²³ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. 1. ... – С. 5.
- ³²⁴ Див.: Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – С. 5. Зауважимо, що, наприклад, кандидатська дисертація Б. Рибаківа, називалася „Давньоруське плем'я радимичів” Див.: НОА ІА РАН. – Ф. Р-2. – Ед. хр. 2481. Рыбаков Б. А. Древнерусское племя радимичей. Рукопись. На 141 лл.
- ³²⁵ Див., напр.: Удальцов А. Д. Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. – 1944. – Вып. I.: № 6. – С. 252-265; Його ж. Начальный период восточнославянского этногенеза // ИЖ. – 1943. – № 11-12. – С. 67-72; Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944. – 101 с.; Пичета В. [Рецензия:] Державин Н. Происхождение русского народа великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944. // ВИ. – 1945. – № 1. – С. 121-125 тощо.
- ³²⁶ Про підміну понять – „руський” = „російський” або „руський” = „східнослов'янський” та її наслідки, див.: Ісаєвич Я. Проблеми походження

- українського народу: історіографічний і політичний аспект // Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 27-29.
- ³²⁷ А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 16. Стенограмма вечернего заседания сессии, посвященной вопросам этногенеза славян, от 25 декабря 1943 г. – Л. 1(об.).
- ³²⁸ Там само. – Ф. 457. – Оп. 1 – 1940 г. – Ед. хр. 13. – Л. 2.
- ³²⁹ Там само. – Ед. хр. 11. – Л. 48-106; В отделении истории и философии / Вестник АН СССР. – 1940. – № 4/5. – С. 164.
- ³³⁰ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940. – Ед. хр. 11. – Л. 83. Пор.: Державин Н. С. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944. – С. 48.
- ³³¹ Див.: Готье Ю. Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы до основания первого русского государства. – Т. I. Каменный век. Бронзовый век. Железный век на юге России. – Л., 1926. – С. 18.
- ³³² А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940. – Ед. хр. 11. – Л. 64.
- ³³³ Державин Н. С. Об этногенезе древних народов днепровско-дунайского бассейна // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 282-283.
- ³³⁴ Там само. – С. 289.
- ³³⁵ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940. – Ед. хр. 11. – Л. 83.
- ³³⁶ Там само. – Л. 88.
- ³³⁷ Там само. – Л. 93-94.
- ³³⁸ Там само. – Л. 97-98.
- ³³⁹ Там само. – Л. 106.
- ³⁴⁰ Там само. – Л. 94.
- ³⁴¹ Там само. – Л. 103-104.
- ³⁴² Там само. – Л. 93.
- ³⁴³ Державин Н. С. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. ... – С. 97-98.
- ³⁴⁴ А РАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 9. – Л. 6.
- ³⁴⁵ Там само. – Л. 15.
- ³⁴⁶ Там само. – Л. 7.
- ³⁴⁷ Це він робив навіть на початку 1950-х рр. Див.: Насонов А. Н. „Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 7; Заседание ученого совета Института истории. Информационный отчет // Вестник АН СССР. – 1951. – № 8. – С. 69-70.
- ³⁴⁸ А РАН. – Ф. 1547. – Оп. 1. – Ед. хр. 79. Насонов А. Н. Ростово-Суздальская Русь. Стенограмма лекции. Машинопись. 9 февраля 1939 г. – Л. 2.
- ³⁴⁹ Там само. – Л. 12(об.).
- ³⁵⁰ Там само. – Л. 1, 6-6(об.), 9(об.).
- ³⁵¹ Там само. – Л. 6; Пор. Насонов А. Н. „Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. – С. 220. Див. також його

- доповідь 1951 р.: А РАН. – Ф. 1547. – Оп. 1. – Ед. хр. 109. Насонов А. Н. К вопросу об образовании древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию. Тезисы доклада. Автограф и машинопись с правкою А. Н. Насонова. 11 июня 1951 г. – Л. 23.
- ³⁵² Насонов А. Н. Монголы и Русь. – М., 1940. – С. 6.
- ³⁵³ Козаченко А. Крещение Руси // ИЖ. – 1937 – № 11. – С. 82. Пор.: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Киевская Русь // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X – XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М., 1993. – С. 350.
- ³⁵⁴ Тихомиров М. Греков Б. Д. Киевская Русь. Изд. третье, перераб. и доп. Институт истории Академии наук СССР. 1939. М.-Л. 289 стр. и карта. 10 руб. // Историк марксист. – 1940. – № 2. – С. 147.
- ³⁵⁵ Див., напр: Греков Б. Киевская Русь и проблема генезиса русского феодализма у М. Н. Покровского // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 5-6. – С. 41-76. (Це число „Историка-марксиста” вийшло в 1938 р. й статті, що до нього увійшли, здебільшого, були написані в тому ж році. Див.: Совецание в редакции „Историка-марксиста” // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 2. – С. 200).
- ³⁵⁶ Греков Б. Киевская Русь и проблема генезиса русского феодализма у М. Н. Покровского. – С. 73.
- ³⁵⁷ Греков Б. Д. Киевская Русь. – С. 7.
- ³⁵⁸ Там само. – С. 8.
- ³⁵⁹ Там само. – С. 8.
- ³⁶⁰ Див.: Ключевский В. О. Сочинения: В 9-ти тт. Т. I. Курс русской истории. Ч. I. / Под ред. В. Л. Янина. – М., 1987. – С. 294, 295-296.
- ³⁶¹ НА ИИМК РАН. – Ф. 312. – Оп. 1. – Ед хр. 88. – Л. 8(об.).
- ³⁶² Греков Б. Д. Киевская Русь. – С. 7.
- ³⁶³ Греков Б. Спорные вопросы периодизации древней истории народов СССР // ИЖ. – 1940. – № 6. – С. 8.
- ³⁶⁴ Там само. – С. 8.
- ³⁶⁵ Хроника // Вестник АН СССР. – 1940. – № 2/3. – С. 125, 130.
- ³⁶⁶ Толочко О., Толочко П. Київська Русь. (Серія „Україна крізь віки” Т. 4). – К., 1998. – С. 46.
- ³⁶⁷ А РАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 10. – Л. 6(об.).
- ³⁶⁸ Греков Б. Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. – 1939. – № 10-11. – С. 250.
- ³⁶⁹ Див., напр.: Греков Б. Д. Киевская Русь. – С. 7-9; Його ж. Борьба Руси за создание своего государства. – М.-Л., 1945. – С. 48, 50, 66-67; Його ж. Культура Киевской Руси. – М.-Л., 1944. – С. 38-39, 56, 72.
- ³⁷⁰ Греков Б. Д. Киевская Русь. – С. 9.
- ³⁷¹ Греков Б. Д. Древнейшие судьбы Западной Украины. ... – С. 248-256.

-
- ³⁷² Д РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 23. Стенограмма собрания Отделения истории и философии от 25 сентября 1940 г. – Утро. 25 сентября 1940 г. – Л. 4-27.
- ³⁷³ Коваль В. С. Розділ І. Шлях до війни: партнерство двох диктаторів (1939 – 1941) // Політична історія України. ХХ ст.: У 6 тт. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2002 – 2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939 - 1945) / Керівник тому В. І. Кучер. – К., 2003. – С. 59-60.
- ³⁷⁴ Див., напр.: Белоусов С.М. Крах польської держави і з'єднання великого Українського народу в єдиній Українській державі – УРСР // Західна Україна. Збірник під ред. М. Белоусова і О.П. Оглобліна. – К., 1940. – С. 97-109.
- ³⁷⁵ З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 29-30 квітня 1947 р. // У лещатах тоталітаризму. – Ч. II. – С. 54.
- ³⁷⁶ Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. – К., 1997 – № 3-4. – С. 119.
- ³⁷⁷ Барабой А.З. К вопросу присоединения Украины к России в 1654 г. // Историк-марксист. – 1939. – № 2. – С. 104-106; Бойко І.Д. До питання про приєднання України до Росії // Учені записки Харківського державного університету. – Харків, 1939. – Кн. 15: Труди істор. ф-ту. - № 1. – С. 27-39; Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі (1648 – 1654 рр.) // Західна Україна. Збірник під ред. С.М. Белоусова і О.П. Оглобліна. – К., 1940. – С. 81-87; Подорожний М.Є. Визвольна війна українського народу (1648 – 1954 рр.). – К., 1940. – С. 5-6, 85; Белоусов С. Над чим працює інститут історії України // Вісті. – 1939. – 10 квітня – С. 3; Його ж. Не лишнее напоминание. (Розгром польских войск под Пилявцами в 1648 г.) // Советская Украина. – 1938. – 29 сентября. – С. 2; Гуслистый К. Разгром польских панов на Желтых Водах и под Пилявцами // Сталинское племя. – 1938. – 26 мая. – С. 3; Гуслистый К., Ястребов Ф. Борьба украинского народа против шляхетской Польши и приєднання України до Росії. (Короткий огляд) // Комуністична освіта. – 1938. – № 6. – С. 61-75; Оглоблін О. Київ // Вісті. – 1938. – 3 липня. – С. 2; Премислер І. Переяслав // Пролетарська правда. – 1938. – 30 жовтня. – С. 3; Пичета В. І. Браття-українці и браття-белоруссы // Известия. – 1939. – 21 сентября. – С. 2; Його ж. Исторический путь народов Западной Украины и Западной Белоруссии // Октябрь. – 1939. – Кн. 10-11. – С. 3-11; Його ж. Западная Украина и Западная Белоруссия // Советская книга. – 1939. – № 12. – С. 155-170; Його ж. Исторический путь народов Западной Белоруссии и Западной Украины // Молодой Большевик. – 1939. - № 18. – С. 45-50; Його ж. Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии. – М., 1939. – 40 с.; Його ж. Основные моменты исторического
-

- развития Западной Украины и Западной Белоруссии. – М., 1940. – 136 с. та ін. його праці; Рубинштейн Н. Западная Украина. Историческая справка // Московский большевик. – 1939. – 30 сентября. – С. 2; Греков Б. Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. – 1939. – № 10-11. – С. 248-256; Базилевич К. В. Борьба Украинского и Белорусского народов против польского владычества. Присоединение Украины к России. Стенограмма лекций, прочитанных 15 и 17 января 1940 г. – М., 1940. – 34 с. тощо.
- ³⁷⁸ Когут З. Історичні дослідження в незалежній Україні // Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 295.
- ³⁷⁹ Див.: Сессия Отделения истории и философии АН ССР 26 – 27 марта 1939 года. – С. 212; Пичета В. И. Братья-украинцы и братья-белоруссы // Известия. – 1939. – 21 сентября. – С. 2; Його ж. Западная Украина и Западная Белоруссия // Советская книга. – 1939. – № 12. – С. 155, 160; Його ж. Исторический путь народов Западной Белоруссии и Западной Украины // Молодой Большевик. – 1939. – № 18. – С. 49 тощо. Див. також: Юсова Н. Зміна акцентів в українській радянській медієвістиці на проблему приєднання України до Росії (кінець 30-х – I-ї пол. 40-х рр. ХХ ст.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 9. – Київ, 2003. – С. 379-381.
- ³⁸⁰ Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії. ... – С. 119-120.
- ³⁸¹ Див.: Пичета В. И. Западная Украина и Западная Белоруссия. ... – С. 155-170; Греков Б. Д. Древнейшие судьбы Западной Украины. – С. 256; Подорожний М.Є. Визвольна війна українського народу (1648 – 1954 рр.). – С. 6.
- ³⁸² Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л., 1941. – С. 4.
- ³⁸³ Дивись з цього приводу авторитетне свідчення Б. Грекова: А РАН. – Ф. 1577. – Оп. 2. – Оп. 52. Стенограмма заседания ученого совета Института. 27 июня 1941 г. Сообщения о сессии Украинской Академии наук. – Л. 1, 8.
- ³⁸⁴ А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 110. – 32 лл.
- ³⁸⁵ Там само. – Л. 7(об.).
- ³⁸⁶ Там само. – Л. 11-11(об.).
- ³⁸⁷ Там само. – Л. 27.
- ³⁸⁸ Див.: Пичета В. И. Братья-украинцы и братья-белоруссы. ... – С. 2; Його ж. Исторический путь народов Западной Украины и Западной Белоруссии – С. 3-11; Його ж. Западная Украина и Западная Белоруссия. ... – С. 155-170; Його ж. Исторический путь народов Западной Белоруссии и Западной Украины. ... С. 45-50; Його ж. Исторические судьбы Западной Украины и

Западной Белоруссии. – 40 с.; Його ж. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. ... – 136 с. тощо.

- ³⁸⁸ Пичета В. И. Западная Украина и Западная Белоруссия. ... – С. 155-170.
- ³⁹⁰ Там само. – С. 155.
- ³⁹¹ Там само. – С. 156.
- ³⁹² Там само. – С. 156.
- ³⁹³ Там само. – С. 157.
- ³⁹⁴ Там само. – С. 157.
- ³⁹⁵ Там само. – С. 160.
- ³⁹⁶ Там само. – С. 160.
- ³⁹⁷ Там само. – С. 160. Пор.: Когут З. Историчні дослідження в незалежній Україні. ... – С. 295.
- ³⁹⁸ Див., напр.: НА ИИМК РАН. – Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 54. Стенографический отчет пленума ИИМК от 20. 10. 1939 года, посвященного древнейшему периоду Западной Украины. 10 – 22 октября 1939 г. – Л. 3-4, 24-26; Греков Б. Д. Древнейшие судьбы Западной Украины. – С. 248-256; Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л., 1941. – С. 4; Подорожний М.Є. Визвольна війна українського народу (1648 – 1954 рр.) ... – С. 5-6, 85 тощо.
- ³⁹⁹ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940. – Ед. хр. 11. – Л. 104.
- ⁴⁰⁰ Подорожний М. Є. Визвольна війна українського народу (1648 – 1654 рр.). – С. 6.
- ⁴⁰¹ А РАН. – Ф. 624. – Оп. 1. – Ед. хр. 438. Бахрушин С. В. Стенограмма лекций по циклу „Киевское государство”. – Л. 41.
- ⁴⁰² Див.: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 152. Стаття проф. М.Н. Петровського „Воссоединение украинского народа в Украинском советском государстве” 1949 р. (на 106 арк.). – Арк. 1.
- ⁴⁰³ Див.: Юсова Н. Зміна акцентів в українській радянській медієвістиці на проблему приєднання України до Росії (кінець 30-х – І-ї пол. 40-х рр. ХХ ст.). ... – С. 382-383.
- ⁴⁰⁴ Петровський М.Н. Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. – Ч. 1: Доповіді відділу суспільних наук. – Уфа, 1942. – С. 5-22.
- ⁴⁰⁵ Когут З. Историчні дослідження в незалежній Україні. ... – С. 295.
- ⁴⁰⁶ А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр.97. Пичета В. И. Белоруссия. Лекция. фотапринт с вставкою рукой А. П. Пичета [1936 – 1937 гг.]. – Л. 1.
- ⁴⁰⁷ Там само. – Ед. хр. 110. – Л. 3(об.).
- ⁴⁰⁸ Там само. – Ед. хр. 97. – Л. 2.
- ⁴⁰⁹ Там само. – Л. 3(об.).
- ⁴¹⁰ Там само. – Л. 6(об.)-7.
- ⁴¹¹ Там само. – Л. 7.

-
- ⁴¹² Там само – Ед. хр. 106. Пичета В. И. Великое княжество Литовское. [В XII – XV вв.]. Лекция в МГПИ. Ротапринт. Осень 1938 г. – весна 1939 г. На 16 лл.
- ⁴¹³ Там само. – Ед. хр. 99. Пичета В. И. Из истории Великого княжества Литовского XIII – XIV вв. [Фрагмент монографии]. Без начала. Машинопись. [Не ранее 1937 г.]. На 92 лл.
- ⁴¹⁴ Див.: Владимир Иванович Пичета. Библиографический указатель. / Сост. Е. Я. Дукор. – Минск, 1978. – 112 с.
- ⁴¹⁵ А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 99. – Л. 14.
- ⁴¹⁶ Там само. – Л. 14.
- ⁴¹⁷ Там само. – Л. 14.
- ⁴¹⁸ Там само. – Ед. хр. 110. – 32 лл.
- ⁴¹⁹ Див., напр.: Сталин И. В. Марксизм и национальный вопрос // Сталин И. В. Марксизм и национально-колониальный вопрос / Сб. избр. ст. и речей. – М., 1937. – С. 4-10 (С. 3-45).
- ⁴²⁰ Там само. – С. 45, прим. 1.
- ⁴²¹ А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 110. – Л. 7(об.)-8.
- ⁴²² Пичета В. И. Западная Украина и Западная Белоруссия. ... – С. 163.
- ⁴²³ Там само. – Л. 11-11(об.). Пор.: Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – Л., 1945. – С. 395.
- ⁴²⁴ А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 110. – Л. 11-11(об.).
- ⁴²⁵ Пичета В. И. Западная Украина и Западная Белоруссия. ... – С. 160.
- ⁴²⁶ А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 110. – Л. 8.-8(об.).
- ⁴²⁷ Там само. – Л. 8(об.).
- ⁴²⁸ Там само. – Л. 9 – 9(об.).
- ⁴²⁹ Там само. – Л. 9(об.) – 10(об.).
- ⁴³⁰ Там само. – Л. 11.
- ⁴³¹ Пичета В. И. Исторический путь народов Западной Белоруссии и Западной Украины. – С. 46; Його ж. Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии. ... – С. 8.
- ⁴³² Пичета В.И. Исторический путь народов Западной Украины и Западной Белоруссии. – С. 6.
- ⁴³³ А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 131. Пичета В. И. Эпоха „Слова о полку Игоревым“. Статья для сборника. Машинопись. Не позднее 2 июня 1940 г. – Л. 4.
- ⁴³⁴ Пичета В. И. Введение в русскую историю. (Источники и историография). – М.-Пг., 1923. – С. 3.
- ⁴³⁵ Пичета В. И. Западная Украина и Западная Белоруссия. ... – С. 157.
- ⁴³⁶ Див., напр.: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Т. I. ... – С. 10-11; Державин Н. С. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. ... – С. 88-89, 97-98.
- ⁴³⁷ Пичета В. И. Исторический путь народов Западной Белоруссии и Западной Украины. С. 46; Його ж. Исторические судьбы Западной Украины и

-
- Западной Белоруссии. ... – С. 8. Пор.: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Т. I. ... – С. 12.
- ⁴³⁸ Пичета В. И. Западная Украина и Западная Белоруссия. ... – С. 160.
- ⁴³⁹ Ключевский В. О. Сочинения: В 9-ти тт. Т. I. Курс русской истории. Ч. I. ... – С. 287-289, 294-296.
- ⁴⁴⁰ Див.: Иоффе Э. Г. Владимир Иванович Пичета // Портреты историков: Время и судьбы. В 2 т. Том 1. Отечественная история. – Москва – Иерусалим, 2000. – С. 177.
- ⁴⁴¹ История СССР. Т. 1. / Учебник для не исторических ф-тов. Под ред. В. И Пичета, М. Н Тихомирова, А. В Шестакова. – М., 1941. – 440 с.
- ⁴⁴² Там само. – С. 45.
- ⁴⁴³ Там само. – С. 44.
- ⁴⁴⁴ Козаченко А. Крещение Руси. ... – С. 82.
- ⁴⁴⁵ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Киевская Русь // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X – XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М., 1993. – С. 350.
- ⁴⁴⁶ История СССР. Т. 1. / Учебник для не исторических ф-тов. ... – С. 44.
- ⁴⁴⁷ Там само. – С. 44-45.
- ⁴⁴⁸ Там само. – С. 89.
- ⁴⁴⁹ Там само. – С. 89, 127.
- ⁴⁵⁰ Там само. – С. 127.
- ⁴⁵¹ Див.: Академик В. И. Пичета. Страницы жизни / Авт.: Э. Г. Иоффе, А. П. Грицкевич и др. – Минск, 1981. – С. 85.
- ⁴⁵² Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – С. 392-402.
- ⁴⁵³ Там само. – С. 395-402.
- ⁴⁵⁴ Основні положення параграфу викладено: Юсова Н. Володимир Мавродін та генезис концепції давньоруської народності в радянській історіографії: кінець 1930-х – початок 1940-х рр. // Український історичний збірник-2004 (вип. 7). / Гол. ред. В. Смолій, заст. гол. ред. Т. Чухліб. – К., 2004. – С. 447-458.
- ⁴⁵⁵ Див.: Дворниченко А. Ю. Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества. – СПб., 2001. – С. 17.
- ⁴⁵⁶ Дворниченко А. Ю. Владимир Васильевич Мавродин – историк Древней Руси (1930 – 1950 гг.) // Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины. (С древнейших времен до второй половины XIV века). Научное изд. – СПб., 2002. – С. 406.
- ⁴⁵⁷ Дворниченко А. Ю. Мавродин Владимир Васильевич. ... – С. 80.
- ⁴⁵⁸ Мавродин В. В. Искажение М. Н. Покровским вопросов истории образования русского государства // Ученые записки ЛГУ. № 19. Серия истор. наук. Вып. I. – 1938. – С. 163-185.
-

-
- ⁴⁵⁹ Покровский М. Н. Возникновение Московского государства и „великорусская народность” // Историк-марксист. – 1930. – Т. 18-19. – С. 14-28.
- ⁴⁶⁰ Див.: Сталин И. В. Марксизм и национальный вопрос // Сталин И. В. Марксизм и национально-колониальный вопрос / Сб. избр. ст. и речей. – М., 1939. – С. 9.
- ⁴⁶¹ Мавродин В. В. Искажение М. Н. Покровским вопросов истории образования русского государства. ... – С. 166-185.
- ⁴⁶² К. К. В Академии наук СССР. ... – С. 164.
- ⁴⁶³ Сессия Отделения истории и философии АН СССР 26 – 27 марта 1939 года. ... – С. 211-212. Зазначену тему робили спроби висвітлити й інші дослідники, зокрема В. Галкін і К. Базилевич. Див.: Галкин В. Создание русского национального государства // ИЖ. – 1938. – № 12. – С. 48-58; В Отделении истории и философии // Вестник АН СССР. – 1940. – № 4/5. – С. 164.
- ⁴⁶⁴ Пор.: IP НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 18965. Журнал „Наше минуле” Данилевич В. [Рецензія на книгу А. Е. Преснякова „Образование великорусского государства. Очерки по истории XIII – XV столетий, Пг., 1918 г.] – Арк. 6.
- ⁴⁶⁵ Див.: История СССР. – Том. I. С древнейших времен до конца XVIII в. / Учебник для исторических факультетов вузов. Институт истории АН СССР и кафедра истории СССР Исторического факультета МГУ. Под ред. проф. В. И. Лебедева, акад. Б. Д. Грекова, член-кор. АН СССР С. В. Бахрушина. – М., 1939.
- ⁴⁶⁶ СПбФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1572. Стенограммы научных заседаний по обсуждению многотомного учебника истории СССР. 1939 г. – 1940. – Л. 409.
- ⁴⁶⁷ Там само. – Л. 410.
- ⁴⁶⁸ Там само. – Л. 410-410 (об.).
- ⁴⁶⁹ Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л., 1939. – 195 с.; Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л., 1941. – 207 с.
- ⁴⁷⁰ Пор., напр.: Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л., 1939. – С. 33-35, 126-128, 133; Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. ... – С. 392-400.
- ⁴⁷¹ НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1937 г. – Ед. хр. 128. протоколы и переписка по кафедре раннего средневековья народов СССР. 23 января – 23 июля 1937 г. – Л. 42-42 (об), 44-47; СПбФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 3. – Ед. хр. 5. Мавродин Владимир Васильевич. Личное дело. 21. IV. 1938 г. – 31. VIII. 1938 г. – Л. 5-5 (об); Там само. – Оп. 1. – Ед. хр. 1556. Протоколы сектора истории СССР. 1937 – 1938 гг. – Л. 5(об.); Там само. – Ед. хр. 1572.

-
- Стенограммы научных заседаний по обсуждению многотомного учебника истории СССР. 1939 – 1940 г. – Л. 407-409.
- ⁴⁷² Див.: НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1937 г. – Ед. хр. 128. – Л. 42-42 (об.), 44-47.
- ⁴⁷³ Див.: Греков Б. Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1939. – С. 12; Його ж. Киевская Русь. – М.-Л., 1939. – С. 11.
- ⁴⁷⁴ Цвибак М. М. К вопросу о генезисе феодализма в древней Руси. – С. 100.
- ⁴⁷⁵ Юшков С. В. К вопросу о происхождении русского государства. ... – С. 56.
- ⁴⁷⁶ НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1937 г. – Ед. хр. 128. – Л. 42(об.).
- ⁴⁷⁷ Мавродин В. В. Искажение М. Н. Покровским вопросов истории образования русского государства. ... – С. 166.
- ⁴⁷⁸ Там само. – С. 166-167.
- ⁴⁷⁹ Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины. (С древнейших времен до второй половины XIV века). – Л., 1940. – ;320 с. Перевид.: Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины. (С древнейших времен до второй половины XIV века). Научное изд. – СПб., 2002. – 416 с.
- ⁴⁸⁰ Див.: НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 3. – Ед. хр. 389. Мавродин Владимир Васильевич. Личное дело. [] июня 1933 – 2 октября 1937 гг. – Л. 12; Там само. – Оп. 5. – Ед. хр. 196. Трудовой список. Мавродин В. В. – Л. 4; СПбФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1527. Протоколы заседаний, доклады б) сектора вспомогательных исторических дисциплин и в) группы Раннего феодализма. 1938 г. – Л. 4, 27, 74; Там само. – Ед. хр. 1556. – Л. 17, 28.
- ⁴⁸¹ Див.: Дворниченко А. Ю. Мавродин Владимир Васильевич. ... – С. 47.
- ⁴⁸² Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины. (С древнейших времен до второй половины XIV века). – Л., 1940. – С. 66.
- ⁴⁸³ Там само. – С. 302-304.
- ⁴⁸⁴ Там само. – С. 304.
- ⁴⁸⁵ Там само. – С. 304.
- ⁴⁸⁶ Там само. – С. 300.
- ⁴⁸⁷ Там само. – С. 67.
- ⁴⁸⁸ Там само. – С. 302-303.
- ⁴⁸⁹ Артамонов М. И. Спорные вопросы древней истории славян и Руси. ... – С. 14.
- ⁴⁹⁰ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – С. 430, прим. 5.
- ⁴⁹¹ Там само. – С.388.
- ⁴⁹² Див.: НА ИИМК РАН. – Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 112. – Л. 18, 20, 23, 47-50.
-

-
- ⁴⁹³ Див.: Кордуба М. Найважніший момент в історії України // ЛНВ. – 1930. – № 6. – С. 540.
- ⁴⁹⁴ Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л., 1941. – С. 4.
- ⁴⁹⁵ ІР НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 3. – Од. зб. 64. Письма Мавродина В. Из Москвы в [Киев?]. Рукопись. 14 апреля 1958 г. – Б/д. 2-а док. – 1-й документ: Письмо Мавродина В. из Москвы в [Киев?]. – Арк. 1 (об.).
- ⁴⁹⁶ Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л., 1941. – С. 4.
- ⁴⁹⁷ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. ... – С. 401.
- ⁴⁹⁸ Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л., 1941. – С. 4.
- ⁴⁹⁹ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. ... – С. 395.
- ⁵⁰⁰ Там само– С. 400-401.
- ⁵⁰¹ Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л., 1941. – С. 4.
- ⁵⁰² Третьяков П. Н. Археологические памятники восточнославянских племен в связи с проблемой этногенеза // КСИИМК. Вып. 2. – М.-Л., 1939. – С. 5.

РОЗДІЛ V

ОФОРМЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ ТА ПОЧАТОК ЇЇ ТЕОРЕТИЧНОГО ОБҐРУНТУВАННЯ (1942 – 1945 рр.)¹

Війна з фашистською Німеччиною прискорила необхідність зміцнення основ нової ідеології загальнорадянського патріотизму на базі національно-патріотичних цінностей народів СРСР (передусім – російського) й інтернаціоналістсько-соціалістичних цінностей². В той же час нацистська теорія та практика спричинила актуалізацію ідей слов'янської єдності³, зокрема єдності та спільності історичної долі українців, росіян і білорусів. На розширеному засіданні Президії АН СРСР в кінці вересня – на початку жовтня 1941 р. були затверджені плани ВІФ АН СРСР стосовно створення дослідницьких проєктів з історії слов'янських народів і їх боротьби за свободу і національну незалежність⁴. Першою лекцією створеного в 1941 р. Бюро наукової пропаганди АН СРСР стала лекція Б. Грекова „Роль і місце слов'ян в середньовічній історії”⁵. Масове пропагування ідей слов'янської єдності та спільності логічно призводило до певного відродження елементів ідеології панславізму⁶. В цьому відношенні неабияку роль відіграла діяльність Всеслав'янського комітету⁷. Одним з перших ініціаторів повного відновлення класичного варіанта панславізму виступив академік М. Державін, який разом з Є. Волковим подав 29 липня 1941 р. доповідну записку до Державного комітету оборони, де відтворив свої дореволюційні погляди з цього питання⁸. Панславістська ідеологія (у східнослов'янському варіанті свого застосування) ще більше сприяла відновленню парадигми про „великий руський народ” у складі білорусів, росіян і українців⁹. Парадигма „триєдності” тією чи іншою мірою проявилася в працях більшості радянських істориків, причетних до формування концепції давньоруської народності.

У працях радянських істориків воєнного періоду обов'язковим було згадувати про єдність походження білорусів, українців і росіян,

про їх спільну державу – Київську Русь, про їх спільну боротьбу проти іноземних загарбників протягом усієї історії; акцентувати увагу на історичних фактах, що свідчили б про “братній союз” народів, проводячи при цьому паралелі на сучасність. Коли йшлося про боротьбу “руського народу” періоду Київської Русі проти спільних зовнішніх ворогів, то особливо підкреслювалося, що цей фактор був одним із найбільш важливих у справі згуртування східних слов’ян в єдине ціле, власне в народ або народність¹⁰

Війна викликала нове пожвавлення етногенетичних досліджень в СРСР¹¹, адже знову стає актуальним протистояння нацистським расовим доктринам походження народів. Боротьба радянських істориків з фашистською фальсифікацією історії, за висловом головного речника істориків-марксистів Г. Панкратової, набула значення “священного обов’язку і зобов’язаності любої чесної і об’єктивної, прогресивної науки”¹². Однак на практиці такого роду дослідження призводили до далеко не об’єктивного висвітлення походження слов’янських і східнослов’янських народів. У етногенетичних студіях радянських істориків підкреслювалося високий рівень розвитку і згуртованості давньослов’янських племен і народностей порівняно з давньогерманськими, причому у випадку з східними слов’янами це призводило до удревніння їх етнічної єдності. Міркування істориків-етногенетиків про консолідованість і, відповідно, високий культурний і соціально-економічний рівень східних слов’ян давнини призводило до висунення положень про наявність у них єдиного народу або ж народності. Цьому ж сприяла ідейна боротьба з „норманізмом”, адже, якщо „руські слов’яни”, які були на стадії переходу від родового ладу до феодального, самі створили свою державу, то вони це могли зробити лише при високому рівні етнічної згуртованості, тобто будучи або народом або народністю.

Для етногенетиків й надалі методологічним підґрунтям, на яке вони опираються, є теорія М. Марра. Наприкінці війни творчість цього вченого навіть ще більше звеличується. Так, наприклад, у грудні 1944 р. історик-славіст М. Тиханова виступила з доповіддю „Питання етногенезу слов’ян у працях М. Марра” на спільному

засіданні ПМК, Інституту мови і мислення, Інституту сходознавства та двох факультетів ЛДУ¹³.

З визволенням від німецько-фашистських загарбників територій Західної України та Західної Білорусії, а також Закарпаття знову поновлюється довоєнна пропагандистська кампанія, пов'язана з доктриною „возз'єднання”, під час якої, як й тоді, так і у 1943 – 1945 рр. пропагується ідея „возз'єднання” українців і білорусів з росіянами. Вона припускала наявність у давнину єдиного етнічного східнослов'янського цілого. Але з іншого боку, ідея „возз'єднання” найбільш тісно перепліталася з ідеєю „триєдиного руського народу”. Найбільшу роль у цій кампанії відіграють теж історики.

Всі ці фактори (різною мірою) вплинули на прискорення формування концепції про єдину етноспільноту східних слов'ян давньоруського періоду. Нарешті, під час війни була розроблена понятійно-термінологічна частина етногенетики, зокрема, в етногенетичному таксономічному ряді легалізовано проміжні між етнокатегоріями „плем'я” і ранньомодерна „народність” ланки: це – етнокатегорії „народ” і доранньомодерна „народність”. Названі терміни іноді вживалися синонімічно (Б. Греков) або ж вказані поняття розрізнялися (О. Удальцов). Ця таксономія була, насамперед, розроблена головою Комісії з етногенезу та етнографії при ВІФ АН СРСР О. Удальцовим. Він перший в теоретичній площині поставив питання про давньоруську народність (у нього – „загальноруська народність” або „давньоруський народ”). Втім, незалежно від теоретичних розробок етногенетики і незалежно від досліджень східнослов'янського етногенезу, першим на початку 1942 р. виклав основні риси концепції давньоруської народності (у науковця – „єдиний народ Київської Русі і феодальних князівств”) український медієвіст М. Петровський.

Під час війни розвинув свої погляди на „руський народ” Київської Русі академік Б. Греков. Для нього найбільш характерним було звеличення культури і державності давніх східних слов'ян у контексті спростування положень „норманізму”. Погляди ж В. Пічети на „руський народ” у цілому майже не відрізнялися від його довоєнних візій, але під кінець війни під впливом О. Удальцова

він починає усвідомлювати „руський народ” Київської Русі згідно теоретичних розробок голови Комісії з етногенезу. В. Пічета, О. Удальцов, Б. Греков поділяли парадигму „триєдності”. Щоправда, у Б. Грекова вона не завжди чітко проявлялася.

Незалежно від усіх щойно названих вчених, продовжуючи свої довоєнні розробки з давньоруської проблематики в контексті походження давньоруської держави і етногенезу східних слов'ян, у 1945 р. в монографії „Утворення давньоруської держави” ленінградський історик В. Мавродін виклав розгорнуту концепцію про давньоруську народність. Вчений першим вказав на проблемний характер цієї наукової побудови та надав нову назву „руському народу” або „руській народності” Київської Русі. Назву, що згодом стала найменуванням вчення – „давньоруська народність”. Цією монографією слід закінчувати процес генезису концепції.

5. 1. Формування теоретичних засад концепції давньоруської народності у контексті розвитку етногенетичної теорії

5. 1. 1. *Основні засади етногенетики та постановка питання про „руську народність” у теоретичній площині у працях О. Удальцова*

У роки німецько-радянської війни етногенетичні дослідження, зокрема в царині слов'янського етногенезу, знову активізувалися в зв'язку з німецько-фашистською агресією. Неабияку роль у цьому відіграла діяльність Комісії з питань етногенезу та етнографії при ВІФ АН СРСР (саме так вона стала називатися з вересня 1941 р.¹⁴), яка в грудні 1942 р. була прикріплена до Інституту етнографії АН СРСР¹⁵. Протягом воєнних років Комісія провела три свої сесії: 1942 р. – з етногенезу народів Середньої Азії, 1943 р. – з етногенезу слов'ян, 1944 р. – з індоевропейської проблеми¹⁶. Окрім другої сесії, цілеспрямовано присвяченої питанням слов'янського етногенезу, зазначені питання було піднято на першій сесії у м. Ташкенті, хоча її основна тематика зосереджувалася на вивченні етногенезу народів Середньої Азії. Тому твердження О. Аксьонової та М. Васильєва про те, що практична діяльність комісії в галузі слов'янської

етногонії „ніяк не проявилася”, а також, що після травневої сесії комісії 1940 р. з питань етногенезу народів Півночі, інших „слідів її активності не виявлено”¹⁷, є вочевидь помилковим.

Перша сесія воєнних років Комісії з питань етногенезу та етнографії відбулася 27 серпня – 3 вересня 1942 р. в м. Ташкенті¹⁸. В це місто був евакуйований разом з Інститутом історії й Інститутом етнографії АН СРСР¹⁹. За шкалою важливості розглянутих загальнотеоретичних завдань в галузі етногенетики цю сесію потрібно навіть виокремити з-поміж інших. Відкрив даний науковий форум голова Комісії член-кореспондент АН СРСР О. Удальцов. Він же і виступив з першою доповіддю загальнотеоретичного характеру – “Теоретичні основи етногенетичних досліджень”²⁰. Стосовно залучення інших активних учасників обговорень етногенетичних проблем, що ставилися на засіданнях сесій ВІФ довоєнного періоду, до роботи саме даної сесії, наразі не відомо.

Названий виступ О. Удальцова ліг в основу його статті з тотожною назвою, що її опубліковано 1944 р.²¹ У цій науковій промові в контексті розгляду основних засад етногенетики було вперше зроблено постановку питання про давньоруську народність (у О. Удальцова – „руська” або „загальноруська народність”) в теоретичній площині. У подальшому викладі теоретичних міркувань О. Удальцова будемо спиратися в цілому на опубліковану статтю, відмічаючи деякі важливі інваріантні нюанси доповіді, а також, долучаючи до нашого розгляду дотичні положення з інших праць історика-етногенетика тієї доби.

Вченим було піднято важливі аспекти методики та методології етногенетичних досліджень в історичній площині. Виникнення у радянській науці нової дисципліни – етногенетики О. Удальцов, вкотре пояснює необхідністю дати відсіч фашистській расовій доктрині походження народів²². Головне своє завдання він вбачає у постановці самого питання про етногенетичні дослідження. Очевидно, що як голова Комісії з питань етногенезу і етнографії та провідний радянський вчений-медієвіст, О. Удальцов мав належний авторитет, щоби наслідуватися встановлювати такі важливі наукові напрямки. Передусім історик вважає за необхідне зробити уточнення

основних теоретичних передумов етногенетичних досліджень. Ці теоретичні передумови можна знайти, як гадає О. Удальцов, у праці Й. Сталіна “Марксизм та національне питання”²³. Вчений, зокрема, подає сталінське визначення нації: “Нація є історично усталена стійка спільність людей, що виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психологічного складу, що проявляється в спільності культури”²⁴. Згідно Й. Сталіну, нації виникають під час переходу від феодалізму до капіталізму; “чистих” націй не буває, вони “складаються з різних рас і племен”²⁵

Важливою в методичному аспекті О. Удальцов вважає розробку наукової термінології етногенетики. Це, в першу чергу, стосується основних етнічних одиниць – плем’я, народ, народність або національність. “У цьому відношенні, – констатує О. Удальцов, – у нас панує повний розбід та різноголосся”²⁶. Зауважимо, що, як слушно відмітив під час обговорення доповіді О. Удальцова мовознавець Б. Горнунг, саме цей історик висунув актуальні наукові питання, пов’язані з необхідністю уточнення етногенетичної термінології²⁷

Дійсно, О. Удальцов зробив спробу подати власні визначення зазначеним основним етнічним категоріям. Він згідний зі сталінським визначенням нації; також у відповідності зі сталінською національною теорією О. Удальцов трактує плем’я як поняття етнографічне, а націю – як історичне²⁸. Нагадаємо, що О. Пресняков теж пояснює категорію народність як історичне поняття. Під племенем О. Удальцов має на увазі первісне утворення – “дещо первинне, висхідне”; плем’я є характерним для первісної общини. Вслід за племенем О. Удальцов виділяє певною мірою аморфну етнічну категорію – “союз племен”. Далі дослідник виокремлює “при переході від первісної общини до класового суспільства” на стадії “військової демократії” особливу етнічну категорію – народ, який з’являється “на основі злиття декількох племен”²⁹

Подальші теоретичні міркування О. Удальцова з питання походження народів і народностей відштовхуються від положень глотогонічної теорії академіка М. Марра.

О. Удальцов відмічає, що в етногенезі простежуються два процеси: інтеграції та диференціації. Причому процес інтеграції при

утворенні народів із племен ускладнюється “внутрішньою диференціацією на класовій основі стосовно мови й культури”³⁰. О. Удальцов вважає, що “процеси етногенезу й глотогенезу являються результатом не однолінійного розвитку окремого племені або народу, а взаємних зв’язків і схрещень різних племен й народів, які утворюють у цьому процесі схрещень і акультурацій нові етнічні спільноти, нові племена й нові народи”³¹. Форми і ступені таких “схрещень та акультурацій”, як зазначає вчений, можуть бути “вельми різноманітними, в залежності і від рівня розвитку, взаємозв’язків племен або народів, і від конкретних історичних умов цього процесу”³². Взагалі, за О. Удальцовим, основний процес етногенезу – представляє собою процес розвитку „від множинності до однини, процес етнічної інтеграції”³³. Одночасно поруч з цим відбувається другорядний процес – “процес етнічної диференціації”. Кожна з окреслених антитетичних тенденцій розвитку “може при цьому отримувати деяке переважання в той чи інший період часу”³⁴. Все це, на думку О. Удальцова, і складає предмет етногенетики³⁵.

Ті ж самі процеси діють при генезисі народності та нації. Вчений відрізняє поняття „народ” від „народності”. Важливим моментом є введення О. Удальцовим до наукового обігу етнокатегорії „народність” у більш широкому діапазоні її застосування, ніж це впливало з праць Й. Сталіна (в того використовувався здебільшого синонімічний до „народності” термін „національність”). Потрібно зауважити, що якраз в цьому ракурсі легалізував етнокатегорію „народність” ще перед війною такий авторитет з питань етногенезу, як директор ІМК М. Артамонов. Названому археологу належить віддати пріоритет в даному питанні, як і в іншому – вживання вказаної категорії до східнослов’янського союзу племен напередодні утворення давньоруської держави.

На думку О. Удальцова, народності можуть виникати в добу рабовласницьких і ранніх дофеодальних держав поруч з народом. На відміну від народу, народності значно крупніші етнічні спільноти “відносно мови і життєвого укладу”, хоча й менш стійкі, ніж нації, і зі зменшенням кількості загальних ознак спільності, характерних для нації. О. Удальцов вирізняє різні форми народностей, які, згідно

з його міркуваннями, бувають різних ступенів спільності. На його думку, як “народи”, такі “народності”, можуть існувати й на початку феодального періоду. У зв’язку з тим, що поруч з дефініцією “народність” у літературі іноді синонімічно використовують й термін “національність”, що дає привід для вживання останнього поруч з іншим – “нація”, – то в такому разі практичніше, як вважає вчений, використовувати лексему “народність”³⁶. Співвідношення “народ – народність” О. Удальцов ілюструє ось яким прикладом: “Афінський народ, наприклад, був частиною більш крупної іонійської народності і ще більш крупнішої народності еллінської”³⁷. Як бачимо, у цьому контексті розуміння вченим поняття “народ” приблизно відповідає поняттю “субетнос”, яке було вироблене радянською етнографією значно пізніше.

Взагалі, в основі всіх названих вище етнічних категорій, за виключенням “нації”, згідно з О. Удальцовим, лежать різні ступені спільності стосовно мови, території, побуту, матеріальної і духовної культури. Такі спільноти докапіталістичних формацій являються “нестійкими або мало стійкими, відносними”. І тим самим, вони відрізняються від нації – “історично усталеної стійкої спільноти людей, яка виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психологічного складу, що проявляється в спільності культури”³⁸. У відповідності зі Й. Сталіним, О. Удальцов підкреслює таку тезу: необхідною умовою для існування нації, її єдності, є наявність всіх перелічених ознак, а “якщо відсутня хоч одна ознака, то нація перестає бути нацією”³⁹. У праці “Марксизм і національне питання”, стверджувалося, що всі названі вище етнічні категорії не мають нічого спільного з “расою – категорією антропологічною”; чистих в антропологічному плані народів і націй не буває⁴⁰. Подібної думки дотримувалося на початку ХХ ст. і багато російських та українських вчених, згадаємо лише О. Преснякова і Д. Багалія⁴¹.

Якщо реферувати думки О. Удальцова, то шляхи етногенезу можна схематично представити наступним чином: первинно – племена, потім – союзи племен, далі, при переході до класового суспільства, – народи, одночасно з останніми і після них – народності; а виникнення націй відбувається при переході до капіталізму⁴².

Хоча всі свої положення О. Удальцов ілюструє прикладами з історії етногенезу різних неслов'янських народів (як-то: готи, греки), але надалі вчений їх застосовує і до етногенезу слов'ян. Їхній етногенез відбувався, за О. Удальцовим, так: первісне ядро слов'янської етнічної спільноти складалося „з схрещення венеців, склавинів і антів”, яких вчений називає народностями; далі ця “загальнослов'янська народність” схрещується з іншими, близькими їй народностями, “все більше консолідується, і у той же час і диференціюється”⁴³

Ці теоретичні підходи у маррівській термінологічній „обгортці” використовує О. Удальцов і при постановці питання про давньоруську народність. Процеси консолідації і диференціації також спостерігаються і у розвитку східного слов'янства. Початковим процесом є процес консолідації або інтеграції. Отже, східне слов'янство обов'язково мусило пройти етап своєї „одності” Дійсно, за О. Удальцовим, ця „одність” утворюється поступово шляхом об'єднання різноманітних племінних угруповань⁴⁴ У доповіді 1942 р. вчений відзначає, що цей процес йде приблизно до VIII ст., „коли складається єдина народність, руська” (виділено – *Н. Ю.*) або „єдиний руський народ”⁴⁵. Ця народність створила свою державу – Київську Русь, хронологічні межі якої О. Удальцов відносить до VIII – XIII ст. У статті 1944 р. вчений інакше називає цю народність, а саме – “загальнооруська багатоплемінна народність”⁴⁶. На цей раз О. Удальцов відносить завершення її складання до VII ст., а виникнення Київської держави до X ст. У статті “Початковий період східнослов'янського етногенезу” (1943) виникнення давньоруської етнospільноти ним відноситься вже до часу Київської держави, коли “з окремих східнослов'янських племен” утворився “великий руський народ”, який він ще називає “давньоруським народом”⁴⁷ (виділено – *Н. Ю.*). Тому цю державу виворювали не народність або народ, а східнослов'янські племена. Тут підкреслюється, що вони її створили у боротьбі з зовнішніми завойовниками⁴⁸ Зауважимо, що дана стаття являє собою перероблену стенограму доповіді, оприлюдненій на вересневій 1943 р. сесії ВІФ АН СРСР⁴⁹ Тезу про те, що саме народ, а не

народність, утворився з східнослов'янських племен, О. Удальцов повторює і в доповіді, виголошеній на сесії Комісії у червні 1944 р., що була присвячена індоєвропейській проблемі (з головною доповіддю по проблемі виступив О. Удальцов)⁵⁰

„Давньоруський народ” або „загальноруська народність”, згідно з О. Удальцовим, не була монолітною. Так, у статті 1944 р. він зазначає, що ця народність мала місцеві діалектні й побутові особливості⁵¹. Але мова була однакова, як вчений наголошує у промові на сесії Комісії в 1944 р.⁵² У тезах невиголошеної на сесії 1943 р. доповіді О. Удальцов ставив завдання про необхідність подальшого вивчення давньоруських діалектів⁵³. Утім, процес розпаду даної етноспільноти вчений пояснює причинами зовнішнього характеру. Після “монгольського завоювання Русі і роз'єднання її окремих частин, що попадають кожна у свої особливі історичні умови, посилюється (з XIV ст.) процес диференціації ... процес складання великоросів, білорусів і українців”⁵⁴. Ця диференціація, власне, як вважає вчений, почалася ще у період феодальної роздробленості. У статті 1943 р. дослідник вказує на те, що розподіл „давньоруського народу” на окремі народності з XIV ст. лише розпочався, а не посилювався⁵⁵.

Доповідь О. Удальцова від 27 серпня 1942 р. викликала жваве обговорення як на вранішньому, так і на вечірньому засіданнях сесії. В цілому виступ був оцінений учасниками сесії надзвичайно позитивно. Так, академік В. Струве зазначив, що О. Удальцов „з граничною чіткістю встановив основні положення дисципліни, яка набуває право на існування, дисципліни – етнологенетики”⁵⁶.

Учасниками сесії найбільше обговорювалися питання, підняті О. Удальцовим, щодо термінологічно-понятійного лексикону етнологенетики, насамперед, – етнокатегорії „народ” та „народність” (нагадаємо, що вузлові моменти цієї проблематики дискутувалися на сесіях ВІФ ще до війни). Вже згаданий В. Струве висловив побажання доповідачеві внести більш чіткіші визначення в тих категоріях, що відображають процеси етногенезу в періоди історії докапіталістичних суспільств, а саме: „народ” і „народність”. На його думку, зручніше,

вживати стосовно розвитку докапіталістичних суспільств категорію „народ”. Академік-сходознавець визначив це поняття як – велику групу людей, яка пов’язана лише культурою і мовою. В такому розумінні поняття „народ” відповідало би в мініатюрному масштабі поняттю „нації”. Термін „народність” В. Струве пропонував вживати лише стосовно до епохи розкладу феодального суспільства⁵⁷, тобто навіть до більш пізнього історичного часу, ніж це було прийнято у радянській історичній науці. Нагадаємо, що в ній було санкціоновано, згідно з положеннями Й. Сталіна, вживати етнокатегорію „народність” тільки для доби ліквідації феодальної роздробленості та утворення централізованих держав.

З приводу понять „народ” і „народність” висловили свої міркування мовознавці В. Левін і Б. Горнунг⁵⁸. Перший з названих науковців піддав сумніву трактування О. Удальцовим „народності” (а також і „племені”) як не стійкої спільноти, адже „в межах певної формації народність і плем’я були цілком стійкими категоріями”, навіть являли собою певні історичні константи⁵⁹. На думку В. Левіна, відмінності між нацією, племенем і народом необхідно визначати не по лінії стійкості або нестійкості, а іншим шляхом. Цей мовознавець зауважив, що з положень Й. Сталіна можна вивести більш чіткі і більш повні визначення вказаних понять або термінів. В. Левін запропонував вирізняти вказані етнокатегорії за допомогою додавання нових ознак єдності, адже „будь яка привнесена в суспільство спільність трансформує, модифікує народ”⁶⁰. Власне, підхід В. Левіна не суперечив підходу О. Удальцова, а доповнював його. За В. Левіним, якщо в рабовласницькому суспільстві існує тільки культурно-мовна спільність, то вже у феодальному додається ще й територіальна. Нація – це поєднання зазначених спільностей, зміцнених і скріплених економічною єдністю. Остання ознака має особливо важливе значення. Вона, на думку В. Левіна, навіть „відтісняє на периферію спільність походження”⁶¹. Хоча В. Левін не вказує – коли і які етнокатегорії вживати, але з контексту канви виступу очевидно, що він допускає вживання поняття „народності” не тільки для доби ліквідації феодальної роздробленості та утворення централізованих держав.

У своєму виступі в руслі обговорення доповіді О. Удальцова інший мовознавець Б. Горнунг констатував, що чітко установленими є два поняття: нація і плем'я. А от проміжна ланка між ними залишається невиясненою. На думку Б. Горнунга, під терміном „народність” слід розуміти не тільки кількісну категорію, але й якісно відмінну від „племені” Зауважимо, що подібним чином висловлювалися й інші виступаючі⁶² У той же час, згідно з міркуваннями Б. Горнунга, „народність” потрібно визначати, як і „плем'я”, в якості етнографічної, а не історичної категорії. Народності, на його думку, утворюються із союзів племен, коли ці союзи довготривалі і стійкі. Тоді й відбуваються більш тісні зрощення певних племен і їх зміцнення й утворюються народності⁶³ Очевидно, що ці міркування Б. Горнунга також підводили теоретичну базу під концепцію давньоруської народності. Показово порівняти міркування Б. Горнунга з тезою, висловленою ним у співавторстві з В. Левіним і В. Сидоровим 1952 р., коли концепція давньоруської народності почала остаточно закріплюватися в історичній науці СРСР. Ось це положення: „Союз споріднених племен, виявившись внаслідок тих чи інших історичних умов міцним і довготривалим, неминуче вже через одно-два століття перетворюється в народність”⁶⁴. Що ж до поняття „народ”, то, з контексту виступу Б. Горнунга зрозуміло: він відносив це поняття до історичної категорії, але не наважувався дати йому визначення⁶⁵

Відповідаючи на запитання учасників сесії, О. Удальцов зазначив, що поняття „народність” особисто в нього „не збуджує ніяких сумнівів” Також має право на існування в якості етнічної одиниці поняття „народ”, як і поняття „плем'я”. Причому він висловив думку, що „народ” і „плем'я” не тільки етнографічні категорії, а й політичні. З цього міркування вченого стає очевидним, що „народність” також політична категорія. Ця етноспільнота теж як і народ може складатися з декількох племен і є їх організованою частиною⁶⁶ Наприкінці О. Удальцов вніс пропозицію провести спеціальне засідання Комісії, де б пройшло обговорення понятійно-термінологічного лексикону етногенетики⁶⁷. Напевно, що такого засідання так і не відбулося

або на ньому не сталося відповідного вирішення проблеми, бо і в наступні роки в працях радянських дослідників спостерігається плутанина з основними поняттями етногенетики.

У подальшому, в роки війни, О. Удальцов продовжував займатися етногенетичною тематикою (за свідченням В. Пічети О. Удальцов готував спеціальну монографію з етногенезу, яка так і не вийшла⁶⁸), зокрема питаннями етногенезу слов'ян (в тому числі, східних), але принципово нових теоретичних положень вже він не висував. Це ж саме спостерігається і в працях етногенетика повоєнного періоду. Важливим для нашого дослідження моментом з приводу еволюції поглядів О. Удальцова є той, що він, починаючи приблизно з 1943 р., став вживати термін „народ” стосовно східнослов'янської етноспільноти давніх часів. Однак зауважимо, що у статті „Теоретичні засади етногенетичних досліджень” 1944 р. О. Удальцов обходить при побудові схеми етногенезу східного слов'янства без застосування етнокатегорії „народ” У доповіді на сесії Комісії з питань етногенезу і етнографії 1942 р. він вживає останню лексему побіжно – не в строгому значенні етнокатегорії⁶⁹ В цьому розумінні термін „народ” вжито вченим у згаданій статті 1943 р.⁷⁰, а також в інших працях воєнних і повоєнних років⁷¹ У статті 1943 р. О. Удальцов вперше вводить у науковий обіг поряд з етнокатегорією „народ” уточнюючий прикметник “давньоруський” Це словосполучення вживає вчений і після війни. Тільки у 1950 р. О. Удальцов визнав термінологічне словосполучення, що його запропонував В. Мавродін, – “давньоруська народність”⁷².

Підсумовуючи внесок О. Удальцова, зазначимо, що він розробив теоретичні засади не тільки для етногенетичних досліджень у цілому, але, до певної міри, й для концепції давньоруської народності. Як і більшість радянських істориків, які займалися етногенетичними студіями, О. Удальцов показував шляхи утворення народності або народу, опираючись на маррівську методологію і використовуючи відповідну термінологію. Поряд з іншими етнічними категоріями, вчений визначив і категорію „народність”; показав її місце в етногенетичному ланцюгу “плем'я-нація”. Народність, за О. Удальцовим, являється значно крупнішою

спільнотою, ніж народ, яка може виникати поряд з ним в епоху рабовласницьких і ранніх дофеодальних держав; існує народність у феодальний період, а при переході до капіталізму стає основою для утворення нації. На противагу нації, народність – менш стійка спільнота, “зі зменшенням кількості загальних ознак”. Вона буває різних ступенів спільності щодо мови, території, побуту, матеріальної й духовної культури. “Загальноруська” або „руська” народність, яка виникає шляхом диференціації із “загальнослов’янської народності”, біля VII ст. у боротьбі з зовнішніми ворогами консолідується і створює Київську державу. Під час періоду феодальної роздробленості починаються процеси диференціації “загальноруської народності” (або “давньоруського народу”), що посилюються після татаро-монгольського завоювання. У статті 1943 р. особливо виділявся такий фактор консолідації “давньоруського народу”, як боротьба з зовнішніми ворогами.

Проте, потрібно вказати, що у варіанті концепції В. Мавродіна взірця 1945 р., теоретичний доробок О. Удальцова практично не використано через те, що праці етногенетика не були доступні В. Мавродіну в Саратові, де він під час евакуації готував монографію „Утворення давньоруської держави”; або ще не вийшли на час, коли до друку передавалася вказана монографія (в кінці 1944 р.). Тому доробок О. Удальцова в аспекті постановки питання про давньоруську народність в теоретичній площині є не лише важливою і однією з фінальних ланок генезису концепції у вузькому розумінні терміну, але має особне значення для подальшого розвитку вчення загалом.

5. 1. 2. Загальні закономірності виникнення народності згідно поглядів С. Юшкова

Незалежно від О. Удальцова до розробки теоретичних питань етногенезу долучився і член-кореспондент АН УРСР С. Юшков. Нагадаємо, що коли в передвоєнні роки була створена при ВСН АН УРСР комісія з проблеми походження української народності⁷³, до її складу увійшов як представник від ІУ С. Юшков⁷⁴ Він також очолив науково-дослідну групу по

виконанню цієї теми в самому Інституті⁷⁵ У плані для ІУ намічалось, скажімо, „вивчення спадщини класиків марксизму-ленінізму щодо визначення самого поняття народність”⁷⁶ Друга підтема називалася: „Держава і право в період Київської Русі”⁷⁷ Ця тема повністю відповідала основним науковим зацікавленням вченого. Очевидно, що й питаннями теорії мав зайнятися керівник групи.

Теоретичних проблем етногенезу, як припускаємо, вчений мав би торкнутися вже у монографії „Походження Київської Русі” (на червень 1940 р. вона повинна була бути здана до друку)⁷⁸. Оскільки „слідів” монографії не віднайдено, то про неї можна скласти уявлення з двох майже тотожних статей, що вийшли в 1940 та 1941 рр. Проблема походження Русі в першій з них – „До питання про походження руської держави” (увійшла до II-го випуску „Вчених записок” Московського юридичного інституту, який був переданий до друкарні у вересні 1939 р., підписаний до друку в червні 1940 р. і того ж року вийшов у світ⁷⁹); вирішувалася автором через дослідження процесу розкладу первісно-общинного ладу, одним із наслідків якого стало утворення соціальної групи „русь”, що, з свого боку, була головним фундатором утворення давньоруської державності. В іншій статті – „До питання про походження русі” (увійшла до I-го тому „Наукових записок” Інституту мовознавства АН УРСР, який був переданий до друкарні в квітні 1940 р., підписаний до друку – в грудні того ж року, а вийшов з друку – в 1941 р.⁸⁰; ця розвідка окремим відбитком зберігається також у щойно опрацьованому особистому фонді С. Юшкова в ІА НБУВ⁸¹) – говорить про те, що „русь” утворювала не лише державність, а і нову народність. З огляду на те, що перша стаття була написана до вересня 1939 р., вона не прив’язується до проблеми етногенезу українців, адже ця проблема стала плановою в 1940 р. Зате, у зазначеній статті робиться спроба вирішення питання про утворення „руської” держави, що в другій половині 30-х рр. набуло політичної, а відтак і наукової актуальності.

На відміну від російськомовного варіанту в статті, опублікованій в Києві, підкреслювалося, що нова гіпотеза про „походження

русі” має „більш тісний зв’язок з марксо-ленінським ученням про мову (тобто, вченням М. Марра – Н. Ю.), етногенезис і походження класового суспільства і держави, ніж інші гіпотези”⁸². Взагалі підгрунтя гіпотези С. Юшкова, за його ж словами, складає „марксо-ленінське вчення про етногенезис”⁸³, а проблема „походження русі є проблемою виникнення нових народностей (етногенезису) в період розкладу первісно-общинного ладу і виникнення класового суспільства”⁸⁴. Вочевидь, вставки в український варіант статті, в яких йшлося про „етногенезис”, зумовлювалися новою плановою темою „Походження української народності і формування її в націю”

Припускаємо, що з питання „про походження русі” або „походження руської держави” С. Юшков міг виступити на конференції в Інституті археології АН УРСР, яку планували провести в березні 1941 р.⁸⁵, адже її тематика („Слов’яни і Київська Русь”) потрапляла в коло наукових зацікавлень вченого. З цією ж темою вчений міг би виступити і на запланованій ІІУ конференції з проблем українського етнонаціогенезу, що мала відбутися (але, схоже, так і не відбулася) в травні-червні 1941 р.⁸⁶

У 1940 р. С. Юшков був делегований для налагодження робочих контактів з Інститутом історії АН СРСР. Під час одного з відряджень до Москви він взяв участь у роботі січневої сесії ВІФ АН СРСР 1941 р., де заслуховувався звіт по Відділенню за 1940 р. та обговорювалися провідними науковцями актуальні проблеми історичної науки⁸⁷. Серед останніх С. Юшков, виступаючи на сесії, виокремив таку проблему як походження українського, білоруського та російського (у нього – „великоруського”) народів. На думку вченого, цю тематику потрібно поставити на обговорення, залучивши широке коло не тільки різнофахових спеціалістів (як-то: істориків, лінгвістів й археологів), але й розширити територіальні межі дискусійного процесу за рахунок включення представників з різних регіонів СРСР, адже існує „ціла низка питань котрі не можуть бути розв’язані силами одних тільки московських вчених”⁸⁸. Одним з таких С. Юшков називає питання про походження української

народності⁸⁹ Тому С. Юшков категорично наполягав на включенні до складу відповідних столичних структур – представників української й білоруської АН.

Із тексту стенограми засідання січневої 1941 р. сесії ВІФ АН СРСР стає відомо, що С. Юшков стежив за розробкою проблематики стосовно походження східнослов'янських народностей. Приміром, він обізнаний з серією наукових промов вченого-фахівця в галузі слов'янознавства, член-кореспондента АН СРСР В. Пічети. Знову ж таки, і в цьому конкретному аспекті С. Юшков рефлексує з приводу того, що ці доповіді виявилися недоступними широкій науковій громадськості; скажімо, в їх обговоренні не взяли участь лінгвісти⁹⁰. Для розв'язання зазначеного комплексу проблем з етногенетичної тематики (як і інших не менш важливих й актуальних для функціонування історичної науки) вчений пропонував провести цикл спеціальних конференцій на всесоюзному рівні. Нагадаємо, що в травні-червні 1941 р. планувалося провести на базі ІУ конференцію з проблеми походження української народності⁹¹. Передбачалося, що в ній візьмуть участь не лише представники українських наукових установ і вузів, але і союзного центру. Очевидно, що С. Юшков, як керівник відповідної науково-дослідної теми в ІУ, безпосередньо мав брати участь в організації цього наукового заходу. Останній, ймовірно, до початку воєнних дій не відбувся. Втім, якась сесія ВСН АН УРСР проходила в травні 1941 р. у Львові. Відомо, що одна з виголошених промов, а саме – доповідь академіка Б. Грекова – називалася „Місце Київської держави у всесвітньому історичному процесі”⁹².

Отже, С. Юшков пробував розробляти етногенетичну тематику (в тому числі й в загальнотеоретичному аспекті) ще до війни та мав намір її оприлюднювати на наукових форумах. Але з якихось причин він не був учасником сесії Комісії з питань етногенезу в Ташкенті, хоча був евакуйований якраз до Середньої Азії⁹³. Тут, в Алма-Аті, вчений очолив новостворений Інститут історії, археології та етнографії Казахської АН РСР⁹⁴. До речі, на початку 1930-х рр. С. Юшков вже працював у Середній Азії – він керував кафедрою історії народів СРСР Узбецької Педагогічної академії (згодом – реорганізованої в

педінститут), а також займав відповідальні адміністративні посади в республіці⁹⁵

У матеріалах особистого фонду С. Юшкова в ЦДМАЛМУ віднайдено тези його доповіді під назвою „Загальні передумови виникнення народності” (документ № 2), в яких, зокрема загальні теоретичні міркування на тему етногенезу прив’язуються до питання про походження казахської народності⁹⁶. Цілком можна припустити, що вчений готував ці тези в своїй основі для виголошення на вказаній сесії, але щось не склалося. Втім, знайдений машинописний варіант, судячи з посилань на працю Й. Сталіна „Національне питання і ленінізм”⁹⁷ (яка вперше була опублікована 1949 р. у XI-у томові творів вождя⁹⁸), слід датувати 1949 р. Але це не є достатньою підставою для того, щоб датувати власне первинну розробку питання С. Юшковим саме вказаним роком. Інші тези – чернетка доповіді без назви (документ № 1), присвячена аналогічній проблемі, але у її висвітленні частково розглянуто східнослов’янський етногенез⁹⁹. Ця чернетка збереглася фрагментарно. Варто зазначити, що по змістовій суті основного матеріалу обидва документа перекликаються між собою. (Докладніше див.: Додаток Ж (1,2)). Проте методологічним підґрунтям для вченого в тезах доповіді „Загальні передумови виникнення народності”, на яке він в основному опирається, є праця Й. Сталіна „Марксизм і національне питання”, (що багато разів перевидавалася ще до війни, але при цьому посилається на II-й том творів Й. Сталіна, вийшов у 1946 р.¹⁰⁰); а в тезах без назви – на працю Ф. Енгельса „Походження сім’ї, приватної власності і держави”, що її радянські історики практично не використовували в сталінську добу¹⁰¹. На названу працю Ф. Енгельса С. Юшков також спирався і в роботах „Нариси з історії феодалізму в Київській Русі” (1939 р.)¹⁰² та „До питання про походження Руської держави” (1940 р.)¹⁰³, як це слушно відмічає І. Шишкін¹⁰⁴, а також у статті „До питання про походження русі” (1941 р.)¹⁰⁵. Теза Ф. Енгельса про завоювання як один з факторів утворення держави, яку підтримує С. Юшков, обговорювалася в ході дискусій 1930-х рр., але на початку 1940 рр. непомітно зникла з наукових обговорень¹⁰⁶. Дана обставина вказує на те, що основа

цієї доповіді (тези без назви) С. Юшкова писалася ним у довоєнний період. Вважаємо, що ці тези в цілому підготовлені під час війни.

У подальшому викладі поточного параграфу будемо ґрунтуватися на варіанті тез без назви (документ № 1; Додаток Ж. 1.), оскільки він найбільш вірогідно датується воєнними роками.

На початку розвідки вчений констатує, що „питання про виникнення народностей” є не розробленим у радянській історичній науці. Історики, на його думку, до цих пір лише обмежуються одними висловлюваннями класиків марксизму-ленінізму з даної проблематики. В той же час не вирішено питання про те, коли ж „виникла українська, білоруська, великоруська народність”¹⁰⁷ Згідно з міркуваннями С. Юшкова, насамперед, необхідно встановити загальні закономірності процесу утворення „національностей і націй”¹⁰⁸ Також вчений встановлює „основні моменти”, які він співвідносить з розвитком виробничих відносин. Відповідно до цих „основних моментів” С. Юшков зводить таксономічну схему етногенезу: племена – примітивні народності (період розкладу родового устрою) – народності (епоха рабовласництва і феодалізму) – національності (період розкладу феодалізму та утворення централізованих держав)– нації (капіталістична доба)¹⁰⁹ Кожний з цих періодів етногенезу характеризується особливими закономірностями, але С. Юшков не дає їх огляду в збережених фрагментах тез, тобто, його міркування з приводу цих закономірностей залишаються не відомими.

Вказуючи на важливість прийняття до уваги такого фактору етногенезу як значення завоювань одних народів іншими, вчений постулює: якщо завойовники знаходяться на вищому ступені культури і виробництва, то вони можуть прискорити виникнення народів, а якщо ні, – то уповільнюють цей процес¹¹⁰.

Як зазначає далі С. Юшков, у своїй доповіді він хотів би зосередитися на моментах, пов’язаних з процесами розкладу племен і утворення народностей (утворення, пов’язаного з цим розкладом племінного ладу). Передусім, це питання цікавить вченого у зв’язку з подібними процесами у східних слов’ян. Однак він попереджає, що для розвитку своїх міркувань, буде розглядати означені процеси на прикладі інших племен¹¹¹

У наступних тезисах С. Юшков подає загальну схему, що ілюструє процеси початкового утворення народностей з племен. Ця схема аналогічна тій, що її вчений застосував при розгляді походження русі й утворення давньоруської держави¹¹² Це підтверджує також і закреслений автором у фрагменті рукопису тез вираз про „утворення руської держави”¹¹³ Так, подібно до статей 1940 – 1941 рр., С. Юшков перераховує різні соціальні елементи та їх функції; елементи, які виділяються з сусідської громади та створюють основу нової етностільноти (в цьому конкретному випадку). Дані складові соціуму (ремісники, різного роду купці, родоплемінна знать, дружинники та інші військові елементи тощо) намагаються жити в окремих центрах, розташованих на торгових шляхах, переважно в гирлах річок, тобто – в містах¹¹⁴ Цю думку С. Юшков ілюструє цитатами з названої праці Ф. Енгельса.

Вказані елементи, як зазначає вчений в доповіді „Загальні передумови виникнення народності” (документ № 2; Додаток Ж. 2.), становлять особливу соціальну групу, до складу якої він додає ще „так званих лібертинів і біглих рабів”. Ці соціальні групи, уточнює в 1949 р. С. Юшков, складаються з представників споріднених племен, але іноді включають також іноземців (в основному дружинників та купців)¹¹⁵ Авантюрна частина цих елементів, продовжує вчений в першій доповіді, намагаються встановити свій контроль над сусідськими общинами. Впродовж подальшого викладу особистих міркувань С. Юшков знову повертається до цитування Ф. Енгельса, а саме для підкріплення тези про велику роль в процесі утворення держави (а, власне, й народності) війни¹¹⁶.

У наступній частині теоретизувань, розглядаючи закономірності утворення народності, С. Юшков показує процеси політичної, культурної, релігійної, врешті – мовної консолідації соціальних груп, що переважно зосереджуються в містах. Оскільки ці групи досить відчутно відрізняються від общинників, то їм засвоюється нова назва¹¹⁷ На цьому дана доповідь С. Юшкова обривається. Але з доповіді 1949 р. відомо, що дослідник встановлює наступне: згодом, під час виникнення варварських держав, вказані соціальні групи дають їм свою назву. С. Юшков тут наводить такі приклади – руська, франкська, тюркська держави. Ця назва врешті набуває

політичного характеру. Пізніше, в міру остаточної ліквідації племен, ця назва часто набуває етнічного характеру, тобто стає назвою народності, що виникає на цей період¹¹⁸. Подібне він стверджує і в статті „До питання про походження русі”¹¹⁹

Необхідно зазначити, що опублікованих праць С. Юшкова, де б спеціально й ґрунтовно розглядалася етногенетична тематика та конкретно питання давньоруської народності, немає, якщо не рахувати вищевказану україномовну статтю 1941 р. Не були також видрукувані й згадані тези, а як впливає з архівних матеріалів, відтворюючих ташкентську сесію Комісії з питань етногенезу, С. Юшков не брав у ній участь¹²⁰. Але, все ж таки, є підстави говорити про певне долучення С. Юшкова до історіографічного процесу генезису концепції давньоруської народності, насамперед, до розробки її загальної теоретичної бази. Нагадаємо, що вчений почав займатися питаннями загальної теорії етногенезу в зв'язку з дослідженням теми „Походження Київської Русі” на яку наклалася нова планова тема – „Походження української народності” Ця тематика, як свідчить сам С. Юшков, „гаряче обговорювалася ще до війни”¹²¹ й, напевно, не тільки в ІПУ, але і на засіданнях комісії з питань етногенезу українців. Також вчений брав участь і в засіданнях ВІФ АН СРСР, де обговорювалися проблеми етногенезу. Очевидно, що дослідник, який зайнявся розробкою загальної теорії етногенезу, зі свого боку, „гаряче” обговорював саме теоретичні аспекти, тобто його погляди були відомі, хоча би вузькому колу науковців.

Як видно з розглянутих вище тез, С. Юшков насамперед повинен був під час цих дискусивних прилюдних розглядах розвивати погляди про закономірності виникнення народностей внаслідок розкладу первісно-суспільного ладу під час утворення варварських дофеодальних держав (такою, якою спочатку була, згідно з радянською інтерпретацією, „імперія Рюриковичів”) або ж виникнення народностей в період утворення феодальної держави (якою, на думку радянських істориків, стала Київська Русь пізніше). В обох випадках йшлося би про утворення єдиної народності з східнослов'янських племен, а отже, про утворення давньоруської

народності. Ідея С. Юшкова про певні соціальні групи, на базі яких утворюється народність, дуже нагадує міркування М. Цвібака про феодальну пануючу верству під назвою „русь”¹²². Дані погляди С. Юшков частково оприлюднив, насамперед, у статті „До питання про походження русі”, а також і в розвідці „До питання про походження руської держави” Останню не обійшов своєю увагою в четвертому виданні монографії „Київська Русь” академік Б. Греков¹²³: він не погодився з гіпотезою С. Юшкова щодо соціального характеру походження русі. На відміну від Б. Грекова, академік М. Державін у монографії „Походження руського народу” (1944 р.), розглядає детально обидві статті С. Юшкова. І це зрозуміло, оскільки вчений-славіст з кінця 1930-х рр. ціленаправлено займався проблемами східнослов’янського етногенезу, а тому повз його увагу не могли пройти нові версії походження русі. М. Державін погоджується з юшковським баченням механізму утворення давньоруської держави, але аналогічно до Б. Грекова, не згідний з версією С. Юшкова про соціальний характер утворення русі¹²⁴.

Зазначимо, що вказані статті С. Юшкова писалися і були опубліковані того часу, коли українські історики „гаряче” обговорювали питання східнослов’янського, зокрема, українського етногенезу. Отже, ще раз підкреслимо, погляди С. Юшкова на походження народностей обов’язково повинні були б бути відомі фахівцям. Хоча про участь С. Юшкова в роботі сесій Комісії з питань етногенезу нічого не відомо, але є інформація про його залучення до роботи інших наукових зібрань, як вже зазначалося. До цього додамо, що, наприклад, десь на початку 1944 р. С. Юшков виступив з промовою про „Виникнення української народності” в Інституті історії та археології АН УРСР, як свідчить К. Гусликий¹²⁵. Ймовірно, що у цій доповіді вчений мав розвивати або повторювати погляди на закономірності виникнення народностей і, очевидно, висвітлював не лише період утворення власне української народності, але і попередні стадії етногенезу східного слов’янства.

Таким чином, належить визнати, що С. Юшков деякою мірою був причетний до генезису концепції давньоруської народності,

адже він зробив спробу аргументувати вживання етнокатегорії „народність” до періодів розвитку людства докапіталістичних формацій. У розглянутому нами фрагменті тез доповіді без назви, вчений в методологічній площині спирався, на відміну від О. Удальцова, на працю Ф. Енгельса „Походження сім’ї, приватної власності і держави” Теорію М. Марра С. Юшков фактично ігнорує. Наголосимо, що С. Юшков здійснив свою теоретичну роботу незалежно від О. Удальцова. Однак спеціальні етногенетичні розробки С. Юшкова не були (принаймні – в опублікованому вигляді) оприлюднені¹²⁶

5. 2. Розвиток ідеї „єдиного руського народу” часів Київської Русі у працях радянських істориків першої половини 1940-х рр.

5. 2. 1. Висунення концепції „єдиного народу Київської Русі й феодальних князівств” М. Петровським

Нагадаємо, що, згодом, 1940 р. було створено комісію при ВСН АН УРСР з питань етно- та націогенезу українців¹²⁷ Відповідна тема („Про походження української народності й формування її в націю”) була включена в академічний п’ятирічний план (1941 – 1945 рр.) як міжінститутська комплексна науководослідна тема. Виконавцями теми від Інституту історії України АН УРСР призначалися С. Юшков, М. Петровський та К. Гусликий¹²⁸. До цього інститутського завдання включалося окреме дослідження з періоду Київської Русі¹²⁹ Очевидно, що цей напрямок розробляв не лише С. Юшков, але і М. Петровський, адже це проявилось в наукових працях останнього.

Напевно, дещо раніше (ймовірно 1939 р.), М. Петровському було доручено написання монографії під назвою “Возз’єднання українського народу в єдиній українській радянській державі” Це завдання йому надав український філіал ІМЕЛ при ЦК КП(б)У¹³⁰ у зв’язку з відповідною політичною актуалізацією. М. Петровський ставив собі за мету в унісон з вимогами часу показати розвиток українського народу як історію боротьби за возз’єднання в єдиній українській державі та об’єднання з російським народом¹³¹. Напевно, що історик віддавна мав намір

написати історію України з давнини до сучасності, бо в 1943 р. він засвідчував, що у монографії він “підсумував свою багаторічну роботу”¹³²

Вже на початку літа 1941 р. вказана монографія була набрана в типографії, але з початком війни повністю готовий набір і навіть машинопис загинули¹³³ Через що з цим вчений вимушений був відновлювати її за чернеткою. Короткий виклад книги російською мовою він подав для розгляду до відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У в 1943 р.¹³⁴ Популярні скорочені варіанти цієї монографії вийшли в роки війни як українською, так і російською мовами¹³⁵ На російськомовний варіант позитивною рецензією відгукнувся Б. Греков¹³⁶. Повністю монографічна праця М. Петровського так і не була опублікована. Вона зберігається в особовому фонді вченого в ІА НБУВ.

Однією з перших статей на основі чернеток стала стаття „Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів” Фактично, вона собою становила скорочений виклад перших 3-х параграфів монографії¹³⁷ Сам М. Петровський під час наради істориків 16 вересня 1947 р. при ЦК КП(б)У вказував на те, що дана проблематика якраз у такому ракурсі ним розроблялася ще впродовж 1940-41 рр.: „Київська Русь – це спільна історія російського, українського і білоруського народів. Я написав на цю тему статтю. Випадково чернетка тої статті збереглась під час евакуації і я зміг уже в кінці 1941 року написати на цю тему статтю і в 1942 р. вона вийшла з друку в одному з видань Академії наук. Стаття під заголовком «Київська Русь – спільний початковий період історії українського, російського і білоруського народів»”¹³⁸ З цього фрагменту виступу М. Петровського випливає наступне: стаття, в основу якої покладено перші параграфи монографії, була підготовлена як окрема праця ще до війни. Можна припустити, що вона мала бути опублікована як попередня розвідка згідно його частини планового завдання з теми українського етногенезу. Вірогідно, що одним з імпульсом до написання статті були події 1939 – 1940 рр., які призвели до воз’єднання Західної та Південно-Західної України з радянською

Україною. Припускаємо також, що стаття готувалася як доповідь для виголошення на одній з конференцій, що планувалися провести ВСН АН УРСР в останні передвоєнні місяці¹³⁹. Відомо, що в травні 1941 р. у Львові відбулася сесія ВСН АН УРСР, тобто – своєрідна конференція. Про тематику сесії і склад учасників наразі не має інформації. Лише відома назва доповіді академіка Б. Грекова – „Місце Київської держави у всесвітньому історичному процесі”¹⁴⁰. Вона наводить на припущення, що й М. Петровський міг виступити на подібну тему. Врешті, в січні 1942 р. стаття „Київська Русь – спільний початковий період історії українського, російського і білоруського народів” і була виголошена як доповідь на сесії ВСН АН УРСР.

У зазначеній статті вперше докладно викладено основні риси концепції, що пізніше отримала назву давньоруської народності (у М. Петровського – „єдиний народ Київської Русі і феодальних князівств”)¹⁴¹. М. Петровський виразно поєднує постулат про Київську Русь як спільний період історії трьох народів та нове вчення, яке на той час ще було в стані свого генезису. Власне, заголовок статті вказує, що виклад матеріалу має на меті дати обґрунтування тези про те, що історія Київської Русі є спільним початковим періодом історії східних слов'ян. Викладена ж у статті концепція про єдиний східнослов'янський народ давньоруської доби, очевидно, найбільше відповідала такому обґрунтуванню. Український історик категорично стверджує: „в жодному разі не можна дивитися на неї (Київську Русь – Н. Ю.) як на етап минулого лише одного із східнослов'янських народів, бо насправді часи Київської Русі були спільним початковим періодом історії всіх східних слов'ян – росіян, українців і білорусів”¹⁴². Значимо, що М. Петровський дотримується в цьому гігантні підходу, що його вперше (1937 р.) задекларували українські радянські історики К. Гуслистий і Ф. Ястребов, хоча в радянській історіографії ще до війни була прийнята точка зору Б. Грекова про те, що Київська Русь не була початковим періодом історії східних слов'ян або „руського народу”, але одним із найважливіших. Варто акцентувати увагу на тому, що такий підхід, коли Київська Русь розглядалася як „спільний початковий” період історії українців,

білорусів і росіян, був характерним для представників української історичної науки в другій половині 1930-х – першій половині 1940-х рр.¹⁴³ Вже в повоєнний період цей постулат поступово витісняється іншим – про Київську Русь, як спільну колиску.

На думку М. Петровського, Київську державу і феодальні князівства XII-XIII ст. населяв „єдиний народ”, всі східнослов’янські племена „становили один народ”¹⁴⁴ Отже, за логікою, поділ на племена зберігався, інакше би М. Петровському не потрібно було б їх згадувати. В цьому аспекті його погляд на „давньоруський” народ збігається з поглядами М. Державіна, А. Насонова, В. Пічети, Б. Грекова та інших радянських дослідників, що вже нами розглядалися.

„Єдність народу” Київської Русі М. Петровський розкриває через низку ознак, які згодом у працях радянських істориків та етнографів стають основними при характеристиці такої проміжної етноспільноти (між союзом племен та нацією), як народність. Розглядаючи причини і час розпаду „єдиного народу” давньоруської доби, М. Петровський тим самим, вказує на відносну стійкість даної етноспільноти, що, зокрема, відрізняє народність від нації. У цих положеннях М. Петровський випереджає згодом оприлюднені міркування російських фундаторів концепції давньоруської народності О. Удальцова¹⁴⁵ та В. Мавродіна¹⁴⁶

Згідно з М. Петровським, ознаками єдності східнослов’янських племен, як єдиного народу доби Київської Русі та феодальних князівств XII-XIII ст. є: державна єдність, єдність розмовної та літературної мови, релігійна єдність, однаковість соціальної стратиграфії (князі, бояри, смерди тощо), спільність торговельних шляхів, спільність норм права, єдність династії, єдність та спільність культури. Окрім цього, М. Петровський особливо виділяє такий важливий фактор, що суттєво впливає на консолідацію будь-якого етносу, як спільна боротьба проти іноземних загарбників¹⁴⁷ Саме його сучасний британський націоналог Е. Сміт, вважає одним із найважливіших чинників етнічної єдності, оскільки „війна мобілізує етнічні почування й національну свідомість, стає об’єднавчою силою в житті спільноти і забезпечує міфами та спогадами наступні покоління”¹⁴⁸

Необхідно відмітити, що М. Петровський, на відміну від Б. Грекова¹⁴⁹ і В. Мавродіна¹⁵⁰, але подібно до О. Преснякова¹⁵¹, на сторінках цієї статті не виділяв такої ведучої ознаки (характерної як для народності, так і для нації), як національна самосвідомість. Втім, вже у 1945 р. він схиляється до визнання наявності останньої¹⁵²

У той час, коли Б. Греков пише про початок розпаду єдиного „руського народу” ще в надрах Київської Русі, а В. Мавродін (у працях до 1950 р.) – в період феодальної роздробленості, то М. Петровський підводить до думки: дана єдність зберігалася до нашестя орд хана Батия. Звідси випливає, що три східно-слов'янських народності, згідно з міркуваннями дослідника, зароджуються не раніше монголо-татарської навали. Тут, напевно, варто вбачати вплив В. Пічети, оскільки напередодні війни вийшла велика кількість його праць, присвячених історії Західної України і Західної Білорусії, де висловлюється подібний погляд¹⁵³. Зазначимо, що в брошурі „Західна Україна” (1945), М. Петровський дещо продовжує період існування „руської народності”, бо ж, на його думку, ця народність існувала до часу оформлення нових народностей східних слов'ян, які, „оформилися в основному не раніше XIV ст.”¹⁵⁴

Названа стаття лягла в основу доповіді, що її вчений, який на той час вважався провідним українським істориком, а невдовзі став виконуючим обов'язки директора об'єднаного Інституту історії і археології АН УРСР¹⁵⁵, виступив у січні 1942 р. на сесії ВСН АН УРСР в м. Уфі.

Сучасні дослідники справедливо вважають, що столиця Башкирії – м. Уфа стала справжнім центром української радянської інтелектуальної і творчої еліти¹⁵⁶. Сюди була евакуйована АН УРСР з її численними інститутами. Природно, що виголошена доповідь провідного офіційного історика повинна була неминуче активно обговорюватися всередині кола української інтелігенції. Збереглося свідчення президента АН УРСР академіка О. Богомольця про цю січну сесію АН. „Низка досить цікавих доповідей була заслухана на сесії Відділення суспільних наук. Ці доповіді показали, що Академія Наук УРСР, яка тимчасово

залишила Київ, продовжує енергійно розробляти питання української національної культури. Сесія привернула до себе велику увагу, виступи наукоців проходили при заповнених аудиторіях¹⁵⁷ В наведених словах О. Богомольця немає прямої згадки саме про виступ М. Петровського. Однак висловлювання президента АН УРСР можна вважати опосередкованим доказом того, що доповідь була відома широкому колу наукових працівників. І хоча сам текст промови опублікований в малотиражному збірнику праць січної сесії ВСН АН УРСР, все ж, маємо достатньо вагомі підстави вважати, що вона певною мірою вплинула на загальний історіографічний процес формування концепції давньоруської народності.

У відповідності до реалій воєнного часу¹⁵⁸, переважна частина доповіді (-статті), як вже зазначалося, була присвячена ілюстрації боротьби “єдиного народу Київської Русі” проти іноземних загарбників, як одного з факторів, що згуртував східних слов’ян в єдине ціле. Скоріше за все, ця частина статті написана М. Петровським вже під час війни. Екстраполяція на сучасність тут є очевидною, а логіка цього зв’язку прозора: якщо в минулому для перемоги над загарбниками східні слов’яни гуртувалися в єдине ціле, то і зараз має бути так само¹⁵⁹ У такому контексті ідея „єдиного народу” давньоруської доби мала більше шансів на сприйняття науковою громадськістю.

Вважаємо, що висунення М. Петровським концепції про „єдиний народ Київської Русі і феодальних князівств” і прилучення її до наукового обігу було викликано, насамперед, причинами політичного характеру. На чинник „воз’єднання” наклався фактор східнослов’янської єдності як мобілізаційний агент згуртування білорусів, росіян і українців в протистоянні німецько-фашистській агресії. Зауважимо, фактор „воз’єднання” вплинув подвійно: безпосередньо (як у випадку з В. Пічетою) і опосередковано. В останньому випадку маємо на увазі те, що події 1939 – 1940 рр., які призвели до об’єднання українського народу в складі УРСР, викликали створення комісії при ВСН АН УРСР з питань етногенезу українців, а вже у межах планової теми „Походження української

народності” М. Петровський мав розробляти окреме дослідження з цієї проблематики в частині, що відносилася до давньоруської доби. Якої-небудь наукової актуалізації в доповіді (-статті) М. Петровського не проглядається. Не слід розглядати висунуту ним концепцію як відображення останніх здобутків радянських досліджень у царині східнослов'янського етногенезу. Адже у доробку М. Петровського зовсім відсутня етногенетична специфіка: теоретичні засади, термінологія, дефініції понять, методика тощо. В історіографічній площині попередником М. Петровського, як впливає з його праці, фактично, можна назвати лише Б. Грекова. Саме від монографії академіка „Київська Русь” відштовхується український історик у своєму викладі концепції.

Отже, з огляду на вищезазначене, важко вести мову про строго наукову постановку М. Петровським питання про єдину етноспільноту східних слов'ян давньоруської доби. Але, як би то воно не було, годиться визнати, що саме він вперше найбільш концентровано виклав основні риси концепції, яка згодом отримала назву „давньоруської народності” Прикметно, що східнослов'янську спільноту давньоруської доби М. Петровський, практично, ніяк не називає („єдиний народ Київської Русі і феодальних князівств”). Це вказує на те, що назвати її „руським народом”, як це робили російські радянські історики, вчений тоді не наважувався, але іншого більш коректного терміну запропонувати не міг чи не хотів брати на себе відповідальність за вирішення подібного завдання¹⁶⁰. Ця обставина, а також весь контекст праці М. Петровського, вказує на те, що український історик не поділяв парадигми „триєдиноруського народу” А отже, він розумів під „єдиним народом Київської Русі і феодальних князівств” дійсно спільного предка українців, білорусів і росіян (однак, примітимо наступне: у названій праці вчений, все ж таки, не вживає цього виразу), а не першу (або одну з перших) історичну стадію розвитку „загальноруського народу” у складі трьох його „гілок” чи „племен”

Таким чином, М. Петровського слід назвати фундатором радянської концепції давньоруської народності в її поміркованому варіанті, що веде свій ідейний початок, від М. Рубінштейна.

Зазначимо, що цей варіант у „чистому вигляді” в основному присутній на сторінках праць українських радянських істориків.

Як провідний український історик, директор інституту, М. Петровський, безперечно, готував різні історичні довідки для політичного керівництва, хоча не завжди можна стовідсотково встановити його авторство. На одну з них необхідно звернути увагу. Під час військових операцій Червоної армії по звільненню України була зроблена спроба широко відзначити 290-ту річницю Переяславської ради (січень 1654 р.). Пропозицію з приводу святкування цієї події в своєму листі на ім'я Й. Сталіна зробив М. Хрущов, котрий очолював тоді компартію України¹⁶¹ (докладніше див. Додаток З). В проекті постанови ЦК КП(б)У “Про відзначення 290-річчя з дня приєднання України до Росії” ця подія характеризується цілком позитивно¹⁶². Скажімо зазначається, що в 1654 р. “навіки був скріплений нерозривний союз двох братніх народів – великого українського народу з великим російським народом”¹⁶³. Далі в проекті постанови актуалізується “братній союз” двох народів у минулому, який ще більше загартувався “у вогні Вітчизняної війни”¹⁶⁴ (докладніше про це див. Додаток И). Реакція Й. Сталіна на цю ініціативу М. Хрущова не відома, але звісно, що відзначення вказаного ювілею не відбулося¹⁶⁵. Історичну довідку для ЦК КП(б)У у зв'язку з цією річницею підготував, як думаємо, М. Петровський, оскільки саме він вважався фахівцем з цього періоду історії України. Хоча автор довідки “ритуально” посилається на обов'язкову догматичну тезу про “найменше зло”, однак він розцінює приєднання України до Росії скоріше як “благо”¹⁶⁶. Важливим моментом в контексті нашого дослідження є встановлення автором (М. Петровським?) зв'язку між походженням обох народів і подіями середини XVII ст. Зокрема, він це робить в одному реченні: “український народ у боротьбі за національну незалежність – знайшов допомогу від братнього російського народу, з яким був пов'язаний спільністю історичного процесу формування своєї народності і походженням своєї державності (виділено – Н. Ю.)”¹⁶⁷ (докладніше див. Додаток Й).

Принагідно зауважимо, що концепція давньоруської народності у викладі М. Петровського пройшла повз увагу деяких

партійних ідеологів. Більше того, М. Петровському та колективу ввіреного йому Інституту ще „перепало” за не достатньо чіткі уявлення про східнослов'янську єдність. Так, у травні 1944 р. суровій критиці піддав колектив і праці ІУ партійний філософ та історик, директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У Ф. Єневич. У розгорнутій довідці “Про недоліки в роботі Інституту історії України АН УРСР”¹⁶⁸ Партійний функціонер серед проблем, що їх наукові співробітники інституту не висвітлювали або пояснювали неповно, чи навіть помилково, виділяє питання “виникнення і оформлення української народності”, приєднання України до Росії та ін.¹⁶⁹ Наприклад, він вважає, що останнє питання висвітлено однобічно. Ф. Єневич вказує, що в працях наукових працівників ІУ, насамперед М. Петровського, підкреслюється перевага лиш зовнішніх причин, що прискорили приєднання. Однак головна причина, згідно думки партійного ідеолога, це – внутрішня, а саме: “етнографічна, історична, культурна, мовна, побутова і навіть релігійна спорідненість українського народу з народом російським”¹⁷⁰ У виданнях інституту “дуже слабо підкреслено ...що *приєднання України до Росії є не початком союзу українського і російського народів, а політичним і юридичним оформленням фактично існуючого союзу цих народів протягом віків, у свій час штучно розділених іноземними окупантами*”¹⁷¹ (курсив – Ф.Є.; виділено – Н. Ю.). Отже, початковий “союз” (тобто – спільне життя в давньоруській державі) був “штучно розірваний” і, відповідно, приєднання в 1654 р. було, згідно з логікою Ф. Єневича, органічним, а значить – безумовно позитивним явищем.

5. 2. 2. *Розвиток поглядів на „руський народ” у працях Б. Грекова*

У роки війни радянські медієвісти посилили критику “норманістів”, особливо їх найбільш одіозних поглядів. Принагідно зауважимо, що критика норманістської школи, яка доводилася до абсурду, – це є явище вже післявоєнного часу. Воно було суто політичною кампанією у контексті боротьби з “космополітизмом” До цього часу антинорманістські положення провідних радянських істориків були цілком конструктивними й науковими¹⁷². Критика ж

під час німецько-радянської війни, зрозуміло, велася у контексті ідейної відсічі нацистській версії пангерманізму. Головні моменти антинорманістів на той час зводилися до слідуючих положень. Східні слов'яни, або ж “руський народ” (чи народність), у силу природних внутрішніх (здебільшого, соціально-економічних) причин підійшли (-ов, -ла) до створення своєї незалежної та могутньої держави. Давньоруська держава створювалася у боротьбі з зовнішніми ворогами. Одночасно з цим процесом міцніла єдність східнослов'янських племен. Новопостала держава консолідувала, ведучи постійні війни, племінні утворення східних слов'ян у “єдиний руський народ”¹⁷³. Боротьба за збереження цієї єдності з зовнішніми та внутрішніми ворогами продовжувалася і у часи феодальної роздробленості та пізніше. Подібні погляди органічно приводили до появи концепції про єдину давньоруську народність. Сучасний український вчений В. Баран вважає, що історики радянського періоду „дотримувалися офіційної антинорманської точки зору на виникнення Києво-Руської держави, розглядаючи цю проблему в плані політичної та етнічної єдності східнослов'янських племен...”¹⁷⁴ Втім, годиться підкреслити, що приблизно до початку “холодної війни” положення провідних радянських вчених були цілком науково фундованими, спиралися на відповідну інтерпретацію фактичного матеріалу з певних методологічних позицій. У цьому контексті поява вчення про давньоруську народність була цілком відповідним¹⁷⁵ логічному розвитку гуманітарних дисциплін того часу; адекватною кількісному накопиченню нових матеріалів та теоретичних розробок у площині цих дисциплін (в історії, археології, етнографії, мовознавстві тощо).

Під час війни ідея „єдиного народу” Київської Русі в контексті такого поміркованого антинорманізму, з'являлася у багатьох радянських істориків. Найбільше в цьому сенсі проявили себе Б. Греков та його учень В. Мавродін.

Найбільш концентровано антинорманістські положення були викладені Б. Грековим у 1942 р. в науково-популярній брошурі під назвою “Боротьба Русі за створення своєї держави” (2-ге видання 1945 р.). Тут вчений зробив огляд джерел,

присвячених темі, винесеній у заголовок. Їхній аналіз дає можливість Б. Грекову зробити ідеологічно важливий висновок¹⁷⁶: “руський народ, виступивши на історичній арені в VI в., виявився достатньо сильним і організованим, щоби зберегти своє обличчя, свою незалежність, втілити своє офіційне існування в Європі у державну форму, зайняти почесне місце в історії Європи”¹⁷⁷ Не ігноруючи роль варягів у створенні Київської держави, науковець акцентує увагу на власних зусиллях самого руського народу, який у боротьбі з зовнішніми ворогами витворив свою незалежну державу¹⁷⁸. Так, на нараді радянських істориків в ЦК ВКП(б), що проходила в травні-червні 1944 р., під час засідання 10 червня Б. Греков у доповіді зазначив, що “боротися з варязьким питанням потрібно, але не можна спотворювати факти. Північна Русь була пов’язана зі Скандинавією, – треба цей факт пояснити, а не закреслювати”¹⁷⁹

В останньому номері „Історичного журналу” за 1943 р. вийшла стаття академіка, присвячена “Повісті временних літ” Тут він, можливо, вперше в своїх працях, а також найбільш чітко і прозоро серед інших дослідників декларує “національну й культурну єдність” “руського народу” в києво-русський період; вчений також вказує на близькість “руської” літературної мови цього часу до народної¹⁸⁰ Одночасно (19 листопада 1943 р.) академік виступив у Москві з публічною лекцією „Політична і культурна роль Києва”, де також вказував на близькість літературної мови давньоруських писемних пам’яток до розмовної мови¹⁸¹. В лекції йшлося і про національну самосвідомість „руського народу”¹⁸².

Основні моменти статті, присвяченій “Повісті временних літ”, увійшли до розділу „Витоки руської культури і культура Київської Русі” чергового видання „Київської Русі” (1944)¹⁸³ Вчений тут ширше розкриває тезу про “національну й культурну єдність” У цьому розділі дуже часто вжито слово „національний” стосовно різних реалій життя „руського народу” („національна честь”, „національна думка”, „національна церковна організація” тощо)¹⁸⁴. Вказаний розділ, власне, присвячений показу розвитку культури Київської Русі як прояву розвою самого „руського народу” Вчений не ставить спеціального завдання виразно

виділити окремі ознаки єдності цього народу, але контекст його викладу однозначно свідчить про визнання ним національної і культурної єдності „руського народу” Наприклад, висловлюючи міркування з приводу давньоруського фольклору, Б. Греков вказує, що сюжети пісень, билин, сказань тощо – історичні. Це, на його думку, показує зацікавлення давньоруського суспільства своїм минулим, а такий попит на історію є проявом високого рівня розвитку культури і є свідченням наявності у свідомості русичів такого компоненту як усвідомлення приналежності до свого „етнічного та політичного цілого”¹⁸⁵ Іншим прикладом у такому ж ракурсі є показ Б. Грековим розвитку давньоруської літературної мови¹⁸⁶. В цьому виданні монографії вчений знову повторює свою тезу про те, що у панівних верств Київської Русі була єдина розмовна мова¹⁸⁷ Особливу значимість для розвитку і утвердження в давньоруському суспільстві ідей національної і культурної єдності мала, за вченим, „Повість временних літ”¹⁸⁸.

На сторінках книги Б. Греков побіжно торкається питання про вплив держави на формування єдиного народу. Він стверджує, що: „Київська держава сильно сприяла злиттю слов’янських племен в єдиний руський народ”¹⁸⁹ Проте вчений, очевидно, не вважав, що етнічна консолідація східних слов’ян як одного народу завершилася. Як і у виданні монографії 1939 р., історик вказує, що давньоруська держава „не була монолітною ні в етнічному розумінні, ні в сенсі стадіальності культурного розвитку своїх частин, ні в сенсі організації державної влади ...”¹⁹⁰

Необхідно зауважити, що академік не чітко усвідомлював чи розрізняв національну окремішність східнослов’янських народів. Це проявилось й у виданні монографії 1944 р. По-перше, у вступі до книги Б. Греков повторює „общеруські” вирази, що мали місце в попередньому виданні монографії¹⁹¹ По-друге, в 1944 р. він досить виразно пише про білорусів, росіян і українців як про один народ, до того ж, використовуючи при цьому характерні для „триєдиноруської” парадигми вирази на кшталт того, що три названих народи є „трьома гілками Русі”¹⁹². По-третє, прикметною є також та обставина, що Б. Греков і тут не акцентує увагу на тому, що „руський народ” Київської Русі є спільним

предком цих народів. Поширення набуває інший вираз вченого, який декларується у зазначеному дослідженні, а саме: “Київська держава – колиска великоруського, українського і білоруського народів”¹⁹³ Цю ж сентенцію вчений використовує і на нараді істориків у ЦК ВКП(б) 10 червня 1944 р. Позірне визнання офіційної доктрини трьох братніх, споріднених, але окремих народів, впливає із контексту виступу Б. Грекова на даному засіданні, де він, скажімо, закликає радянських істориків “показати конкретно” близьку спорідненість (кревність) трьох східнослов’янських народів¹⁹⁴.

Оцінюючи загалом праці 1930-40-х рр. Б. Грекова, зокрема по соціальній і економічній історії Русі київського й докиївського періодів, А. Козаченко зазначав, що вони уможливили вивчення питання давньоруської народності¹⁹⁵

Принагідно вкажемо, що сам А. Козаченко (один з майбутніх ґрунтовних розробників теорії давньоруської народності та її перший історіограф) під час війни, перебуваючи в евакуації разом з Московським обласним педагогічним інститутом ім. Н. К. Крупської в Сибіру, активно включився у загальнорадянську ідеологічну кампанію мобілізаційного патріотизму. Ним була написана чимала кількість статей, вміщених у місцевій тобольській та омській пресі¹⁹⁶. В цьому доробку йдеться про те, що протягом всієї історії „руський народ” успішно відстоював свою незалежність, своє існування. Такому стану речей не була на заваді й феодальна роздробленість й міжкнязівські чвари, оскільки за будь-яких умов „великий руський народ” доводив, що його наснага й героїзм безмежні, а патріотизм і вірність руських людей своїй Вітчизні непохитні¹⁹⁷. У доповіді „Всесвітньо-історичне значення боротьби руського народу з загарбниками”, виголошеній на об’єднаному засіданні кафедр історії, літератури, мови й основ марксизму-ленінізму Омського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького 29 травня 1942 р., вчений зупинив свою увагу на значенні Київської держави в історії всієї Східної Європи¹⁹⁸. Доповідач зробив акцент для слухачів на тому, що у Київській Русі, яка об’єднала всі східнослов’янські племена воєдино, було сильно розвинуто „почуття єдності руської землі ... в

руському народі”¹⁹⁹ А згодом це відчуття єдності ще й виросло, зміцніло „всупереч розвитку економічної й політичної феодальної роздробленості”²⁰⁰ Свого апогею воно досягає у „Слові о полку Ігоревім” – і це на той час, коли Київська земля була найбільш ослаблена в результаті міжкнязівських чвар. Нагадаємо, що майже тотожно висловлювався ще у передвоєнні роки А. Насонов²⁰¹ На думку А. Козаченка, настільки глибоке і сильне почуття єдності сформувалося у „руських людей” в процесі багатовікової спільної боротьби „за Руську землю” з зовнішніми ворогами²⁰². Татаромонголи зуміли підкорити Русь тільки тому, що не було на той час у ній політичної єдності. А. Козаченко проводить паралелі з давньоруською добою, коли сила була в єдності, й ворогові можна було протистояти спільними зусиллями²⁰³

З контексту викладу А. Козаченка випливає, що й цей науковець дотримувався парадигми „триєдиного руського народу” Його праці воєнних років можуть слугувати прикладом поширення серед радянських істориків необхідності доведення етнічної єдності „руського народу” давніх часів через показ його боротьби з зовнішніми ворогами, а також, у зв’язку з цим, підкреслення такої важливої ознаки його єдності як національна самосвідомість.

5. 2. 3. *Концепція східнослов’янського етногенезу у творчому доробку В. Пічети*

Етногенезом слов’ян, зокрема його східної гілки, у воєнні роки продовжив займатися академік М. Державін. Насамперед, його напрацювання вилилися у монографію “Походження руського народу – великоруського, українського, білоруського” (1944), що в цілому відображувала суть власної доповіді, виголошеній на сесії ВІФ АН СРСР 1940 р.²⁰⁴ Зазначимо лише, що в монографії названий академік вживає для найменування давньоруської етноспільноти, окрім термінологічного виразу „руський народ”, також і термін – „народ Русь”²⁰⁵

Продовжив свої дослідження в галузі етногенезу східного слов’янства, насамперед білорусів, і В. Пічета. Свої досліди він оприлюднював на багатьох наукових сесіях під час війни, в

популярних лекціях, а також на сторінках опублікованих наукових праць. Так, у 1943 р. він виступив з доповіддю „Походження білоруського народу” на сесії Інституту етнографії АН СРСР²⁰⁶, а в грудні 1943 р. її він виголосив на сесії Комісії з питань етногенезу і етнографії при ВІФ АН СРСР, присвяченій етногенезу слов'ян²⁰⁷. З публікацій необхідно відмітити розгорнуту рецензію (вийшла на початку 1945 р.) на названу монографію М. Державіна²⁰⁸. Принагідно відмітимо, що на цю рецензію відразу ж позитивно відгукнувся у приватному листі до автора відомий український дослідник козаччини В. Голобуцький. У ній тодішній доцент Казанського університету висловив і своє вкрай нґативне ставлення щодо етногенетичних праць М. Державіна, якого мав змогу безпосередньо чути ще під час сесії ВІФ АН СРСР 1940 р. (Докладніше про позицію В. Голобуцького див.: Додаток К).

При розгляді поглядів В. Пічета у воєнні роки будемо ґрунтуватися на згаданій рецензії, додатково залучаючи доповідь та й інші його праці.

У доповіді В. Пічета відмічає, що в радянській науці продовжує існувати плутанина у сфері етногенетичної термінології. На його думку, не завжди чітко проводиться „демаркаційна лінія” між поняттями і уявленнями про „народ-народність-націю”²⁰⁹. У рецензії В. Пічета, вказуючи на особливу складність питання про утворення трьох братніх „руських” народів, теж зауважує, що для осягнення суті цього питання важливо розробити термінологічний апарат етногенетики. Втім, вже у цьому критичному огляді В. Пічета вважає, що з цим завданням справився О. Удальцов у статті “Теоретичні засади етногенетичних досліджень”, яка на той момент щойно вийшла. Необхідно зауважити, що вплив О. Удальцова на В. Пічету стосовно теоретичного аспекту безсумнівний. Якщо в рецензії В. Пічета називає теоретичні засади етногенетичних досліджень, прийняті О. Удальцовим, – “єдино правильними, оскільки дослідник виводить їх з положень марксистсько-ленінсько-сталінської теорії”²¹⁰, то в доповіді історик-славіст намагається ще й самостійно розвивати положення Й. Сталіна²¹¹. У рецензії вчений пристає до етногенетичної таксономії О. Удальцова, тоді

як у науковій промові В. Пічети в таксономічному ланцюгу не має місця для таких проміжних етнокатегорій між „племенами” та ранньомодерними „народностями” східних слов’ян, як „народ” або „народність”. З цього випливає, що В. Пічета не був ознайомлений з положеннями доповіді О. Удальцова 1942 р. Адже в 1942 р., коли О. Удальцов виголосив її на сесії Комісії, то В. Пічета не був при цьому присутній і схоже на те, що він взагалі не брав участі у роботі цієї сесії. В той же час історик-славист (як і О. Удальцов) знаходився в 1941 – 1943 рр. саме в Ташкенті, де перебував в евакуації Інститут історії АН СРСР²¹². А на грудневій сесії Комісії 1943 р., присвяченій розгляду питань слов’янського етногенезу, вже не був присутній О. Удальцов, оскільки хворів²¹³. Отже, самі члени Комісії з етногенезу здебільшого лише з публікацій (та й то з запізненням) довідувалися про розробки один одного.

У критичному огляді В. Пічета, зокрема констатував, що “етногенетичні дослідження в радянській науці – нове явище”, а етногенезом східних слов’ян, займаються тільки М. Державін та О. Удальцов²¹⁴. За спостереженнями В. Пічети, питання про походження трьох братніх народів було піднято В. Ключевським²¹⁵. Ця згадка за вчителя є для В. Пічети ключовою. Адже він постійно у своїх студіях про походження трьох народів відштовхується від тези російського історика про „розрив” народності, що стався ніби лише внаслідок татаро-монгольської навали. Також і цього разу, В. Пічета згадує наведену тезу В. Ключевського, як у доповіді, так і в рецензії.

Спираючись на теоретичні розробки О. Удальцова, В. Пічета далі подає власну точку зору на процес складання східно-слов’янських народів. Вчений, насамперед, солідаризується з поглядом М. Державіна про те, що „східнослов’янські племена утворюють у цілому руський народ і що в період племінних об’єднань не закінчився процес складання великого руського народу”²¹⁶. Але В. Пічета відзначає, що процес формування руського народу був більш складним і не настільки прямолінійним, як припускає М. Державін. Вчений також приєднується до висновку М. Державіна про наявність зв’язків між східними слов’янами, в яких

“росла і міцніла своєрідна культура спільна в своїх основах для всіх давньоруських племен і, яка зосталася спільною як субстрат культури сучасного руського народу в складі трьох братніх народів, що утворюють його – великорусів, українців і білорусів”²¹⁷ Схему цього процесу він починає з племінних об’єднань східних слов’ян (а от племена, як окремі утворення, не згадуються), які існували в період первісної общини. Це – поляни, сіверяни, кривичі та ін. При переході від первісної общини до класового суспільства “на основі племінного розподілу виникають племінні княжіння – об’єднання територіально-політичного значення – передумова державного ладу”. В цей дофеодальний період суспільно-політичного життя східних слов’ян “створюються передумови для формування нової категорії, – «народу» – на основі злиття декількох племен” В. Пічета, згідно загальнотеоретичній схемі О. Удальцова, використовує категорію “народ” стосовно даного етапу процесу етногенезу східного слов’янства, хоча сам О. Удальцов у названій статті конкретно по відношенню до східної гілки слов’ян цього не робить. Саме ж утворення цього народу, на думку В. Пічети, відбувається з об’єднанням “слов’янських княжін під владою київського князя”, коли вони зливаються в “єдиний народ” Цю думку дослідник підкріплює посиланням на “Повість временних літ” В. Пічета відмічає, що “її укладач намагався дати історичне обґрунтування проблемі, звідки “Руская земля стала єсть” – як певна етнічна й політична єдність”²¹⁸ Хоча Київська держава в другій половині XI ст. вступає в період феодальної роздробленості, тим не менше, на думку В. Пічети, згадана етнічна єдність зберігається до татаро-монгольського нашествия. Саме цей чинник “зупиняє подальший процес остаточного формування єдиного руського народу”²¹⁹. Внаслідок татарського завоювання і стався, за виразом В. Ключевського, “розрив народності”. Цей “розрив народності”, підкреслює В. Пічета, треба постійно мати на увазі, вивчаючи таке важливе питання, як “питання етногенезу трьох братніх руських народів”²²⁰. Зміни після татаро-монгольської навали в соціально-економічних та культурно-політичних умовах привели до утворення

названих народів. Паралельно до процесу формування “великоруського, українського і білоруського народів, на базі місцевих говорів відбувається формування мов цих народів. Це два паралельних процеси, тісно пов’язаних один з одним”²²¹

В основі етногенезу східнослов’янських народів “лежить окреме «племінне схрещення» на базі суспільного розвитку”, їх утворення “відбувається на базі певної економічної, культурної й політичної єдності, на базі росту соціально-економічних й політичних зв’язків”²²². Остаточне складання цих (ранньомодерних) слов’янських народностей, „як особливих етнографічних типів, слід віднести приблизно до XVI ст., часу коли утворилися і народні мови з їх морфологічними і фонетичними особливостями”²²³. При цьому В. Пічета відмічає, що складання російського народу, при наявності своєї держави, йшло більш прискореним темпом, ніж формування українського і білоруського народів.

Східнослов’янське населення південного заходу, тобто України й Білорусії, в ці часи вчений ще називає “руською народністю” Як бачимо, В. Пічета не чітко використовує терміни “народ” і “народність”, а іноді вживає їх синонімічно. Дослідник так само синонімічно використовує ці дефініції і в статті “Виникнення білоруського народу” (1946). Тут він повторює думку про існування “єдиної руської народності” до середини XIII ст. та про “етнічну й культурну єдність Русі”, яка зберігалася до татарської навали²²⁴. Однак процес “етнічного відособлення” почався уже в період феодалної роздробленості²²⁵. На відміну від рецензії 1945 р., де зазначається, що три східнослов’янських мови склалися на базі місцевих говорів, у даній праці В. Пічета вже стверджує, що “мови трьох гілок єдиного руського народу” виникли на “загальноруській мовній основі”²²⁶

Прикметно, що до виходу статті О. Удальцова, В. Пічета у неопублікованих і опублікованих працях воєнних років, як і в циклі праць довоєнного часу намагається вичленити білоруський племінний субстрат з „літописних” племен. Так, у одній з доповідей (приблизно датується 1943 – 1944 рр.) він зазначає: „Дреговичі, кривичі і радимичі були етнічними предками білоруського народу, подібно до того, як північно-східні і південно-західні слов’яни –

предками російського і українського народів”²²⁷ Втім, на думку В. Пічети, східнослов’янські племена в етнічному сенсі створювали одно ціле, „вони ж і складали основне етнічне ядро в утворенні руського (великоруського), білоруського і українського народів, формування яких у залежності від їх історичних доль відноситься до значно більш пізнішого часу”²²⁸ Нагадаємо, що подібним чином він стверджував і в своєму довоєнному доробку²²⁹. Вчений зазначає також, що „Київська держава була колыскою для всіх трьох народів, які виникли на етнічній основі східно слов’яно-руських племен”²³⁰

У статті кінця 1943 р. з характерною для воєнного часу назвою – „Боротьба українського і білоруського народу за свою свободу (XIII ст. – 1943 р.)”, В. Пічета теж пише про „одне етнічне ядро”. В той же час, до монголо-татарської навали Русь була „єдина в культурному, мовному і релігійному відношенні”²³¹ Однак і пізніше, хоча „руський народ” політично і був роз’єднаний, але „залишався єдиним у героїчній боротьбі за свою свободу проти німецької агресії”²³²

Як і у працях 1939 – 1940 рр., у зв’язку зі звільненням від загарбників українських і білоруських земель В. Пічета знову повертається до ідеології „возз’єднання”²³³ Останнє в нього тісно поєднувалося з ідеологією „триєдиноруського” народу. Показові в цьому відношенні вирази вченого на кшталт „білоруський і український народи „руського племені”²³⁴ Особливо виразною в даному контексті була рецензія вченого на монографію М. Державіна. Зокрема, В. Пічета погоджується з М. Державіним в тому, що три східнослов’янських народи “утворюють кожний окремо особливу націю, та всі разом – у своїй єдності – руський народ як могутнє племінне ціле”²³⁵

Тож В. Пічета, продовжуючи розвивати і популяризувати свою концепцію етногенезу східних слов’ян, одночасно розвиває і концепцію „єдиного народу” (іноді – народності) домонгольської Русі. Подібно до М. Державіна та деяких інших радянських істориків В. Пічета і в даний період, як і у своїх довоєнних працях, розуміє під цим „народом” багатоплемінне ціле. Але під кінець війни вчений схиляється до розуміння згаданого поняття згідно

теорії О. Удальцова, тобто, як злиття декількох племен; злиття, що створює певну політичну і етнічну єдність Інші ознаки єдності, згідно з міркуваннями В. Пічети, це – культурна, мовна і релігійна. Початок формування давньоруського народу вчений чітко не визначає, але зауважує, що це відбулося в часи об'єднання „слов'янських княжінь” під владою київського князя, тобто – в X ст. Розпад давньоруської етнічної спільноти він відносить до середини XIII ст., коли татаро-монгольська навала зупинила процес остаточного формування „єдиного руського народу” Проте, для В. Пічети єдність „руського народу” зберігається і надалі, відповідно до парадигми „триєдності”, якої він дотримувався, хоча не завжди акцентував увагу на такому ракурсі. Не суперечить цьому і переважаюча думка вченого про те, що східнослов'янські народності виникли на основі однойменних племен, а не єдиної народності (щоправда, ці племена в певний період складали „одне етнічне ядро”). Небажання В. Пічети теоретично більш конкретизувати свої погляди на проблему єдиної етноспільноти східних слов'ян давньоруської доби, свідчить, ймовірно, про те, що він приєднався до міркувань О. Удальцова радше декларативно, ніж насправді їх поділяв. Однак розуміння В. Пічетою „руського народу” як „багатоплемінного цілого”, що постало з „одного етнічного ядра”, етнічно, політично, культурно, мовно і релігійно єдиного, „народу”, з якого згодом сформувалися нові „етнографічні типи” – окремі східнослов'янські народності – все це сприяло засвоєнню ідеї про існування давньоруської народності як спільного предка українців, росіян і білорусів.

5. 3. Розгорнута постановка проблеми „давньоруської народності” і завершення в основних рисах генезису концепції

5. 3. 1. *Вишкнення ідеї про давньоруську народність у В. Мавродіна*

В історіографії панує погляд, що постановку проблеми про давньоруську народність зробив В. Мавродін. Причому, деякий час (у 1950 – 1960-ті рр.) дослідники дотримувалися думки, що це

сталось 1950 р.²³⁶, коли вийшла стаття названого лєнінградського історика „Основні етапи етнічного розвитку російського народу”²³⁷. В пізніших історіографічних працях радянського часу дана подія відсувалася на п’ять років – до 1945 р.²³⁸, коли була оприлюднена монографія історика „Утворення давньоруської держави”. Деякі українські дослідники називають інші роки народження концепції, але у межах часового інтервалу 1945 – 1950 рр.²³⁹. Назвемо для прикладу лише одну статтю Л. Залізняка з показовою назвою „Де, як і коли виникла давньоруська народність. (До 50-річчя проблеми)”, що вийшла 1998 р. і, відповідно, рік народження концепції в ній – 1948.

У першому випадку – вихід статті В. Мавродіна співпав у часі з виходом сталінського збірника „Марксизм і питання мовознавства”, одним із наслідків чого стало „вибухове” зацікавлення радянських істориків проблемою давньоруської народності і офіційне закріплення концепції в радянській історичній науці. На цьому етапі, справді, можна говорити про постановку питання В. Мавродіним, бо вона була підтримана ідеологічним апаратом СРСР і, таким чином, її розробка стала обов’язковою для радянських дослідників. Однак, зауважимо, що стаття В. Мавродіна не мала відношення до дискусії з питань мовознавства²⁴⁰. До того ж, лєнінградський історик у даній праці цілком позитивно згадує доробок М. Марра²⁴¹. З цього випливає, що стаття не була ідеологічним замовленням.

У другому випадку – викладена в „Утворенні давньоруської держави” концепція про давньоруську народність пройшла повз увагу владних структур. Також і в наукових рецензіях на монографію проблема давньоруської народності, піднята В. Мавродіним, не згадувалася. Якщо допустити, що проблема давньоруської народності була вперше, все ж таки, поставлена В. Мавродіним, то, звичайно, мають рацію ті науковці, що відносять цю подію до 1945 р. Але в нашому дослідженні вже в’яснено, що постановку питання про давньоруську народність зробив не В. Мавродін.

Очевидно, є помилковими твердження діаспорних і сучасних українських дослідників про те, що концепцію

винайшов В. Мавродін. До того ж, вони навіть не вказують монографію „Утворення давньоруської народності” як таку, де В. Мавродін вперше друковано виклав свій погляд на проблему давньоруської народності. Показово в цьому контексті розглянути історіографічні спостереження Л. Залізняка. Сучасний археолог вважає, що „відкриття” давньоруської народності В. Мавродін зробив у праці „Формування російської нації”, публікацію якої Л. Залізняк датує 1948 р.²⁴² Як це легко перевірити по „Книжковому літопису” за 1948 р., у В. Мавродіна праці під такою назвою в тому році не виходило. Натомість у 1947 р. вийшла з такою назвою брошура, що є стенограмою публічної лекції²⁴³. Л. Залізняк, як очевидно, взяв цю дату з праць емігрантського історика М. Чубатого. Передусім, у першій своїй статті, де йдеться про це, Л. Залізняк згадує працю М. Чубатого „Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй”²⁴⁴. По-друге, цитата, яку наводить Л. Залізняк із вказаної брошури В. Мавродіна, не підкріплена посиланням на конкретну сторінку брошури, а в той же час міститься (у більш розгорнутому вигляді) в названій праці М. Чубатого. По-третє, контекст висловлювань М. Чубатого про обставини виникнення концепції майже буквально співпадає з контекстом Л. Залізняка²⁴⁵. З цього зрозуміло, що Л. Залізняк залежний від М. Чубатого і у своїх висновках.

Очевидно, що час виникнення будь-якої концепції, встановлення її автора або авторів має важливе значення для об'єктивного висвітлення історіографічного процесу. У даному випадку, якщо вести мову за В. Мавродіна та концепцію давньоруської народності, то позанаукові чинники, що мали б вплинули на її висунення ленінградським істориком, у відповідності до того чи іншого часу повинні б бути різними. Справжній історіографічний аналіз **не свідчить** про те, що, як це видається Л. Залізняку, „концепція давньоруської народності була сформульована в кремлівських кабінетах в умовах патріотичного піднесення перших повоєнних років”²⁴⁶ або „переможної ейфорії, що охопила сталінську Москву після перемоги у Другій світовій війні”²⁴⁷. Зауважимо, що в брошурі 1947 р. В. Мавродін вживає виключно термін „народ”, до того ж

пояснює, чому він робить саме так²⁴⁸. Це знову свідчить про різні як наукові, так і позанаукові обставини часу.

Втім, В. Мавродін, хоча і не першим поставив питання про давньоруську народність, але першим використав слово „проблема” у застосуванні до комплексу питань пов’язаних з давньоруською народністю. В IX-у розділі монографії „Утворення давньоруської держави”, що вийшла в Ленінграді літом 1945 р., вчений одним з чотирьох питань ставить питання під назвою “Проблема давньоруської народності” Вкажимо наразі, що ленінградський історик, власне, чітко не формулює, у чому ж конкретно полягає ця проблема. Він лише концептуально викладає свою точку зору щодо характеру етнічного утворення східних слов’ян періоду Київської Русі. Але дослідник у цьому ж розділі ставить ще три питання: “Роль варягів в утворенні давньоруської держави”, про “Терміни «Русь» «руси» «рос»” та про “Значення доби Київської держави в історії великоруського, українського та білоруського народів”²⁴⁹ Із цього контексту стає зрозумілим, що вчений всі ці питання ставить собі й дає на них свої відповіді, не претендуючи на первинність їх наукової постановки. Хоча В. Мавродін не посилається в цьому розділі на праці О. Удальцова (до цього питання ми ще повернемося), але робить посилання на доробок М. Петровського, зокрема на статтю „Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів”, де український дослідник вперше виклав основні риси концепції. З цього зрозуміло, що В. Мавродін вважав дане питання вже поставленим, але вживанням слова „проблема” він підкреслював складність питання, його певну гіпотетичність, адже в названій та інших працях М. Петровського концепція була викладена в категоричній формі.

Доречно з’ясувати, коли, де і в зв’язку з чим виникла ідея давньоруської народності (як це питання слушно ставить Л. Залізняк²⁵⁰) саме у В. Мавродіна або ж, хоча би, як мінімум, встановити, коли розпочалася робота над монографією. Книгу „Утворення давньоруської держави” В. Мавродін писав під час евакуації в м. Саратові, де вчений перебував з лютого 1942 р. до осені 1944 р.²⁵¹ Але, як наголошував сам автор у листі до М. Рубінштейна, „думки,

викладені в ній, не результат одного тільки «саратовського сидіння», а багатьох попередніх літ»²⁵² (Докладніше про ставлення самого В. Мавродіна до власної монографії див.: Додаток М. 2). Як вже зазначалося, проблема постала перед вченим у процесі дослідження ним генезису російської держави та російського народу, яку він почав розробляти, працюючи з початку 1930-х рр. науковим співробітником у ДАІМК (згодом в ПМК) та (з другої половини 30-х рр.) у Ленінградському відділенні Інституту історії (ЛВІІ) АН СРСР. У особистій справі В. Мавродіна, як працівника ЛВІІ, відклався зроблений власноручно звіт за 1938 р., де йдеться про те, що в рукописі, окрім „Лівобережної України під владою монголо-татарів” та „Нарисів історії Лівобережної України”, знаходиться також й праця „З історії утворення Київської держави” обсягом два з половиною друкованих аркушів²⁵³

Безпосередній зв'язок між початком роботи над темою про утворення давньоруської держави мала участь В. Мавродіна в роботі колективу ПМК над першими томами „Історії СРСР” У процесі цієї роботи вчений підключився до етногенетичних досліджень у галузі слов'янського етногенезу. Нагадаємо, що при переробці II-го тому „Історії СРСР” над питаннями етнічної консолідації східних слов'ян напередодні утворення Київської держави поруч з П. Трет'яковим працював і В. Мавродін²⁵⁴. Концепція ж П. Трет'якова – М. Артамонова стверджувала ось яку тезу-аксіому: походження давньоруської культури та держави є наслідком злиття північної та південної племінних груп східних слов'ян та їх культур. Це злиття вони розуміли, як створення „певної етнічної цілості” У монографії „Утворення давньоруської держави” В. Мавродін у питаннях слов'янського і східнослов'янського етногенезу найбільше спирається і розвиває положення праць згаданих археологів-етногенетиків.

Головним підтвердженням того, що В. Мавродін працював над темою виникнення давньоруської державності у рамках роботи над другим томом „Історії СРСР”, є віднайдене свідчення М. Артамонова в кінці березня 1940 р. під час виголошення доповіді „Спирні питання давньої історії слов'ян і Русі” на зборах ВІФ АН СРСР, коли керівник авторського колективу наголосив:

написанням історії Давньої Русі займався В. Мавродін²⁵⁵. До того ж і В. Мавродін посилається в монографії 1945 р. на свій рукопис під назвою „Виникнення давньоруської держави”, який є, згідно з словами самого автора, третім та четвертим підрозділами (розділ ним не зазначено) четвертої частини II-го тому „Історії СРСР”²⁵⁶, а в тексті монографії теж вказується, що робота над цією темою розпочалася з 1938 р.²⁵⁷

Одночасно вчений працював над темою про утворення російської національної держави²⁵⁸. Як вже зазначалося, у другому виданні книги „Утворення російської національної держави” (1941) В. Мавродін висуває тезу про те, що „Київська держава не встигла і не могла злити східнослов'янські племена в єдину національність”²⁵⁹. Однак „руські” тієї доби „стали основою для формування не тільки власне російської, тобто великоруської, але також української і білоруської національностей”²⁶⁰. Історик має на увазі під „руськими” – всі східнослов'янські племена, тобто вони всі разом були предками названих народів. Отже, ідея давньоруської етнокультурної спільності, але, щоправда, не народності як певної етнічної категорії, з'являється у вченого десь напередодні німецько-радянської війни під впливом, як вважаємо, концепції П. Третьякова – М. Артамонова. Позанауковим чинником, який, безперечно, вплинув на висунення зазначених тез В. Мавродіном, стали події 1939 – 1940 рр., пов'язані з приєднанням західних регіонів України та Білорусії до СРСР, і їх оцінка радянською пропагандою. Нагадаємо, що відновленню ідеології „возз'єднання” в СРСР сприяла декларована партійним керівництвом у 1937 р. формула „про найменше зло”

Точно встановити виникнення у В. Мавродіна ідеї про східнослов'янську спільність давньоруської доби саме як народності не вдається, але, як гадаємо, подібне уявлення виникло у нього після того, як відбулася в кінці серпня – на початку вересня 1942 р. сесія Комісії з питань етногенезу і етнографії, адже тоді О. Удальцов у своїй доповіді легітимізував вживання етнокатегорії „народність” для більш ранніх періодів розвитку людства, ніж період утворення

централізованих держав на теренах Східної Європи, що подавалося етногенетиком як розвиток положень Й. Сталіна про націю. Однак посилань на статтю О. Удальцова „Теоретичні основи етногенетичних досліджень”, що була майже ідентична його доповіді 1942 р., в праці В. Мавродіна немає. І це не дивно, адже згадана стаття була опублікована в останньому номері „Вісника АН СРСР” за 1944 р., який, напевно, вийшов на початку 1945 р., а монографія В. Мавродіна, як це впливає з присвяти автора до неї, була закінчена в Саратові, тобто – не пізніше літа 1944 р. У ній, щоправда, міститься посилання на статтю О. Удальцова 1943 р. („Початковий період східнослов'янського етногенезу”), але ж у цій публікації О. Удальцов стосовно східнослов'янської спільноти вживає термін „народ”. До того ж, В. Мавродін посилається на неї на початку I-го розділу, що присвячений походженню слов'ян взагалі.

Поруч з терміном „народність” В. Мавродін вживає і лексему „народ” – так само, як і О. Удальцов у статті 1943 р., або, як вживав Б. Греков та інші радянські історики. До речі, відсилко на четверте видання 1944 р. греківської монографії „Київська Русь” у праці В. Мавродіна також не має, а натомість міститься посилання на третє видання 1939 р., а також на низку статей академіка, скажімо, на працю „Боротьба Русі за створення своєї держави” Втім, В. Мавродін прорецензував четверте видання „Київської Русі” в останньому номері „Історичного журналу” за 1944 р., де, з-поміж іншого закинув автору, що той „приділив мало уваги проблемам етно- і глотогонії”, а також не висловив свою точку зору „з питання про етногенез руського народу”²⁶¹

Не виключено, що вплив на В. Мавродіна стосовно вживання терміну „народність” для ранніх періодів історії (а також в площині існування єдиної розмовної мови у східних слов'ян), справив лєнінградський мовознавець Л. Якубинський, який помер у 1945 р.²⁶² У 1947 р. були опубліковані вступні розділи монографії цього мовознавця під назвою „Історія російської мови”, що писалася вченим під час війни. Так, у приватному листі до А. Долініна філолог, описуючи непрості умови життя та роботи, одночасно сповіщає „зараз сиджу над історією літературної мови, а спеціально над проблемою взаємодії

розповідної літературної мови і мови розмовної, яка проникала в літературну (писемність) мову через «розмови» (власне мову). Вивчаю все це за матеріалами літопису (виділено – *Н. Ю.*)²⁶³ У статті, яка відтворює монографію, Л. Якубинський вказує, що він вже віддавна застосовує термін „народність” до ранніх періодів історії: „Коли мова йде про ту нову етнічну спільноту, в яку з розвитком класового суспільства зливаються споріднені племена, ми вживали і будемо вживати, як термін, сучасне російське слово «народність»”²⁶⁴ Можемо припустити, що і в цьому випадку, вплив був на рівні спілкування між названими лєнінградськими вченими, адже у монографії В. Мавродін не робить посилань на праці Л. Якубинського. Як би то не було, В. Мавродін почав вживати термін „народність” у зазначеному контексті приблизно в 1942 – 1943 рр.

У звіті про наукову роботу історичного факультету ЛДУ за 1943 р. вказано, що вчений „працює над великою монографією «Київська Русь». У 1943 р. написані чотири розділи «Про походження слов’ян» «Анти», «Східнослов’янські племена на зорі руської історії», «Розклад первісно-суспільного ладу і виникнення феодалізму». Загальний обсяг чотирьох розділів – 13-14 друкованих аркушів. ... Робота ставить своїм завданням показати шляхи складання східного слов’янства, утворення його держави і розвиток культури”²⁶⁵

Опрацювання листів В. Мавродіна до М. Державіна, що зберігаються у СІБФРАН, дозволило з’ясувати деякі моменти, пов’язані з надходженням інформації про етногенетичні дослідження до Саратова. З першого листа В. Мавродіна до М. Державіна випливає: що десь у 1943 р. В. Мавродін принагідно отримав інформацію, що етногенезом слов’ян займається О. Удальцов, але В. Мавродін нічого не знає про його публікації. В. Мавродін просить академіка допомогти йому отримати (якщо вони є) друковані праці О. Удальцова з етногенезу слов’ян²⁶⁶ (докладніше див.: Додаток М. 1). В другому листі В. Мавродін вже знає про грудневу 1943 р. сесію Комісії з етногенезу та етнографії, присвячену етногенезу слов’ян. Вчений запитує М. Державіна про те, чи був той присутній

на доповіді О. Удальцова „Про походження слов'ян”. В. Мавродіна цікавлять нові матеріали, міркування і підходи²⁶⁷. В цьому ж листі вчений згадує про свою роботу над новою монографією: „Я зараз зайнявся історією Київської Русі, але зовсім не в тому аспекті, який характерний для роботи Б. Д. Грекова і С. В. Юшкова. Я хочу спробувати викласти **історію формування руських тієї пори як народності певної стадії складання** (виділено – *Н. Ю.*), історію руської культури; на кінець, і це головне, історію політичну, зовнішню, показати Русь в системі держав, її зв'язки з Сходом, Заходом, Візантією”²⁶⁸ (докладніше див.: Додаток М.2.). З контексту листа (який належить датувати приблизно початком 1944 р.) випливає, що вчений ще продовжує працювати над монографією. Отже, до цього періоду потрібно відносити і початок вживання В. Мавродіним етнокатегорії „народність” у вказаному значенні.

Зауважимо, що подібні думки про сутність нової книги В. Мавродін висловив і тоді, коли вже було написано „Утворення давньоруської держави”, і монографія потрапила на рецензування до М. Рубінштейна²⁶⁹ (детальніше див.: Додаток Л. 1.).

Відомо також і про час першої публічної апробації положень монографії (в усякому разі концептуальних моментів другого розділу). Це сталося невдовзі після реєвакуації до Ленінграду – 20 листопада 1944 р., коли відкрилася ювілейна сесія, з приводу 125-річчя університету. В. Мавродіну було доручено виступити на пленарному засіданні з доповіддю на тему „Початковий етап в історії руського народу і держави”²⁷⁰. Назва даної промови співпадає з другим розділом монографії. Напевне, саме цей виступ ленінградський історик має на увазі, коли власноручно вносить у перший після евакуації перелік своїх праць запис: „Початковий етап в історії руського народу і держави. Друк.[ується] автореферат”²⁷¹. Однак, у виданих тезах вказаної ювілейної конференції 1944 р., доробку В. Мавродіна не має²⁷². Але вже у виданні розгорнутих матеріалів цієї конференції, що стало можливим лише у 1948 р., вміщено статтю ленінградського професора під аналогічною назвою – „Початковий етап в історії руського народу і держави”²⁷³. У цій розвідці представлено чимало теоретичних міркувань автора з предмету

етногенетики²⁷⁴, що відображають стан розвитку цієї науки на перші повоєнні роки. Одночасно, зазначені теоретичні положення автора, не корелюються з текстом другого та інших розділів монографії 1945 р. Враховуючи такий факт, можна сміливо зробити ось який висновок: дана стаття, хоч і вийшла під тотожною назвою, але доповнювалася В. Мавродіним уже після опублікування „Утворення давньоруської держави” Через що, нами в даному випадку не береться до уваги стаття 1948 р. опублікування.

Вже на цьому „початковому етапі”, як зазначає у другому розділі монографії В. Мавродін, „східнослов'янські племена складали певну етнічну єдність”. Ця „етнічна близькість сприяла утворенню єдиної держави, а єдина держава консолідувала, згуртовувала в етнічний масив слов'янські племена”²⁷⁵ Як бачимо, тут В. Мавродін вживає вирази, характерні для довоєнних праць П. Третьякова з М. Артамоновим, а також М. Державіна. Прикметно, що у рецензії на „Київську Русь” Б. Грекова, В. Мавродін, спираючись на концепцію П. Третьякова – М. Артамонова, закидає академіку, що той забуває про „різнохарактерність і різноманітність культур” північної та південної груп східного слов'янства. Нагадаємо, що подібний закид В. Мавродін висловлював Б. Грекову ще 1933 р.²⁷⁶

Необхідно вказати ще на один чинник, який, безперечно, теж сприяв зміцненню у В. Мавродіна думки про східнослов'янську етнічну єдність у давньоруську добу. Це – фактор мобілізації східнослов'янських і, взагалі слов'янських народів, для боротьби з спільним агресором. Чинник, який призвів до певного відродження ідей панславізму. Цей фактор чітко простежується на сторінках монографії лєнінградського вченого. Пафосне змалювання та апологетичний виклад щодо військових успіхів давніх слов'ян та русів відбилися також і на стилістиці монографії. Так, В. Мавродін наголошує, що історичний розвиток східного слов'янства в часи Київської Русі – “пройшов під знаком незалежності, могутності та слави”²⁷⁷ Перші два розділи монографії виразно пронизані ідеологією експансивного панславізму, що в умовах Другої світової війни набувало актуальності. Наведемо лише дві цитати з цих

розділів для ілюстрації вищезазначеного. Приміром, у першому з них, де йдеться про походження слов'ян, зазначається: „Могутній і багаточисленний слов'янський народ, зі зброєю у руках, під дзвін мечів і спів стріл, який вийшов могутнім кроком на арену світової історії та розпростер свої володіння на велетенський простір ...”²⁷⁸ У другому ж розділі, присвяченому антам, щойно наведені пафосні апологетичні міркування вже звучать ось у якій інтерпретації: „Могутнім кроком, із зброєю в руках, під дзвін мечів і зловісний спів стріл, в полум'ї пожеж вийшов на арену світової історії руський народ. Нестримною лавиною йшли на південь відважні й сильні, войовничі й стійкі воїни незчисленних племен антів”²⁷⁹

Висвітлення боротьби “руського народу” з зовнішніми ворогами під час утворення давньоруської держави, її подальшого зміцнення та консолідації “давньоруської народності” – предка українців, білорусів та росіян – у роки боротьби з фашистською Німеччиною посилювало ідею патріотизму та почуття єдності трьох сучасних східнослов'янських народів, згуртовувало їх у цій боротьбі. Книга В. Мавродіна присвячена воїнам Червоної армії, яких він порівнює з богатирями “землі Руської”; воїнам, які на час написання праці воювали за визволення “давнього Києва”²⁸⁰

Тож, на питання – де, як і коли виникла ідея давньоруської народності у В. Мавродіна, можемо відповісти наступне. Над темою про утворення давньоруської держави В. Мавродін почав працювати з 1938 р. у контексті роботи по проекту багатотомної „Історії СРСР” та „Історії культури Давньої Русі”, що проходила по ленінградському ІМК, а також у ЛВП. Під час роботи колективу дослідників (в якій брав участь і В. Мавродін) під керівництвом П. Третьякова з питань східнослов'янського етногенезу виникає ідея про поступове злиття східнослов'янських племен у „певне етнічне ціле”. Ця ідея відображена В. Мавродіном у другому виданні 1941 р. „Утворення російської національної держави” З іншого боку, на її віддзеркалення у книзі вплинули події „воз'єднання” 1939 – 1940 рр. Над темою В. Мавродін продовжив працювати в евакуації у м. Саратові, де він завершив написання монографії „Утворення давньоруської держави” Вірогідно, десь у 1942 – 1943 рр. під час

роботи над нею вчений схилився до застосування етнокатегорії „народність” щодо означення давньоруської етнічної спільноти. Як можемо припустити, у цьому відношенні на В. Мавродіна справила вплив розроблена О. Удальцовим етногенетична таксономія. На концепцію, оприлюднену ленінградським істориком, також наклав свій відбиток панславизм (точніше ідея слов'янської солідарності), обумовлений війною.

5. 3. 2. *Концепція давньоруської народності: варіант В. Мавродіна*

Монографія “Утворення давньоруської держави” (складається з дев'яти розділів) дає широку панораму історії слов'янства у давнішу добу. Автор вперше або ж по-новому намагався вирішити багато складних питань слов'янського і давньоруського етно- і політогенезу. Ще у звіті історичного факультету ЛДУ за 1943 р. вказувалося: „робота професора В. Мавродіна являє собою оригінальну працю, побудовану на даних археологічних розкопок, даних лінгвістики, топоніміки і писемних джерел”²⁸¹ Сам В. Мавродін, як вже зазначалося, свідчив про те, що намагався написати зовсім оригінальне дослідження, не подібне до праць Б. Грекова і С. Юшкова (до того ж двічі – під час самого написання монографії у листі до Н. Державіна та вже тоді, коли книга потрапила на рецензування до М. Рубінштейна)²⁸² Синтезуючи новітні досягнення радянської історичної науки, археології та інших дотичних галузей, В. Мавродін, дійсно, зумів створити монографію, яка ще на кінець 1970-х рр., за оцінкою І. Шаскольського, залишалася „єдиною в радянській історіографії великою фундаментальною працею, присвяченою цій проблемі”²⁸³. Відомий російський історик Б. Романов під час обговорення монографії в науково-дослідному Інституті історії при ЛДУ в 1947 р. назвав її „енциклопедією Руської держави”²⁸⁴ У рецензії на монографію С. Покровський відмічає, що вона “спирається на надзвичайно багатий матеріал досліджень радянських археологів, що ввели в науковий обіг велику кількість нових даних, на висновки радянської школи мовознавства та праці по етногенезу окремих народів”, а “основні

положення автора з питання етногенезу східного слов'янства не викликають заперечень і відповідають сучасному рівню радянської історичної науки”²⁸⁵ Варто зауважити, що В. Мавродін добре орієнтувався в галузі давньоруського мовознавства, оскільки під час роботи в штаті (1939 – 1941 рр.) ІММ ім. М. Марра йому було доручено редагування давньоруського словника (видання тоді не вийшло)²⁸⁶

Слід зазначити, що Б. Греков вкрай негативно оцінив монографію. Він у приватному листі (від 20. 6. 1946) до свого учня І. Смирнова, назвав цю та інші книги В. Мавродіна останніх років популярними нарисами, написаними в стилі „кавалерійського наїзду”²⁸⁷ Однак подібна оцінка, зроблена академіком, нам видається дещо тенденційною. Необхідно мати на увазі, що якраз в ці роки Б. Греков охолонув до свого талановитого учня. Академік доклав зусилля (за пізнішим свідченням самого В. Мавродіна) для того, щоби, наприклад, В. Мавродін не пройшов на виборах до АН СРСР та не отримав Сталінську премію²⁸⁸

Втім, справді, – монографія „Утворення давньоруської держави” виглядає дещо “сирою”, чернетковою, написаною “нашвидкоруч” та інколи декларативно. Це, напевне, можна пояснити умовами евакуації в Саратові та злегка популярно-пафосним характером стилістики самої монографії, пов’язаним з війною. Сам автор це визнавав. Так, у одному з листів до М. Рубінштейна він писав: „Я знаю – багато що у книзі не додумано, сиро, може бути, що й помилково. І над багато чим слід попрацювати”²⁸⁹ В. Мавродін усвідомлював обмеженість свого „права на помилку”, коли, згадуючи в листі свою розмову з одним з редакторів в кінці 1930-х рр., наводив зауваження цього редактора: „Якщо що- небудь скаже Греков – це буде точка зору, а якщо ти (тобто, В. Мавродін – *Н. Ю.*), це буде помилка”²⁹⁰

Необхідно зауважити, що книга “Утворення давньоруської держави” не рясніла посиланнями на праці Й. Сталіна. У першому розділі, присвяченому походженню слов’ян, В. Мавродін тільки раз посилається на Й. Сталіна (на збірку – “Марксизм і національно-колоніальне питання”, 1937 р. видання²⁹¹); а у дев’ятому розділі, де

мова йде про давньоруську народність, взагалі нема жодного посилення. Проте вплив націологічного вчення Й. Сталіна простежується опосередковано, адже В. Мавродін, подібно до відомих положень вождя (згідно яких нація визначається через сукупність ознак єдності і спільності), визначає народність здебільшого аналогічним чином до статті Й. Сталіна „Марксизм і національне питання”, де це робиться стосовно нації²⁹² По проблемам слов'янського етногенезу в методико-методологічному аспекті В. Мавродін, як й інші радянські вчені того часу, для прикладу, – М. Державін, О. Удальцов, спирається на праці М. Марра. Звернемо також увагу, що, не дивлячись на офіційне ідеологічне засудження історичних поглядів М. Грушевського, В. Мавродін широко використовує праці українського вченого (до речі, як і Б. Греков), приєднуючись іноді й до його висновків. Дана обставина послужила приводом для осуду історика з боку деяких рецензентів²⁹³

У своїй монографії В. Мавродін здебільшого вживає для позначення етнічного утворення східних слов'ян часів Київської Русі традиційне для російської історіографії термінологічне словосполучення “руський народ” Як і в інших радянських істориків (скажімо, Б. Грекова, М. Державіна) це поняття не носить строгого наукового характеру певної етнічної категорії з цілком визначеним змістом. Термін же “народність”, який він у дев'ятому розділі вживає з прикметником “давньоруська” (іноді просто – “руська”), В. Мавродін розуміє саме як етнічну категорію, хоча конкретного визначення їй не дає²⁹⁴. Він тільки повторює вслід за О. Пресняковим, що нова концентрація східного слов'янства внаслідок утворення держави заклала „основи для нової історичної народності”²⁹⁵

На якій стадії етногенезу виникає “народність”, В. Мавродіном не вказується, хоча з контексту можемо зрозуміти: ця етнічна категорія слідує за племенами й племінними об'єднаннями. Не даючи чіткого визначення “давньоруської народності”, вчений розкриває своє розуміння її суті через виокремлення факторів, що спричиняють її утворення та спільних рис, які підкреслюють

її відносну етнокультурну спільність чи єдність. Народність, у конкретному випадку – “давньоруська народність”, згідно В. Мавродіну, – динамічна етнічна категорія, яка перебуває у процесі формування²⁹⁶ Доцільність введення до наукового обігу нового термінологічного словосполучення – “давньоруська народність” – для означення етнічного утворення східної гілки слов’янства періоду Київської Русі, вчений ніяк не обґрунтовує. Лише мимохідь зауважує, що воно “точніше”, ніж “руська народність”²⁹⁷

Нагадаємо, що на одному із засідань в ЛВІІ на початку 1940 р., коли В. Мавродін виступав з приводу утворення російської держави і народності, він зазначив, що формування російської держави не що інше, як формування російської народності. Ці два процеси у жодному разі не можна відривати один від одного, оскільки вони паралельні. Так, російська народність, складаючись, створює свою державність, і у той же час держава, формуючись, витворювала російську народність²⁹⁸ Подібним чином він висловлюється і на сторінках праці 1945 р., яка, власне, присвячена утворенню давньоруської держави. Сучасні дослідники проблематики утворення етносів і націй вважають, що, дійсно, державотворення відіграє одну з найголовніших сил у формуванні й в подальшому існуванні етносу²⁹⁹

Так, В. Мавродін підкреслює той момент, що Київська держава об’єднала східне слов’янство в єдиний державний організм, консолідувала та зміцнила народність, “створювала умови для подальшого зміцнення спільності мови, побуту, культури”; держава виконувала функцію охорони кордонів “земель руського народу”, вона “росла й посилювалася” в боротьбі з зовнішнім ворогом³⁰⁰ В той же час, заперечуючи норманську теорію, вчений стверджує, що державність у Східній Європі склалася внаслідок внутрішніх процесів суспільного розвитку слов’янських племен. Хоча В. Мавродін не відкидає повністю певне значення варягів в утворенні давньоруської держави – він визнає, що вони прискорили цей процес³⁰¹

Напевно, в контексті актуалізації моменту В. Мавродін підкреслює, що Київ, “мати городам руським” був “найдавнішим центром

етногенезу слов'ян і центром східнослов'янської культури"³⁰² Саме київський діалект, на думку вченого, "висунувся в якості загально-руської мови", він був покладений в основу міських загальноруських говорів, які утворили своєрідний міський "койне", в якому "різні племінні відмінності були згладжені"³⁰³. В подальшому, в повоєнних працях, В. Мавродін вже не підкреслював цих моментів.

Взагалі В. Мавродін, як і більшість радянських істориків тієї доби, не розрізняв процеси глотогенезу і етногенезу. Історик особливо наголошує, що "...зміни в бік єдності в етнокультурному вигляді руського населення Східної Європи ідуть передусім по лінії встановлення єдності в мові, так як мова – основа народності"³⁰⁴ Народність – поняття етнічне, тому, вивчаючи "давньоруську народність", – потрібно досліджувати питання етнічного порядку, тобто "в першу чергу, – мовного"³⁰⁵. Висуваючи на перший план мову, як основу народності, В. Мавродін у цьому місці посилається на працю В. Леніна "Національне питання"³⁰⁶. Але ж ця думка впливає із давньоруських літописів і узгоджується з біблійною традицією, що її притримувалися й руські літописці; вона присутня й прийнятна в історичних працях багатьох дореволюційних вчених, на яких В. Мавродін посилається в різних місцях монографії; врешті – це відповідало глотогонічній теорії М. Марра.

Серед істориків, фундаторів концепції "давньоруської народності", тільки В. Мавродін так посилено акцентує увагу на мовному факторі. Згадаємо, що О. Пресняков взагалі не вважав мову головною ознакою народності. У своїх мовних аргументах В. Мавродін передусім опирався на праці радянських мовознавців С. Обнорського та Ф. Філіна. Саме за С. Обнорським історик виділяє мовні процеси, які відбувалися в містах Русі ще до появи писемності. У містах "почала формуватися спільна розмовна мова з масою політичних, юридичних, господарських термінів, з іноземними запозиченнями, що відображала складну структуру суспільного ладу Русі X-XI ст."³⁰⁷ В. Мавродін виділяє мову давньоруських епосів, билин, сказань, що теж створювалися в містах, називаючи цю мову своєрідним "народним мовним койне" Таким чином, ще в дописемні часи у Давній Русі почала складатися

в містах та їх околицях “загальноруська розмовна мова, в якій діалектні особливості були вже згладжені”³⁰⁸ В основу ж давньоруської літературної мови, яка почала оформлюватися впродовж XI ст., була покладена “давньоцерковнослов’янська писемність і мова міських «русів», давньоруська розмовна мова”³⁰⁹ “Давньоруська літературна мова, – підкреслює В. Мавродін, – була літературною мовою всіх східних слов’ян”, була “єдиною мовою для всієї Русі”, хоча водночас “не мала єдиних норм”³¹⁰ Отже, як підсумовує історик, формування давньоруської народності „відбилося передусім у складанні загальноруської розмовної, а згодом і літературної мови”³¹¹ Принагідно наведемо положення мовознавця Л. Якубинського з приводу становлення та значимості мови суспільства: „Думаю, що роль «розмов» взагалі велика (не тільки в давньоруській) в сенсі наближення літературної мови до дійсності, її «реалізації»”³¹².

Головним чинником формування давньоруської народності вчений називає утворення і сам факт існування Давньоруської держави. Її існування, зокрема, привело і до подальшого укріплення спільності мови. Київська держава політично об’єднала східнослов’янські, “руські”, племена, з’єднала їх спільністю політичного життя, культури, релігії, спільною боротьбою з зовнішніми ворогами та спільними інтересами на міжнародній арені, історичними традиціями, сприяла появі та закріпленню поняття єдності “Русі та руських”. В основі названого процесу лежала не тільки спільність походження східних слов’ян та їх побуту, але й єдність історично витворених форм суспільно-політичного, державного життя, єдність культури та релігії, спільність традицій, державних кордонів та інтересів³¹³.

Серед чинників, які сприяли формуванню єдиної народності, В. Мавродін вказує на такі, як динамічні торгові зв’язки, що розвиваються між окремими областями, господарювання “княжих мужів”, розширення і розповсюдження княжої домініальної адміністрації, освоєння княжою дружиною, боярами, їх “отроками” нових земельних просторів, полюддя, збір данини, суд, розселення і колонізація, спільні походи, поїздки тощо. Всі ці фактори, відмічає дослідник, у їх сукупності “поступово руйнували культурну, мовну,

племінну й територіальну розз'єднаність”³¹⁴ Коментуючи це положення В. Мавродіна, варто відмітити, що згідно з концепцією „нації як уявленої спільноти” англійського націолога Б. Андерсена, важливим чинником у процесі виникнення образу нації і оформлення її кордонів – є різноманітні *pilgrimages* (паломництва) від периферії до центру і в зворотному напрямку³¹⁵ Вони, як встановлює Б. Андерсен, підтверджують у реальному людському досвіді ідею належності до певної спільноти. Спираючись на ці положення концепції Б. Андерсена, О. Толочко вважає, що давньоруська народність може розумітися не як статична етнічна спільнота (нагадаємо, що відповідно до міркувань В. Мавродіна, остання теж розуміється ним як динамічна категорія), а як „уявлена спільнота, яка реалізується у серії дій, що повсякчас підтверджуються у людському досвіді”³¹⁶. Однак, хоча В. Мавродін і навіть цей фактор, але не розвинув думку до кінця в площині поглядів англійського націолога, чим не достатньо артикулював вагомість цього аргументу на користь існування етноспільноти, що знаходиться у процесі формування. До речі, це ж саме стосується і мовного фактору, адже згідно концепції Б. Андерсена (що її розвиває стосовно давньоруського суспільства О. Толочко) надзвичайно важливе значення у процесі утворення „уявленої спільноти” відіграє циркуляція текстів на мові, що не співпадає з розмовними діалектами, але є доступною для розуміння їх носіїв³¹⁷. В. Мавродін також не розвинув і цю думку належним чином, що значно посилює теоретичну частину його концепції. Звернемо увагу на таку характерну обставину: радянський історик (можливо з причин загального замовчування в радянській історичній науці різних релігійних аспектів історичного процесу) не вказував серед *pilgrimages* власне релігійні паломництва – надзвичайно важливий утворюючий фактор свідомості єдності спільноти.

Після мовного чинника йде не менш важливий фактор, що, відповідно до концепції В. Мавродіна, теж визначає народність як етнічне поняття, – “національна самосвідомість”, усвідомлення себе, як “єдиної народності”³¹⁸ Вперше В. Мавродін публічно визнав наявність „національної самосвідомості” у „руського народу”

Київської Русі у згаданій вище рецензії на монографію Б. Грекова, вміщеній на сторінках останнього номеру „Історичного журналу” за 1944 р.³¹⁹ Наявність цього чинника, серед розглянутих нами дослідників, визнавали Б. Греков і М. Державін. Аргументуючи наявність національної самосвідомості в часи Київської Русі, В. Мавродін, як і названі вчені, спирається на давньоруські писемні джерела – “Повість временних літ”, “Слово про закон і благодать”, “Слово о полку Ігоревім” тощо³²⁰. Почуття “єдності народності” або національна самосвідомість, породжувала, на думку В. Мавродіна, цілу сукупність ознак єдності або спільності. Це – “спільність мови, культури, спільність політичного життя, спільні походи і війни, спільна боротьба з ворогами, єдність релігії, спільність побуту, звичаїв, повір’їв, єдність законів ...”, – іншими словами, взагалі вся сукупність “загальноруської матеріальної й духовної культури”³²¹. Докладніше вчений зупиняється на такій ознаці єдності або спільності народності, як культура, яка у Київській Русі була “більш-менш однорідною, більш-менш єдиною за своїм характером”³²². Цю спільність культури В. Мавродін ілюструє на прикладі архітектури. Спільні риси у дерев’яному зодчестві українських Карпат та російської Півночі однозначно вказують на їх загальну основу, що була закладена в Київську добу й раніше³²³. Спільність походження відображає також, на думку вченого, народно-ужиткове мистецтво українців, білорусів, росіян³²⁴. Свою аргументацію щодо єдності та спільності культури Київської Русі В. Мавродін будує на працях відомих істориків культури та мистецтвознавців – І. Грабаря, М. Вороніна, Л. Дінцеса, М. Каргера та ін.

Необхідно відмітити концептуальний такий момент: В. Мавродін у монографії, що розглядається, не переоцінював ступеня етнічної єдності у східнослов’янських племен. Адже, на його думку, давньоруська народність не була одноманітною³²⁵, вона зберігала “яскраві, живі сліди етнічної, племінної строкатості в діалектах, матеріальній, духовній культурі”³²⁶. До того ж, В. Мавродін впродовж канви викладу власних міркувань на сторінках цієї праці неодноразово наголошує ось на чому: процес складання давньоруської народності не завершився³²⁷ “Руські” IX-XI ст. тільки почали об’єднуватися у певний етнічний масив, про

них можна казати, “як про єдину народність, яка перебувала в стані утворення, але, правда, так до кінця і не створилася”³²⁸ Це був “ранній ступінь формування руської народності, яка поклала початок і великоросам, і українцям, і білорусам”³²⁹. Ця народність, на думку дослідника, дала початок всім трьом слов’янським народностям Східної Європи, а “Київська Русь була колицкою всіх трьох братніх слов’янських народів, київський період був їх далеким дитинством”³³⁰ Зауважимо, що згідно В. Мавродіну, Київська держава не тільки не встигла, але “не могла злити східнослов’янські племена в єдину народність”³³¹ Ця думка лєнінградським істориком була вперше висловлена ще в 1941 р.³³² Головну причину того, що процес складання давньоруської народності перервався, історик вбачав у феодальній роздробленості, яка розчленила давньоруську народність на частини, створила передумови виникнення етнічних утворень відповідних значним самостійним феодальним державам³³³ Окрім феодальної роздробленості призупинили процес утворення “єдиної, давньоруської народності в межах Київської держави”, також і “Батиева навала, татарське ярмо, «погибель Руської землі», загарбання земель Русі шведами, німецькими рицарями, литовцями, поляками, угорцями, молдаванами, татарами”³³⁴.

Визначне значення київського періоду в історії всіх східнослов’янських народів, на думку В. Мавродіна, полягає в тому, що “саме в ці віки складалося те спільне у мові, побуті, культурі, релігії, в моральному та психологічному укладі, що визначило собою кровні тісні зв’язки, які об’єднали всі три слов’янські народи Східної Європи в єдине, нерозривне ціле”³³⁵. Порівняно короткого періоду Київської держави, як вважає В. Мавродін, “виявилося достатньо для того, щоби створити етнічне утворення... яке збереглося у вигляді того спільного, що об’єднує російський, український та білоруський народи”³³⁶ Як бачимо, в останніх тезах вчений наблизився до положення О. Преснякова, М. Державіна та В. Пічети про “триєдиний руський народ”, однак залишився на позиції, яка визнає існування, хоча і споріднених, але все ж окремих східнослов’янських народів. Доказом цього є

той момент, що на сторінках даної монографії В. Мавродіним (вперше в радянській історіографії) вживається до давньоруської народності слово „предок” – предок стосовно майбутніх трьох народностей³³⁷

Таким чином, в “Утворенні давньоруської держави”, зокрема, в дев’ятому розділі В. Мавродін розвинув концепцію стосовно етнічного утворення східних слов’ян доби Київської Русі. Однак, теоретичного обґрунтування вченню, особливо в етногенетичному аспекті, й тут ще не має. Важливим внеском В. Мавродіна та знаковою подією в формуванні концепції стало введення ним у даній монографії до наукового обігу нового термінологічного словосполучення щодо означення етнічного утворення східних слов’ян доби Київської Русі – “давньоруська народність”. До цієї назви близько підійшов і О. Удальцов. Він запропонував терміни – “давньоруський народ” (1943) та “загальноруська народність” (1944).

Прикметник “давньоруський” побутував у загальноприйнятих словосполученнях – “давньоруська мова”, “давньоруська література”, “давньоруська культура” тощо. Він давав можливість розрізняти першопочаткові етапи розвитку від наступних – у мові, літературі, культурі та інших сферах усіх трьох східнослов’янських народностей (згодом – націй). Логічно було використати його у парі з етнічною категорією, яка на тому етапі етногенезу східного слов’янства, відповідно ж до етногенетичної теорії О. Удальцова, відповідала терміну – “народність”. Не дивлячись на це, мавродінське словосполучення відносно довго не сприймалося в радянській гуманітаристиці (приблизно до 1950-1951 рр.). Зате згодом воно настільки прижилося, що стало невід’ємним від самої концепції або проблеми, суть якої, власне, полягає в сукупності поглядів на характер етнічного утворення східних слов’ян.

Хоча в цілому монографія В. Мавродіна в етногенетичній частині спиралася на аналіз матеріалів археологічних досліджень (особливо радянського часу), але в розділі, де розглядалася проблема давньоруської народності, прямої кореляції викладу зі здобутками археологічної науки не має. Як слушно вказує В. Сєдов, вперше цю проблему на базі археологічних матеріалів спробував дослідити Б. Рибаків на початку 1950-х рр.³³⁸ Основні ж ознаки

єдності народності, що їх виділяє і аналізує В. Мавродін – це мовна єдність та національна самосвідомість, вочевидь, за даними археології показати проблематично. Наявність цих іманентних прикмет вчений аргументує за допомогою інтерпретації даних лінгвістики та писемних пам'яток давньоруської доби. Щонайперше, В. Мавродін спирався на досліді радянських мовознавців і істориків, але його інтерпретація є більшою мірою оригінальною. Здобутки етногенетики вчений використав лише частково і їх вплив простежується опосередковано. На момент написання монографії В. Мавродіну ще не достатньо були відомі аргументи на користь єдності культури східних слов'ян, що їх висували історики давньоруської культури, хоча вчений був членом авторського колективу з написання „Історії культури Давньої Русі”

Що стосується ідеологічних чинників, які тією чи іншою мірою вплинули на розробку концепції у варіанті В. Мавродіна, то практично всі вони мали місце. Так, простежується вплив ідей панславізму, хоча якраз у IX розділі – значно менше. Ще один фактор, пов'язаний з війною, – артикуляція боротьби східних слов'ян із зовнішніми ворогами як чинник їх консолідації. Проте, названий компонент не так сильно підкреслюється В. Мавродіном, як це мало місце в працях М. Петровського. Акцентування вченим уваги на тісному зв'язку між утворенням державності та формуванням народності корелюється з поміркованими антинорманістськими поглядами школи Б. Грекова. Щоправда, цей чинник не суто ідеологічний, а науково-ідеологічний. Присутні в контексті концепції і елементи ідеології „возз'єднання”, які тісно пов'язані з ідеологією „триєдиноруського народу” Однак В. Мавродін, все ж таки, визнавав існування трьох окремих східнослов'янських народів.

Всі названі ідеологічні фактори відіграли роль каталізаторів з приводу виникнення у В. Мавродіна ідеї давньоруської народності і, можливо, їх роль (та інших позанаукових чинників) була ще більшою, якщо враховувати їх опосередкований вплив на загальний розвиток історіографічного процесу в СРСР у 1930-ті роки. Проте, навіть, якщо припустити, що концепція давньоруської народності в мавродінському варіанті вірця 1945 р. „має чіткі риси

ідеологічної, а не наукової конструкції ...”³³⁹, як вважає Л. Залізник (щоправда, він висловив цю здогадку, не спираючись ні на який історіографічний аналіз; до того ж, Л. Залізнику не відома розглянута вище монографія В. Мавродіна, написана останнім у зовсім іншій історіографічній ситуації, ніж праці повоєнного періоду), не має достатніх підстав цей висновок екстраполювати на подальший розвиток (кількісний та якісний) концепції і її формування в справжню наукову (достатньо аргументовану) теорію, що спиралася на дані багатьох гуманітарних наук.

У роки німецько-радянської війни в процесі генезису концепції давньоруської народності відбулося прискорення, адже дані питання надзвичайно актуалізувалися самим життям; ідея єдності та рівноправності трьох слов'янських народів Східної Європи набула, можливо, вирішальної ваги в справі духовно-патріотичної мобілізації слов'янських народів у боротьбі зі спільним для них ворогом. Розробками цих питань майже одночасно зайнялися провідні вчені – представники історичної науки всіх трьох слов'янських народів. Серед них особливо потрібно виділити відомих медієвістів – українця М. Петровського та росіянина О. Удальцова. Перший з них сформулював визначальні положення та аргументи стосовно ознак єдності та спільності “єдиного народу” Київської Русі – предка українців, білорусів, росіян. А другий – розробив теоретичне підґрунтя для етногенетичних досліджень, визначив ключові етнічні категорії та їх історичну еволюцію. Завершальною ланкою процесу виникнення концепції давньоруської народності стала праця В. Мавродіна “Утворення давньоруської держави” У дев'ятому розділі даної монографії В. Мавродін першим вказав на проблемний характер питання, сформулював основні характерні риси вчення, що їх не вистачало в попередників, а також започаткував її найменування, яке, щоправда, стало усталеним через сім років.

¹ Основні положення розділу частково викладено в попередніх роботах автора: Юсова Н. М. Генеза концепту “давньоруська народність” у радянській історичній науці // УІЖ. – 2001. – № 6. – С. 35-64; II ж. Погляди

-
- істориків УРСР 30-х – на початку 40-х років на етнічні процеси в історії східних слов'ян доби Київської Русі // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 6. – К., 2002. – С. 152-163; Ї ж. Формування теорії про давньоруську народність в історичній думці СРСР під час Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. на пошану вченого-історика, д. і. н., проф. Р. Г. Симоненка / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. Вип. 11. – К., 2002. – С. 361-386; Ї ж. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. – К., 2002. – С. 34-78; Ї ж. „Проблема давньоруської народності” в праці В. В. Мавродіна “Образование Древнерусского государства” (1945 р.) // Ruthenica. Зб. наук. пр. Том. I. – К., 2002. – С. 152-153. Ї ж. Воз'єднання українських земель і актуалізація проблем походження української народності в українській радянській історіографії: 1939 – 1947 рр. (В світлі нових архівних джерел) // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Число 11. – В 2-х ч. – К., 2004. – Ч. 2. – С. 174-208 тощо.
- ² Про це див. докладніше: Гриневи́ч В. А. Розділ III. Німецько-радянська війна 1941 – 1945 рр. // Політична історія України. XX ст.: У 6 тт. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2002 – 2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939 - 1945) / Керівник тому В. І. Кучер. – К., 2003. – С. 156-191, 175-220; Йо́го ж. Сталінська модифікація ідеології радянського патріотизму наприкінці 30-х – на початку 40-х років XX ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвуз. зб. наук. пр. – Вип. 8. – К., 2003. – С. 356-362; РГА СПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Ед. хр. 223. Матеріали по составлению учебника истории СССР и совещания историков. Том II. Июль – ноябрь 1944 г. – Л. 72-80.
- ³ Див., напр.: А РАН. – Ф.1547. – Оп.2. – Ед. хр.53. Стенограмма Сессии отделения истории и философии, посвященной истории борьбы славянских народов против германской агрессии и вопросам общности культуры славян. 26 сентября 1941 г. – Л. 1-2.
50 лет советской исторической науки. Хроника научной жизни. 1917 – 1967 / Под ред. акад. М. В. Нечкиной и д. и. н. Е. И. Городецкого. Сост. А. И. Алаторцева, Г. Д. Алексеева. – М., 1971. – С. 231.
- ⁵ Там само. – С. 231.
- ⁶ Див.: Дубровский А. М. „Весь славянский мир должен объединиться”: идея славянского единства в идеологии ВКП(б) в 1930 – 1940-х годах // Проблемы славяноведения: Сб. науч. ст. и мат.-лов. Вып. 1. – Брянск, 2000. – С. 195-209
Там само. – С. 201-202; ГАРФ. – Ф. Р-6646. – Оп. 1. – Ед. хр. 21. Стенограмма Пленума Всеславянского комитета от 31-го января – 11-го февраля 1943 г. 1943 г. – Л. 57-58, 61, 70-71.
-

-
- ⁸ Дубровский А. М. „Весь славянский мир должен объединиться”: идея славянского единства в идеологии ВКП(б) в 1930 – 1940-х годах. ... – С. 200. ГАРФ. – Ф. Р-6646. – Оп. 1. – Ед. хр. 19. Третий Всеславянский митинг. Москва 9 мая 1943 г. – Л. 8; Див. також: РГА СПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Ед. хр. 340. Проекты постановлений ЦК ВКП(б), справки группы консультантов по письмам. Январь 1945 – июнь 1945 г. – Л. 211-23.
- ¹⁰ Див., напр.: Базилевич К. В. Победа славянских народов в вековой борьбе против немецких захватчиков и немецкой тирании / Стенограмма публичной лекции. – М., 1945. – 20 с.; Греков Б. Д. Борьба Руси за создание своего государства. – М.-Л., 1942. – 68 с.; Его же. Борьба Руси за создание своего государства. – М.-Л., 1945. – 79 с. та ін.; Мавродин В. В. Народные движения против иноземных захватчиков в Древней Руси. – Л., 1945. – 52 с. та ін.; Вековая борьба западных и южных славян против германской агрессии / Под ред. З. Р. Неедлы. – М., 1944. – 223 с. тощо.
- Бурдей Г. Д. Историк и война. 1941 – 1945. – Саратов, 1991. – С. 27.
- ¹² Панкратова А. Н. Советская историческая наука за 25 лет и задачи историков в условиях Великой Отечественной войны // Двадцать пять лет исторической науки в СССР / Под ред. академ. Волгина В. П., академ. Тарле Е. В. и член-кор-та. АН СССР Панкратовой А. М. – М.-Л., 1942. – С. 38.
- ¹³ 50 лет советской исторической науки. ... – С. 245.
- ¹⁴ Там само. – С. 231.
- ¹⁵ Там само. – С. 236.
- ¹⁶ Толстов С. П. Советская школа в этнографии // СЭ. – 1947. – № 4. – С. 22.
- Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов // Славяноведение. – 1993. – № 2. – С. 89.
- ¹⁸ А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. Стенограмма утреннего заседания Комиссии по этногенезу и этнографии при ОИФ АН СССР от 27 августа 1942 года, посвященной этногенезу народов Средней Азии, г. Ташкент. 27 августа 1942 г. На 63 лл.; Там само. – Ед. хр. 7. Стенограмма заключительного заседания Комиссии по этногенезу и этнографии при ОИФ АН СССР от 3 сентября 1942 года, посвященной этногенезу народов Средней Азии, г. Ташкент. 3 сентября 1942 г. На 22 лл.
- ¹⁹ 50 лет советской исторической науки. ... – С. 237.
- ²⁰ А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. – Л. 1-11.
- ²¹ Удальцов А. Д. Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. – 1944. – Вып. I: № 6. – С. 252-265.
- ²² Там само. – С. 252. Пор.: А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. – Л. 1; Там само. – Ед. хр. 7. – Л. 1; Там само. – Ед. хр. 11. Стенограмма утреннего

-
- заседания сессии, посвященной вопросам этногенеза славян, от 23 декабря 1943 года. 23 декабря 1943 г. – Л. 2-5; Удальцов А. Д. Начальный период восточнославянского этногенеза // ИЖ. – 1943. – № 11-12. – С. 67; Його ж. Основные вопросы происхождения славян // Общее собрание АН СССР 14 – 17 октября 1944 года. – М. – Л., 1945. – С. 99 тощо.
- ²³ Див.: Сталин И. В. Марксизм и национальный вопрос // Сталин И. В. Марксизм и национально-колониальный вопрос / Сб. избр. ст. и речей. – М., 1939. – С. 7-62.
- ²⁴ Там само. – С. 11.
- ²⁵ Там само. – С. 9; Удальцов А. Теоретические основы этногенетических исследований. ... – С. 253.
- ²⁶ Удальцов А. Теоретические основы этногенетических исследований. – С. 253. Пор.: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. В 2 т. – Т. I. Киевская Русь. – М., 1938. – С. 5.
- ²⁷ А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. – Л. 60.
- ²⁸ Див.: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. I. Киевская Русь. ... – С. 12.
- ²⁹ Удальцов А. Теоретические основы этногенетических исследований. ... – С. 254.
- ³⁰ Там само. – С. 254.
- ³¹ Там само. – С. 256.
- ³² Там само. – С. 256-257.
- ³³ Там само. – С. 258.
- ³⁴ Там само. – С. 258.
- ³⁵ А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. – Л. 5(об.).
- ³⁶ Удальцов А. Теоретические основы этногенетических исследований. – С. 254-255.
- ³⁷ Там само. – С. 255.
- ³⁸ Там само. – С. 255.
- ³⁹ Там само. – С. 255.
- ⁴⁰ Там само. – С. 255. Пор.: Сталин И. В. Марксизм и национальный вопрос. ... – С. 9.
Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. I. Киевская Русь. – С. 6; Багалий Д. Русская история. Часть I: до половины XIII ст. (домонгольский период). – Харьков, 1909. – С. 75.
- ⁴² Удальцов А. Теоретические основы этногенетических исследований. – С. 257.
- ⁴³ Там само. – С. 258.
- ⁴⁴ А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. – Л. 5(об.).
- ⁴⁵ Там само. – Л. 6.
- ⁴⁶ Удальцов А. Теоретические основы этногенетических исследований. ... – С. 258.
-

-
- 47 Удальцов А. Начальный период восточнославянского этногенеза. – С. 72.
- 48 Там само. – С. 72.
- 49 Там само. – С. 67.
- 50 А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 33. Стенограмма совместного заседания Института и комиссии этногенеза АН СССР от 11 июня 1944 г. 11 июня 1944 г. – Л. 50.
Удальцов А. Теоретические основы этногенетических исследований. ... – С. 258. Пор.: Удальцов А. Происхождение славян // ВИ. – 1947. – № 7 – С. 100.
- 52 А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 33. – Л. 50.
- 53 Там само. – Ед. хр. 11. – Л. 11.
- 54 Удальцов А. Теоретические основы этногенетических исследований. ... – С. 258.
- 55 Удальцов А. Начальный период восточнославянского этногенеза. – С. 72.
- 56 А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. – Л. 44.
- 57 Там само. – Л. 44-45.
- 58 Там само. – Л. 55-63.
- 59 Там само. – Л. 55(об.).
- 60 Там само. – Л. 57.
- 61 Там само. – Л. 57(об.).
- 62 Там само. – Л. 52.
- 63 Там само. – Л. 61-61(об.).
- 64 Горнунг Б. В., Левин В. Д., Сидоров В. Н. Проблемы образования и развития языковых семей // Вопросы языкознания. – 1952. – № 1. – С. 50.
- 65 Див.: А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. – Л. 62-63.
- 66 Там само. – Ед. хр. 2. Стенограмма вечернего заседания Комиссии по этногенезу и этнографии при ОИФ АН СССР от 27 августа 1942 года, посвященной этногенезу народов Средней Азии, г. Ташкент. 27 августа 1942 г. – Л. 11. Пор.: Там само. – Ед. хр. 33. – Л. 50-51.
- 67 Там само. – Ед. хр. 2. – Л. 11-12.
- 68 Пичета В. И., Шустер У. А. Славяноведение в СССР за 25 лет // Двадцать пять лет исторической науки в СССР. ... – С. 230.
- 69 А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. – Л. 6.
- 70 Див., напр.: Удальцов А. Начальный период восточнославянского этногенеза. ... – С. 72.
Див.: А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 33. – Л. 50; Удальцов А. Д. Основные вопросы происхождения славян. – С. 107, 109; Його ж. Происхождение славян. ... – С. 100 тощо.
- 72 Удальцов А. Д. Происхождение славян в свете новейших исследований / Стенограмма публичной лекции. – М., 1950. – С. 18.

-
-
- ⁷³ Савєгін А. А. Тематичний план АН УРСР // Вісті АН УРСР. – 1941. – № 1. – С. 44-45.
- ⁷⁴ Див.: НА ІІУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 103. Стенограма спільного засідання Інституту історії АН СРСР з Інститутом історії України АН УРСР по обговоренню проекту схеми Курсу історії України. 2. XII. 1947 р. – 17. XII. 1947 р. – Арк. 25-25(зв.).
- ⁷⁵ Академія наук УРСР у 1941 р. / Склали: С. Є. Боржковський, Т. О. Времева та ін. – К., 1941. – С. 110.
- ⁷⁶ Там само. – С. 110.
- ⁷⁷ Там само. – С. 107.
- ⁷⁸ Див.: ЦДАВОУ. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Од. зб. 237. – Арк. 26.
- ⁷⁹ Юшков С. В. К вопросу о происхождении русского государства // Московский юридический институт НКЮ Союза ССР. Ученые записки. Вып. 2. – М., 1940. – С. 37-59.
- ⁸⁰ Юшков С. В. До питання про походження русі // Ін-т мовознавства АН УРСР. Наукові записки. Т. 1 / Відп. ред. акад. Л. А. Булаховський. – К., 1941. – С. 137-156.
ІА НБУВ. – Ф. 221. – Оп. 1. – Од. зб. 16. Юшков С. В. До питання про походження Русі. Стаття. Друкарський відбиток. 1 док., 2 прим. Опубл.: Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – С. 137-156. На 215 арк.; У названу справу входить окремих відбиток статті С. Юшкова „До питання про походження Русі” (Арк. 1-10) та перший випуск „Наукових записок Інституту мовознавства”, де вона була опублікована (Арк. 11-215). На відтиску статті, є автограф дарчого напису С. Юшкова з присвятою своїй дружині К. Юшковой: „Дорогой жене и другу Екатерине Николаевне Юшковой от автора” (Арк. 1).
- ⁸² Там само. – С. 136, прим. 1.
- ⁸³ Там само. – С. 137.
- ⁸⁴ Там само. – С. 156.
- ⁸⁵ Академія наук УРСР у 1941 р. ... – С. 146.
- ⁸⁶ Там само. – С. 146.
- ⁸⁷ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1941 р. – Ед. хр. 2. Стенограмма заседания Отделения истории и философии от 28 января 1941 г. (утро). Январская сессия Отделения истории и философии. На 156 лл.
- ⁸⁸ Там само. – Л. 38-39.
- ⁸⁹ Там само. – Л. 39.
- ⁹⁰ Там само. – Л. 39.
- ⁹¹ Академія наук УРСР у 1941 р. ... – С. 146.
- ⁹² А РАН. – Ф. 1577. – Оп. 2. – Оп. 52. Стенограмма заседания ученого совета Института. 27 июня 1941 г. Сообщения о сессии Украинской Академии наук. – Л. 1.
-
-

-
- ⁹³ ЦДАМЛМУ. – Ф. 1292. – Оп. 1. – Од. зб. 124. Юшков С. В. Автобіографія Юшкова С. В. Машинопис. 1948. 1 документ. – Арк. 2.
- ⁹⁴ ЦМММ. – Ф. 3038. – Оп. 2. – Ед. хр. 591. Отдел кадров. Личное дело. Доктор юридических наук, профессор Юшков С. В. 16 февраля 1947 г. – ноябрь 1949 г. – Л. 15; Юшкова Е. С. Спогади про батька // УІЖ. – 1991. – № 7. – С. 101.
- ⁹⁵ ЦДАМЛМУ. – Ф. 1292. – Оп. 1. – Од. зб. 124. – Арк. 1; Блащук С. Підготовка та видання „Руської правди” ВУАН в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. // Український історичний збірник-2004 (вип. 7). / Гол. ред. В. Смолій, заст. гол. ред. Т. Чухліб. – К., 2004. – С. 438.
- ⁹⁶ ЦДАМЛМУ. – Ф. 1292. – Оп. 1. – Од. зб. 57. Юшков С. В. Тези доповідей: “Общие предпосылки возникновения народности”, К вопросу о политических формах феодального государства (до XIX века) та ін. Автограф, маш. з авт. правкою. 1930-і – 1951 рр. 7 док. – Док. 2. – Арк. 7-14.
Сталин И. В. Национальный вопрос и ленинизм // Сталин И. В. Сочинения. В 16 тт. – Т. 11: 1928 – март 1929. – М., 1949. – С. 333-355.
- ⁹⁸ Див.: Там само. – С. VII-VIII.
- ⁹⁹ ЦДАМЛМУ. – Ф. 1292. – Оп. 1. – Од. зб. 57. – Док. 1. – Арк. 1-6.
- ¹⁰⁰ Сталин И. В. Марксизм и национальный вопрос // Сталин И. В. Сочинения. В 16 тт. – Т. 2: 1907 – 1913. – М., 1946. – С. 290-352.
Див.: Шишкин И. Г. К вопросу о становлении марксистской концепции образования древнерусского государства в отечественной историографии 1920-1930-х гг. // Государство и общество: История. Экономика. Политика. Право. – Спб. – Ижевск, 1999. – № 3-4. – С. 24, 38.
- ¹⁰² Юшков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. – М.-Л., 1939. – 256 с.
- ¹⁰³ Юшков С. В. К вопросу о происхождении русского государства. – С. 37-59. (С. Юшков користувався виданням, що не вдалося відшукати: Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. – М.: Партиздат, 1937. – С. 156-157).
- ¹⁰⁴ Шишкин И. Г. К вопросу о становлении марксистской концепции образования древнерусского государства в отечественной историографии 1920-1930-х гг. ... – С. 33.
- ¹⁰⁵ Юшков С. В. До питання про походження русі. – С. 153-155. (Тут С. Юшков користувався вже більш новішим виданням праці Ф. Енгельса: Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. – М.: ОГИЗ, 1938. – С. 156-158).
- ¹⁰⁶ Шишкин И. Г. Теоретико-методологические проблемы и концептуальные подходы к изучению древнерусского государства в отечественной исторической науке советского периода // Российская государственность: Уровни власти. Историческая динамика. Мат-лы Всероссийской

научно-практич. конференції. Іжевськ, 24-26 апреля 2001 года / Отв. ред. В. В. Пузанов. – Іжевськ, 2001. – С. 21.

¹⁰⁷ ЦДАМЛМУ. – Ф. 1292. – Оп. І. – Од. зб. 57.– Док. 1. – Арк. 1.

¹⁰⁸ Там само. – Арк. 1.

¹⁰⁹ Там само. – Арк. 1 (зв.)-2.

¹¹⁰ Там само. – Арк. 2.

¹¹¹ Там само. – Арк. 2 (зв.).

¹¹² Див.: Юшков С. В. К вопросу о происхождении русского государства. – С. 52-57; Його ж. До питання про походження русі. – С. 153-156.

¹¹³ ЦДАМЛМУ. – Ф. 1292. – Оп. І. – Од. зб. 57.– Док. 1. – Арк. 2 (зв.).

¹¹⁴ Там само. – Арк. 3-3 (зв.).

¹¹⁵ Там само. – Док. 2. – Арк. 12.

¹¹⁶ Там само. – Док. 1. – Арк. 4.

¹¹⁷ Там само. – Арк. 6.

¹¹⁸ Там само. – Док. 2. – Арк. 12.

¹¹⁹ Юшков С. В. До питання про походження русі. – С. 155-156.

¹²⁰ А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1. – Ед. хр. 1. Стенограмма утреннего заседания Комиссии по этногенезу и этнографии при ОИФ АН СССР от 27 августа 1942 года, посвященной этногенезу народов Средней Азии, г. Ташкент. 27 августа 1942 г. На 63 лл.; Там само. – Ед. хр. 2. Стенограмма вечернего заседания Комиссии по этногенезу и этнографии при ОИФ АН СССР от 27 августа 1942 года, посвященной этногенезу народов Средней Азии, г. Ташкент. 27 августа 1942 г. На 35 лл.; Там само. – Ед. хр. 3. Стенограмма утреннего заседания Комиссии по этногенезу и этнографии при ОИФ АН СССР от 28 августа 1942 года, посвященной этногенезу народов Средней Азии, г. Ташкент. 28 августа 1942 г. На 22 лл.; Там само. – Ед. хр. 4. Стенограмма вечернего заседания Комиссии по этногенезу и этнографии при ОИФ АН СССР от 28 августа 1942 года, посвященной этногенезу народов Средней Азии, г. Ташкент. 28 августа 1942 г. На 25 лл.; Там само. – Ед. хр. 5. Стенограмма утреннего заседания Комиссии по этногенезу и этнографии при ОИФ АН СССР от 29 августа 1942 года, посвященной этногенезу народов Средней Азии, г. Ташкент. 29 августа 1942 г. На 22 лл.; Там само. – Ед. хр. 6. Стенограмма вечернего заседания Комиссии по этногенезу и этнографии при ОИФ АН СССР от 29 августа 1942 года, посвященной этногенезу народов Средней Азии, г. Ташкент. 29 августа 1942 г. На 31 лл.; Там само. – Ед. хр. 7. Стенограмма заключительного заседания Комиссии по этногенезу и этнографии при ОИФ АН СССР от 3 сентября 1942 года, посвященной этногенезу народов Средней Азии, г. Ташкент. 3 сентября 1942 г. На 22 лл.

¹²¹ Юшков С. В. [Рецензія]: Воблий К., Гуслистий К., Дядиченко В., Лось Ф., Петровський М., Славін Л., Супруненко М., Шерстюк Ф. Нарис історії України. – Уфа, 1942. // ИЖ. – 1943. – № 7 – С. 90.

-
- ¹²² Див.: Цвибак М. М. К вопросу о генезисе феодализма в древней Руси // Основные проблемы генезиса и развития феодального общества // Известия ГАИМК. Вып. 103. – М., 1934. – С. 86-100.
- ¹²³ Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1944. – С. 257.
- ¹²⁴ Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944. – С. 80-85.
- ¹²⁵ Див.: НА ІУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 56. Звіти інституту за 1944 р. – Арк. 14.
- ¹²⁶ Научная библиография трудов С. В. Юшкова // Юшков С. В.: Труды выдающихся историков. – М., 1989. – С. 448-461.
- ¹²⁷ Сапегін А.А. Тематичний план АН УРСР. ... – С. 44-45.
- ¹²⁸ Академія наук УРСР у 1941 р. ... – С. 110.
- ¹²⁹ Там само. – С. 107, 110.
- ¹³⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 152. – Стаття проф. М. Н. Петровського “Воссоединение украинского народа в Украинском советском государстве” 1943 р. – Арк. 1.
- ¹³¹ Див. Там само. – Арк. 1.
- ¹³² Там само. – Арк. 1; Див. також позитивний відзив П. Г. Тичини: розвиток української радянської культури за 25 років // Вісті АН УРСР. – 1943. – № 1-2. – С. 49.
- ¹³³ Див.: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 152. – Арк. 1. Відновлений варіант монографії, яка повністю так і не була опублікована, зберігається в особовому фонді М.Н. Петровського і ІА НБУ ім. В.І. Вернадського: Ф. 230. – Оп. 1. – Од. зб. 61. Петровський М. Н. Монографія „Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве” Машинопис с дописками і правками автора. На рос. мові. Б/д. На 181 арк.; Там само. – Од. зб. 62. Петровський М. Н. Монографія „Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве” Машинопис с дописками і виправленнями автора. На 194 арк.; Там само. – Од. зб. 63. Петровський М. Н. Монографія „Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве” Машинопис с дописками і виправленнями автора. На 184 арк.; Там само. – Од. зб. 64. Петровський М. Н. Монографія „Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве” Машинопис с дописками і виправленнями автора. На 219 арк.
- ¹³⁴ Див.: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 152. – Арк. 1-106.
- ¹³⁵ Петровський М. Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. – К. – Х., 1944. – 28 с.; Петровський Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве. – М., 1944. – 88 с. та ін.

-
- ¹³⁶ Греков Б. [Рец.]: Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве. Госполитиздат. 1944. – 88 стр. 1 р. 50 к. // ИЖ. – 1944. – № 12. – С. 74-75.
- ¹³⁷ Петровський М.Н. Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. – Ч. 1: Доповіді відділу суспільних наук. – Уфа, 1942. – С. 5-22. Пор.: ІА НБУВ. – Ф. 230. – Оп. 1. – Од. зб. 61. – Арк. 83-128.
- ¹³⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 759. – Арк. 31.
- ¹³⁹ Академія наук УРСР у 1941 р. ... – С. 146.
- ¹⁴⁰ А РАН. – Ф. 1577. – Оп. 2. – Ед. хр. 52. Стенограмма заседания ученого совета Института. 27 июня 1941 г. Сообщения о сессии Украинской Академии наук. – Л. 1.
- ¹⁴¹ Петровський М. Н. Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів. ... – С. 5-22.
- ¹⁴² Там само. – С. 5.
- ¹⁴³ Славін Л. На порозі історії українського народу. „...откуда есть пошла Руская земля и откуда Руская земля стала есть” // Українська література. – 1943. – № 7. – С. 71.
- ¹⁴⁴ Там само. – С. 6.
- ¹⁴⁵ Удальцов А. Начальный период восточнославянского этногенеза. – С. 67-72; Його ж. Теоретические основы этногенетических исследований. ... – С. 252-265.
- ¹⁴⁶ Мавродин В.В. Образование древнерусского государства. – Л., 1945. – 432 с.
- ¹⁴⁷ Петровський М. Н. Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів. ... – С. 9-22.
- ¹⁴⁸ Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 36.
- ¹⁴⁹ Греков Б. Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1944. – С. 335.
- ¹⁵⁰ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. ... – С. 396.
- ¹⁵¹ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. I. Киевская Русь. – С. 1-10.
- ¹⁵² Петровський М. Н. Західна Україна. – К., 1945. – С. 9.
- ¹⁵³ Див., напр.: Пичета В. И. Западная Украина и Западная Белоруссия // Советская книга. – 1939. – № 12. – С. 160.
- ¹⁵⁴ Петровський М. Н. Західна Україна. ... – С. 9.
- ¹⁵⁵ Див.: З протоколу № 20 засідання Президії АН УРСР про відновлення роботи Інституту історії і археології. 12 червня 1942 р. // У лецатах тоталітаризму... – Ч. 1. – С. 110.
- ¹⁵⁶ Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Радянський проект для України / Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х тт. – Т. 2. – К., 2004. – С. 242.
- ¹⁵⁷ ЦДАВОВУ. – Ф. 4708. – Оп. 1. – Од. зб. 31. Богомолец А. А. Январская сессия АН УССР. („О перестройке плана научной работы АН УССР в связи
-

с требованиями оборонной промышленности”). Стаття Авторизованная машинопись. 1942 год. На 4 арк. – Арк. 3.

¹⁵⁸ Виступ, зроблений як програмна доповідь на відповідальному засіданні досить високого рівня провідним українським вченим, директором об'єданого Інституту історії і археології АН УРСР, обов'язково повинен був корелюватися з насущними потребами сучасності. Так, президент АН УРСР О. Богомолець, говорячи про необхідність перебудови діяльності всіх структур АН у зв'язку з забезпеченням всебічної допомоги Червоній Армії. Акцентує увагу на тому факті, що з представлених 90 доповідей по ВСН, їхні теми „торкалися, головним чином, тих питань, розв'язання яких настійливо вимагали висунути перед Академією Наук ...завдання” (Див.: ЦДАВОВУ. – Ф. 4708. – Оп. 1. – Од. зб. 31. – Арк. 2; Там само. – Од. зб. 104. Богомолець А. А. „25-летие Академии наук УССР” „Академия наук Украинской ССР” Статьи. Авторизованная машинопись на русском и украинском языке. 1944 р. – 1945 р. На 37 арк. – Арк. 5.).

В тому ж 1942 р. О. Богомолець в пропагандистській статті „Вчені України в дні Вітчизняної війни”, аргументуючи „живий нерозривний зв'язок” між АН УРСР і мільйонами українців, які воювали в лавах Радянської Армії, писав про те, що „працівники наших інститутів суспільних наук – історики, письменники, художники зосередили свої творчі сили, щоби дати такі твори, які ще більше зміцнять в українському народі його волю до перемоги”. (Див.: Там само. – Од. зб. 122. Богомолець А. А. „26-го марта войска 2-го украинского фронта, продолжая стремительное выступление”, „К Украинскому народу”, „Вступительная речь на торжественном общем собрании Академии Наук УССР” и др. Статьи, выступления. Автограф, авторизованная машинопись. 06. 07 1942 г. – 28. 04. 1946 г. На 28 арк. – Арк. 6).

Ось тому, у відповідності до реалій воєнного часу, більша частина доповіді /-статті і присвячена ілюстрації боротьби „єдиного народу Київської Русі” проти іноземних загарбників, як одного з чинників, що об'єднав східних слов'ян в одне ціле.

¹⁵⁹ В цьому ракурсі прикметно звучить апологетична відозва О. Богомольця „Брати слов'яни!”, приурочена до другого Всеслов'янського мітингу (травень 1942 р.). Судячи по текстах промов, статей воєнного часу, цю людину можна вважати одним з найбільш яскравих (і в той же час – типових) представників середовища української наукової інтелігенції. Її сподівання виражалися в наступному: „Брати слов'яни! Зараз більше, ніж коли-небудь, дороге, необхідне наше єднання, єднання яке завжди було заповітною мрією кращих наших людей, які намагалися, щоби, по слову Шевченка,

...усі слов'яни стали
добрими братами.”

-
- Див.: ЦДАВОВУ. – Ф. 4708. – Оп. 1. – Од. зб. 117 Богомолец А. А. „Братья Славяне”, „Задачи науки в борьбе против немецкого фашизма и Украинская академия Наук”, „Академия Наук Советской Украины” Статьи. Выступления. Авторизованная машинопись на русском, украинском языках. 02. 05. 1942 г. – 05. 06. 1946 г. На 35 арк. – Арк. 4.
- ¹⁶⁰ Наприкінці війни М. Петровський все ж таки почав вживати термін „руська народність” Показово, що це відбулося в брошурі, присвяченій звільненню Західної України, тобто події повторного возз’єднання українського народу. Див.: Петровський М.Н. Західна Україна. ... – С. 9.
- ¹⁶¹ Див.: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 91. Письмо тов. Хрущова Н. С. тов. Сталину об ознаменовании 290-летия со дня присоединения Украины к России. / Материалы к докладу 27-годовщины Великой Октябрьской революции. 30 окт. 1943 – 18 янв. 1944 г. – 47 арк.
- ¹⁶² Там само. – Проект об ознаменовании 290-летия со дня присоединения Украины к России. Постановление ЦК КП(б)У. – Арк. 5-47.
- ¹⁶³ Там само. – Арк. 45.
- ¹⁶⁴ Там само. – Арк. 46.
- ¹⁶⁵ Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах / Відп. ред. В. А. Смолій. – Т. 2: Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Радянський проект для України. – К., 2004. – С. 400-401. Зауважимо, що вказаний лист М. Хрущова до Й. Сталіна вперше опубліковано майже одночасно в двох виданнях: Там само. – С. 400; Юсова Н. М., Юсов С. Л. Проблема „приєднання” України до Росії в оцінці істориків УРСР кінця 30-х – першої половини 40-х рр. / / УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 117-118. У першій публікації В. Даниленко навів лист в тексті свого розділу, а у другій – співавтори помістили лист в окремому додатку до статті. Втім, в обох випадках публікація здійснена без необхідного дотримання вимог щодо археографічного опублікування архівного матеріалу. Це ж стосується публікації проекту постанови ЦК КП(б)У та історичної довідки про Переяславську раду. Останні документи вміщені як додаток до статті: Юсова Н. М., Юсов С. Л. Проблема „приєднання” України до Росії в оцінці істориків УРСР кінця 30-х – першої половини 40-х рр. – С. 118-119, 120-121.
- ¹⁶⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 150. Переяславська Рада 18 січня 1654 р. (Довідка). – Арк. 154-156.
- ¹⁶⁷ Там само. – Арк. 154.
- ¹⁶⁸ Довідка директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України Ф.Ф. Єневича “Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР” (17 травня 1944 р.) // У лещатах тоталітаризму... – Ч. I. – С. 123-128.
- ¹⁶⁹ Там само. – С. 127-128, 130-131.
- ¹⁷⁰ Там само. – С. 130.
-

-
-
- 171 Там само. – С. 131.
- 172 Див.: Авдусин Д. А. Современный антинорманизм // ВИ. – 1988. – № 7. – С. 23-34.
- 173 Пор.: Греков Б. Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1944. – С. 281.
- 174 В. Д. Баран. Давні слов'яни. К., 1998. – С. 151.
- 175 Авдусин Д. А. Современный антинорманизм. ... – С. 26-29.
- 176 Дивись оцінку висновку: Довідка директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України Ф.Ф. Єневича "Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР" (17 травня 1944 р.) // У ледачах тоталітаризму... – Ч. I. – С. 126-127.
- 177 Греков Б. Д. Борьба Руси за создание своего государства. – М.-Л., 1942. – С. 68.
- 178 Греков Б.Д. Борьба Руси за создание своего государства. ... – С. 7.
- 179 Див.: Письма Анны Михайловны Панкратовой (вступительная статья Ю.Ф. Иванова) // ВИ. – 1988. – № 11. – С. 70.
- 180 Греков Б. Д. Первый труд по истории России // ИЖ. – 1943. – № 11-12. – С. 57.
- 181 Греков Б. Д. Политическая и культурно-историческая роль Киева. Стенограмма публичной лекции академика Б. Д. Грекова, прочитанной 19 ноября 1943 г. в Колонном зале Дома Союзов в Москве. – М., 1944 г. – С. 23.
- 182 Там само. – С. 20.
- 183 Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1944. – 347 с.
- 184 Там само. – С. 323-347.
- 185 Там само. – С. 330.
- 186 Там само. – С. 328-329.
- 187 Там само. – С. 11.
- 188 Там само. – С. 344-347.
- 189 Там само. – С. 281.
- 190 Там само. – С. 281. Пор.: Греков Б. Д. Киевская Русь. - М.-Л., 1939. – С. 254.
- 191 Пор.: Греков Б. Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1939. – С. 8; Греков Б. Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1944. – С. 8.
- 192 Греков Б. Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1944. – С. 347.
- 193 Там само. – С. 335.
- 194 Письма Анны Михайловны Панкратовой. – С. 70.
- 195 Козаченко А. И. Древнерусская народность – общая этническая база русского, украинского и белорусского народов // СЭ. – 1954. – № 2. – С. 4.
- 196 НИОР РГБ. – Ф. 444. – К. 8. – Ед. хр. 25. Козаченко А. И. Статьи в газетах военного времени и газетные вырезки с заметками из институтской газеты МОПИ и др. 1927, 1941 – 1956 гг. Печатный текст. На 1-й газ. „Оборона” запись ружой А. И. Козаченко. На 21 лл.

-
-
- 197 Там само. – Л. 5-18.
- 198 Там само. – Ед. хр. 9. Козаченко А. И. „Всемирно-историческое значение борьбы русского народа с захватчиками” – доклад, прочитанный в Омском государственном педагогическом институте им. А. М. Горького. 1942 г., май. Автограф. 2 тетради. – Л. 5-9.
- 199 Там само. – Л. 6.
- 200 Там само. – Л. 6.
- 201 А РАН. – Ф. 1547. – Оп. 1. – Ед. хр. Насонов А. И. „Ростово-Суздальская Русь”. Стенограмма лекции. Машинопись. 9 февраля 1939 г. – Л. 6-6(об.).
- 202 НИОР РГБ. – Ф. 444. – К. 8. – Ед. хр. 9. – Л. 5.
- 203 Там само. – Л. 9(об.).
- 204 А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940. – Ед. хр. 11. Стенограмма собрания Отделения истории и философии от 26 марта 1940 г. – вечернее заседание. 27. 03. 1940 г. – Л. 48-106.
- 205 Державин Н. С. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944. – С. 55-85.
- 206 А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1 – Ед. хр. 16. Стенограмма вечернего заседания сессии, посвященной вопросам этногенеза славян, от 25 декабря 1943 года. 25 декабря 1943 г. – Л. 1-1(об.).
- 207 Там само. – Л. 1-20; Див., також: Там само. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 140. Пичета В. И. Образование белорусской народности. Тезисы доклада, нет страниц 8, 10-12. автограф. [1942]. На 9 лл.
- 208 Пичета В. [Рец.]: Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944. // ВИ. – 1945. – № 1. – С. 121-125.
- 209 А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1 – Ед. хр. 16. – Л. 2.
- 210 Пичета В. [Рец.]: Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – С. 123.
- 211 А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1 – Ед. хр. 16. – Л. 9.
- 212 Горяинов А. Н., Иванов Ю. Ф. Новое об академике В. И. Пичете // Вопросы истории славян: Сб. науч. трудов. Вып. 16. – Воронеж, 2004. – С. 20-21.
- 213 А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1 – Ед. хр. 11. Стенограмма утреннего заседания сессии, посвященной вопросам этногенеза славян, от 23 декабря 1943 года. 23 декабря 1943 г. – Л. 8(об.); Там само. – Ед. хр. 15. Стенограмма утреннего заседания сессии, посвященной вопросам этногенеза славян, от 25 декабря 1943 года. 25 декабря 1943 г. – Л. 1.
- 214 Пичета В. [Рец.]: Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – С. 125.
- 215 А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1 – Ед. хр. 16. – Л. 2-2(об.).
- 216 Пичета В. [Рец.]: Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – С. 122.
-
-

-
- 217 Там само. – С. 122.
- 218 Там само. – С. 123.
- 219 Там само. – С. 123.
- 220 Там само. – С. 123.
- 221 Там само. – С. 123. Пор.: А РАН. – Ф. 142. – Оп. 1 – Ед. хр. 16. – Л. 6.
- 222 Пичета В. [Рец.]: Державин Н. Происхождение русского народа. – С. 124.
- 223 Там само. – С. 124.
- 224 Пичета В. Образование белорусского народа // ВИ. – 1946. – № 5-6. – С. 29, 19.
- 225 Там само. – С. 18.
- 226 Там само. – С. 18.
- 227 А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 150. Пичета В. И. Белорусский народ в семье славянских народов. Доклад. Машинопись. [1943 – 1944]. – Л. 2. Пор.: Там само. – Ф. 142. – Оп. 1 – Ед. хр. 16. – Л. 12.
- 228 Там само. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 150. – Л. 1-2.
- 229 Див., напр.: Пичета В. И. Западная Украина и Западная Белоруссия. – С. 157.
- 230 А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 150. – Л. 5.
- 231 Пичета В. И. Борьба украинского и белорусского народов за свою свободу (XIII в. – 1943 г.) // Вестник АН СССР. – 1943. – № 9-10. – С. 34.
- 232 Там само. – С. 36.
- 233 Там само. – С. 42, 49; А РАН. – Ф. 1548. – Оп. 1. – Ед. хр. 150. – Л. 9, 31, 36.
- 234 Див., напр.: Пичета В. И. Возрождение Украины-Руси и Белой Руси в 16 в.– начале 17 в. Стенограмма лекции, читаной 10 февраля 1945 года. Курс лекций по истории СССР. Лекция 26. – М., 1945. – С. 4.
- 235 Пичета В. [Рец.]: Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – С. 123.
- 236 Див., напр.: Козаченко А. И. Древнерусская народность – общая этническая база русского, украинского и белорусского народа // СЭ. – 1954. – № 2. – С. 4; Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма). Доклад о содержании основных опублик. работ, представл. по совокуп. на соискание ученой степени д. и. н.– К., 1963. – С. 103.
- 237 Мавродин В. В. Основные этапы этнического развития русского народа // ВИ. – 1950. – № 4. – С. 55-70.
- 238 Советская историография Киевской Руси / Под ред. В. В. Мавродина. – Л., 1978. – 280 с.; Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – Л., 1990. – С. 10.
- 239 Див., напр.: Курінний П. Советські концепції походження великоруської народності та „руської” нації // Наукові записки Українського вільного

- університету. Ч. 7. – Мюнхен, 1963. – С. 188-189; Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй // Записки НТШ. Т. 178. – Нью-Йорк – Париж, 1964. – С. 126; Його ж. Українська історична наука (її розвиток та досягнення). – Філадельфія, 1971. – С. 35, прим. 6.; Залізник Л Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 3; Його ж. Де, як і коли виникла давньоруська народність. (До 50-річчя проблеми) // Пам'ять століть. – 1998. – № 6. – С. 2; Його ж. Про лехітських пращурів росіян та давньоруську народність // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. Кн. 1-2. Доповіді та повідомлення. – К., 2000. – С. 127; Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Передмова Я. Дашкевича. – 3-е вид., доп. і випр. вид. – Львів, 2001. – С. 120-125; Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі „спільної колиски”. – К., 2001. – С. 55-56; Його ж. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі „спільної колиски” Вид. друге, доп. – К., 2003. – С. 48-50.
- ²⁴⁰ Журнал, де була опублікована стаття, був підписаний до друку в травні 1950 р., коли дискусія на сторінках газети „Правда” лише розпочалася. Див.: Алпатов В. М. История одного мифа. Марр и марризм. – М., 1991. – С. 161.
- ²⁴¹ Мавродин В. В. Основные этапы этнического развития русского народа. ... – С. 59.
- ²⁴² Див., напр.: Залізник Л Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність. ... – С. 3; Його ж. Де, як і коли виникла давньоруська народність. ... – С. 2.
- ²⁴³ Мавродин В. В. Формирование русской нации. Стенограмма публичной лекции, прочитанной 7 июля в Ленинграде. – Л., 1947. – 40 с.
- ²⁴⁴ Залізник Л Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність. ... – С. 4.
- ²⁴⁵ Пор.: Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. – С. 126-127; Залізник Л Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність. – С. 3-4.
- ²⁴⁶ Залізник Л. Про лехітських пращурів росіян та давньоруську народність. – С. 127.
- ²⁴⁷ Залізник Л. Де, як і коли виникла давньоруська народність. – С. 6; Його ж. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? // Магістеріум. Вип. 11. Археологічні студії. – К., 2003. – С. 92.
- ²⁴⁸ Мавродин В. В. Формирование русской нации. ... – С. 16.
- ²⁴⁹ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – С. 380.
- ²⁵⁰ Див.: Залізник Л. Де, як і коли виникла давньоруська народність. – С. 2.

-
-
- ²⁵¹ Дворниченко А. Ю. Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества. – СПб., 2001. – С. 20-21.
- ²⁵² НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 26. – Д. 23. Мавродин В. В. Письма к Рубинштейну Н. Л. 1946 – 1951 гг. Приложение: печатный оттиск с дарственной надписью В. В. Мавродина – Рубинштейну Н. Л. – Л. 13.
- ²⁵³ СПбФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 3. – Ед. хр. 5. Мавродин Владимир Васильевич. Личное дело. 21 февраля – 31 июля 1938 г. – Л. 5(об.).
- ²⁵⁴ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940. – Ед. хр. 13. Стенограмма собрания Отделения истории и философии от 26 марта 1940 г. – утреннее заседание. 26 марта 1940 г. – Л. 5; Артамонов М. И. Спорные вопросы древней истории славян и Руси // КСИИМК. Вып. 6. – М.-Л., 1940. – С. 14.
- ²⁵⁵ А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940. – Ед. хр. 13. Стенограмма собрания Отделения истории и философии от 26 марта 1940 г. – утреннее заседание. – Л. 5.
- ²⁵⁶ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. ... – С. 430, прим. 5.
- ²⁵⁷ Там само. – С. 388.
- ²⁵⁸ СПбФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1572. Стенограммы научных заседаний по обсуждению многотомного учебника истории СССР. 1939 – 1940 гг. – Л. 409-410.
- ²⁵⁹ Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л., 1941. – С. 4.
- ²⁶⁰ Там само. – С. 4.
- ²⁶¹ Мавродин В. [Рец.]: Греков Б. Д. Киевская Русь. Изд. АН СССР. М. и Л. 1944. 348 стр. 25 руб. // ИЖ. – 1944. – № 12. – С. 75.
- ²⁶² Див.: Якубинский Л. П. Образование народностей и их языков // Вестник ЛГУ. – 1947. – № 1. – С. 139.
- ²⁶³ ОР РНБ. – Ф. 1304. Долинин А. С. – Оп. 1. – Ед. хр. 353. Якубинский Лев Петрович, лингвист. Письмо Аркадию Семеновичу Долинину. 9 марта 1943 г. Ленинград. – Л. 1-1(об.).
- ²⁶⁴ Якубинский Л. П. Образование народностей и их языков. – С. 153, прим. 9.
- ²⁶⁵ ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 14. – Ед. хр. 828. ЛГУ. Протоколы заседаний Ученого совета исторического факультета. 9 января – 16 декабря 1943 г. – Л. 5.
- ²⁶⁶ СПбФА РАН. – Ф. 827. – Оп. 4. – Ед. хр. 331. Мавродин Владимир Васильевич, историк, профессор Ленинградского ун-та. Письма его к акад. Н. С. Державину. [Между 1943 – 1944 гг.]. г. Саратов. 2 п. – Л. 2.
- ²⁶⁷ Там само. – Л. 4.
- ²⁶⁸ Там само. – Л. 4-4(об.). Пор.: Бурдей Г. Д., Наумов С. Ю. Историческая литература в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы. Вып. 3. Историческая книга: системный анализ. – Саратов,

-
1995. – С. 16; Дворниченко А. Ю. Владимир Васильевич Мавродин. ... – С. 79; Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. В. В. Мавродин – историк Древней Руси (1930 – 50-е гг.) // Российское государство в XIV – XVIII вв. Сборник статей, по священный 75-летию со дня рождения Ю. Г. Алексеева – СПб., 2002. – С. 592;
- ²⁶⁹ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 26. – Д. 23. – Л. 13(об.).
- ²⁷⁰ История Ленинградского университета (1819 – 1969). Очерки / Под. Ред. Проф. В. В. Мавродина. – Л., 1960. – С. 386; Дворниченко А. Ю. Владимир Васильевич Мавродин ... – С. 21-22.
- ²⁷¹ Архив СПбГУ. – Ф. 1 – Оп. 1. – Ед. хр. 35. Личное дело. Мавродин Владимир Васильевич. 3 сентября 1947 – 20 ноября 1987 гг. – Л. 10.
- ²⁷² Ленинградский университет им. А. А. Жданова. Научная сессия, посвященная 125-летию Ленинградского университета, 1944 г. [Тезисы докладов]. – Л., 1944. – 124 с.
- ²⁷³ Мавродин В. В. Начальный этап в истории русского народа и государства // Труды юбилейной научной сессии. Секция исторических наук. [Сборник докладов]. – Л., 1948. – С. 80-104.
- ²⁷⁴ Там само. – С. 80-98.
- ²⁷⁵ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. ... – С. 67.
- ²⁷⁶ Див.: НА ИИМК РАН. – Ф. 35. – Оп. I.-1933 г. – Ед. хр. 55. Академия Истории Материальной культуры. Прения по докладу Б. Д. Грекова „Рабство в Киевской Руси” 3-го апреля 1933 года. Стенографический отчет. – Л. 17-18.
- ²⁷⁷ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. ... – С. 227.
- ²⁷⁸ Там само. – С. 5.
- ²⁷⁹ Там само. – С. 64.
- ²⁸⁰ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. ... – С. 3.
- ²⁸¹ ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 14. – Ед. хр. 828. – Л. 5.
- ²⁸² Див.: НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 26. – Д. 23. – Л. 13; Бурдей Г. Д., Наумов С. Ю. Историческая литература в годы Великой Отечественной войны. ... – С. 16; Дворниченко А. Ю. Владимир Васильевич Мавродин. ... – С. 79; Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. В. В. Мавродин – историк Древней Руси. ... – С. 592.
- ²⁸³ Советская историография Киевской Руси / Под ред. В. Мавродина. – Л., 1978. – С. 137.
- ²⁸⁴ Дворниченко А. Ю. Мавродин Владимир Васильевич. ... – С. 23.
- ²⁸⁵ Покровский С. А. О начале русского государства // ВДИ. – 1946. – № 4. – С. 101.
- ²⁸⁶ СПбФА РАН. – Ф. 77. – Оп. 5. – Ед. хр. 381. Личное дело. Мавродин Владимир Васильевич. 24 января 1939 – 4 мая 1941 гг. – Л. 1, 12.
- ²⁸⁷ Див.: „Я всегда испытывал большое удовольствие от обмена мыслями именно с вами”: письма Б. Д. Грекова к И. И. Смирнову. (Публикация
-

-
- подготовлена С. А. Никоновым // Вестник Удмуртского университета. Серия „История”. – 2004. – № 3. – С. 258.
- ²⁸⁸ Дворниченко А. Ю. Владимир Васильевич Мавродин. ... – С. 11.
- ²⁸⁹ НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 26. – Д. 23. – Л. 10(об.).
- ²⁹⁰ Там само. – Л. 13.
- ²⁹¹ Сталин И. В. Марксизм и национально-колониальный вопрос / Сб. избр. ст. и речей. – М., 1937. – 231 с.
- ²⁹² Сталин И. В. Марксизм и национальный вопрос // Сталин И. В. Марксизм и национально-колониальный вопрос / Сб. избр. ст. и речей. – М., 1939. – С. 9-16 (С. 7-62).
- ²⁹³ Див.: Базилович К. В. Из истории образования древнерусского государства // Большевик. – 1947. – № 5. – С. 55.
- ²⁹⁴ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. ... – С. 392.
- ²⁹⁵ Там само. – С. 259.
- ²⁹⁶ Там само. – С. 395.
- ²⁹⁷ Там само. – С. 395.
- ²⁹⁸ СПбФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1572. – Л. 409.
- ²⁹⁹ Див.: Сміт Е. Національна ідентичність. – С. 35.
- ³⁰⁰ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – С. 227.
- ³⁰¹ Там само. – С. 383-384, 388.
- ³⁰² Там само. – С. 227
- ³⁰³ Там само. – С. 393.
- ³⁰⁴ Там само. – С. 392.
- ³⁰⁵ Там само. – С. 392.
- ³⁰⁶ Там само. – С. 392, 430; Ленин В. И. Национальный вопрос (тезисы по памяти) // Ленинский сборник. – Т. XXX. – С. 62.
- ³⁰⁷ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. ... – С. 393.
- ³⁰⁸ Там само. – С. 394.
- ³⁰⁹ Там само. – С. 394.
- ³¹⁰ Там само. – С. 394.
- ³¹¹ Там само. – С. 395.
- ³¹² ОР РНБ. – Ф. 1304. – Оп. 1. – Ед. хр. 353. – Л.1 (об).
- ³¹³ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – С. 395-402.
- ³¹⁴ Там само. – С. 392.
- ³¹⁵ Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Друге перероб. вид. / Перекл. з англ. В. Морозова. – К., 2001. – С. 76-88.
- ³¹⁶ Толочко А. Воображенная народность // Ruthenica. Зб. наук. пр. Том. I. – К., 2002. – С. 116.
- ³¹⁷ Там само. – С. 116-117.
- ³¹⁸ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – С. 396.

-
-
- ³¹⁹ Мавродин В. [Рец.]: Греков Б. Д. Киевская Русь. – С. 71.
- ³²⁰ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – С. 396-397.
- ³²¹ Там само. – С. 396-397.
- ³²² Там само. – С. 398.
- ³²³ Там само. – С. 398.
- ³²⁴ Там само. – С. 399-400.
- ³²⁵ Там само. – С. 400.
- ³²⁶ Там само. – С. 401.
- ³²⁷ Там само. – С. 395, 401.
- ³²⁸ Там само. – С. 395.
- ³²⁹ Там само. – С. 227.
- ³³⁰ Там само. – С. 401.
- ³³¹ Там само. – С. 395.
- ³³² Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л., 1941. – С. 4.
- ³³³ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – С. 400-401.
- ³³⁴ Там само. – С. 401.
- ³³⁵ Там само. – С. 402.
- ³³⁶ Там само. – С. 402.
- ³³⁷ Там само. – С. 400.
- ³³⁸ Седов В. В. Древнерусская народность: историко-археологическое исследование. – М., 1999. – С. 15.
- ³³⁹ Залізник Л. Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? – С. 92.

ВИСНОВКИ

Висновки дослідження, як правило, передбачають концентроване узагальнення основних положень роботи. Останні повинні адекватно відображати виконання поставлених наукових завдань дослідження. До основних положень даної монографії слід віднести наступні:

– У зв'язку з тим, що радянська концепція давньоруської народності вийшла з історіографічних надр парадигми „єдиної руської народності” (чи-то – „триєдиноруської”), то ідейні та історіографічні витоки радянського вчення слід пов'язувати з витоками названої парадигми. Її ж ідейні початки сягають принаймні XVI ст., а історіографічні – XVII ст. В рамках парадигми теоретичний внесок у створення наукових передумов концепції, чия генеза вивчається, зробили М. Костомаров і О. Пресняков.

– Проміжними домінантами від названої парадигми до майбутньої радянської концепції стали положення, викладені в працях О. Преснякова. Перехідність позиції вченого визначалася тим, що він, вслід за М. Грушевським, визнавав самостійність шляхів російської та української історії, але дотримувався парадигми „єдиної руської народності”. Радянська ж „схема” історії України, подібним чином, визнавала право українців на власну історію, але трактувала останню у ракурсі максимально наближеному до російського історичного процесу. Аналогічно до радянської концепції про місце Київської Русі в історії східного слов'янства, О. Пресняков стверджував, що давньоруський період рівною мірою належить історії Білорусії, Росії та України.

О. Пресняков один з перших створив певні наукові передумови для виникнення концепції давньоруської народності. В генезисі підставової наукової конструкції велике значення відіграв I-й том університетських лекцій вченого, вперше виданий 1938 р. Тут були викладені важливі теоретичні міркування історика в галузі етногенетики, які стосувалися питань розробки етногенетичної таксономії, визначення поняття „народності”, прикмет її існування тощо. На думку О. Преснякова, в Київській Русі були певні ознаки

єдності народності, тому ця держава і виробила з „етнографічного матеріалу” східнослов’янських племен „історичну народність”, під якою вчений розумів початковий етап культурно-історичної індивідуалізації єдиної „руської народності”

– На початку 1930-х рр. вперше в рамках марксистської методології М. Рубінштейн на сторінках книги „Нарис історії Київської Русі” оприлюднив тезу про Київську Русь як спільний період історії українців і росіян. Неопубліковані праці вченого, що становлять досить вагомую частку в його творчій спадщині, не увійшли тоді до широкого наукового обігу, але розпочали історіографічний процес перегляду традиційних схем та, безперечно, вплинули на формування радянської концепції „спільноруськості” Київської Русі”. Адже М. Рубінштейн викладав свої погляди на наукових форумах та під час вузівських лекцій. Очевидно, вчений долучився до створення наукових передумов виникнення концепції.

– Однією з науково-ідеологічних передумов постановки вчення про давньоруську народність став процес формування марксистсько-ленінських засад при розгляді історичного процесу в сталінській інтерпретації. На межі 1920-х – 1930-х рр. в історичній науці були поставлені проблеми зміни формацій в історії СРСР та, зокрема, питання генезису феодалізму. Останнє питання актуалізувало дослідження історії Київської Русі взагалі, оскільки саме з неї радянські історики започатковували розвиток феодалізму. Також ще в першій половині 1930-х рр., під час перебігу дискусій з проблем соціально-економічного ладу Київської Русі, деякі історики висунули ряд положень, які закладали підвалини для формування уявлень про давньоруську етноспільноту. Так, М. Цвібак стверджував існування давньоруської народності на рівні провідної верстви суспільства.

– На початку 1930-х рр. ідеологічні потреби сталінського режиму обумовлювали постановку завдання щодо поглибленого вивчення історії народів СРСР з метою історичного обґрунтування закономірності виникнення багатонаціонального СРСР. Політичний ракурс питання про місце Київської Русі в історії трьох східно-

слов'янських народів (що, з свого боку, було важливою складовою частиною питання про місце Київської держави в історії народів СРСР) полягав у необхідності обґрунтування споконвічної спільності історичного процесу у східних слов'ян та акцентації на вагомості ролі їх першої спільної держави для долі майбутніх народів СРСР. Все це мало на меті зміцнення загальнорадянської патріотичної ідеології та підкреслення домінуючої ролі східних слов'ян у радянській імперії. Політико-ідеологічними чинниками, що уможливили появу радянської концепції Київської Русі як „спільної колиски” українців, білорусів і росіян, стали партійно-державні рішення в галузі історичної освіти і науки середини 1930-х рр.

– У нових ідеологічних умовах, що створилися внаслідок партійно-державних рішень 1934 – 1937 рр. в історичній науці й освіті, спочатку історики УРСР (К. Гуслистий і Ф. Ястребов), а потім й історики союзного центру, насамперед – Б. Греков – висунули положення про Київську Русь як спільний період історії східнослов'янських народів. Нове бачення Київської Русі як „спільноруської” держави наприкінці 1930-х рр. було офіційно визнано і впроваджувалося у сферу історичної науки й освіти в СРСР. Ця радянська концепція створила основне ідейно-наукове підґрунтя для виникнення вчення про спільного предка сучасних східнослов'янських народів – давньоруську народність.

– В результаті дискусій 1930-х – початку 1940-х рр. радянські історики дійшли висновку, що давня Русь у своєму політичному, соціально-економічному та культурному розвитку була на рівні європейських країн, тобто у формаційному аспекті давньоруська держава розвивалася паралельно до західних держав. А отже, теза про високий щабель (політичний, соціально-економічний, культурний тощо) розвитку Київської Русі паралельно з положеннями про „спільноруськість” цього державного об'єднання створювали наукове підґрунтя для виникнення міркувань стосовно зрілості й значної консолідованості східнослов'янського суспільства Київської Русі. Тези про могутню державу, феодальне суспільство, високу культуру приводили до думки, що творцем всього цього був „великий руський народ”, а не примітивні племена. Таким чином,

етнічна єдність східнослов'янських племен, згідно з цією логікою, була досить високою, щоб застосовувати до неї відповідну етнокатегорію вищої етногенетичної ієрархії, тобто – „народ” або „народність”

– Оскільки чим далі, сталінський режим віддавав перевагу „першому серед рівних” – „великому російському народові”, в працях радянських (в основному – російських) істориків поняття „східні слов'яни” давньоруської доби іноді (з другої половини 1930-х рр.) підмінялося неоднозначним поняттям „руський народ”, що створювало тенденцію до відновлення традиційних поглядів на історію східного слов'янства дореволюційної російської історіографії в рідчій парадигмі „триєдиноруськості”. До цієї парадигми тяжив навіть академік Б. Греков і, деякою мірою, В Мавродін.

– Етногенетичні дослідження, започатковані в СРСР у другій половині 1930-х рр., стали важливою науковою передумовою формування концепції; вони безпосередньо вплинули на її генезис. Позанауковим чинником, що опосередковано призвів до зв'язку етногенетичних студій, знову стали державно-партійні документи стосовно розвитку історичної науки й освіти середини 1930-х рр. Ці рішення сприяли початку створення фундаментальної багатотомної „Історії СРСР”. Саме робота над даним науковим проектом уможливила поглиблене вивчення минулого всіх народів СРСР, що, з свого боку, поставило перед академічною наукою завдання з'ясувати їх походження. Політико-ідеологічним фактором – каталізатором етногенетичних досліджень – став чинник необхідності протидії нацистським расовим доктринам. Щонайперше, він детермінував вивчення питань у царині етногенезу слов'янства. В процесі роботи перед дослідниками виникли питання теоретичного та концептуального характеру з приводу етногенезу східних слов'ян. Згідно з концепцією колективу авторів I-го тому „Історії СРСР” на чолі з слов'яно-руськими археологами М. Артамоновим і П. Третьяковим – давньоруська культура і державність постали внаслідок злиття або консолідації двох груп (північної та південної) племен східних слов'ян, які з другої половини I-го тисячоліття н. е. поступово формуються в „певну етнічну цілість”

– Під час однієї з дискусій, де були підняті питання етногенетичної таксономії, М. Артамонов запропонував вживати стосовно східнослов'янського союзу племен напередодні утворення давньоруської держави – термін „народність”. Втім, у довоєнний період термінологічно-понятійний лексикон етногенетики так і не був розроблений. Застосування етнокатегоріального поняття „народність” до більш ранніх періодів формаційного і політичного розвитку етнічних спільнот не отримало теоретичного обґрунтування.

– Наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр. найбільший внесок у формування підставової концепції зробили Б. Греков, В. Пічета, М. Державін – як в опублікованих працях, так і в неопублікованих, але виголошених у доповідях та лекціях. Перший з них висунув у своїх працях положення про етнічну єдність „руського народу” домонгольської доби та вказав на певні ознаки його єдності, насамперед – єдність розмовної мови. Для В. Пічети та М. Державіна – „руський народ” уявлявся як аморфне багатоплемінне ціле. В той же час вони теж називали деякі ознаки його єдності в давньоруську добу. В контексті своїх досліджень з проблеми утворення російської держави і російської народності до генезису концепції давньоруської народності підключився і В. Мавродін, а напередодні війни він впритул зайнявся давньоруською проблематикою.

– На генезис концепції також значно вплинув ще один політичний чинник – приєднання західноукраїнських та західнобілоруських регіонів до СРСР. Цей фактор актуалізував концепцію „возз'єднання” українців і білорусів з росіянами, а, отже, і концепцію „руського” („давньоруського”) народу як їх спільного предка. Вагому роль у поширенні цих взаємопов'язаних наукових конструкцій відіграв В. Пічета.

– В роки німецько-радянської війни (1941 – 1945 рр.) в процесі постановки концепції давньоруської народності відбулося прискорення, адже дані питання надзвичайно актуалізувалися самим життям; ідея єдності та рівноправності трьох слов'янських народів Східної Європи набула, можливо, вирішальної ваги в справі духовно-патріотичної мобілізації слов'янських народів у боротьбі

зі спільним для них ворогом. У зв'язку з цим, у працях фундаторів підставового вчення відчутно присутні елементи ідеології поміркованого панславізму, а точніше – ідеології єдності і солідарності слов'янських (насамперед, східнослов'янських) народів, що її дослідники екстраполювали в історичну ретроспективу. Особливо ця ідеологія проявлялася у показі спільної боротьби східних слов'ян проти зовнішніх ворогів. Цей позанауковий фактор найбільше був артикульований у концепції „єдиного народу Київської Русі і феодальних князівств”, що її висунув в 1942 р. український історик М. Петровський.

– Починаючи з 1942 р., в опублікованих статтях та виголошених під час наукових сесій доповідях голови Комісії з питань етногенезу при ВІФ АН СРСР історика-медієвіста О. Удальцова, нарешті було розроблено теоретичне підґрунтя для етногенетичних досліджень, визначено основні етнічні категорії та їх історичну еволюцію, аргументовано вживання етнокатегорії „народність” до періодів розвитку людства докапіталістичних формацій. О. Удальцов у методологічному плані спирався на націологічну статтю Й. Сталіна „Марксизм і національне питання” і на глотогонічну теорію творця яфетидології, мовознавця-орієнталіста М. Марра. О. Удальцов примінив свої теоретичні розробки до етногенезу слов'янства та його східної гілки. Він запропонував вживати стосовно давньоруської етноспільноти терміни – „загальноруська народність” та „давньоруський народ”

Незалежно від О. Удальцова, теоретичну роботу в цьому напрямку здійснив і С. Юшков. Вчений висунув оригінальну концепцію утворення держави і народності в період розкладу первісно-родового ладу й утворення класового суспільства. В одній з опублікованих статей С. Юшков доводив соціальну природу походження давньоруської народності, що початково утворилася з різних соціальних і етнічних елементів, якими була засвоєна спільна назва – „русь”. Однак спеціальні розробки С. Юшкова з проблем етногенезу не були оприлюднені.

– Незалежно від інших істориків, а також від розробок етногенетиків, М. Петровський в 1942 р., вперше концентровано

сформулював та охарактеризував основні положення та аргументи стосовно ознак єдності та спільності “єдиного народу” Київської Русі – предка українців, білорусів, росіян. Вчений виразно поєднав домінанти концепції Київської Русі як спільного періоду історії трьох народів з принципами, що стали кістяком нового вчення про давньоруську народність.

– Положення про етнічну єдність східних слов’ян давньоруської доби в якості „руського народу” отримали свій подальший розвиток у працях воєнного часу Б. Грекова. Йому було притаманно підкреслення фактору автохтонного походження давньоруської державності в контексті протистояння вченого з „норманістською школою”. Не ігноруючи роль варягів у створенні Київської держави, науковець акцентує увагу на власних зусиллях самого „руського народу”, який у боротьбі з зовнішніми ворогами витворив свою незалежну державу. Тому для Б. Грекова було важливим аргументувати етнічну консолідованість східних слов’ян, оскільки лише „народ” міг створити свою державу. Отже, ще один фактор – „антинорманістський”, який належить означити, як науково-ідеологічний, певною мірою вплинув на формування концепції. В роботах воєнного часу академік підкреслював існування у „руського народу” давньоруської доби такої важливої ознаки його єдності як національна самосвідомість.

– Завершальною ланкою процесу постання концепції давньоруської народності стала праця В. Мавродіна “Утворення давньоруської держави”, що вийшла в 1945 р. У монографії В. Мавродін першим вказав на проблемний характер питання, сформулював основні характерні риси вчення, що їх не вистачало в попередників, а також започаткував її найменування – „давньоруська народність”. Під час евакуації до Саратова, де історик знаходився впродовж 1942 – 1944 рр., він працює над названою монографією. В цьому дослідженні знайшли своє завершення попередні напрацювання вченого довоєнних років у сфері проблематики походження державності і народності в східних слов’ян. У цей період наукової творчості В. Мавродіна в нього виникають уявлення про давньоруську народність як певну проміжну етноспільноту між

давніми східнослов'янськими племенами та пізньосередньовічними народностями. В монографії по відношенню до цієї етноспільноти вченим вперше в радянській історіографії у відповідному контексті було вжито слово „предок” стосовно українців, білорусів і росіян. Хоча на сторінках роботи присутні в контексті викладу концепції давньоруської народності елементи доктрини „возз'єднання”, які тісно пов'язані з ідеологією „триєдиноруського народу”, В. Мавродін все ж таки визнавав існування трьох окремих східнослов'янських народів. Тому в своїй основі концептуальні погляди В. Мавродіна на проблему давньоруської народності, стали згодом класичним зразком концепції.

– Якщо визначати науковий компонент, що склав ідейну, теоретичну та фактологічну базу вчення раннього періоду його розвитку, то слід зазначити наступне:

Ідейною основою концепції давньоруської народності в науковій площині стали парадигми „єдиної руської народності” та „возз'єднання Русі”, версія східнослов'янського етногенезу П. Третьякова – М. Артамонова, положення про Київську Русь як „спільну колицу” трьох майбутніх східнослов'янських народностей та Київську Русь як порівняно високорозвинену ранньофеодальну державу.

Теоретичне підґрунтя підставової концепції склали попередні напрацювання дорадянських істориків (у першу чергу, – О. Преснякова) в галузі етногенетики, націоналогічні праці Й. Сталіна (насамперед, його стаття 1913 р. – „Марксизм і національне питання); теоретичне осмислення здобутків археологічної науки як дореволюційного так і радянського часу; надбання лінгвістів у галузі історії давньоруської мови; результати вивчення письмових джерел; уявлення (в контексті формаційного підходу) про генезис держави і феодалізму в східнослов'янському суспільстві, що закріпилися внаслідок наукових дискусій 1930 – 1940-х рр.; випрацювання радянськими етногенетиками етнокатегоріальної таксономії під час етногенетичних дискусій кінця 30-х – початку 40-х рр., що знайшли своє втілення в працях О. Удальцова; глотогонічна теорія М. Марра (меншою мірою) тощо.

Фактографію концепції склало узагальнення історичної інформації та її певна інтерпретація, що її надав аналіз і синтез комплексу відповідних матеріальних і письмових джерел.

Отже, згідно нашої версії, концепція давньоруської народності оформилася в історичній науці СРСР у першій половині 1940-х рр. внаслідок внутрішньої логіки попереднього наукового розвитку, опираючись, як на ідейно та концептуально-теоретичні положення минулих поколінь істориків дорадянського часу, так і на кількісне накопичення нових матеріалів та концептуально-теоретичних розробок у гуманітарних галузях періоду 1920-х – 1930-х – початку 1940-х рр. (в історії, археології, етногенетиці, мовознавстві тощо), узагальнених у колективних та індивідуальних працях радянських істориків. Утім, особливої ваги в процесі постання концепції давньоруської народності відіграли чинники політико-ідеологічного характеру, але їх роль була в цілому опосередкованою.

У підсумку, ще раз зауважимо, що на етапі формування вчення про давньоруську народність більшість радянських істориків традиційно розуміли давньоруську епоху – добу формування „руського” („давньоруського”) народу – як один з початкових етапів розвитку споконвічно „єдиного руського народу” або, за виразом М. Грушевського, „общеруської народності”. Слід зазначити, що погляди дореволюційної історіографії на проблему етнічної єдності східних слов’ян (як у давньоруську добу, так і в наступні епохи) відрізнялися суттєвими нюансами, які отримали своє віддзеркалення в радянській історичній науці. Так, частина дореволюційних істориків, які вживали у відношенні до східних слов’ян давньоруського періоду „російської історії” терміни „народ” чи „народність” (приміром, – С. Соловйов, В. Ключевський, О. Пресняков), не диференціювали цей „народ /-народність” на кілька етнічних складових – прообразів майбутніх східнослов’янських народностей або робили це не досить виразно. В цьому ракурсі схожі уявлення знайшли своє місце в працях Б. Грекова, який, хоча й прокламував зародження трьох народностей в „надрах” Київської Русі, що була їх (спільною) „колискою”, але не подавав ні теоретичних, ні емпіричних аргументів на користь цих декларацій.

Проте, якщо О. Пресняков вважав, що у давньоруську добу склалася перша східнослов'янська „історична народність”, то, згідно з поглядами радянського академіка, процеси складання „руського” народу чи народності відсувалися в більш давні епохи.

З іншого боку, частина істориків дореволюційного періоду (які обстоювали ідею „общеруської” народності), хоча й визнавали етнічну єдність східнослов'янських племен в домонгольську добу, але не вживали до цієї єдності термінів „народ” чи „народність”. В даному аспекті близькі до них погляди висловлював у радянський час В. Пічета, який не охоче схилився до вживання термінів „народ” чи „народність” щодо східнослов'янської спільноти домонгольського періоду. Втім, зазначені історики (скажімо, – І. Линниченко, Т. Флоринський), на відміну від В. Пічети, виразно знаходили у східнослов'янських племен елементи майбутньої диференціації в окремі народності. Якраз в останньому ракурсі їх погляди було відзеркалено в працях М. Державіна. Але цей академік-славіст у цілому поділяв погляди вказаних істориків - „триєдинорусів” і на подальший етнічний розвиток „общеруської народності”. Якщо, за М. Державіним, „руський” народ у сучасності складається з трьох **націй**, то, згідно поглядів І. Линниченка, „руська” **нація** складається з трьох споріднених **народів** або народностей. А за Т. Флоринським, „руський” народ складається з трьох його головних „племінних різновидів” Однак, нагадаємо, що М. Державін, на відміну від І. Линниченка і Т. Флоринського, вживав термін „народ” і до давньоруської доби та ще більш давніх часів. У цілому ж погляди М. Державіна співзвучні поглядам М. Костомарова.

Сформований наприкінці 1930-х рр. концепт про Київську Русь як спільну державу або як спільний період історії східнослов'янських народів (або їх предків), що відповідав інтернаціоналістичній складовій більшовицької ідеології та реаліям національної політики більшовиків, сприяв поступовій трансформації парадигми „триєдності” у напрямку визнання етнокультурної єдності східних слов'ян давньоруської доби в сенсі трактування її як – спільного предка споріднених, але окремих народностей. Саме ця теза і стала квінтесенцією концепції давньоруської народності.

Якщо у праці М. Петровського (де була наявна вказана тенденція) слово „предок” ще не пролунало, то в монографії головного фундатора підставової концепції В. Мавродіна це слово було вжито (напевно, вперше в радянській історіографії).

Таким чином, вже на середину 1940-х рр. в радянській історіографії до постулатів про “спільну вітчизну”, “спільне походження”, “спільність історії і культури”, додається (поки що не зовсім артикульовано) й постулат про „спільного предка” східнослов'янських народів. Він у майбутньому став однією з ключових ланок ідеології “єдиного радянського народу”, який витворюється шляхом “злиття націй” Тому аксіому про „спільного предка”, безперечно, належить розглядати в якості політико-ідеологічного компоненту, що, однак, аж ніяк не заперечує наявності наукової складової. Втім, доказовість фактографічної та теоретичної бази останньої є питанням спірним. Однак, вже вкотре наголосимо, дискусійним – у науковій площині.

У подальшому поштовхом для політичної та наукової легітимізації вчення про давньоруську етноспільноту стало затвердження вживання етнокатегорії „народність” стосовно етногенезу на ранніх формаційних етапах розвитку людства, що стало можливим для більшості науковців після виходу праць Й. Сталіна в галузі етновознавства. Іншим головним фактором легітимізації концепції стала її суголосність парадигмі „возз'єднання”, яка у зв'язку з наближенням 300-ї річниці Переяславської Ради витиснула з наукового обігу парадигму „приєднання” та формулу „найменшого зла” Названі аспекти потребують окремого спеціального аналізу в подальших студіях, як і процес перетворення концепції давньоруської народності в наукову теорію. Окрім цього, в ході роботи над монографією було оконтурено ряд дотичних до основної теми сюжетів, що варті подальшої розробки. Це, передусім, проблема становлення етногенетики в СРСР; зокрема, формування її теоретичної бази та визначення персонального внеску тих чи інших науковців (наприклад, – В. Петрова) у розвиток етногенетичних досліджень тощо. Також корисно було б більш поглиблено дослідити історіографічну еволюцію етногенетичної термінології, як в СРСР, так і в інших країнах.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

А) АРХІВИ УКРАЇНИ

ЦДАВО УКРАЇНИ:

Ф. Р-1. *Центральний Виконавчий Комітет Української РСР.*

Оп. 7.

Од. зб. 798. Матеріали про роботу Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів ВУАМЛІН (витяг з протоколу засідання президії ВЦУВКу про передачу ВУАМЛІН до відання НКО УРСР, інструкції НКО про порядок прийому і звільнення з роботи професорського-викладацького складу організації, готування аспірантів науково-дослідних установ, плани роботи інститутів та листування про роботу ВУАМЛІНу. 31 січня 1931 р. – 10 жовтня 1933 р. На 59 арк.

Ф. 3561. *Особистий фонд Оглобліна Олександра Петровича; крайні дати документів: 1899 – 1943 рр.*

Оп. 1.

Од. зб. 35. Оглоблін О. П. Рукопис статті „Сучасний стан і основні завдання історичної науки в У С. Р. Р.”. 1 червня 1934 р. На 10 арк.

Од. зб. 237. Копії планів роботи Інститута історії України Академії Наук У. Р. С. Р., надіслані О. Оглобліну, як співробітнику цього інститута (є списки співробітників). 1933 – 1940 рр. На 36 арк.

Од. зб. 240. Копії протоколів засідань секції історії України доби феодалізму при інституті історії України Академії Наук У. Р. С. Р. 3 січня 1938 – 22 травня 1940 рр. На 25 арк.

Ф. 4708. *Особистий фонд Богомольця Олександра Олександровича (1881 – 1946).*

Оп. 1.

Од. зб. 31. Богомолец А. А. Январская сессия АН УССР. („О перестройке плана научной работы АН УССР в связи с требованиями оборонной промышленности”). Стаття. Авторизованная машинопись. 1942 год. На 4 арк.

Од. зб. 104. Богомолец А. А. „25-летие Академии наук УССР” „Академия наук Украинской ССР” Статьи. Авторизованная машинопись на русском и украинском языке. 1944 р. – 1945 р. На 37 арк.

Од. зб. 117. Богомолец А. А. „Братья Славяне”, „Задачи науки в борьбе против немецкого фашизма и Украинская академия Наук”, „Академия Наук Советской Украины” Статьи. Выступления. Авторизованная машинопись на русском, украинском языках. 02. 05. 1942 г. – 05. 06. 1946 г. На 35 арк.

Од. зб. 122. Богомолец А. А. „26-го марта войска 2-го украинского фронта, продолжая стремительное наступление ”, „К Украинскому народу”, „Вступительная речь на торжественном общем собрании Академии Наук УССР” и др. Статьи, выступления. Автограф, авторизованная машинопись. 06. 07. 1942 г. – 28. 04. 1946 г. На 28 арк.

ЦДАГО УКРАЇНИ:

Ф. 1. *Центральний Комітет Комуністичної партії України.*

Оп. 20.

Од. зб. 2920. Докладная записка историка М. А. Рубача в ЦК КП(б)У о дискуссии по вопросам истории Украины. Б/д. На 42 лл.

Оп. 70.

Од. зб. 46. Протоколы, докладные записки, сведения о работе Академии Наук УССР. Январь 1942 г. – 21 ноября 1944 г. На 207 арк.

Од. зб. 91. Письмо тов. Хрущова Н. С. тов. Сталину об ознаменовании 290-летия со дня присоединения Украины к России. Материалы к докладу 27-годовщины Великой Октябрьской революции. 30 окт. 1943 – 18 янв. 1944 г. На 47 арк.

Од. зб. 150. Протоколы, докладные записки, сведения о работе Академии Наук УССР. 2 декабря 1943 г. – 22 марта 1944 г. На 156 арк.

Од. зб. 152. Стаття проф. М.Н. Петровського „Воссоединение украинского народа в Украинском советском государстве”. 1949 р. На 106 арк.

Од. зб. 385. Стенограмма совещания по вопросам истории Украины. 10 марта 1945 г. На 258 арк.

Од. зб. 756. Второе совещание. Стенограмма совещания историков при ЦК КП(б). 6 мая 1947 г. На 196 арк.

Од. зб. 759. Стенограмма совещания историков – работников Института истории Украины Академии наук УССР, ИМЭЛ-а, Государственного университета и Медицинского института города Киева. 16 сентября 1947 г. На 180 арк.

Од. зб. 848. Статья о Грушевском. На 28 арк.

Од. зб. 853. Стенограмма совещания по вопросам истории Украины. 10 марта 1945 г. На 258 арк.

Од. зб. 1635. Материалы к 300-летию начала освободительной войны (1648 – 1654 гг.). 1948 г. На 20 арк.

Ф. 59. *Колекція мемуарів і спогадів про революційний рух на Україні.*

Оп. 1.

Од. зб. 634. Косинов А. К. Спогади про С. В. Косіора, про роботу помічником у т. Косіора. Б/д. На 259 арк.

ЦДІАУК:

Ф. 1235. *Грушевські – історики, лінгвісти.*

Оп. 1.

Од. зб. 303. Листи Гробчука М., Петрушевського П. та інших кореспондентів з проханням про видання їх робіт і присилку книжок та статей. 18 квітня 1884 р. – 17 червня 1929 р. На 457 арк.

ЦДАМЛМ УКРАЇНИ:

Ф. 154. *Грунський Микола Кузьмич (1872 – 1951 рр.), український мовознавець-славіст.*

Оп. 1.

Од. зб. 243. Не встановлений автор. „Земля дреговичей и ее древнейшая колонизация. К проблеме происхождения белорусской народности”. Дослідження. Машинопис. Б/д. На 80 арк.

Од. зб. 272. Не встановлений автор. „Проблема «общерусского языкового единства» и главнейшие этапы в развитии русского языка”. [„Про русское племенное образование и термин «русь»”]. Статті. Рукопис. Машинопис. Не раніше 1925 р. 2 док. На 26 арк.

Ф. 243. *Петров Віктор Платонович, український радянський літературознавець, етнограф, археолог; крайні дати документів: 1897 – 1962 рр.*

Оп. 1.

Од. зб. 19. Петров В. П. Шляхи етнічних розчленувань. Розділи II, III. Чорновий варіант. Автограф. Не раніше 1946 р. 1 док. На 143 арк.

Од. зб. 20. Петров В. П. Шляхи етнічних розчленувань. Розділи III – VI. Чорновий варіант. Автограф. Не раніше 1946 р. 1 док. На 130 арк.

Од. зб. 32. Петров В. П. Замітки про слов’янські мови. Автограф. Б / д. 1 док. На 150 арк.

Од. зб. 33. Петров В. П. Замітки про слов’янські мови. Автограф. Б / д. 1 док. На 130 арк.

Од. зб. 109. Петров В. П. Підготовчі матеріали до робіт з питань розвитку мов давніх слов’ян (нотатки, чернетки, виписки). Автограф. Не раніше 1939 р. На 140 арк.

Ф. 1292. *Юшков Серафим Володимирович (1888 – 1952 рр.), український і російський історик держави і права.*

Оп. 1.

Од. зб. 57. Юшков С. В. Тези доповідей: „Общие предпосылки возникновения народности”, К вопросу о политических формах феодального государства (до XIX века) та ін. Автограф, маш. з авт. правкою. 1930-і – 1951 рр. 7 док. 41 арк.

Од. зб. 110. Юшков С. В. Посвідчення професора Саратовського університету, завідуючого вечірніми курсами Ленінградського відділу народної освіти та ін. 1919 – 1941 рр. 12 док. На 23 арк.

Од. зб. 124. Юшков С. В. Автобіографія Юшкова С. В. Машинопис. 1948 р. 1 документ. На 3 арк.

ІА НБУВ:

Ф. 32. *Гуслистый Константин Григорьевич (1902 – 1973 гг.), этнограф, историк, член-корреспондент АН УССР, Заслуженный деятель науки УССР.*

Оп. 1.

Од. зб. 26. К. Г. Гуслистый. До питання про походження українського народу. Машинопис з поправками автора. На 87 арк.

Оп. 3.

Од. зб. 64. Письма Мавродина В. Из Москвы в [Киев?]. Рукопись. 14 апреля 1958 г. – Б/д. 2 док. На 5 арк.

Ф. 221. *Юшков Серафим Володимирович (1896 – 1952 рр.), историк, историк-права Київської Русі, член-корреспондент АН УРСР. Крайні дати документів 1896–1998 рр.*

Оп. 1.

Од. зб. 16. Юшков С. В. До питання про походження Русі. Стаття. Друкарський відбиток. 1 док., 2 прим. Опубл.: Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – С. 137-156. На 215 арк.

Ф. 230. *Петровський Микола Неонович (1894–1951 рр.), историк, член-корреспондент АН УРСР.*

Оп. 1.

Од. зб. 61. Петровський М. Н. Монографія „Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве” Машинопис с дописками і правками автора. На рос. мові. Б/д. На 181 арк.

Од. зб. 62. Петровський М. Монографія „Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве” Машинопис с дописками і виправленнями автора. Б/д. На 194 арк.

Од. зб. 63. Петровський М. Монографія „Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве” Машинопис с дописками і виправленнями автора. Б/д. На 184 арк.

Од. зб. 64. Петровський М. Монографія „Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве” Машинопис с дописками і виправленнями автора. Б/д. На 219 арк.

ІР НБУВ:

Ф. І. Літературні матеріали.

Од. зб. 22619-22620. Багалій Дмитро Іванович. Багалей Дмитрій Іванович – /Вернадському/ Владимиру Івановичу. Письма 1919 г. из Харькова в Киев. На 4 арк.

Од. зб. 45106. Багалей Д. И. Записка об украинцах и белорусах как о представителях русского народа. [Автограф]. [Черновик]. [Нач. XX в.]. На 3 арк.

Од. зб. 45446. Багалій Дмитро Іванович. [Різні робочі нотатки та уривки з рукопису “Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті”]. 1925 – 1928 рр. На 349 арк.

Ф. Х. ВУАН.

Од. зб. 1865-1866. Звіт історичного циклу за 1933 рік. На 20 арк.

Од. хр. 3329. Кушнірчук К. До проблеми формування класового суспільства на Україні. Рукопис та машинопис. Б/д. На 164 арк.

Од. зб. 34521. Виробничий план Інституту історії УАМЛІН на 1936 р. На 9 арк.

Од. зб. 18965. Журнал „Наше минуле”. Данилевич В. [Рецензія на книгу А. Е. Преснякова „Образование великорусского государства. Очерки по истории XIII – XV столетий, Пг., 1918 г.]. 4^о. На 22 арк.

НА ПРЕЗИДІЇ НАН УКРАЇНИ:

Ф. Р-251. Отдел научных кадров и аспирантуры.

Оп. 1-Л.

Од. зб. 25. Списки личного состава сотрудников научно-исследовательских институтов и учреждений АН УССР. На 15 января 1940 г. Т. II. На 302 арк.

НА ІА НАН УКРАЇНИ:

Ф. 16. Петров Віктор Платонович.

Оп. 1.

Од. зб. 199. Петров В. П. 1. Расова теорія у сучасній германській

фольклористиці. Тези. 2. Відображення расової теорії (нім. мовою).
На 143 арк.

Оп. 2.

Од. зб. 149. Петров В. П. Етногенетика і ономастика за 50 років (1917 – 1957). Неопубліковано. Рукопис. На 125 арк.

Од. зб. 263. Петров В. П. Шахматов і проблема етногенезу. На 77 арк.

НА ІУ НАН УКРАЇНИ:

Ф. 1.

Оп. 1.

Од. зб. 103. Стенограма спільного засідання Інституту історії АН СРСР з Інститутом історії України АН УРСР по обговоренню проекту схеми Курсу історії України. 2. XII. 1947 р. – 17. XII. 1947 р. На 147 арк.

Од. зб. 56. Звіти інституту за 1944 р. На 34 арк.

Архів відділу кадрів ІА НАН України:

Ф. 1.

Оп. 1969 р.

Од. зб. 24. Личные дела сотрудников Института, уволенных в 1969 году. – На 287 арк.

Б) АРХІВИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

ГАРФ:

Ф. Р-6646. *Славянский комитет СССР.*

Оп. 1.

Ед. хр. 19. Третий Всеславянский митинг. Москва 9 мая 1943 г. На 55 лл.

Ед. хр. 21. Стенограмма Пленума Всеславянского комитета от 31-го января – 1 1-го февраля 1943 г. 1943 г. На 144 лл.

РГА СПИ:

Ф. 17. *Центральный Комитет Коммунистической партии Советского Союза.*

Оп. 125.

Ед. хр. 10. Проект постановления ЦК ВКП(б) о недостатках учебников по истории СССР. Февраль 1940 г. – декабрь 1941 г. На 165 лл.

Ед. хр. 25. Проекты постановлений ЦК КП(б), записки и справки отдела пропаганды и агитации. Январь – октябрь 1941 г. На 251 лл.

Ед. хр. 222. Материалы по составлению учебника истории СССР и совещания историков. Том I. Июль – сентябрь 1944 г. На 119 лл.

Ед. хр. 223. Материалы по составлению учебника истории СССР и совещания историков. Том II. Июль – ноябрь 1944 г. На 252 лл.

Ед. хр. 224. Материалы по составлению учебника истории СССР и совещания историков. Письма Панкратовой А. О брошюре В. И. Пичеты „Героическое прошлое белорусского народа” Том III. Июнь – ноябрь 1944 г. На 146 л.

Ед. хр. 225. Материалы по составлению учебника истории СССР и совещания историков. Том IV. Февраль 1944 – июль 1944. На 270 лл.

Ед. хр. 340. Проекты постановлений ЦК ВКП(б), справки группы консультантов по письмам. Январь 1945 – июнь 1945 г. На 116 лл.

Ф. 606. *Академия общественных наук при ЦК КПСС.*

Оп. 1.

Ед. хр. 713. Стенограммы лекций кафедр истории СССР и советского общества на темы: „Источниковедение СССР эпохи империализма”, „Историография Отечественной войны 1812 г.”, „Историография Киевской Руси” и „Советская историография в период революции 1905 – 1907 гг.” 22 апреля 1947 г. – 4 апреля 1964 г. На 172 лл.

НИОР РГБ:

Ф. 444. *Козаченко Антон Иванович (1900–1962 гг.).*

К. 8.

Ед. хр. 9. Козаченко А. И. „Всемирно-историческое значение борьбы русского народа с захватчиками” – доклад, прочитанный в Омском государственном педагогическом институте им. А. М. Горького. 1942 г., май. Автограф. 2 тетради. На 43 лл.

Ед. хр. 18. Козаченко А. И. Некоторые вопросы этнической истории. Статья и сообщения. [Начало 1950-х гг.]. Автограф. На 16 лл.

Ед. хр. 25. Козаченко А. И. Статьи в газетах военного времени и газетные вырезки с заметками из институтской газеты МОПИ и др. 1927, 1941 – 1956 гг. Печатный текст. На 1-й газ. „Оборона” запись рукой А. И. Козаченко. На 21 лл.

Ф. 521. *Рубинштейн Николай Леонидович (1897–1963 гг.).*

К. 1.

Ед. хр. 1. Рубинштейн Н. Л. Очерк истории Киевской Руси [1930]. На 85 лл.

К. 2.

Ед. хр. 9. Рубинштейн Н. Л. М. Н. Покровский – историк России. Статья. 1928 г. Автограф. На 22 лл.

Ед. хр. 16. Рубинштейн Н. Л. О закупе по Русской Правде. Фрагмент статьи. 1927 г. На 12 лл.

Ед. хр. 17. Рубинштейн Н. Л. Очерк истории Киевской Руси [1930]. – 85 лл.

К. 11.

Ед. хр. 10. Рубинштейн Н. Л. Очерк украинской истории в XII – XVIII вв. – Исследование. [1930-е гг.]. – 141 лл.

К. 12.

Ед. хр. 8. Рубинштейн Н. Л. Лекции по истории Украины в ИФЛИ. 1936-1937 гг. – 195 лл.

Ед. хр. 10. Рубинштейн Н. Л. “Украина (история)”. – Статья для энциклопедии. [1940-е гг.]. На 11 лл.

Ед. хр. 17. Рубинштейн Н. Л. Программа лекций по „Истории Украины” (1 семестр 1940/1941 гг.). Автограф. На 4 лл.

Ед. хр. 19. Рубинштейн Н. Л. Заметки и выписки по истории Украины. 1920-е – 1930-е гг. На 90 лл.

Ед. хр. 20. Рубинштейн Н. Л. Заметки к программе по истории

Украины для университетов и педагогических институтов. 1940-е гг. На 75 лл. Приложена: программа, Киев, 1940. На 52 лл.

К. 26.

Ед. хр. 23. Мавродин В. В. Письма к Рубинштейну Н. Л. 1946–1951 гг. Приложение: печатный оттиск с дарственной надписью В. В. Мавродина – Рубинштейну Н. Л. На 17 лл.

Ед. хр. 39. Романов Б. А. Письма к Рубинштейну Н. Л. 1941–1956 гг. На 37 лл.

К. 30.

Ед. хр. 3. Тихомиров М. Н. Статья об исторических исследованиях А. Е. Преснякова. Машинопись. На 43 лл.

ОР РНБ:

Ф. 585. *Платонов Сергей Федорович (1860–1933 гг.).*

Оп. 1.

Ед. хр. 3945. Пресняков Александр Евгеньевич. Письма (23) и телеграммы (2) Сергею Федоровичу Платонову. Автограф, машинопись, рукопись. Чернила и карандаш с пометками С. Ф. Платонова. Приложение: письмо А. Д. Александрова к А. Е. Преснякову 7 декабря. Б.г. Жизнеописание и список трудов А. Е. Преснякова. 1904–1928 гг. На 43 лл.

Ед. хр. 4540. Чернов Сергей Николаевич. Письма (23) Сергею Федоровичу Платонову. С карандашными пометками и приписками С. Ф. Платонова. 1915–1922 гг. Петроград, Саратов и др. На 44 лл.

Ф. 1304. *Долинин Аркадий Семенович.*

Оп. 1.

Ед. хр. 353. Якубинский Лев Петрович, лингвист. Письмо Аркадию Семеновичу Долинину. 9 марта 1943 г. Ленинград. На 2 лл.

ОПИ ГИМ:

Ф. 470. *Любомиров П. Г., (док.: 1924-1947 гг.), историк*

Оп. 1.

Ед. хр. 234. Письма П. Г. Любомирову. Пять писем от Романова Б. А. и др. 1935 г. Семь писем Е.Ф. Любомировой (жена) от Б. А. Романова. 1935, 1936, 1937, 1939 гг. На 90 лл.

А РАН:

Ф. 142. *Институт этнографии АН СССР.*

Оп. 1.

Ед. хр. 1. Стенограмма утреннего заседания Комиссии по этногенезу и этнографии при ОИФ АН СССР от 27 августа 1942 года, посвященной этногенезу народов Средней Азии, г. Ташкент. 27 августа 1942 г. На 63 лл.

Ед. хр. 2. Стенограмма вечернего заседания Комиссии по этногенезу и этнографии при ОИФ АН СССР от 27 августа 1942 года, посвященной этногенезу народов Средней Азии, г. Ташкент. 27 августа 1942 г. На 35 лл.

Ед. хр. 3. Стенограмма утреннего заседания Комиссии по этногенезу и этнографии при ОИФ АН СССР от 28 августа 1942 года, посвященной этногенезу народов Средней Азии, г. Ташкент. 28 августа 1942 г. На 22 лл.

Ед. хр. 4. Стенограмма вечернего заседания Комиссии по этногенезу и этнографии при ОИФ АН СССР от 28 августа 1942 года, посвященной этногенезу народов Средней Азии, г. Ташкент. 28 августа 1942 г. На 25 лл.

Ед. хр. 5. Стенограмма утреннего заседания Комиссии по этногенезу и этнографии при ОИФ АН СССР от 29 августа 1942 года, посвященной этногенезу народов Средней Азии, г. Ташкент. 29 августа 1942 г. На 22 лл.

Ед. хр. 6. Стенограмма вечернего заседания Комиссии по этногенезу и этнографии при ОИФ АН СССР от 29 августа 1942 года, посвященной этногенезу народов Средней Азии, г. Ташкент. 29 августа 1942 г. На 31 лл.

Ед. хр. 7. Стенограмма заключительного заседания Комиссии по этногенезу и этнографии при ОИФ АН СССР от 3 сентября 1942 года, посвященной этногенезу народов Средней Азии, г. Ташкент. 3 сентября 1942 г. На 22 лл.

Ед. хр. 11. Стенограмма утреннего заседания сессии, посвященной вопросам этногенеза славян, от 23 декабря 1943 года. 23 декабря 1943 г. На 25 лл.

Ед. хр. 15. Стенограмма утреннего заседания сессии, посвященной вопросам этногенеза славян, от 25 декабря 1943 года. 25 декабря 1943 г. На 27 лл.

Ед. хр. 16. Стенограмма вечернего заседания сессии, посвященной вопросам этногенеза славян, от 25 декабря 1943 г. 25 декабря 1943 г. На 67 лл.

Ед. хр. 33. Стенограмма совместного заседания Института и комиссии этногенеза АН СССР от 11 июня 1944 г. 11 июня 1944 г. На 57 лл.

Ф. 394. *Отделение общественных наук АН СССР.*

Оп. 13.

Ед. хр. 9. Тематический план третьей пятилетки. 26 апреля 1939 г. На 103 лл.

Ед. хр. 10. Стенограмма заседания Отделения истории и философии по вопросам: 1. Прения по докладам. 27 апреля 1939 г. На 108 лл.

Ф. 457. *Отделение истории и философии АН СССР.*

Оп. 1-1939 г.

Ед. хр. 1. Протоколы заседаний Отделения истории и философии Академии наук СССР. 9 января – 26 ноября 1939 г. на 50 лл.

Оп. 1-1940 г.

Ед. хр. 10. Стенограмма собрания Отделения истории и философии от 26 февраля 1940 г. Отчет о работе Отделения за 1939 г. 26 февраля 1940 г. На 91 лл.

Ед. хр. 11. Стенограмма собрания Отделения истории и философии от 26 марта 1940 г. – Вечернее заседание. 26. III. 1940 г. На 108 лл.

Ед. хр. 13. Стенограмма собрания Отделения истории и философии от 26 марта 1940 г. – Утреннее заседание. 26. III. 1940 г. На 65 лл.

Ед. хр. 23. Стенограмма собрания Отделения истории и философии от 25 сентября 1940 г. – Утро. 25 сентября 1940 г. На 93 лл.

Ед. хр. 46. Переписка с Институтом истории. (О труде „История СССР”, о „Всемирной истории” и др.). 1 января – 30 декабря 1940 г. На 300 лл.

Ед. хр. 39. Стенограмма заседания Комиссии по вопросам этногенеза от 29 мая 1940 г. На 55 лл.

Ед. хр. 49. Переписка Института истории материальной культуры. 1940 г. На 245 лл.

Оп. 1-1941 г.

Ед. хр. 2. Стенограмма заседания Отделения истории и философии от 28 января 1941 г. (утро). Январская сессия Отделения истории и философии. На 156 лл.

Ед. хр. 9. Стенограмма заседания расширенного Бюро Отделения истории и философии совместно с Институтом истории от 8 января 1941 г. 8 января 1941 г. На 136 лл.

Ф. 624. *Бахрушин Сергей Владимирович (1882 – 1960 гг.), историк, член-корреспондент.*

Оп. 1.

Ед. хр. 282. Бахрушин С. В. Культура трех восточных славянских народов. Б/д. На 7 лл.

Ед. хр. 283. Бахрушин С. В. Фрагмент исследования о культуре Руси IX – XIII вв. Б / д. Автограф. На 9 лл.

Ед. хр. 284. Бахрушин С. В. Культура русских земель в XI – XIII вв. Б / д. Автограф. На 19 лл.

Ед. хр. 438. Бахрушин С. В. Стенограмма лекций по циклу „Киевское государство”. Машинопись. Октябрь 1949 г. На 147 лл.

Ед. хр. 547. Статья о достижениях советской исторической науки. [Бахрушин С. В. О вкладе историков русского народа в мировую историческую науку]. Машинопись. Б / д. 3 лл.

Ф. 677. *НИИ национальностей ЦИК СССР. 1933 – 1936 гг.*

Ф. 678. *Институт языка и мышления имени Н. Я. Марса АН СССР.*

Оп. 1.

Ед. хр. 8. Стенографический отчет, посвященный обсуждению книги академика В. В. Виноградова „«Русский язык» и современные проблемы советского языкознания”. 23-24 декабря 1947 г. На 129 лл.

Ф. 1547. *Насонов Артемий Николаевич (1898 - 1965), историк, профессор*

Оп. 1.

Ед. хр. 79. Насонов А. Н. Ростово-Суздальская Русь. Стенограмма лекции. Машинопись. 9 февраля 1939 г. На 15 лл.

Ед. хр. 109. Насонов А. Н. К вопросу об образовании древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию. Тезисы доклада. Автограф и машинопись с правкою А. Н. Насонова. 11 июня 1951 г. На 32 лл.

Ф. 1548. *Пичета Владимир Иванович (1878 – 1947), историк, академик.*

Оп.1.

Ед. хр. 20. Пичета В. И. Исторический очерк белорусского племени. Статья. Автограф рукою А. П. Пичеты. [1920]. На 35 лл.

Ед. хр. 50. Пичета В. И. Исторические судьбы Украинской Руси. Статья. Машинопись. [Конец 1920-х гг.]. На 5 лл.

Ед. хр. 97. Пичета В. И. Белоруссия. Лекция. Ротапринт со вставкою рукою А. П. Пичета. [1936 – 1937 гг.]. На 12 лл.

Ед. хр. 99. Пичета В. И. Из истории Великого княжества Литовского XIII – XIV вв. [Фрагмент монографии]. Без начала. Машинопись. [Не ранее 1937 г.]. На 92 лл.

Ед. хр. 106. Пичета В. И. Великое княжество Литовское. [В XII – XV вв.]. Лекция в МГПИ. Ротапринт. Осень 1938 г. – весна 1939 г. На 16 лл.

Ед. хр. 110. Пичета В. И. Основные вопросы истории Западной Белоруссии и Западной Украины. Лекция. (Центральное лекционное бюро). Стенограмма. Машинопись. 28 сентября 1939 г. На 32 лл.

Ед. хр. 131. Пичета В. И. Эпоха „Слова о полку Игоревом” Статья для сборника. Машинопись. Не позднее 2 июня 1940 г. На 13 лл.

Ед. хр. 140. Пичета В. И. Образование белорусской народности. Тезисы доклада, нет страниц 8, 10-12. автограф. [1942]. На 9 лл.

Ед. хр. 150. Пичета В. И. Белорусский народ в семье славянских народов. Доклад. Машинопись. [1943 – 1944]. На 80 лл.

Ед. хр. 205. Пичета В. И. История южных и западных славян (Болгария). Курс лекций в МГПИ (6 лекций). Стенограмма. Машинопись. 2 декабря 1938 – 26 февраля 1939. На 150 лл.

Ед. хр. 340. Пичета В. И. Русское славяноведение и текущие задачи. Доклад в [МГУ]. Стенограмма. Машинопись. Не ранее 1943. [1944]. На 37 лл.

Ед. хр. 360. Пичета В. И. Историография истории славянских народов в СССР за 30 лет. Статья. Машинопись с правкой. Не позднее апреля 1947 г. На 32 лл.

Ф. 1577. *Институт истории АН СССР.*

Оп. 2.

Ед. хр. 36. Стенограмма заседания, посвященного разбору учебника истории СССР. 15 января 1940 г. На 74 лл.

Ед. хр. 52. Стенограмма заседания ученого совета Института. 27 июня 1941 г. Сообщения о сессии Украинской Академии наук. На 37 лл.

Ед. хр. 53. Стенограмма Сессии отделения истории и философии, посвященной истории борьбы славянских народов против германской агрессии и вопросам общности культуры славян. 26 сентября 1941 г. На 21 лл.

Ф. 1791. *Черепнин Лев Владимирович (1905 – 1977), историк, академик.*

Оп. 1.

Ед. хр. 149. Черепнин Л. В. Выработка советскими историками марксистско-ленинской концепции исторического развития народов СССР. Лекции, прочитанные для слушателей Академии общественных наук при ЦК КПСС. Стенограмма 12-19 февраля 1964 г. На 112 лл.

Ф. 1965. *Институт славяноведения АН СССР.*

Оп. 1.

Ед. хр. 70. Справки в ЦК КПСС о важнейших работах Института в области славянского языкознания. 12 декабря 1951 г. На 12 лл.

СПБФА РАН:

Ф. 77. *Институт языка и мышления имени академика М. Я. Мара.*

Оп. 5.

Ед. хр. 381. Личное дело. Мавродин Владимир Васильевич. 24 января 1939 – 4 мая 1941 гг. На 13 лл.

Ф. 133. *Археологическая Комиссия АН СССР.*

Оп. 1.

Ед. хр. 1527. Протоколы заседаний, доклады б) сектора вспомогательных исторических дисциплин и в) группы Раннего феодализма. 1938 г. На 81 лл.

Ед. хр. 1556. Протоколы сектора истории СССР. 1937 – 1938 гг. На 41 лл.

Ед. хр. 1572. Стенограммы научных заседаний по обсуждению многотомного учебника по истории СССР. 1939 – 1940 гг. На 1128 лл.

Ед. хр. 1579. Стенограммы научных заседаний по обсуждению многотомного учебника истории СССР. 1939 – 1940. На 515 лл.

Ед. хр. 1583. Ленинградское отделение Института истории АН СССР. Отчеты за 1939 год. На 32 лл.

Ед. хр. 1584. Ленинградское отделение Института истории АН СССР. Отчеты по выполнению плана за 1939 г. На 39 лл.

Ед. хр. 1618. Ленинградское отделение Института истории АН СССР. Отчеты о работе сотрудников ЛО ИИ АН СССР за 1940 г. На 40 лл.

Оп. 3.

Ед. хр. 5. Мавродин Владимир Васильевич. Личное дело. 21. IV. 1938 г. – 31. VIII. 1938 г. На 7 лл.

Ед. хр. 64. Личное дело. Греков Б. Д. 1. IX. 1927 – 1. VIII. 1938. На 25 лл.

Ед. хр. 159. Личное дело. Державин Николай Севастьянович. 1 мая 1939 – 2 июня 1946 гг. На 12 лл.

Ф. 827. *Державин Николай Севастьянович (1877 – 1958), славист, академик.*

Оп. 4.

Ед. хр. 331. Мавродин Владимир Васильевич, историк, профессор Ленинградского ун-та. Письма его к акад. Н. С. Державину. [Между 1943 – 1944 гг.]. г. Саратов. 2п. На 4 лл.

НА ИИМК РАН:

Ф. 2. *Государственная Академия истории материальной культуры.*

Оп. I. 1933 г.

Ед. хр. 19. Отчеты сектора феодальной формации за 1933 г. На 58 лл.

Ед. хр. 55. Академия Истории Материальной культуры. Прения по докладу Б. Д. Грекова „Рабство в Киевской Руси”. 3-го апреля 1933 года. Стенографический отчет. На 252 лл.

Ед. хр. 58. Протоколы заседания пленума и материалы к нему. Часть I. 20.04.1933 г. На 25 лл.

Ед. хр. 58 а. Протоколы заседания пленума и материалы к нему. Часть II. 20. 04. 1933 г На 184 лл.

Оп. I. 1934 г.

Ед. хр. 48. Институт истории феодальных обществ. Издательский план 1934 г. Переписка с авторами и журналом „Проблемы истории материальной культуры”. 8 января – 17 декабря 1934 г. На 188 лл.

Ед. хр. 54. Проспекты по учебной книге „История России эпохи феодализма”. Б/д. На 283 лл.

Ед. хр. 56. Дело об издании рукописей А. Е. Преснякова 1934 года. План сборников статей. На 29 лл.

Ед. хр. 57. Планы, протоколы и переписка по учебной книге „История народов СССР” Института истории феодальных обществ. 13 апреля 1934 г. – 16 декабря 1934 г. На 32 лл.

Оп. I. 1935 г.

Ед. хр. 1. Руководящие постановления и распоряжения правительственных органов. 16 февраля – 25 декабря 1935 г. На 7 лл.

Ед. хр. 196. Протоколы и переписка кафедры раннего феодализма в России. 23 января 1935 г. – 29 декабря 1935 г. На 72 лл.

Оп. I. 1936 г.

Ед. хр. 1. Основные материалы по работе Института истории феодальных обществ (планы, календари, отчеты). Январь 1936 г. – декабрь 1936 г. На 134 лл.

Ед. хр. 24. Протоколы ИИФО ГАИМК за 1936 г. 5 января 1936 г. – 27 декабря 1936 г. На 145 лл.

Оп. I. 1937 г.

Ед. хр. 127. Основные материалы по работе Института истории феодальных обществ (планы, отчеты, переписка). 14 января – июнь 1937 г. На 111 лл.

Ед. хр. 128. Протоколы и переписка по кафедре раннего средневековья народов СССР. 23 января – 23 июля 1937 г. На 47 лл.

Оп. 3.

Ед. хр. 159. Личное дело Б. Д. Грекова. 29 апреля 1932 г. – 20 июня 1937 г. На 38 лл.

Ед. хр. 389. Мавродин Владимир Васильевич. Личное дело. [] июня 1933 – 2 октября 1937 гг. На 40 лл.

Ед. хр. 534. Личное дело Преснякова А. Е. Начато – май 1921 г. На 7 лл.

Оп. 5.

Ед. хр. 196. Трудовой список. Мавродин В. В. На 6 лл.

Ф. 29. *Романов Константин Константинович.*

Оп. 1.

Ед. хр. 1249. Греков Б. Д. Рабство в Киевской Руси. Тезисы доклада. На 21 л.

Ф. 35. *Институт истории материальной культуры**

Оп. 2.

Ед. хр. 2150. А. Е. Пресняков. История Древней Руси. Части: Введение, Восточно-Европейская равнина. На 118 лл.

Ед. хр. 2154. А. Е. Пресняков. Образование Всероссийского государства. Машинопись. На 105 лл.

Оп. 5.

Ед. хр. 10. Личное дело Артамонова Михаила Илларионовича (доктор исторических наук). 7 марта 1931 – 10 ноября 1957 гг. На 210 лл.

Ф. 312. *Институт истории материальной культуры.*

Оп. 1.

Ед. хр. 6. Стенограмма заседания актива и общего собрания ИИМК по обсуждению работы над 1 томом Истории СССР и

* Ф. 35 та Ф. 312. мають однакову назву через те, що Ф. 312. формувався в СГБФА РАН, а на сьогодні знаходиться лише у тимчасовому зберіганні в ІІМК РАН.

состояния издания научных работ в 1938 г. 13 сентября – 20 октября 1938 г. На 87 лл.

Ед. хр. 14. Отчет о научно-исследовательской работе ИИМК за 1938 г. На 45 лл.

Ед. хр. 47. План научно-исследовательской работы ИИМК на 1939 г. На 22 лл.

Ед. хр. 50. Отчет научно-исследовательской работе ИИМК за 1939 г. На 71 лл.

Ед. хр. 54. Стенографический отчет пленума ИИМК от 20. 10. 1939 года, посвященного древнейшему периоду Западной Украины. 10 – 22 октября 1939 г. На 46 лл.

Ед. хр. 83. Производственный план работы ИИМК на 1940 год. На 53 лл.

Ед. хр. 86. Отчет о работе ИИМК за 1940 год. На 86 лл.

Ед хр. 88. Стенограмма собрания Отделения истории и философии от 26 мая 1940 г. по вопросу обсуждения II и III томов „Истории СССР” (ОИФ АН СССР). 26 мая 1940 г. На 37 лл.

Ед. хр. 112. Протоколы заседания сектора Древней Руси. 21 января – 30 декабря 1940 г. На 84 лл.

Ед. хр. 316. Стенограмма заседаний Ученого Сонета Ленинградского Отделения Института Истории Материальной Культуры. Доклад О. П. Окладникова „Труды т. Сталина по вопросам языкознания и задачи советских археологов”. 22 ноября 1950 г. – 23 ноября 1950 г. На 299 лл.

НА СПБ ИИ РАН:

Ф. 193. *Пресняков Александр Евгеньевич (1870–1929).*

Оп. 1.

Ед. хр. 6. Пресняков А. Е. История Северо-Восточной Руси. Курс, читанный в Петербургском университете (1911 – 1912). Рукопись. Ч. I. Не опубликованная. На 259 лл.

Ед. хр. 7. Пресняков А. Е. История Северо-Восточной Руси. Курс, читанный в Петербургском университете (1911 – 1912). Рукопись. Ч. II. Выписки и библиография к курсу. На 345 лл.

Ед. хр. 20. А. Пресняков. Очерки по истории культуры Киевской Руси. Неоконченная рукопись. Старая орфография. Б / д. На 53 лл.

Ед. хр. 21. А. Пресняков. Курс русской истории. Отдел I. "История древней Руси" Старая орфография, неоконченная рукопись 1913 – 1914 гг. (переработанная в 1925 г.). На 58 лл.

Ед. хр. 25. А. Пресняков. К вопросу о западной границе России. Старая орфография. На 5 лл.

Ед. хр. 26. А. Пресняков. Опыт синтеза протоисторических судеб Восточной Европы. Доклад в Академии Истории Материальной культуры. 16. IV. 1925 г. На 29 лл.

Ед. хр. 27. А. Пресняков. Курс русской истории. "Введение" и I-я глава "Киевское государство X – XII вв." Неоконченная рукопись. Начата после 1925 г. На 57 лл.

НА ИРИ РАН:

Ф. Личные дела сотрудников. Делопроизводственный архив.

Т. 52.: Э-Ю. Личные дела сотрудников. На 78 лл.

Ед. хр. 52. Т. 52.: Э-Ю. Личные дела сотрудников. На 78 лл. / Юшков С. В. – Л. 60-78.

НОА ИА РАН:

Ф. 5. Личный фонд А. А. Мансурова.

Ед. хр. 95. Мансуров А. А. Очерк истории восточных славян по археологическим данным: источники происхождения славян, роль других дисциплин, привлекаемых к археологическим исследованиям. Не ранее 1939 г. На 104 лл.

Ф. Р-2. Рукописи научных трудов, диссертации.

Ед. хр. 2481. Рыбаков Б. А. Древне-русское племя радимичей. Рукопись. На 141 лл.

Ф. Р-6. Личные дела сотрудников, выбивших с Института.

Ед. хр. 31. Третьяков Петр Николаевич. Личное дело старшего н. с. ИА, который выбыл в 1954 г. начато 4 ноября 1945 г. Окончено 31 декабря 1954 г. На 48 лл.

Ед. хр. 48. Петров Виктор Платонович. Личное дело младшего н. с. ИА, который выбыл в 1956 г. Начато 4 декабря 1950 г. Окончено 15 ноября 1956 г. На 37 лл.

Ед. хр. 62. Институт истории материальной культуры АН СССР. Личное дело Директора Удальцова Александра Дмитриевича. Январь месяц 1946 – 16 февраля 1959 гг. На 75 лл.

ЦМАМ:

Ф. 3038. *Московский юридический институт Народного комиссариата юстиции СССР.*

Оп. 2.

Ед. хр. 591. Отдел кадров. Личное дело. Доктор юридических наук, профессор Юшков С. В. 16 февраля 1947 г. – ноябрь 1949 г. На 38 лл.

ЦГА СПБ:

Ф. 7240. *Ленинградский Ордена Ленина государственный университет им. А. А. Жданова Министерства высшего и среднего образования РСФСР (1917 – по настоящее время).*

Оп. 14.

Ед. хр. 828. ЛГУ Протоколы заседаний Ученого совета исторического факультета. 9 января – 16 декабря 1943 г. На 12 лл.

Ед. хр. 2028. Стенограмма обсуждения книги „Образование древнерусского государства”. Начало и закрытие документа: 17 июня 1947 г. На 97 лл.

АРХИВ СПБГУ:

Ф. *Делопроизводственный архив.*

Оп. 1.

Ед. хр. 35. Личное дело. Мавродин Владимир Васильевич. 3 сентября 1947 – 20 ноября 1987 гг. На 237 лл*

* За старим описом особиста справа В. Мавродіна числилася під номером 2446, тому в літературі можна зустріти саме таке маркування цієї одиниці збереження.

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Академія наук УРСР у 1941 р. / Склали: С.Є. Боржковський, Т.О. Времєва та ін. / За ред.: віце-президента АН УРСР акад. А. А. Сапегіна (відп. ред.) і вченого секретаря Планової комісії Б. М. Гарцмана. – К., Вид-во АН УРСР, 1941. – 201 с.

Матеріали к преподаванию истории народов СССР. – М.: Госучпедгиз, 1937 – 32 с.

Об учебниках истории СССР // Правда. – 1937. – 22 августа. – С. 1.

Письма Анны Михайловны Панкратовой (вступительная статья Ю.Ф. Иванова) // ВИ. – 1988. – № 11. – С. 54-79.

Постановление Жюри Правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3 и 4 классов средней школы по истории СССР // Материали к преподаванию истории народов СССР. – М., 1937. – С. 3-8.

Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) “О преподавании гражданской истории в школах СССР” // Правда. – 1934. – 16 мая. – С. 1.

Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) „Об ошибочных взглядах так называемой исторической школы Покровского” / / Правда. – 1936. – 26 января. – С. 2.

Постановления Президиума АН СССР // Историк-марксист. – 1937. – № 4-5. – С. 141.

Про підготовку курсу історії України. Постанова ЦК КП(б)У // Під марксово-ленінським прапором. – 1935. – № 2. – С. 123.

Сталин И., Жданов А., Киров С. Замечания по поводу конспекта учебника по „Истории СССР” // Материали к преподаванию истории народов СССР. – М.: Госучпедгиз, 1937. – С. 9-10.

1937 год. Институт Красной профессуры // ОИ. – 1992. – № 2. – С. 119-146.

У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). Збірник документів і матеріалів: У 2-х частинах / Інститут історії України НАН України; ЦДАГО України; Упоряд.: Р. Я. Пиріг (керівник), Т. Г. Грищенко,

В. М. Мазур, О. С. Рубльов; Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 1996. – Ч. I. – 146 с; Ч. II. – 247 с.

Юркова О. В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936–1941 рр.). – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2001. – 210 с.

„Я всегда испытывал большое удовольствие от обмена мыслями именно с вами”: письма Б. Д. Грекова к И. И. Смирнову. (Публикация подготовлена С. А. Никоновым) // Вестник Удмуртского университета. Серия «История». – 2004. – № 3. – С. 251-268.

ЛІТЕРАТУРА

А. К. „Краткий курс истории СССР” Учебник для 3-го и 4-го класса. Под ред проф. А. В. Шестакова. Учпедгиз, 1937. 219 стр. // Большевик. – 1937. – № 17. – С. 84-96.

Абрамов А. Перед початком великої роботи. (Про курс історії України) // Під марксово-ленінським прапором. – 1935. – № 2. – С. 159-160.

Авдусин Д. А. Артемий Владимирович Арциховский // Портреты историков: Время и судьбы. В 2 т. Том 1. Отечественная история / Отв. ред.: Г. Н. Севастьянов и Л. Т. Мильская. – Москва – Иерусалим: Университетская книга, Gesharim, 2000. – С. 304-321.

Авдусин Д. А. Современный антинорманизм // ВИ. – 1988. – № 7. – С. 23-34.

Агурский М. Идеология национал-большевизма. – Париж: УМСА-press, 1980. – 321 с.

Академик В. И. Пичета. Страницы жизни / Авт.: Э. Г. Иоффе, А. П. Грицкевич и др. – Минск: Изд-во БГУ, 1981. – 126 с.

Аксенова Е. П. „Изгнанное из стен Академии” (Н. С. Державин и академическое славяноведение в 30-е годы) // Советское славяноведение. – 1990. – № 5. – С. 69-81.

Аксенова Е. П. Из истории советской славистики в 1930-е годы // Советское славяноведение. – 1991. – № 5. – С. 83-93.

Аксенова Е. П., Васильев М. А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов // Славяноведение. – 1993. – № 2. – С. 86-104.

Алаторцева А. И. Журнал „Историк-марксист”. 1926 – 1941. – М.: Наука, 1979. – 287 с.

Алексеева Г. Д., Желтов Г. И. Становление и развитие советской системы научных исторических учреждений (20 – 30-е годы). – Ташкент: ФАН, 1977. – 136 с.

Алпатов В. М. История одного мифа. Марр и марризм. – М.: Наука, 1991. – 240 с.

Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII – XVII вв. – М.: Наука, 1973. – 476 с.

Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Друге перероб. вид. / Перекл. з англ. В. Морозова. – К.: Критика, 2001. – 272 с.

Аптекарь В. Б. На путях к марксистской лингвистике (Н. Я. Марр, Яфетическая теория. Общий курс учения о языке) // Вестник Комакадемии. – 1928. – Кн. 29. – № 4. – С. 254-280.

Артамонов М. И. Достижения советской археологии // ВДИ. – 1939. – № 2. – С. 128-129.

Артамонов М. И. К вопросу об этногенезе в советской археологии // КСИИМК. Вып. 29. – М.-Л., 1949. — С. 3-16.

Артамонов М. И. Спорные вопросы древней истории славян и Руси // КСИИМК. Вып. 6. – М.-Л., 1940. – С. 3-14.

Артизов А. Н. Вступительная статья / 1937 год. Институт красной профессуры // ОИ. – 1992. – №2. – С. 119-120.

Арциховский А. Русская дружина по археологическим данным // Историк-марксист. – 1939. – № 1. – С. 193-195.

Арциховский А., Воеводский М., Киселев Г., Толстов С. О методах вредительства в археологии и этнографии // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 2. – С. 77-91.

Багалея Д. Русская история. Ч. I.: до половины XIII столетия (домонгольский период). – Харьков: Издание Филолог. отдела Общества взаимопомощи студенческого т-ва Харьковского ун-та, 1909. – 217 с.

Багалея Д.И. Русская история. – Т. I. Княжеская Русь (до Иоанна III). – М.: Б / И, 1914. – VIII+513 с.

Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. І. Історіографічний вступ і доба натурального господарства – Харків: Держвидав України, 1928. — 388 с.

Бажан О. Г., Данилюк Ю. З., Рубльов О. С. Історія під пресом ідеології // Зневажена Кліо / 36. ст. на пошану видатного укр. вченого, академіка НАНУ, Героя України П. Т. Тронька. – К.: НАН України. Ін-т іст. України, 2005. – С. 3-74.

Базилевич К. В. Борьба Украинского и Белорусского народов против польского владычества. Присоединение Украины к России. Курс истории СССР. Лекция 20 и 21. Стенограмма лекций, прочитанных 15 и 17 января 1940 г. – М.: Типография ВПШ, 1940. – 34 с.

Базилевич К. В. Из истории образования древнерусского государства // Большевик. – 1947. – № 5. – С. 51-56.

Базилевич К. В. Курс истории СССР. Лекции 1-12. Стенограмма лекций, прочитанных в ВПШ при ЦК ВКП(б). – М.: Типография ВПШ, 1940. – С. 272 с.

Базилевич К. В. Курс истории СССР. Лекции 3-4. Киевское государство. Стенограмма лекций, прочитанных в ВПШ при ЦК ВКП(б) 23 и 27 ноября 1939 г. – М.: Типография ВПШ, 1940. – 55 с.

Базилевич К. В. Победа славянских народов в вековой борьбе против немецких захватчиков и немецкой тирании / Стенограмма публичной лекции. Объединение государственных издательств при СНК РСФСР. Лекторий – М.: Московский Полиграфтехникум, 1945. – 20 с.

Барабой А. З. К вопросу о присоединении Украины к России в 1654 г. // Историк-марксист. – 1939. – № 2. – С. 87-111.

Баран В. Д. Давні слов'яни. (Серія „Україна крізь віки”, Т. 3). – К.: Альтернативи, 1998. – 335 с.

Бахрушин С. Юрій Владимирович Готье // ИЖ. – 1944. – Кн. 2-3. – С. 74-80.

Бахрушин С. В. „Держава Рюриковичей” // ВДИ. – 1938. – № 2(3). – С. 89-98.

Бахрушин С. В. К вопросу о крещении Киевской Руси // Историк-марксист. – 1937. – № 2. – С. 54-68.

Бахрушин С. В. Некоторые вопросы истории Киевской Руси // Историк-марксист. – 1937. – № 3. – С. 163-175.

Белоусов С. Не лишнее напоминание. (Разгром польских войск под Пилявцами в 1648 г.) // Советская Украина. – 1938. – 29 сентября. – С. 2.

Белоусов С. Над чим працює інститут історії України // Вісті. – 1939. – 10 квітня. – С. 3.

Белоусов С. М. Крах польської держави і з'єднання великого Українського народу в єдиній Українській державі – УРСР // Західна Україна. Збірник під ред. М. Белоусова і О.П. Оглобліна. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – С. 97-109.

Білоусов С. Вітчизняна війна українського народу // Комуніст. – 1938. – 17 листопада. – С. 3.

Блашук С. Підготовка та видання „Руської правди” ВУАН в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. // Український історичний збірник-2004 (вип. 7). / Гол. ред. В. Смолій, заст. гол. ред. Т. Чухліб. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2004. – С. 434-446.

Боевая программа дальнейшего подъема исторической науки // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 3-4. – С. 142-147.

Бойко І.Д. До питання про приєднання України до Росії // Учені записки Харківського державного університету. – Харків, 1939. – Кн. 15: Труди істор. ф-ту. – № 1. – С. 27-39.

Большая правда на историческом фронте // ИЖ. – 1937. – № 8. – С. 6-12.

Брайчевський М. Вибрані твори: Історично-археологічні студії. – Нью-Йорк – Київ: КМ Akademia, 1999. – 600 с.

Брачев В. С. „Дело” академика С. Ф. Платонова // ВИ. – 1989. – № 5. – С. 117-129.

Брачев С. В. Русский историк А. Е. Пресняков (1870 – 1929). – Санкт-Петербург: Б / И, 2002. – 84 с.

Брачев В. С., Дворниченко А. Ю. Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834 – 2004). – Спб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2004. – 384 с.

Бурдей Г. Д. Историк и война. 1941 – 1945. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1991. – 264 с.

Бурдей Г. Д., Наумов С. Ю. Историческая литература в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы. Вып. 3. Историческая книга: системный анализ. – Саратов: Образование, 1995. – 107 с.

Быковский С. Н. На нашем участке исторического фронта // Сообщения ГАИМК. – 1931. – № 11-12. – С. 2-3.

Быковский С. Н. О классовых корнях старой археологии // Сообщения ГАИМК. – 1931. – № 9-10. – С. 2-5.

Быковский С. Н. О роли изучения языковых явлений в борьбе за новую историю материальной культуры // Сообщения ГАИМК. – 1931. – № 11-12. – С. 4-7.

Быковский С. Н. Племя и нация в работах буржуазных историков и археологов и в освещении марксизма-ленинизма // Сообщения ГАИМК. – 1932. – № 3-4. – С. 4-18.

Быковский С. Н. Яфетический предок восточных славян – киммерийцы // Известия ГАИМК. Т. VIII. Вып. 8-10. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1931. – 99 с.

В Отделении истории и философии // Вестник АН СССР. – 1939. – № 4 / 5. – С. 176-178.

В Отделении истории и философии // Вестник АН СССР. – 1940. – № 4 / 5. – С. 163-164.

В Отделении истории и философии // Вестник АН СССР. – 1940. – № 8 / 9. – С. 107.

В Президиуме АН СССР // Вестник АН СССР. – 1939 – № 4 / 5. – С. 175.

Ваврик В. Р. Русский язык и его наречия. I. Провал Смаль-Стоцкого // Русский голос. – 1931. – 12 апреля. – С. 2.

Валк С. Н. Историческая наука в Ленинградском университете за 125 лет // Труды юбилейной научной сессии ЛГУ. Секция исторических наук. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1948. – С. 3-102.

Ватлин А. Смерть Коминтерна // Родина. – 1991. – № 6-7. – С. 84.

Вековая борьба западных и южных славян против германской агрессии / Под ред. З. Р. Неядлы. – М.: Политиздат, 1944. – 223 с.

Владимир Иванович Пичета. Библиографический указатель. / Сост. Е. Я. Дукор. – Минск: Изд-во БГУ, 1978. – 112 с.

Воблий К., Гуслистый К., Дядиченко В. та ін. Нарис історії України. – / За ред. К. Гуслистого, Л. Славина, Ф. Ястребова. – Уфа: Вид-во АН УРСР, 1942. – 211 с.

Волин Б. Великий русский народ // ИЖ. – 1938. – № 5. – С. 1-17.

Воронин Н. Н. К вопросу о взаимоотношении галицко-волынской и владими́ро-суздальской архитектуры XII – XIII вв. // Краткие сообщения ИИМК. Вып. 4. – М.-Л., 1940. – С. 22-27.

Воронин Н. Н. О I томе „Истории русской культуры” // КСИИМК. Вып. 4. – М.-Л., 1940. – С. 43-44.

Гегель Г. Сочинения. В XIV тт. – Т. 8. Философия истории. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1935. – 470 с.

Галкин В. Создание русского национального государства // ИЖ. – 1938. – № 12. – С. 48-58.

Гапусенко І. М. Історія України періоду феодалізму / Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади / Редкол.: П. М. Калениченко (відп. ред.), А. В. Санцевич та ін. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 74-106.

Головко В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2003. – 228 с.

Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – Нью-Йорк – Париж – Торонто: Вид-во „Українське слово”, 1987. – 552 с.

Горнунг Б. В., Левин В. Д., Сидоров В. Н. Проблемы образования и развития языковых семей // Вопросы языкознания. – 1952. – № 1. – С. 41-64.

Горская Н. А. Борис Дмитриевич Греков // Портреты историков: Время и судьбы. В 2 т. Том 1. Отечественная история. – Москва – Иерусалим: Университетская книга, Gesharim, 2000. – С. 207-221.

Горяинов А. Н. В. И. Пичета как поборник единства славян и сторонник идей социализма // Славянский альманах-2001. – М., 2002. – С. 286-303.

Горяинов А. Н. Славяноведы – жертвы репрессий 1920 – 1940-х годов. Некоторые неизвестные страницы из истории советской науки // Советское славяноведение. – 1990. – № 2. – С. 78-89.

Горяинов А. Н. Трагическая страница биографии В. И. Пичеты в свете одной стенограммы 1928 года // Славяноведение. – 2002. – № 1. – С. 62-71.

Горяинов А. Н., Иванов Ю. Ф. Новое об академике В. И. Пичете // Вопросы истории славян: Сб. науч. трудов. Вып. 16. – Воронеж: Изд-во Воронежского госуниверситета, 2004. – С. 3-34.

Горянов Б. А. Славянские поселения и их общественный строй // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 308-318.

Готье Ю. Мои заметки. [Подготовл. к изд. Т. Эммонс, С. Утехин] – М.: ТЕРРА, 1997. – 588 с.

Готье Ю. Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы до основания первого русского государства. – Т. I. Каменный век. Бронзовый век. Железный век на юге России. – Л.: Изд-во Брокгауз-Ефрон, 1925. – 271 с.

Готье Ю. Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. – Т. Киевская Русь. М., Соцэргиз, 1938. V + 255 стр. // Историк-марксист. – 1938. – № 4. – С. 145-148.

Готье Ю. Шахматов – историк // Известия отделения русского языка и словесности. Т. XXV. – Пг., 1922. – С. 268-282.

Греков Б. Д. Борьба Руси за создание своего государства. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1942. – 68 с.

Греков Б. Д. Борьба Руси за создание своего государства. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – 77 с.

Греков Б. [Рец.]: Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве. Госполитиздат. 1944. – 88 стр. 1 р. 50 к. // ИЖ. – 1944. – № 12. – С. 74-75.

Греков Б. Автор „Слова о полку Игоревом” и его время // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 4. – С. 10-19.

Греков Б. Киевская Русь и проблема генезиса русского феодализма у М. Н. Покровского // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 5-6. – С. 41-76.

Греков Б. Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. – 1939. – № 10-11. – С. 248-256.

Греков Б. Д. Итоги изучения истории СССР за 20 лет // Известия АН СССР. – 1937. – № 5. – С. 1101-1113.

Греков Б. Д. Киевская Русь. Изд. третье. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – 281 с.

Греков Б. Д. Киевская Русь. Изд. четвертое – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1944. – 348 с.

Греков Б. Д. Культура Киевской Руси. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1944. – 75 с.

Греков Б. Д. Очерки по истории феодализма в России. Система господства и подчинения в феодальной деревне // Известия ГАИМК. Вып. 72. – М.-Л.: ОГИЗ, 1934. – С. 25-159.

Греков Б. Д. Первый труд по истории России // ИЖ. – 1943. – № 11-12. – С. 57-67.

Греков Б. Д. Политическая и культурно-историческая роль Киева. Стенограмма публичной лекции академика Б. Д. Грекова, прочитанной 19 ноября 1943 г. в Колонном зале Дома Союзов в Москве. – М.: Лекционное бюро при Комитете по делам Высшей школы при СНК СССР, 1944 г. – 26 с.

Греков Б. Д. Рабство и феодализм в Киевской Руси // Известия ГАИМК. – Вып. 86. – М.-Л.: ОГИЗ, 1934. – С. 5-67.

Греков Б. Д. Феодальные отношения в Киевском государстве. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1935. – 136 с.

Греков Б. Д. Феодальные отношения в Киевском государстве. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – 190 с.

Греков Б. Спорные вопросы периодизации древней истории народов СССР // ИЖ. – 1940. – № 6. – С. 1-11.

Гриневич В. Сталінська модифікація ідеології радянського патріотизму наприкінці 30-х – на початку 40-х років ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвуз. зб. наук. пр. – Вип. 8. – К., 2003. – С. 356-369.

Гриневич В. А. Розділ II. Україна на початковому етапі Другої світової війни // Політична історія України. ХХ ст.: У 6 тт. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002 – 2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945) / Керівник тому В. І. Кучер. – К.: Генеза, 2003. – С. 63-128.

Гриневич В. А. Розділ III. Німецько-радянська війна 1941 – 1945 рр. // Політична історія України. ХХ ст.: У 6 тт. / Редкол.:

І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002 – 2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945) / Керівник тому В. І. Кучер. – К.: Генеза, 2003. – С. 129-304.

Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Навч. посібник. – К., 1996. – 356 с.

Грушевський М. С. Звичайна схема „руської” історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов’янства // Грушевський М. Твори. У 50 томах. / Редкол.: П. Сохань (гол. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія „Суспільно-політичні твори (1894 – 1907)” / Редкол.: П. Сохань (гол. ред.), І. Гирич (відп. секр.), О. Тодійчук. – Львів: Світ, 2002. – С. 75-82.

Грушевський М. С. Історія української літератури. В 6 т. 9 кн. – К.: Либідь, 1993. – Т. 1. – 392 с.

Грушевський М. С. Східнослов’янські народності та їх дослідження // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1929. – № 3. – С. 3-13.

Гудзий Н. „Слово о полку Игореве” и его историческая почва // ИЖ. – 1938. – № 7. – С. 5-13.

Гуслистий К. Київська Русь // Молодий більшовик. – 1939. – Кн. 5. – С. 127-133.

Гуслистий К. Походження східнослов’янських народів і Київська Русь // Радянська Україна. – 1946. – 14 вересня. – С. 2.

Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині ХVІ і в першій половині ХVІІ ст. (60-ті роки ХVІ – 30-ті рр. ХVІІ ст.) // Нариси з історії України. Вип. ІІІ. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 186 с.

Гуслистий К. Г. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з ХІ ст. по 1569 р.) // Нариси з історії України. Вип. ІІ. – К.: Вид-во АН УРСР, 1939. – 194 с.

Гуслистий К., Ястребов Ф. Боротьба українського народу проти шляхетської Польщі і приєднання України до Росії. (Короткий огляд) // Комуністична освіта. – 1938. – № 6. – С. 61-75.

Гуслистий К. Киевская Русь и феодальные княжества ХІІ – ХІІІ вв. // Советская Украина. – 1939. – 26 мая. – С. 3.

Гуслистий К. Киевская Русь и феодальные княжества ХІІ – ХІІІ вв. // Советская Украина. – 1939. – 30 мая. – С. 3.

Гуслистый К. Разгром польских панов на Желтых Водах и под Пилявцами // Сталинское племя. – 1938. – 26 мая. – С. 3.

Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма). Доклад о содержании основных опублик. работ, представл. по совокуп. на соискание ученой степени д. и. н. – К.: Наукова думка, 1963. – 148 с.

Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX – XII вв.). Курс лекций. – М.: Аспект-пресс, 1998. – 399 с.

Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. 1856 – 1938 рр. – Київ – Чернівці: Ін-т іст. України НАН України, 1996. – 214 с.

Данилова Л. В. Становление марксистского направления в советской историографии // Исторические записки. Т. 76. – М.: Наука, 1965. – С. 62-119.

Дворниченко А. Ю. Владимир Васильевич Мавродин – историк Древней Руси (1930 – 1950 гг.) // Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины. (С древнейших времен до второй половины XIV века). Научное изд. – Спб.: „Наука РАН”, 2002. – С. 397-415.

Дворниченко А. Ю. Владимир Васильевич Мавродин. Страницы жизни и творчества. – Спб.: Филологический ф-т С.-Петербур. ун-та, 2001. – 192 с.

Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М.: Госиздат „Советская наука”, 1944. – 127 с.

Державин Н. С. Об этногенезе древних народов днепровско-дунайского бассейна. (К постановке вопроса) // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 279-289.

Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського // Літопис революції. – 1930. – № 2. – С. 267-326.

Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського // Літопис революції. – 1930. – № 5. – С. 289-324.

Дискусія над питанням „Откуда есть пошла русская земля ... и откуда русская земля стала есть”, переведена на засіданнях Українського історично-філологічного товариства в Празі 11 і

18 листопаду 1930 року. – Прага: Видання Українського історично-філологічного товариства, 1931. – 30 с.

Дмитриев С. С. К истории советской исторической науки. Историк Н. Л. Рубинштейн (1897 – 1963) // Ученые записки Горьковского госуниверситета. Серия историко-филологическая. – Вып. 72. – Т. 1. – Горький, 1964. – С. 419-472.

Дмитриев С. С. Памяти Николая Леонидовича Рубинштейна (1897 – 1963) // История СССР. – 1965. – № 3. – С. 239-241.

Дорошенко Д. Що таке історія Східної Європи? // Український історик. – № 2-4 (75-80). Рік XX. – 1983. – С. 113-131.

Досталь М. Ю. Украинская славистика в канун и годы Великой Отечественной войны // Украина и Белоруссия: История и культура. Ежегодник 2003 / Гл. ред. Б. Н. Флоря. – М.: Наука, 2003. – С. 347-354.

Дружинин Н. М. Б. Д. Греков как человек // Исследования по истории и историографии феодализма. К 100-летию со дня рождения академика Б. Д. Грекова: Сб. статей, воспоминаний и документов / Редкол. В. Т. Пашуто (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1982. – С. 89-93.

Дубровский А. М. „Весь славянский мир должен объединиться”: идея славянского единства в идеологии ВКП(б) в 1930–1940-х годах // Проблемы славяноведения: Сб. науч. ст. и мат-лов. Вып. 1. – Брянск: Изд-во БГПУ, 2000. – С. 195-209.

Дубровский А. М. Сергей Владимирович Бахрушин // Портреты историков: Время и судьбы. В 2 т. Том 1. Отечественная история / Отв. ред.: Г. Н. Севастьянов и Л. Т. Мильская. – Москва – Иерусалим: Университетская книга, Gesharim, 2000. – С. 192-206.

Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932–1938). – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 304 с.

Єфіменко Г. Сталінська національна політика серед українців Росії в 1930-ті рр.: правило чи виняток? // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. Вип. 11. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 354-369.

Єманов А. Г. Между историографией и псевдоисториографией / Европа: Международный альманах. Вып. III. – Тюмень, 2003. – С. 223-225.

Ждан М. Княжа доба в інтерпретації радянських істориків // Український історик. – 1977. – Ч. 1-2 – С. 37-49.

Жданов Р. В. Крещение Руси и начальная летопись // Исторические записки. – 1939. – Т. 5. – С. 3-30.

Жуков С. Б. Теория хронологических и территориальных модификаций некоторых неолитических культур Восточной Европы по данным изучения керамики // Этнография. – 1929. – № 1. – С. 54-77.

Заїкін В. Русь, Україна і Великоросія // Дзвони. – 1931. – Ч. 1. – С. 19-29.

Залізняк Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 3-14.

Залізняк Л. Де, як і коли виникла давньоруська народність. (До 50-річчя проблеми) // Пам'ять століть. – 1998. – № 6. – С. 2-15.

Залізняк Л. Про лехітських пращурів росіян та давньоруську народність // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. Кн. 1-2. Доповіді та повідомлення. – К., 2000. – С. 125-143.

Залізняк Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? // Магістеріум. Вип. 11. Археологічні студії. – К., 2003. – С. 82-94.

Заседание ученого совета Института истории. Информационный отчет // Вестник АН СССР. – 1951. – № 8. – С. 69-70.

Затонский В. П. Национально-культурное строительство и борьба против национализма: Доклад и заключительное слово на январской сессии ВУАН. – Харків.: Український робітник, 1934. – 84 с.

Зміст першого тому курсу „Історія України” // Під марксо-ленінським прапором. – 1936. – № 4. – С. 123.

Знать историю народов СССР. Передовая // Правда. – 1936. – 22 августа. – С. 1.

И. Б. Киевская Русь [Рец.: Б. Д. Греков Киевская Русь. АН СССР, Институт истории. Изд. третье., перераб. и допол. М.-Л., 1939.] // ВДИ. – 1940. – № 2. – С. 118-123.

Институт истории АН СССР // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 2. – С. 197-198.

Иоффе Э. Г. Владимир Иванович Пичета // Портреты историков: Время и судьбы. В 2 т. Том 1. Отечественная история / Отв. ред.:

Г. Н. Севастьянов и Л. Т. Мильская. – Москва – Иерусалим: Университетская книга, Gesharim, 2000. – С. 177-191.

Ісаєвич Я. Походження українців: історіографічні схеми і політика // Матеріали до української етнології. Вип. 1 (4). – К., 1995. – С. 103-114.

Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 336 с.

Історія СРСР. В 2-х тт. – Т. I. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. / За ред. проф. В. І. Лебедева, акад. Б. Д. Грекова, член-кор. АН СРСР С. В. Бахрушина. – К.-Харків: Радянська школа, 1941. – 714 с.

Історія України. – Т. I. Передкапіталістична доба. – Харків: Держвидав України, 1932. – 417 с.

Історія України. В 4 тт. – Т. I. / Під ред проф. М. Н. Петровського. – Уфа: Вид-во АН УРСР, 1943. – 330 с.

Историография истории СССР: С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции / Под ред. В. Е. Иллерицкого и И. А. Кудрявцева. – М.: Высшая школа, 1971. – 460 с.

Историография истории Украинской ССР // Ред. кол.: И. С. Хмель (отв. ред.), Н. Н. Варварцев и др. – К.: Наукова думка, 1986. – 556 с.

Историческая наука в СССР // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 3. – С. 211.

История культуры Древней Руси // Под общ. ред. Б. Д. Грекова и М. Н. Артамонова. – Т. I. Домонгольский период. Ч. I. Материальная культура / Под ред. Н. Н. Воронина, М. К. Каргера и М. А. Тихановой. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1948. – 438 с.

История культуры Древней Руси // Под общ. ред. Б. Д. Грекова и М. Н. Артамонова. – Т. I. Домонгольский период. Ч. II. Общественный строй и духовная культура / Под ред. Н. Н. Воронина, М. К. Каргера и М. А. Тихановой. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1951 – 546 с.

История средних веков. В 2-х тт. / Под ред. С. Д. Сказкина, О. Л. Вайнштейна. – М.: Соцэкгиз, 1939. – Т. 2. – 504 с.

История СССР. В 2-х тт. – Том. I. С древнейших времен до конца XVIII в. / Учебник для исторических факультетов вузов. Институт

истории АН СССР и кафедра истории СССР Исторического факультета МГУ. Под ред. проф. В. И. Лебедева, акад. Б. Д. Грекова, член-кор. АН СССР С. В. Бахрушина. – М.: ОГИЗ – Госполитиздат, 1939. – 717 с.

История СССР. В 7 тт. – Т. 1. С древнейших времен до образования древнерусского государства. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – Ч. III-IV. – 532 с.

История СССР. В 2-х тт. – Т. 1. / Учебник для не исторических ф-тов. Под ред. В. И. Пичета, М. Н. Тихомиров, А. В. Шестаков. – М., ОГИЗ – Госполитиздат, 1941. – 440 с.

К. К. В Академии наук СССР // ВДИ. – 1939. – № 2. – С. 164-171.

Каренин В. Русско-украинская проблема // Русский голос. – 1931. – 22 февраля. – С. 3-4.

Каренин В. Русско-украинская проблема // Русский голос. – 1931. – 23 февраля. – С. 3-4.

Каренин В. Русско-украинская проблема // Русский голос. – 1931. – 24 февраля. – С. 4.

Каренин В. Русско-украинская проблема // Русский голос. – 1931. – 25 февраля. – С. 3-4.

Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. – М.: „Традиция” – „Прогресс-традиция”, 2000. – 344 с.

Киевский Синопис. – К.: Тип. Киево-Печерской лавры, 1823. – 167 с.

Клід Б. Історія і політика: боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського // Український історик. – 1991-1992. – Ч. 110-115. – С. 186-199.

Ключевский В. О. Сочинения: В 9-ти тт. Т. I. Курс русской истории. Ч. I / Под ред. В. Л. Янина. – М.: Мысль, 1987. – 430 с.

Кобрин В. Б. Кому ты опасен историк? – М.: Московский рабочий, 1992. – 224 с.

Коваль В. С. “Барбаросса”: истоки и история величайшего преступления империализма. – Киев: Наукова думка, 1989. – 511 с.

Коваль В. С. Розділ I. Шлях до війни: партнерство двох диктаторів (1939 – 1941) // Політична історія України. XX ст.: У

6 тт. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002 – 2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939 - 1945) / Керівник тому В. І. Кучер. – К.: Генеза, 2003. – С. 17-62.

Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – 352 с.

Козаченко А. Крещение Руси // ИЖ. – 1937. – № 11. – С. 71-83.

Козаченко А. И. Древнерусская народность – общая этническая база русского, украинского и белорусского народов // СЭ. – 1954. – № 2. – С. 3-20.

Козубовський Ф. А. Історичне коріння української буржуазної археології // Наукові записки ІІМК. – Кн. 2. – К., 1934. – С. 11-32.

Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.

Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР–К.: Наукова думка, 1973. – 169 с.

Копержинський К. Яфетична теорія та її значення для етнології // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1929. – № 3. – С. 3-23.

Копыцкий З. Ю., Чепко В. В. Историография БССР (эпоха феодализма): Учеб. пособие / Под ред. Я. Н. Мараша. – Минск: Университетское, 1986. – 176 с.

Кордуба М. В обороні історичної правди // ЛНВ. – 1931. – № 5. – С. 424-438.

Кордуба М. Найважніший момент в історії України // ЛНВ. – 1930. – № 6. – С. 539-545.

Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільологічному Товариству в Празі) // Діло. – 1930. – Ч. 286. – С. 2-3.

Кордуба М. Ще кілька слів у справі „Найважливішого моменту в історії України”. (Акад. Степанові Смаль-Стоцькому у відповідь) // ЛНВ. – 1931. – № 9. – С. 902-903.

Костомаров Н. И. Двь русскія народности // Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Историческія монографіи и изслѣдованія. В 8 кн., 21 тт. – Кн. I. Том I. – СПб.: „Литфонд”, 1903. – С. 33-65.

Костомаров Н. И. Мысли о федеративномъ началъ въ Древней Руси // Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Историческія

монографії и изсьдованія. В 8 кн., 21 тт. – Кн. I. Том I. – Спб.: „Литфонд”, 1903. – С. 3-30.

Костомаров Н. И. Черты народной южнорусской истории // Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Историческія монографіи и изсьдованія. В 8 кн., 21 тт. – Кн. I. Том I. – Спб.: „Литфонд”, 1903. – С. 69-158.

Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. Изд. 2-е, доп. – М.: Международные отношения, 2003. – 784 с.

Кравченко В. В. Д. И. Багaley: научная и общественно-политическая деятельность ученого в области историографии, 1887 – 1932. – Харків: Основа, 1990. – 175 с.

Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року. (Історіографія та дослідження) / Редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 463-523.

Кривошеев Ю. В., Дворниченко А. Ю. Изгнание науки: российская историография в 20-х – начале 30-х гг. XX века // Отечественная история. – 1994. – № 3. – С. 143-158.

Кричевский Е. Ю. Индогерманский вопрос, археологически разрешенный // Из истории докапиталистических формаций / Сб. статей к 45-летию науч. деятельности Н. Я. Марра [= Известия ГАИМК. Вып. 100]. – М., Л.: ОГИЗ – Госоцэкгиз, 1933. – С. 158-202.

Крупницький Б. Основні проблеми історії України. – Мюнхен: УВУ, 1955. – II+217 с.

Крупницький Б. Українська історична наука під советами (1920 – 1950). – Мюнхен: Інститут для вивчення СРСР. Досліди і матеріали: Серія II. № 58, 1957. – 120 с.

Курінний П. Советські концепції походження великоруської народності та „руської” нації // Наукові записки Українського вільного університету. Ч.7. – Мюнхен: УВУ, 1963. – С. 174-199.

Кушнер (Кнышев) П. Нужно ли изучать общественные формы? // Историк-марксист. – 1927. – Т. 6. – С. 206-214.

Лебедев В. Ключевский В. Курс русской истории. Ч.1-5-я. Переизд. Соцэкгиз. 1937 // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 4. – С. 143-145.

Левченко Е. В. Концепция как объект историко-научного исследования // Историческое познание: традиции и новации. Материалы Междунар. теор. конф. Ижевск, 26-28 окт. 1993 г. В 2-х ч. – Ижевск: Изд-во Удмуртского ун-та, 1996. – Ч. II. – С. 164-172.

Левченко М. В. Византия и славяне в VI – VII вв. // ВДИ. – 1938. – № 4. – С. 23-48.

Ленин В. И. Национальный вопрос (тезисы по памяти) // Ленинский сборник. – Т. XXX / Под ред. В. В. Адоратского и др. – Л.: Партиздат, 1937. – 330 С.

Ленинградский университет им. А. А. Жданова. Научная сессия, посвященная 125-летию Ленинградского университета, 1944 г. [Тезисы докладов]. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1944. – 124 с.

Линниченко И. А. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. (Открытое письмо проф. М. Грушевскому) // Энциклопедическая библиотека обществоведения. Серия 1-я. Вопросы государственного строя. Вып. 3. – Петроградъ-Одесса: Издание Акционерного Южно-Русского Общества Печатного Дѣла, 1917. – 39 с.

Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму: Твори. Політологічна секція. – К.; Філадельфія: Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, 1995. – Т. 6. – Кн. 1. – 470 с.

Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К.: Рада, 1995. – 95 с.

Лосев А. Ф. Философия имени. – М.: Наука, 1990. – 126 с.

Любавский М. Образование основной государственной территории великорусской народности. Заселение и объединение центра. – Л.: Изд. АН СССР, 1929. – 175 с.

Любавский М. К. Основные моменты истории Белороссии. Докладъ, читанный на Первомъ заседании Белорусского научно-культурного общества вь Москве 1 / 14 июля 1918 г. – М.: Типографія А. П. Яроцкого, 1918. – [2]+IV+7 – 23 с. // Отдельный оттиск из: Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1918 г. – Кн. 4.

Мавродин В. [Рец.]: Греков Б. Д. Киевская Русь. Изд. АН СССР. М. и Л. 1944. 348 стр. 25 руб. // ИЖ. – 1944. – № 12. – С. 69-73.

Мавродин В. В. Искажение М. Н. Покровским вопросов истории образования русского государства // Ученые записки ЛГУ. № 19. Серия истор. наук. Вып. I. – 1938. – С. 163-185.

Мавродин В. В. Народные движения против иноземных захватчиков в Древней Руси. – Л.: ОГИЗ–Госполитиздат, 1945. – 52 с.

Мавродин В. В. Начальный этап в истории русского народа и государства // Труды юбилейной научной сессии. Секция исторических наук. [Сборник докладов]. – Л.: Изд-во Ленинградского ордена Ленина ун-та, 1948. – С. 80-104.

Мавродин В. В. Основные этапы этнического развития русского народа // ВИ. – 1950. – № 4. – С. 55.-70.

Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины. (С древнейших времен до второй половины XIV века). – Л.: Изд-во Ленинградского ордена Ленина ун-та, 1940. – 320 с.

Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины. (С древнейших времен до второй половины XIV века). Научное изд. – Спб.. „Наука РАН”, 2002. – 416 с.

Мавродин В. В. Советская историография Древнерусского государства // ВИ. – 1967. – № 12. – С. 55-56.

Мавродин В. В. Советская историография социально-экономического строя Киевской Руси // История СССР. – 1962. – № 1. – С. 53-72.

Мавродин В. В. Формирование русской нации. Стенограмма публичной лекции, прочитанной 7 июля в Ленинграде / Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний. Ленинградское отделение. – Л.: Тип. им. Володарского, 1947. – 40 с.

Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л.: ОГИЗ-Соцэкгиз, 1939. – 195 с.

Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л.: ОГИЗ-Госполитиздат, 1941. – 207 с.

Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – Л.: Изд-во Ленинградского ордена Ленина ун-та, 1945. – 432 с.

Малашевич А. Боротьба за „руське первородство” (з історії наукової дискусії „южан” і „северян” у висвітленні часопису „Вестник Европы”) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VI. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2003. – С. 383-384.

Маркс К. Разоблачение дипломатической истории восемнадцатого века // ВИ. – 1989. – № 1. – С. 3-23.

Маркс К. Разоблачение дипломатической истории восемнадцатого века // ВИ. – 1989. – № 2. – С. 3-16.

Маркс К. Разоблачение дипломатической истории восемнадцатого века // ВИ. – 1989. – № 3. – С. 3-17.

Маркс К. Разоблачение дипломатической истории восемнадцатого века // ВИ. – 1989. – № 4. – С. 3-19.

Марр Н. Я. Избранные работы. – Т. 1: Этапы развития яфетической теории. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1933. – 399 с.

Марр Н. Я. Избранные работы. – Т. 5: Этно- и глотогония Восточной Европы. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1935. – XX, 668 с.

Марр Н. Я. Расселение языков и народов и вопрос о прародине турецких языков // Под знаменем марксизма. – 1927. – № 6. – С. 18-38.

Марр Н. Я. Что дает яфетическая теория истории материальной культуры? // Сообщения ГАИМК. – 1931. – № 11-12. – С. 7-24.

Масненко В. Исторична думка та націотворення в Україні. Кінець XIX – перша третина XX ст. – Київ – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.

Масненко В. Историчні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – Київ – Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. – 284 с.

Материалы и исследования по археологии СССР. Вып. 6. – Т. 1. Этногенез восточных славян / Под ред. М. И. Артамонова. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – 287 с.

Мещанинов И. И. Теория миграций и археология // Сообщения ГАИМК. – 1931. – № 9-10. – С. 33-39.

Михальченко С. И. Предпосылки создания национальных историй Украины и Белоруссии в начале XX в. // Россия в новое время: поиск формулы национальной истории / Мат-лы Российской межвуз. науч. конференции 27-28 апреля 2001 г. – М.: , 2001. – С. 72-73.

Мицик Ю. Рецензійний огляд // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 2001. Вип. 5/6. – С. 371-378.

Мишулин А. В. Древние славяне и судьбы Восточноримской империи // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 290-307.

Мірчук І. Историко-ідеологічні основи теорії III Риму. – Мюнхен: Церковно-археограф. комісія апостольського візитатора для українців у Західній Європі, 1954. – 64 с.

Момрик А. Етногенетичні концепції в донауковий період слов'язознавства і їх місце в сучасній етнології // Матеріали до української етнології. Вип. 3 (6). – К., 2003. – С. 66-71.

Монгайт А. Л. Возникновение и первые шаги советской археологии // История СССР. – 1963. – № 4. – С. 75-94.

На нашем участке исторического фронта // Сообщения ГАИМК. – 1931. – № 11-12. – С. 2.

На сессии ООН АН СССР // ВДИ. – 1938. – № 4. – С. 259-261.

Наконецний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Передмова Я. Дашкевича. – 3-е вид., доп. і випр. вид. – Львів: Вид-во Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, 2001. – 400 с.

Нариси з історії України. Вип. I. Київська Русь і феодальні князівства XII – XIII ст. / Склали Ф. А. Ястребов і К. Г. Гуслистий. Під заг. ред. С. М. Белоусова – К.: Інститут історії України АН УРСР, 1937. – 204 с.

Нариси з історії України. Вип. I. Київська Русь і феодальні князівства XII – XIII ст. / Склали Ф. А. Ястребов і К. Г. Гуслистий. Під заг. ред. С. М. Белоусова – К.: Інститут історії України АН УРСР, 1939. – 204 с.

Насонов А. Н. „Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. – М.: Изд. АН СССР, 1951. – 262 с., 9 карт.

Насонов А. Н. Монголы и Русь. (История татарской политики на Руси) – М.: Изд. АН СССР, 1940. – 178 с.

Научная библиография трудов С. В. Юшкова / Сост. М. И. Сизиковым // С. В. Юшков: [Сборник] / Отв. ред. О.И. Чистяков [Авт. вступ. ст. С.И. Штамм]. – М.: Юридическая литература, 1989. – С. 448-461.

Национальные истории в советском и постсоветских государствах / Под редакцией Аймермахера К., Бордюгова Г. – М.: АИРО-XX, 1999. – 446 с.

Некролог: Іван Андрійович Линниченко // Україна. – 1927. – Кн. 3. – С. 210.

Неретина С. С. Смена исторических парадигм в СССР. 20 -30-е годы // Наука и власть. Сб. ст. – М.: Изд. Института философии АН СССР, 1990. – С. 22-43.

Новицький В. Исторична праця проф. О. Є. Преснякова і розмежування великоруської та української історіографії // Україна. – Кн. 40. – 1930. – Березень-квітень. – С. 55-65.

Оглоблин О. Думки про сучасну українську історіографію. – Нью-Йорк: Організація оборони 4-х свобод України, 1963. – 87 с.

Оглоблин О. Українська історіографія. 1917 – 1956 / Перекл. з англ. – К.: Київський Національний університет ім. Т. Шевченка, 2003. – 250 с.

Оглоблин О. Київ // Вісті. -1938. – 3 липня. – С. 2.

Онацький Є. Праруська єдина нація // Українська мала енциклопедія / Укладач Є. Онацький. – Буенос-Айрес: Накладом Адміністрації УАПЦеркви з Аргентини, 1963. – Кн. XII: Літ. По – Риз. – С. 1479-1480.

От редакции // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 2. – С. 32- 39.

Очередные задачи // ИЖ. – 1937. – № 6. – С. 1-10.

Очерки истории исторической науки в СССР. [В 5 тт.]. – Т. V / Под ред. М. В. Нечкиной (гл. ред.), М. А. Алпатов и др. – М.: Наука, 1985. – 604 с.

Очерки истории СССР. [В 10 тт.]. – Том II: Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР. III – IX вв. / Отв. ред. акад. Б. А. Рыбаков. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 948 с.

Панкратова А. Историческая наука в СССР за 25 лет // ИЖ. – 1942. – Кн. 10. – С. 31-48.

Панкратова А. М. Советская историческая наука за 25 лет и задачи историков в условиях Великой Отечественной войны // Двадцать пять лет исторической науки в СССР / Под ред. акад. Волгина В. П., акад. Тарле Е. В. и член-кор-та. АН СССР Панкратовой А. М. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1942. – С. 3-40.

Пархоменко В. К истории державы Рюриковичей. (Обзор литературы за 1938 г.) // ВДИ. – 1939. – № 3. – С. 144-147.

Пархоменко В. Яфетический сборник. Resneil Jarphetijne. V. Ленинград, 1927. Стор. 179 + XII. А. Є. Пресняков. Задача синтеза протоисторических судеб Восточной Епропы (с. 1-20) // Україна. – 1928. – Ч. 2. – С. 165-166.

Петров В. П. Расова теорія на послугах германського фашизму // Наукові записки ІМК. – Кн. 2. – К., 1934. – С. 49-71.

Петров В.А. Страна готовилась к отражению агрессии // Военно-исторический журнал. – 1995. – № 6. – С. 4-10.

Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі (1648 – 1654 рр.) // Західна Україна. Збірник під ред. С.М. Белоусова і О.П. Оглоблина. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – С. 81-87.

Петровский Н. Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве. – М.: ОГИЗ – Госполитиздат, 1944. – 88 с.

Петровський М. Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. – Київ-Харків: Укрдержвидав, 1944. – 28 с.

Петровський М. Н. Західна Україна. – К.: Укрдержвидав, 1945. – 34 с.

Петровський М. Н. Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. – Ч. 1: Доповіді відділу суспільних наук. – Уфа: Вид-во АН УРСР, 1942. – С. 5-22.

Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі „спільної коліски”. – К.: Вид. Дім „Академія”, 2001. – 152 с.

Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі „спільної коліски”. Вид. друге, доповнене. – К.: Арістей, 2004. – 180 с.

Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. Н. Костомарова. (Критический очерк). – К.: Наукова думка, 1984. – 190 с.

Пионтковский С. Великодержавные тенденции в историографии России // Историк-марксист. – 1930. – Т. 17. – С. 21-26.

Пичета В. [Рецензия:] Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944. // ВИ. – 1945. – № 1. – С. 121-125.

Пичета В. Образование белорусского народа // *ВИ*. – 1946. – № 5-6. – С. 3-29.

Пичета В. И. Борьба украинского и белорусского народов за свою свободу (XIII в. – 1943 г.) // *Вестник АН СССР*. – 1943. – № 9-10. – С. 34-49.

Пичета В. И. Братья-украинцы и братья-белоруссы // *Известия*. – 1939. – 21 сентября. – С. 2.

Пичета В. И. Введение в русскую историю. (Источники и историография). – М.: Кооперативное изд-во научных работников, 1922. – 205 с.

Пичета В. И. Возрождение Украины-Руси и Белой Руси в 16 в. – начале 17 в. Стенограмма лекции, читаной 10 февраля 1945 года. Курс лекций по истории СССР. Лекция 26. / Объединение государственных издательств при СНК РСФСР. Лекторий, 1945 год. – М.: ОГИЗ, 1945. – 20 с.

Пичета В. И. Западная Украина и Западная Белоруссия // *Советская книга*. – 1939. – № 12. – С. 155-170.

Пичета В. И. Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии. – М.: Московский рабочий, 1939. – 40 с.

Пичета В. И. Исторический путь народов Западной Белоруссии и Западной Украины // *Молодой Большевик*. – 1939. – № 18. – С. 45-50.

Пичета В. И. Исторический путь народов Западной Украины и Западной Белоруссии // *Октябрь*. – 1939. – Кн. 10-11. – С. 3-11.

Пичета В. И. История Украины в советской историографии // *Двадцать пять лет исторической науки в СССР* / Под ред. академ. Волгина В. П., академ. Тарле Е. В. и член-кор-та. АН СССР Панкратовой А. М. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1942. – С. 164-178.

Пичета В. И. Основные вопросы белорусской историографии // *Вестник Наркомпроса БССР*. – 1922. – Вып. 11-12. – С. 31-41.

Пичета В. И. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1940. – 136 с.

Пичета В. И. Юрий Крижанич – первый провозвестник идей панславизма // *Вестник Екатеринославского земства*. – 1903. – № 5. – С. 16-17.

Пичета В., Миллер И. Работа кафедры истории западных и южных славян Московского Государственного университета // ИЖ. – 1941. – № 12. – С. 148-149.

Пичета В. И., Шустер У. А. Славяноведение в СССР за 25 лет / Двадцать пять лет исторической науки в СССР / Под ред. академ. Волгина В. П., академ. Тарле Е. В. и член-кор-та. АН СССР Панкратовой А. М. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1942. – С. 222-235.

Погодин М. Исследования, замечания и лекции о русской истории. В 7 тт. – Т. 7. Период удельный. 1054 – 1240. – М.: Изд. Общества Истории и Древностей Российских, 1856. — 351 с.

Подлинный марксистский учебник по истории СССР // ИЖ. – 1938. – № 8. – С. 1 та ін.

Подорожний М. Є. Визвольна війна українського народу (1648 – 1954 рр.). – К.: Держполітвидав, 1940. – 85 с.

Покровский М. Н. Возникновение Московского государства и „великорусская народность” // Историк-марксист. – 1930. – Т. 18-19. – С. 14-28.

Покровский М. К истории СССР // Историк-марксист. – 1931. – Т. 17. – С. 17-20.

Покровский М. Н. О задачах марксистской исторической науки // Историк-марксист. – 1930. – Т. 21. – С. 3-7.

Покровский М. Н. Очерк истории русской культуры. Ч. I. – Изд. 4-е. – М.-Л.: Госиздат, 1925. – VIII+202 с.

Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен. Изд. 6. – Л.: Госиздат, 1924. – Т. 1. – 262 с.

Покровский С. А. Киевская Русь в работах советских историков // Советская книга. – 1946. – № 3 / 4. – С. 18-27.

Покровский С. А. О начале русского государства // ВДИ. – 1946. – № 4. – С. 101-109.

Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії. – Мюнхен: УВУ, 1964 – 52 с.

Поляков Ю. А. Историческая наука: люди и проблемы. – М.: РОССПЭН, 1999. – 453 с.

Портреты историков: Время и судьбы. В 2 т. Том 1. Отечественная история / Отв. ред.: Г. Н. Севастьянов и Л. Т. Мильская. –

Москва – Иерусалим: Университетская книга, Gesharim, 2000. – 432 с. – (Summa culturologiae).

Постановления Президиума АН СССР // Историк-марксист. – 1937. – № 4-5. – С. 141.

Правдин А. Объединение „руссов” // Русский голос (г. Львов). – 1931. – 18 январь. – С. 4.

Премислер І. Переяслав // Пролетарська правда. – 1938. – 30 жовтень. – С. 3.

Премислер І. Україна феодальна // Пролетарська правда. – 1938. – 12 липня. – С. 3.

Пресняков А. Е. Вильгельм Томсен о древнейшем периоде русской истории // Памяти В. Томсена. К годовщине со дня смерти / АН СССР. Очерки по истории знания. IV. – Л.: Изд. АН СССР, 1928. – С. 35-50.

Пресняков А. Е. Задачи синтеза протоисторических судеб Восточной Европы // Яфетический сборник. Recneil Jarphetijne. – Вып. V. – Л.: Изд. АН СССР, 1927. – С. 1-20.

Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X – XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь / Подготовка текста, статьи и примечания д. и. н. М. Б. Свердлова. – М.: Наука, 1993. – 635 с.

Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. В 2 т. – Т. 1. Киевская Русь. – М.: Госсocцэкгиз, 1938. – VI+279 с.

Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. В 2 т. – Т. 2. Западная Русь и Литовско-Русское государство. М.: ОГИЗ – Socцэкгиз, 1939. – 247 с.

Пресняков А. Е. Образование великорусского государства. Очерки по истории XIII-XV столетий. – Пг.: б/м, 1918. – VI+458 с.

Пресняков А. Е. Речь перед защитой диссертации под заглавием „Образование Великорусского государства” // Летопись занятий Археографической комиссии. – Вып. 30. – Пг.: Десятая Госуд. тип., 1920. – С. 1-10.

Пресняков А. Е. Украина // Вестник культуры и политики. – Пг., 1918. – № 9. – С. 6-11.

Пресняковъ А. Украинский вопрос // Русская воля. Вечерний вып. – 1917. – 31 мая. – С. 2.

Пригожин А. Г. О некоторых своеобразиях русского феодализма (вступительная статья) // Известия ГАИМК. Вып. 72. – М.-Л.: Соцэкиз, 1934. – С. 3-24.

Про підготовку першого тому курсу „Історії України і першого тому курсу „Історії української літератури” // Під марксово-ленінським прапором. – 1936. – № 4. – С. 123.

Против фанистской фальсификации истории / Сб. ст. Редкол.: акад. Е. В. Тарле и др. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – 448 с.

Пугачев В. В., Динес В. А. Историки, избравшие путь Галилея: Статьи, очерки / Под ред. Л. Е. Герасимовой. – Саратов: Изд. центр Саратовской государ. эконом. академии, 1995. – 231 с.

50 лет советской исторической науки. Хроника научной жизни. 1917 – 1967 / Под ред. акад. М. В. Нечкиной и д. и. н. Е. И. Городецкого. Сост. А. И. Алаторцева, Г. Д. Алексева. – М.: Наука, 1971. – 526 с.

Репина Л. П., Зверева В. В., Парамонова М. Ю. История исторического знания: Пособие для вузов. – М.: Дрофа, 2004. – 288 с.

Решетов А. М. Институт антропологии и этнографии АН СССР 1933–1943 гг. // Этнографическое обозрение. – 2003. – № 3. – С. 24-42.

Ричка В. Церква Київської Русі (соціальний і етнокультурний аспект). – К.: Ін-т іст. України НАН України, 1997. – 209 с.

Россия в XX веке: Судьбы исторической науки / Общ. ред. А. Н. Сахарова – М.: Наука, 1996. – 720 с.

Рубинштейн Н. До історії російського народного господарства. З приводу книги проф. Лященко П. І. „История русского народного хозяйства”. (М.-Л., 1927) // Прапор марксизму. – 1928. – № 4 (5). – С. 64-87.

Рубинштейн Н. Л. До історії соціальних відносин у Київській Русі XI-XII ст. // Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури. – Харків, 1927. – № 6. – С. 42-62.

Рубинштейн Н. Западная Украина. Историческая справка // Московский большевик. – 1939. – 30 сентября. – С. 2.

Рубинштейн Н. Западные пути торговли Украины-Руси // Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при Українській академії Наук. – Одеса, 1925. – Ч. 2-3. – С. 120-134.

Рубинштейн Н. Л. Нарис історії Київської Русі. – Харків-Одеса: Державне видавництво України, 1930. – 72 с.

Рубинштейн Н. Л. О путях исторического исследования // История СССР. – 1962. – № 6. – С. 88-114.

Рубинштейн Н. Л. От редактора // Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. В 2 т. – Т. I. Киевская Русь. – М.: Госсозэкгиз, 1938. – С. I-VI.

Рубинштейн Н. Л. Русская историография. – М.: ОГИЗ – Госполитиздат, 1941. – 660 с.

Рубинштейн Н. Селянське питання на Україні в першу половину ХІХ ст. // Прапор марксизму. – 1929. – № 2. – С. 149-174.

Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939). – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2004. – 648 с.

Рубльов О. С. Матвій Іванович Яворський // Зневажена Клію / 36. ст. на пошану видатного укр. вченого, академіка НАНУ, Героя України П. Т. Тронька. – К.: НАН України. Ін-т іст. України, 2005. – С. 565-594.

Ружницькій Д. Степан Томашевській // Русский голос. – 1931. – 18 января. – С. 3.

Русская история с древнейших времен до Смутного времени. Сб. ст. / Под ред. В. Н. Сторожева. Вып. 1. – М.: б/м., 1898. – ХХІІ+657 с.

Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь // Вестник древней истории. – 1939. – № 1. – С. 319-337.

Санцевич А. В. М. І. Яворський: нарис життя та творчості. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 61 с.

Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1986. – 207 с.

Сапегін А.А. Тематичний план АН УРСР // Вісті АН УРСР – 1941. – № 1. – С. 44-45.

Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець ХVІ – перша половина ХVІІ ст.): Навч. посібник. – К.: Либідь, 1998. – 296 с.

Свердлов М. Б. А. Е. Пресняков (1870 – 1929). Жизнь и творчество // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки

по истории X – XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М.: Наука, 1993. – С. 506-554.

Свердлов М. Б. Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII – XX вв. – Спб.: Изд-во „Дмитрий Буланин”, 1996. – 330 с.

Свердлов М. Б. Примечания // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X – XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М.: Наука, 1993. – С. 587-616.

Свердлов М. Б. Проблемы изучения Древней Руси в творчестве А. Е. Преснякова // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X – XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М.: Наука, 1993. – С. 555-586.

Седов В. В. Древнерусская народность: историко-археологическое исследование. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 319 с.

Семитомное издание „Истории СССР” // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 3. – С. 215.

Сергеев В. История Древней Греции / Под ред. А. В. Мишулина, Н. А. Машкина. – М.: Соцэкгиз, 1939. – 399 с.

Сессии Отделения общественных наук и групп ООН Академии наук СССР // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 4. – С. 200-204.

Сессия Отделения истории и философии АН ССР 26 – 27 марта 1939 года // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 3. – С. 210-212.

Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. – 1930. – Т. 17. – С. 27-40.

Скубицкий Т. Т., Редін М. Є., Шерман Г. М. Проект програми історії України для державних університетів та педагогічних інститутів / За ред. Скубицького Т. Т. – К.: б/в, 1934. – 64 с.

Славін Л. На порозі історії українського народу. „...откуда есть пошла Руская земля и откуда Руская земля стала есть” // Українська література. – 1943. – № 7. – С. 50-71.

Смаль-Стоцький С. Найважніший момент в історії України // ЛНВ. – 1931. – № 9. – С. 786-805.

Смаль-Стоцький С. Східні Слов'яни. З приводу книжки Dr. Lubor Niederle. Původ a počátky slovanů východních, v Praze 1924-1925 // Україна. – 1928. – Кн. 3. – С. 3-23.

-
- Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
- Смоленчук А. Ф. Белорусская историография второй половины XIX – начала XX века и становление национальной идеологии // Славяноведение. – 1999. – № 5. – С. 60-67.
- Советская историография / Под общей ред. акад. Ю. Н. Афанасьева. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1996. – 592 с.
- Советская историография Киевской Руси / Редкол.: В. Мавродин (отв. ред.) и др. – Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1978. – 280 с.
- Совещание в Отделении Общественных наук АН СССР об учебниках истории // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 5. – С. 231-233.
- Совещание в редакции „Историка-марксиста” // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 2. – С. 200-201.
- Совещание по вопросам этногенеза // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 6. – С. 201.
- Соловьев С. М. История России с древнейших времен. В 15 кн.: Кн. 1 (том 1-2). – М.: Изд.-во соц-эконом. лит., 1959. – 811 с.
- Соловьев С. М. История России с древнейших времен. В 15 кн.: Кн. 2 (том 3-4). – М.: Изд.-во соц-эконом. лит., 1960. – 782 с.
- Сталин И. О некоторых вопросах истории большевизма // Пролетарская революция. – 1931. – № 6. – С. 3-12.
- Сталин И. О статье Энгельса “Внешняя политика русского царизма” // Большевик. – 1941. – № 9. – С. 1-5.
- Сталин И. В. Вопросы ленинизма. – М.: ОГИЗ – Госполитиздат, 1936. – 612 с.
- Сталин И. В. Национальный вопрос и ленинизм // Сталин И. В. Сочинения. В 16 тт. – Т. 11: 1928 – март 1929. – М.: ОГИЗ – Госполитиздат, 1949. – С. 333-355.
- Сталин И. В. Марксизм и национальный вопрос // Сталин И. В. Сочинения. В 16 тт. – Т. 2: 1907 – 1913. – М.: ОГИЗ – Госполитиздат, 1946. – С. 290-352.
- Сталин И. В. Марксизм и национально-колониальный вопрос / Сб. избр. ст. и речей. – М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1937. – 231 с.
- Сталин И. В. Марксизм и национально-колониальный вопрос / Сб. избр. ст. и речей. – М.: ОГИЗ – Госполитиздат, 1939. – 296 с.
-

Степенко О. Д. Проблеми історіографії Древньої Русі. (Конспект лекцій з курсу історіографії). – Кам'янець-Подільський: Дунаєвецька друкарня, 1965. – 84 с.

Схема п'яти томника по історії СРСР // Історик-марксист. – 1938. – Кн. 1. – С. 174-204.

Тезиси фракції Совета Общества историков-марксистов: О задачах марксистской исторической науки в реконструктивный период (приняты 6 февраля 1931 г.) // **Историк-марксист.** – 1931. – Т. 21. – С. 8-17.

Тихомиров М. [Рец.:] Греков Б. Д. Киевская Русь. Изд. третье, перераб. и доп. Институт истории Академии наук СССР. 1939. М.-Л. 289 стр. и карта. 10 руб. // **Историк марксист.** – 1940. – № 2. – С. 147-150.

Тичина П. Г. Розвиток української радянської культури за 25 років // **Вісті АН УРСР.** – 1943. – № 1-2. – С. 36-51.

Токарев С. А. К постановке проблем этногенеза // **СЭ.** – 1949. – № 3. – С. 12-36.

Толочко О. П. Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Линиченко, Д. І. Багалій, М. І. Грушевський) // **Український археографічний щорічник.** Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 92-103.

Толочко А. Воображенная народность // **Ruthenica.** 36. наук. пр. Том. I. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2002. – С. 112-117.

Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / Отв. ред. Н. Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с.

Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. (Серія „Україна крізь віки”, Т. 4). – К.: Альтернативи, 1998. – 352 с.

Толстов С. П. Советская школа в этнографии // **СЭ.** – 1947. – № 4. – С. 8-28.

Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі. (Переклад справ стенограми відчиту уладженого „Інститутом дослідів національних” у Варшаві 12. IV. 1929). – Львів: Вид. спілка „Діло”, 1929. – 48 с.

Третьяков П. Н. Археологические памятники восточнославянских племен в связи с проблемой этногенеза // **КСИИМК.** Вып. 2. – М.-Л., 1939. – С. 3-5.

Третьяков П. Н. Некоторые вопросы этногонии восточного славянства // КСИИМК. Вып. 5. – М.-Л., 1940. – С. 10-16.

Третьяков П. Н. Северные восточнославянские племена // Материалы и исследования по археологии СССР. Вып. 6. – Т. 1. Этногенез восточных славян. – С. 9-55.

Удальцов А. Происхождение славян // ВИ. – 1947. – № 7. – С. 95-100.

Удальцов А. Д. Начальный период восточнославянского этногенеза // ИЖ. – 1943. – № 11-12. – С. 67-72.

Удальцов А. Д. Основные вопросы происхождения славян // Общее собрание АН СССР 14 – 17 октября 1944 года. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – С. 99-109.

Удальцов А. Д. Происхождение славян в свете новейших исследований / Стенограмма публичной лекции. – М., 1950. – 22 с.

Удальцов А. Д. Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. – 1944. – Вып. I: № 6. – С. 252-265.

Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках. – К.: Генеза, 2000. – 292 с.

Удод О. А. Кость Гуслистий як історик України. – К.: Генеза, 1998. – 176 с.

Удод О. А., Шевченко А. Ю. Микола Неонович Петровський (1894-1951): життя і творчий шлях історика. – К.: Генеза, 2005. – 192 с.

Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах / Відп. ред. В. А. Смолій. – Т. 1: Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. – К.: Наукова думка, 2004. – 505 с.

Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах / Відп. ред. В. А. Смолій. – Т. 2: Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Радянський проект для України. – К.: Наукова думка, 2004. – 530 с.

Федосов П. Н. Феодалные княжества Восточной Европы. Стенограмма лекции, прочитанной 10 октября 1937 г. Курс истории СССР. Лекция 4. – М.: Тип. ВШ пропагандистов им. Я. М. Свердлова при ЦК ВКП(б), 1938. – 27 с.

Флоринский Т. Малорусский язык и „українсько-руський” літературний сепаратизм. – Спб.: б/м, 1900. – 163 с.

Флоринский Т. Д. Славянское племя. Статистико-этнографический обзор современного славянства. – К.: б/м, 1907. – 190 с.

Фохт А. О методических и педагогических ошибках М. Н. Покровского // ИЖ. – 1937. – № 2. – С. 101-110.

Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 322 с.

Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. В. В. Мавродин – историк Древней Руси (30 – 50-е гг.) // Российское государство в XIV – XVII вв. Сб. ст., посвященный 75-летию со дня рождения Ю. Г. Алексеева / Редкол.: А. Г. Маньков, Н. Н. Масленникова, А. П. Павлов (отв. ред.) и др. – Спб.: “Наука” РАН, 2002. – С. 584-603.

Хроніка // Вісті АН УРСР. – 1938. – № 1. – С. 79.

Хроника // Вестник АН СССР. – 1940. – № 2/3. – С. 125-130.

Хроника: Институт истории АН СССР в 1937 году // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 5-6. – С. 265-267.

Цвибак М. М. К вопросу о генезисе феодализма в древней Руси // Основные проблемы генезиса и развития феодального общества // Известия ГАИМК. Вып. 103. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1934. – С. 73-101.

Черепнин Л. В. Изучение в СССР проблем отечественной истории периода феодализма // ВИ. – 1962. – № 1. – С. 34-66.

Черепнин Л. В. Об исторических взглядах А. Е. Преснякова // Исторические записки. – Т. 33. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 203-231.

Чернобаев А. А. Историки России. Кто есть кто в изучении отечественной истории. Биобиблиографический словарь. 2-е изд., исправл. и доп. / Под ред. В. А. Динеса. – Саратов: “Летопись”, 2000. – 608 с.

Чехович К. Початки української нації // ЛНВ. – 1931. – № 4. – С. 349-358.

Чирков С. В. Александр Евгеньевич Пресняков / Портреты историков: Время и судьбы. В 2 т. Том 1. Отечественная история. – Москва – Иерусалим: Университетская книга, Gesharim, 2000. – С. 136-152.

Чубатий М. До питання про початки української нації // Діло. – 1931. – Ч. 15. – С. 2-3.

Чубатий М. До питання про початки української нації // Діло. – 1931. – Ч. 16. – С. 2.

Чубатий М. До питання про початки української нації // Діло. – 1931. – Ч. 17. – С. 2.

Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східно-слов'янських націй // Записки НТШ. Т. 178. Праці філософічно-історичної секції. – Нью-Йорк – Париж: Організація оборони 4-х свобод України, 1964. – 159 с.

Чубатий М. Українська історична наука (її розвиток та досягнення). – Філадельфія: „Америка”, 1971. – 53 с.

Чубатий М. Ще дещо про початки української нації // Діло. – 1931. – Ч. 47. – С. 2-3.

Чубатий М. Ще дещо про початки української нації // Діло. – 1931. – Ч. 48. – С. 2-3.

Шапиро А. Л. Русская историография в период империализма. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1962. – 239 с.

Шарова В. А. Маленькие радости большого террора: первые годы Института истории АН СССР // Одиссей. 2004. Человек в истории. / Глав. ред. Л. Я. Гуревич, Институт всеобщей истории РАН. – М.: Наука, 2004. – С. 318-350.

Шахар Г. У ВУАМЛІН'і // Під марксо-ленінським прапором. – 1934. – № 1. – С. 119.

Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. – Пг.: Изд. Русского исторического журнала, 1919. – 64 с.

Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка. – М.: Учпедгиз, 1957. – 400 с.

Шестаков А. Основные проблемы учебника „Краткий курс истории СССР” // Историк-марксист. – 1937. – Кн. 3-4. – С. 85-98.

Шишкин И. Г. К вопросу о становлении марксистской концепции образования древнерусского государства в отечественной историографии 1920-1930-х гг. // Государство и общество: История. Экономика. Политика. Право. – Спб. – Ижевск, 1999. – № 3-4. – С. 23-41

Шишкин И. Г. Теоретико-методологические проблемы и концептуальные подходы к изучению древнерусского государства в отечественной исторической науке советского периода // Российская государственность: Уровни власти. Историческая динамика. Мат-лы Всероссийской научно-практич. конференции.

Ижевск, 24-26 апреля 2001 года / Отв. ред. В. В. Пузанов. – Ижевск: Издат. дом „Удмуртский университет”, 2001. – С. 17-24.

Шмидт С. О. Некоторые вопросы источниковедения историографии // Проблемы истории общественной мысли о историографии. К 75-летию акад. М. В. Нечкиной / Редкол.: акад. Л. В. Черепнин (отв. ред.), М. А. Алпатов и др. – М.: Наука, 1976. – С. 264-274.

Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 3. – С. 42-66.

Шунков В. Работа Института истории АН СССР над много-томной „Историей СССР” // Историк-марксист. – 1940. – Кн. 4-5. – С. 156-157.

Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. – М.: ОГИЗ – Госполитиздат, 1948. – 224 с.

Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: доли науковців // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1 / 2. – С. 263-280.

Юркова О.В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К.: Ін-т іст. України НАН України, 1999. – 433 с.

Юсова Н. Виникнення концепції „давньоруська народність” в радянській історіографії: кінець 30-х - 1954 рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. Вип. 14. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2001. – С. 410-433.

Юсова Н. М. Генеза концепту “давньоруська народність” у радянській історичній науці // УТЖ. – 2001. – № 6. – С. 35-64.

Юсова Н. Погляди істориків УРСР 30-х – на початку 40-х років на етнічні процеси в історії східних слов’ян доби Київської Русі // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 6. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2002. – С. 101-111.

Юсова Н. Формування теорії про давньоруську народність в історичній думці СРСР під час Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. на

пошану вченого-історика, д. і. н., проф. Р. Г. Симоненка / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. Вип. 11. – К.: НАН України. Ін-т іст. України, 2002. – С. 361-386.

Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2002. – С. 34-78.

Юсова Н. „Проблема давньоруської народності” в праці В. В. Мавродіна “Образование Древнерусского государства” (1945 р.) // Ruthenica. Зб. наук. пр. Том. I. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2002. – С. 152-163.

Юсова Н. О. Пресняков і схема східних слов’ян М. Грушевського // А се его серебро ...: Збірник праць на пошану член-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2002. – С. 259-268.

Юсова Н. Концепція етногенезу східних слов’ян в українській історіографії 30-40-х рр. ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Вип. 20-21. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2002. – С. 216 – 233.

Юсова Н. Зміна акцентів в українській радянській медієвістиці на проблему приєднання України до Росії (кінець 30-х – першої половини 40-х рр. ХХ ст.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 9. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2003. – С. 372-396.

Юсова Н. Наукова діяльність Костя Гуслистого в останні роки роботи в Інституті історії АН УРСР (1949 – 1952 рр.) // Український історичний збірник-2002 / Гол. ред. В. Смолій, заст. гол. ред. Т. Чухліб. – Вип. 5. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2003. – С. 437 – 447.

Юсова Н. Метаморфоза української радянської історіографії в оцінці події приєднання України до Росії в 1654 р.: від “абсолютного зла” до “безумовного блага” // Краєзнавство. – 2003. – № 1-4. – С. 98 – 105.

Юсова Н. Историческое значение Киевской Руси и ВКЛ для судеб восточного славянства: взгляд М. Кордубы // Тезисы Международной научной конференции “Литва эпохи Миндаугаса и ее соседи: исторические и культурные связи и параллели”. 11-12 декабря 2003 г. – Москва, 2003. – С. 55 – 58.

Юсова Н. “Давньоруська народність”: один із перших поглядів на проблему” // *Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина I.* – Чернівці: Рута, 2003. – С. 30-37.

Юсова Н. Перегляд концепції М. С. Грушевського про етнічну належність та історико-культурну спадщину Київської Русі в 30–40-х рр. ХХ ст. // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* 36. ст. Вип. 22-23. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2003. – С. 237-264.

Юсова Н. “Древнерусская народность”: один из первоначальных взглядов на проблему // *Российская государственность: история и современность.* Сб. ст. – Спб.: Изд-во “Знаменитые универсанты”, 2003. – С. 14-22.

Юсова Н. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції „давньоруської народності” // *Український історичний збірник-2003 / Гол. ред. В. Смолій, заст. гол. ред. Т. Чухліб.* – Вип. 6. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2004. – С. 403-411.

Юсова Н. Внесок М. Л. Рубінштейна у формування радянської схеми історії України // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки.* Міжвідомчий зб. наук. пр. – Вип. 11. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2004. – С.225-273.

Юсова Н. Легітимація концепції про Київську Русь як спільноруську державу в контексті зміни історичної парадигми (30-ті рр. ХХ ст.) // „Істину встановлює суд історії” / Зб. на пошану Ф. П. Шевченка. В 2-х тт. – Т. 2. Наукові студії – К.: Віпол, 2004. – С. 449-468.

Юсова Н. Питання щодо „спільноруськості” Київської Русі у доробку Мирона Кордуби // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.).* – Вип. 4. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2004. – С. 383-401.

Юсова Н. Н. Л. Рубинштейн и зарождение советской концепции места Киевской Руси в истории восточных славян // История науки и техники. / Сб. трудов третьей Международной молодежной научной конференции “История науки и техники”, состоявшейся в Санкт-Петербурге 2-4 декабря 2003 года. Том III. – Санкт-Петербург, 2004: ЦОП типографии Издательства СПбГУ. – С. 181-183.

Юсова Н. К вопросу о взаимоотношениях В. В. Мавродина и Н. Л. Рубинштейна: по поводу рецензии 1946 г. // Мавродинские чтения. 2004. Актуальные проблемы историографии и исторической науки. Мат. юбил. конф., посвящен. 70-летию ист. ф-а СПбГУ / Под ред. А. Ю. Дворниченко. – СПб.: Изд-во СПб. Ун-та, 2004. – С. 18-22.

Юсова Н. Від розробки концепції „давньоруської народності” до легітимізації терміна „возз’єднання України з Росією: друга пол. 40-х – поч. 50-х рр. ХХ ст. // Істориографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2004. – Вип. 14. – С. 413-440.

Юсова Н. Питання „спільноруськості” Київської Русі в дискусії з проблеми українського націогенезу в українському середовищі Галичини та еміграції початку 30-х рр. ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідом. збір. наук. пр. Вип. 12. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2004. – С. 295-320.

Юсова Н. Возз’єднання українських земель і актуалізація проблем походження української народності в українській радянській істориографії: 1939 – 1947 рр. (В світлі нових архівних джерел) // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Число 11. – В 2-х ч. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2004. – Ч. 2. – С. 174-208.

Юсова Н. Володимир Мавродін та генезис концепції давньоруської народності в радянській істориографії: кінець 1930-х – початок 1940-х рр. // Український історичний збірник-2004 (вип. 7). / Гол. ред. В. Смолій, заст. гол. ред. Т. Чухліб. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2004. – С. 447-458.

Юсова Н. М. Давньоруської народності концепція // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2003. – Т. 2: Г-Д. – 2004. – С. 275-276.

Юсова Н. М., Юсов С. Л. Проблема „приєднання” України до Росії в оцінці істориків УРСР кінця 30-х – першої половини 40-х рр. // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 96-121.

Юшков С. [Рец.:] Нариси з історії України. 1-й вип. Київська Русь і феодальні князівства ХІІ – ХІІІ століть. Видавництво Академії наук УСРР. Київ. 1937. 206 стр. // Историк-марксист. – 1939. – Кн. 1. – С. 171-173.

Юшков С. В. До питання про походження русі // Ін-т мовознавства АН УРСР. Наукові записки. Т. 1 / Відп. ред. акад. Л. А. Булаховський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – С. 137-156.

Юшков С. В. [Рец.]: Воблий К., Гуслистий К., Дядиченко В., Лось Ф., Петровський М., Славін Л., Супруненко М., Шерстюк Ф. Нарис історії України. – Уфа, 1942. // ИЖ. – 1943. – № 7. – С. 89-90.

Юшков С. В. К вопросу о происхождении русского государства // Московский юридический институт НКЮ Союза ССР. Ученые записки. Вып. 2. – М.: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1940. – С. 37-59.

Юшков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – 256 с.

Юшкова Є. С. Спогади про батька // УІЖ. – 1991. – № 7. – С. 99-102.

Яворський М. І. Коротка історія України. – Харків: Держвидав України, 1928. – 124 с.

Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. – К., 1997. – № 3-4. – С. 113-124.

Якубинский Л. П. Образование народностей и их языков // Вестник ЛГУ. – 1947. – № 1. – С. 139-153.

Ярославський Е. За передовую історическую науку // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 4. – С. 3-9.

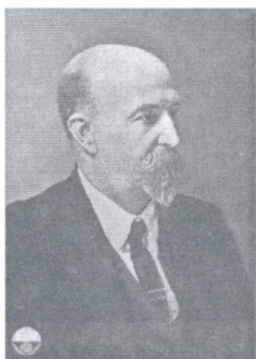
Ярославський Е. Краткая энциклопедия большевизма // Историк-марксист. – 1938. – Кн.5. – С. 3-31.

Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок ХІХ – кінець 80-х років ХХ століття) // Переяславська рада 1654 року. (Історіографія та дослідження) / Редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 524-604.

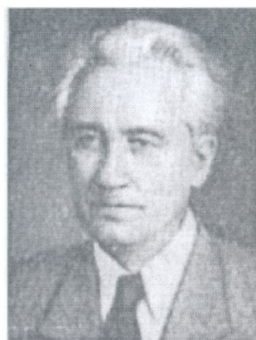
Andrusjak M. [R.na]: Korduba M. Die Entstehung der Ukrainischen Nation // Kwartalnik Historyczny. – 1934. – Zes. 1. – S. 121-126.

Terry M. The affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2001. – 496 p.

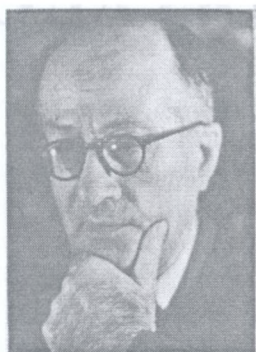
Velychenko S. Shaping identity in Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914–1991. – New-York: St. Martin's Press, 1993. – 266 p.

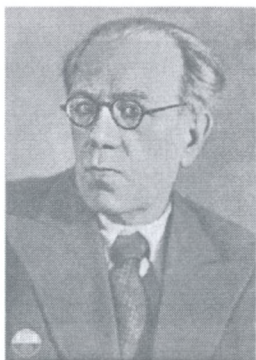
Пресняков О.Є.

Греков Б.Д.

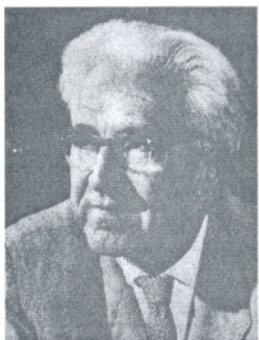
Рубіншейн М.Л.

Пічета В.І.

Державин М.С.

Артамонов М.И.

Третьяков П.М.

Юшков С.В.

Петровський М.Н.

Удальцов О.Д.

Мавродін В.В.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

В Інституті рукопису НБУВ ім. В. Вернадського серед фондів матеріалів ВУАН зберігається рукопис рецензії київського професора Василя Юхимовича Данилевича на працю видатного російського вченого Олександра Євгеновича Преснякова „Утворення великоруської держави” Ця рукописна розвідка є складовою нечисленних архівних справ, що стосуються історико-літературного часопису „Наше минуле”, який виходив впродовж 1918-1919 рр. Вийшло тільки 5 чисел у 4-х книжках – 3 числа за 1918 р. та здвоєне перше-друге число за 1919 р.¹

Рецензія В. Данилевича написана майже відразу ж після опублікування дослідження О. Преснякова. Віддатувати аналітичну розвідку київського професора допоможе не лише наведений зовнішній фактор – час виходу та кількість чисел часопису. Цьому прислужиться також й внутрішній чинник. Уже те, що український історик вільно порівнює ідеологію „Москва – третій Рим” з ідеологією III Комінтерну говорить про багато що. „Більш того, вся сучасна політична ідеологія москалів, не вважаючи на різницю партій, має найближчий зв'язок із цим вигадом московських книжників. Навіть всі сьогочасні події уявляють із себе лише різні спроби здійснити цю думку. Не буде парадокс, коли я сказатиму, що навіть московський інтернаціоналізм є лише ідею з варіантів цієї думки”² – вже тільки таке безапеляційне й гостре висловлювання свідчить на користь того, що стаття призначалася для публікації в часи, коли на Україні ще остаточно не встановилася більшовицька влада. І хоча осіпню 1919 р. у звідомленні про зміст 3 / 4 числа часопису, яке було вже в друці, але так і не вийшло, не

¹ Див.: Білокінь С. Від редактора // Наше минуле. – К., 1993. – Ч. 1(6). – С. 3; Його ж. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920 – 1941) // До джерел. Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – В 2 тт. – Т. 2. – Київ – Львів, 2004. – С. 563; Зміст всіх чисел журналу див.: Каталог антикварної книжки / Упор. М. І. Сагарда. – К., 1932. – С. 21-25.
ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 18965. Журнал „Наше минуле”. Данилевич В. [Рецензія на книгу А. Е. Преснякова „Образование великорусского государства. Очерки по истории XIII – XV столетий”, Пг., 1918 г.] – Арк. 10.

згадується розвідка В. Данилевича, це ще не є стовідсотковою гарантією того, що вона не планувалася саме в цей номер. Адже у змісті вказуються тільки автори статей та інформація (можливо, часткова) про джерельний матеріал: „Друкується 3 / 4 число „Нашого минулого” Його складуть статті В. Романовського, М. Зерова, П. Стебницького. Публікації: П. І. Зайцев. Листи Куліша до Марка Вовчка, Щоденник Куліша за 1845-48 рр. з матеріалів І. М. Каманіна, Листи Драгоманова й Павлика до Куліша, недруковане оповідання Ганни Барвінок з цікавими замітками Куліша, його листи додому з Москви 1855 р.”³ Очевидно, що таке повідомлення у пресі мало характер короткого анонсу, тому сюди й не потрапляли матеріали з інших рубрик, зокрема, в даному випадку – рецензії. Виходячи з того, що у пресі досить часто вкрадаються термінологічні викривлення, то під словом „друкується” може розумітися не тільки те, що часопис знаходиться у друці, а й те, що він просто готується до опублікування. Можливо, вже був зібраний матеріал і був підготовлений проект чергового числа. Тобто, рецензія В. Данилевича, найвірогідніше, повинна була потрапити, якщо не в здвоєне 3 / 4 число (більш ніж вірогідно, що саме сюди!), то вже в наступне. Невдовзі Київ захопили більшовики.

Ті, хто всіляко підтримували видання журналу „Наше минуле” – Г. Нарбут і В. Модзалевський, померли в 1920 р.; редактор П. Зайцев виїхав на еміграцію. Але в 1923 р. була спроба відродити видання часопису під егідою Академії наук⁴ Останнім, ймовірно, пояснюється факт зберігання архівних матеріалів „Нашого минулого” у фонді ВУАН (Х). Не бачимо згадки про доробок В. Данилевича і в оригінальному змісті першого (того, що планувалося відродити в 1923 р. – фактично, 6 числа)⁵

Особовий фонд В. Данилевича (ХХІХ) також знаходиться в ІР НБУВ. З поміж величезної кількості (1851 одиниць зберігання) різноманітних за характером справ особового фонду вченого цієї рецензії не виявлено.

³ Книгар. – 1919. – Вересень-жовтень. – № 25-26. – Кол. 1787.

⁴ Білокінь С. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920 – 1941) ... – С. 363-364.
Там само. – С. 364.

В. Данилевич, окрім інших своїх професійних уподобань в царині історичної науки, був і непоганим спеціалістом в галузі давньоруської історії. Навчаючись на історичному відділенні історично-філологічного факультету Університету св. Володимира, він займався давньоруською історією під керівництвом таких викладачів, як П. Голубовський та В. Іконников. Однак найбільший вплив на формування молодого В. Данилевича як історика мав В. Антонович. Саме під безпосереднім керівництвом цього вченого-універсала студент займався студіями з давньоруської історії, археології та нумізматики⁶

Уже з другого курсу талановитий студент розпочав серйозно займатися розробкою історичних досліджень. Так, за роботу з історії Білорусії „Нарис історії Полоцької землі до кінця XIV століття”⁷ він отримав золоту медаль; окрім того ця праця була опублікована в університетському органі та окремою книгою. Саме з моменту її виходу В. Данилевич отримав визнання серед фахівців⁸ З окремими тезами цього дослідження полемізував і О. Пресняков у праці „Княже право у давній Русі”⁹ Як показують матеріали особового фонду вченого, проблемами давньоруської історії він

⁶ Девільє М. А. Рукописний фонд історика та археолога Василя Юхимовича Данилевича як джерело дослідження творчого та життєвого шляху вченого // Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження архівних та бібліотечних фондів. – Вип. 8. – К., 2003. – С. 152.

Данилевич В. Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. – К., 1896. – 260 с.

⁸ Девільє М. А. Рукописний фонд історика та археолога Василя Юхимовича Данилевича – С. 152-154.

⁹ Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X – XII столетий // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М.: Наука, 1993. – С. 28, прим. 36.

займався і в наступні роки¹⁰ Читав різноманітні лекції з курсу на Вищих жіночих курсах, Харківському та Київському університетах. А деякий час навіть очолював кафедру давньоруської історії Університету св. Володимира¹¹.

Отже, В. Данилевич, як і О. Пресняков, був фахівцем з історії середньовічної Східної Європи. Більш того, їхні наукові інтереси подекуди щільно перетиналися. Так, українського вченого також приваблювало різноманітне коло питань, пов'язаних з колонізацією слов'янами Руської рівнини, етнічними процесами в східнослов'янському середовищі тощо¹². Як і О. Пресняков, В. Данилевич займався вивченням проблематики функціонування інституцій влади¹³ в давній Русі, зокрема інститутом князівства¹⁴ Український та російський вчені навіть одночасно приступили до викладання своїх перших самостійних узагальнюючих курсів по давньоруській

¹⁰ ІР НБУВ. – Ф. XXIX. – Од. зб. 75 [Данилевич Василь Юхимович]. Пути сообщения Полоцкой земли до конца XIV століття. [Очерк], 1897 г. Юрьев. На 7 арк.; Там само. – Од. зб. 88. Данилевич В[асилий Ефимович]. История древне-русских земель. Конспект лекций, 1903-1904 гг. Черновика. На 281 арк.; Там само. – Од. зб. 211 [Данилевич Василий Ефимович]. Древняя Русь. [Лекция. Нач. XX в.]. На 2 арк.; Там само. – Од. зб. 210 [Данилевич Василий Ефимович]. Вопрос о самобытности и сходстве рус[ской] ист[ории] с зап[адной]. [Конспект лекций. Нач. XX в.]. На 9 арк.; Там само. – Од. зб. 209. [Данилевич Василий Ефимович]. Вопрос о подвижности населения. [Конспект лекции. Нач. XX в.]. На 15 арк.; Там само. – Од. зб. 82 [Данилевич Василий Ефимович]. [Заметки для реферата по истории Древней Руси]. На 10 арк.; Там само. – Од. зб. 212. [Данилевич Василий Ефимович]. История древней Руси. Лекции. [Нач. XX в.]. На 102 арк.; Там само. – Од. зб. 219. [Данилевич Василий Ефимович]. Характер отношения к Руси. [Лекция. Нач. XX в.]. На 3 арк.; та ін.

Девільє М. А. Рукописний фонд історика та археолога Василя Юхимовича Данилевича – С. 164.

¹² ІР НБУВ. – Ф. XXIX. – Од. зб. 91 Данилевич В[асилий] Е[фимович]. История русской колонизации. [Конспект лекций]. 1910 г. На 51 арк.; Там само. – Од. зб. 224 [Данилевич Василий Ефимович]. Этнограф[ические] следствия русской колонизации. [Конспект лекций. Нач. XX в.]. На 6 арк.; Там само. – Од. зб. 122 [Данилевич Василий Ефимович]. Роль географического фактора в русском историческом процессе. [Конспект лекций, читанной в Варшавском университете, в Ростове на Дону 22 сентября 1916 г.]. На 10 арк.

¹³ Див., напр.: – Там само. – Од. зб. 215. [Данилевич Василий Ефимович]. Конспект лекций по истории земского начала в древней Руси. 1906 г. На 15 арк.

¹⁴ Там само. – Од. зб. 214 [Данилевич Василий Ефимович]. Князь. [Лекция, читанная на Вечерних женских курсах. Нач. XX в.]. На 32 арк.

історії¹⁵ Також обох вчених цікавили суспільно-політичні питання, пов'язані з широким спектром проблематики україно-російських взаємовідносин, як в минулому, так і в сучасності. В. Данилевич, як і О. Пресняков, прилюдно сповідував власні політичні принципи та орієнтири¹⁶

Навіть без проведення аналізу зазначених праць В. Данилевича очевидно, що він посилено займався студіюванням давньоруської проблематики впродовж багатьох років. Це підтверджує хоча б наявність чернеткових підготовчих матеріалів, виписок, попередніх планів тощо¹⁷. З переглянутого нами доробку В. Данилевич постає як досить серйозний науковець, скрупульозний дослідник широкого спектру складних і ключових проблем східнослов'янського середньовіччя.

Однак, вже названа нами рецензія українського науковця на працю О. Преснякова „Утворення великоруської держави”, носить на собі відбиток явних ознак упередженості та кон'юнктуриності. Цій рецензії властиві: безапеляційні, не підкріпленні конкретними й ґрунтовними доказами твердження; публіцистичні за стилем висловлювання; і, як наслідок – робляться штучні тенденційні висновки. Стилїстика рецензії свідчить про якусь специфічну внутрішню образу В. Данилевича: чи то на самого О. Преснякова (який був всього на два роки старшим за колегу), чи-то на російську історіографію в цілому, в площині якої В. Данилевич і писав свої праці (які принесли йому певне визнання), і де йому (на його гадку) не знайшлося належного місця, а чи-то на власну долю (адже йому не пощастило захистити навіть магістерської дисертації¹⁸). А

¹⁵ Данилевич В. Е. Курс русских древностей. Лекции, читанные на Высших женских курсах в весеннем полугодии 1907/8 г. – К., 1908. – 187 с. Даній опублікованій праці відповідає архівна справа з фонду В. Данилевича за № 39: ІР НБУВ. – Ф. ХХІХ. – Од. зб. 39. Данилевич Василий Ефимович. Русские древности. Конспект лекцій. 1908. На 208 арк.

¹⁶ Там само. – Од. зб. 111. [Данилевич Василий Ефимович]. Украина и Россия. [Конспект лекцій]. 1917 г. На 22 арк. Цей цикл лекцій читався вченим у вересні місяці в Таганрозі, куди було евакуйовано Варшавський університет, професором якого був В. Данилевич.

¹⁷ Див., напр.: Там само. – Од. зб. 81. Данилевич Василий Ефимович [Выписки по истории Руси из летописей и архивных документов]. На 623+125 арк.

коли змінилася кон'юнктура¹⁹, український вчений вже схвально відгукується про ту ж роботу О. Преснякова²⁰ Все це заперечус висновок М. Девільс про те, що В. Данилевич ні за яких обставин не поступався власними принципами²¹

Архівний документ, який публікується нижче є автографом, написаним на м'якому паперу жовтого кольору в 4-у; невисокого гатунку; розмір аркушів однаковий, окрім Арк. 11, який є децю коротшим. Аркуші записані з лицьової сторони через відстань приблизно в 1-1,5 інтервали; на всіх зворотах автограф відсутній. Окрім нумерації сторінок, наданої архівними співробітниками, у правому верхньому куточку кожного аркушу зроблена ручкою й авторська нумерація. З чого навіть при першому ознайомленні видно, що втрачених сторінок не має. Розвідка написана чорнилами чорного кольору почерком середньої величини з чітко прописаними округлими й без будь-якого нахилу літерами, зв'язаними між собою; однак вони не є каліграфічними. Літери чітко прописані, окрім „к” (печітке написання) та „д” (свосвідне написання, що нагадує, скоріше дві літери – „о” та „з”). В авторському тексті відмічасмо чималу кількість щільно закреслених слів, словосполучень (у 80 відсотках ці закреслення ще й акуратно відокремлено від основного тексту круглими дужками). В переважній більшості випадків відтворити закреслення не вдасться, а ті, що піддаються прочитанню не вносять жодних суттєвих доповнень: вони ілюструють тільки роботу над стилістикою з боку В. Данилевича.

Подекуди текст від чорнил розплився. Проте ця обставина лише в одному випадку – 20 арк., 6-й рядок зверху – не дає змоги

¹⁸ Девільс М. А. Рукописний фонд історика та археолога Василя Юхимовича Данилевича – С. 162-163, 164.

¹⁹ Цікаво, що ще на початку ХХ ст. сам В. Данилевич у вступі до курсу лекцій з історії давньоруських земель висловлював занепокоєння з приводу впливу кон'юнктури на позицію дослідників: „На жаль, історія більше, ніж будь-яка інша наука відображає в собі сучасні суспільні погляди і настрої, сильніше всього підчиняється різноманітним умовам поточного життя...”: ІР НБУВ. – Ф. ХХІХ. – Од. зб. 88. – Арк. 2.

²⁰ ІР НБУВ. – Ф. ХХІХ. – Од. зб. 89. Данилевич В[асиль Юхимович]. Конспект лекцій по історії Московщини. 1927 р. На 19 арк. – Арк. 3.

Девільс М. А. Рукописний фонд історика та археолога Василя Юхимовича Данилевича – С. 165.

достовірно відтворити другу літеру в слові „с[у]щність” А також на Арк. 22. другий ініціал прізвища А. [Е.] Преснякова розплився у вигляді темнуватої плями, але навіть при цьому простежуються ще значно темніші контури літери „Е”. Більш темні чорнильні плями відмічаємо у кутиках паперу (особливо з нижньої лівої сторони), але й це не заважає прочитанню основного (без закреслень) тексту рецензії.

При публікації збережено особливості авторської орфографії та стилістики. Як-то: написання слів без вживання апострофа, окремі дієслова пишуться з виділенням частки „-ся”, неузгодженість між відмінками, вживання другого ініціалу прізвища російського вченого через літеру „Е” тощо. Також збережено авторські особливості написання інваріантів кавчочок. Із розділових знаків пунктуації в публікації розставлено лише коми.

Далі подаємо текст рецензії В. Данилевича на книгу О. Преснякова „Утворення великоруської держави”.

А. Е. Пресняковъ. Образование великорусского государства. Очерки по истории XIII – XV столетий. Петроградъ. 1918. 3п. 8^о. Ст. I – VI+1-458+1.

Ціна 8 крб.

Книжка А. Е. Преснякова¹ складаєся з короткої передмови, вступу (ст. 1-47), 10 розділів та висновів з неї. Не переказуватиму її зміста, бо лише у вступі є трошки де-чого, що може (зацікавити) звернути увагу на себе українського історика. А всі 10 розділів цієї книжки не мають жодного відношення до історії України й торкають ся виключно Московщини.

Свій вступ автор розпочинає з вказівки на те, що проф. М. С. Грушевський^{II} ще в 1904 році висловив свою незгоду із звичайною схемою руської історії й зробив спробу роздивити ся у цій справі з нового погляду. Далі автор переказує головні тези звісної розвідки проф. М. С. Грушевського “Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії Східнього Словянства”^{III} (ст. 1-2). Автор не розглядає докладно думки проф. М. С. Грушевського, а

обмежує ся тільки деякими з приводу неї увагами. На його думку, „погляд М. С. Грушевського задля багатьох читачів з великоросів може гадати ся як парадоксальний, бо він нищить звичайну уяву про “єдину” історію, “єдиного” русского народу. Але він не є такий виключний, як це може здати ся на першу думку”. «Навпаки», на думку автора, «не буде перебільшування у тому, коли найменувати його багато в чому характеристичним також задля «великорусскої» історіографії». Тим часом як у проф. М. С. Грушевського такий погляд обумовлено потребою відмежувати українську історію в її цілому складі від історії Московщини, «він може сперти ся на цілу низку висновів та міркувань, які прийнято й розроблено у працях зі складу «загальнорусскої» історичної літератури». На думку А. Е. Преснякова, «історіографічна доля “звичайної схеми” русскої історії [»], яку критикує М. С. Грушевський, є навчаюча. Що до її генези М. С. Грушевський прилучає ся до висновів П. Н. Мілюкова^{IV}. У своїй розвідці він вказує на те, що ця схема є давня, вона здобула свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основу її покладено генеальогічну гадку і генеальогію московської династії. Цим і обмежують ся всі уваги А. Е. Преснякова з приводу думки проф. М. С. Грушевського.

У дальшому викладі автор переказує погляди Мілюкова, Погодіна^V, Соловьова^{VI} и інших московських вчених і майже не згадує про Україну. Але навіть у таких разі, коли він стріває ся із питаннями, що торкають ся також української історії, він згадує про них лише у примітках. Наприклад, у примітці 1 на ст. 4 та 5 він подає дуже покорочений огляд звісного питання про ніби «великорусске» походження мешканців давнього Києва й про їх переселення до Московщини. Так саме у примітці 1 на ст. 7 він тільки згадує про те, що В. І. Сергєєвич^{VII} пристосував думку Соловьова про князівські зїзди „удельної” доби до зїздів Київської держави. Лише про погляд Соловьова на долю так званого “родового” побуту він каже де-кілька слів у тексті книжки (ст. 7-8). Але знов читач не може уявити собі з цього переказу історичної схеми Соловьова, як дивиться на неї А. Е. Пресняков, бо його увага, що схема Соловьова “більш знищувала, ніж (поглиблювала) заглиблювала уяву про органічний

історичний зв'язок поміж північно-руською історією та південно-київською, нічого сеньки не зясовує. Ще менш уваги звертає він на твердження В. О. Ключевського^{VIII} про походження московських боярських родин і тієї людності, що мешкала на Московщині (ст. 22-23). А В. О. Ключевський, як звісно, теж додержує ся того погляду, що людність Наддніпрянщини ніби перемандрувала до Московщини. Взагалі, весь виклад автора робить таке вражіння, що він навмисно ухиляє ся від тих питань, що торкають ся також історії України. Тільки при кінці вступу (ст. 47) він висловлює гадку, що немає “досить підстав задля спорудження різкої антитези поміж півднем та півночю у XII й на початку XIII ст.”. Проте й цю думку висловлено якось навертом, а докладного розгляду її нема, бо згадка про подібність суспільного побуту Суздальщини до побуту українських князівств у XII ст. на ст. 34 не є ще докладний розгляд цієї справи. Та взагалі, можна одразу добачити, що автор навіть про великоруські землі обмежує ся часом не раніш від XII ст. Наслідки зазначених рис його твору досить цікаві.

На ст. 9 А. Е. Пресняков завважає, що „Соловьев угрунтував характеристичну задля цілої” Московської „історіографії підміну питання про утворення великоруської держави, частковим питанням про “причини (піднесення) підняття”, Москви” Безумовно, зазначена риса є надзвичайно характеристична задля московської історіографії. Здаєть ся, що вчений, який зрозумів її, мусів позбавити ся від цього й піти у своїх дослідах иншим кроком. Але вже огляд літератури у вступі обмежено тими працями, що торкають до справи про „причини підняття Москви” (ст. 3-26). Не суперечить такому тве(рджен)ню й те, що автор подає огляди історії Ростовсько-Суздальської землі, великого князівства Володимирського, Тверської землі й великих князівств Рязанського та Нижегородського. Всі ціі огляди уявляють із себе тільки екскурси, що не мають самоцінної вартости у праці А. Е. Преснякова, а лише допомагають дослідові головної справи. Але мені (можуть) можуть завважити (ще одну цікаву тезу) читачи, що автор розмовляє у своїй книжці не тільки

• Ці літери, взяті у дужки, ледь проглядаються з-під плями від чорнил.

про власне Московщину, а також про інші великоруські країни. Щоб попередити таку увагу, я зазначу, що автор викреслив цілком із свого викладу таку велику великоруську державу, як Новгородська держава. Проте, навряд чи можна розмовляти про „походження великоруської держави” й не мати на увазі першої великоруської держави, яка утворила ся раніш од всіх інших великоруських держав, себто Новгородської держави. Але автор не міг говорити про Новгород, бо зупинив ся у тому саме становищі, в якому зупинили ся й всі його попередники. Він так саме (розглядає) досліджує лише питання про „причини (піднесення) підняття Москви”, а не справу про походження великоруської держави. Вже друга назва його книжки – „Нариси з історії XIII – XV сторіч” вказує на те, бо розпочинати студювання справи про „походження великоруської держави” не можна з XIII ст., ба навіть з XII ст.

Питання „про походження великоруської держави” не можна відокремити від справи про походження великоруського народу. Але ось тут ой є як раз те гальмо, що зупиняє всіх московських вчених. Звісно, що Гамі^{IX}, Л. Нідерле^X та інші закордонні вчені зазначають дуже велику азійську домішку у великоруському народі. Навіть Гамі та Л. Нідерле визнають великоруський наріз за найменш словянський поміж іншими словянськими народами наріз. Здавало ся б, що у цьому нема нічого ганебного. Так саме всі добре знають про величезну домішку тюркського елементу в болгарському народі, але це не перешкоджає болгарам вивчати свою історію. Безумовно, так саме слід було б ставити ся до цієї справи й московським вченим. Але одразу можна добачити, що вони не люблять торкати ся по своїх студіях цього питання. Безумовно, така домішка вплинула не тільки на фізичний вигляд та словник великоруського народу. Вона відбила ся й на його психіці, й на цілому його побуті. Наслідки цього мусили відбитися також на справі утворення великоруської держави. Завважу тільки, що ця домішка є досить ріжноманітна у різних галузях великоруського народу. Тим часом як у новгородських великоросів переважає угро-фінська домішка, у великоросів Московщини до неї треба додати значну татарську й взагалі, тюркську домішку, а у східних великоросів тюркські, монгольські

й інші азійські елементи переважають над угро-фінськими. Але все це не є ще привід задля ігнорування всіх цих питань. Навіть справи про „причини (піднесення) підняття Москви” не можна вивчати (відокремлено) окремо від історії Новгородської держави. Наприклад, на ст. 35 автор посилає ся на церкви Суздальщини як на доказ того, що її культура була не нижча від київської. Не кажу вже про роллю волзьсько-камських болгарів в утворенні цих пам'яток мистецтва. Але автор забуває й про думки вчених тих вчених, які добачають у цих церквах західно-європейські впливи, що могли йти лише крізь Новгородщину. Так саме московські вчені вказують на вплив Псковської Судової Грамоти^{XI} на “Судебник” 1497 г.^{XII}. Але чи цей вплив на політичне та суспільне життя Московщини з боку Новгородсько-Псковської країни був виключний. Хоча Новгородська Судова Грамота^{XIII} не заховала ся до наших часів у цілому її складі, але ми маємо силу інших відомостей не тільки про право Новгородщини, але й про її суспільний та політичний устрій. Не зупинятиму ся на цьому питанні в цілому його складі, звернутиму увагу лише на їден його бік. Стосунки Володимирсько-Суздальської країни з Новгородщиною були дуже численні й різноманітні. Звісно, що в Новгородсько-Псковській країні становище боярської кляси було надзвичайно великоможне й впливове. Навпаки, сільська людність, раніш як на Московщині, втратила не тільки землю, але й волю. Вже постанови умов Новгороду з іншими державами про смердів яскраво свідчать про те, що покрепачення сільської людности потроху починало ся на Новгородщині. Ще яскравіші вказівки на початкове покрепачення сільської людности заховали ся з XIV ст., себто раніш ніж на Московщині більш як за два сторіччя. Але автор не зупинив ся на питанні, чи не було якого-сь впливу з боку суспільного побуту Новгородщини [н?]та відповідні явища в суспільному побуті Володимирсько-Суздальської країни. Не може бути жадного сумніву, що становище боярської кляси в Новгороді вражало представників цієї верстви на Московщині своєю могутністю та впливовістю. Але слід було б порівняти боярську раду Новгороду до такої ж ради в Ростовсько-Суздальській країні й у князівстві Московськім.

Так саме варто б було зупинити ся авторові на культурному впливові Новгороду на Ростовсько-Суздальську землю й на її наступницю Московщину. Безумовно я не можу тутой розглядати цієї справи в цілому її обсязі. Зупинитиму ся лише на одному прикладі. Ще в XV ст. в політичній літературі Московщини виринули потроху думки про всевітню месіянистську роллю Москви. Московські письменники тих часів висловили з різних приводів гадку, що Москва є третій Рим, а четвертого Риму вже не буде. Не може бути жадного сумніву, що цю думку про (~~значення Москви як третього Риму~~) третій Рим та його месіянізм було запозичено з Новгороду, де такий погляд на Новгород як на третій Рим ми знаходимо в новгородському письменстві ще в XIV ст. Маю тутой на увазі відоме новгородське оповідання про білий каптур^{XIV} Московські письменники пристосовували (~~це~~) думку про те, що буде ще третій Рим, до Москви. А щоб надати цьому вигадові більше ваги, вони змінили фавбулю оповідання й замість архирейських клейнодів висунули клейноди Московського великого князя та царя. Звісно, що (~~цей погляд~~) ця думка про месіянистські завдання Москви пройняла всю політичну ідеологію Московщини. За короткий час такий погляд на історичну роллю Москви й москалів розповсюджує ся по всіх колах московської людности й впливає на всю політику не тільки Московської держави, але й Російської імперії. Більш того, вся сучасна політична ідеологія москалів, не вважаючи на різницю партій, має найближчий звязок із цим вигадом московських книжників. Навіть всі сьогочасні події уявляють із себе лише їх різні спроби здійснити цю думку. Не буде парадокс, коли я сказатиму, що навіть московський інтернаціоналізм є лише їден з варіантів цієї думки. Так саме звісне „збирання Руси” московськими великими князями та царями є лише їден з [мо]ментів перетворення в життя цієї гадки про месіянізм Москви. Взагалі, вплив її на політику Московської держави був надзвичайно великий. Через те, що автор ототожнив Московську державу з Великоруською державою, він не мав права ухилити ся від розгляду цього питання.

Але автор так саме не звернув уваги на роллю татарів що до утворення великоруської держави. Московські вчені надають велику

вагу допомозі московським князям з боку татарів. Не суперечитиму проти цієї гадки, бо вона є цілком правдива. Але ця допомога є лише зверхнє явище. Значно важливіша, на мою думку, була інша роль татарів на Суздальщині та Московщині. Маю на увазі тутой татарські впливи на побут цієї країни. Мені можуть заперечити, що Солов'юв не визнає майже жадного впливу з боку татарів на політичний та суспільний побут цієї країни. Але від часів Солов'юва наука посувала ся наперед і навряд чи можна визнати тепер гадку Солов'юва за остатнє слово науки. Нагадаю хоча б вказівки проф. М. І. Веселовського^{xv} на вплив татарського церемоніялу на церемоніях Московського велико-князівського та царського двору* Безумовно, такий вплив міг счинити ся лише в такому разі, коли ці двори були подібні оден до одного. Маю тутой на увазі не тільки подібність влади й становища московського князя та царя до влади та становища татарського хана, але й більш-менш подібний склад двірських служачих, подібність їх становища при цих дворах і подібне відношення їх до князя чи до хана.

Автор безумовно не міг добре роздивити ся в цій справі, бо його (погляди) гадки про суспільний устрій Східної Європи у великокнязівській добі надто відбивають на себе московські централістичні погляди. У цій книжці він (тримає) додержує ся того ж погляду, якій висловив у своїй магістерській дисертації „Княжое право въ древней Руси”^{xvi}. Про боярську клясу він казав тоді, що „нема ні приводів, ні змоги рахувати цю клясу за новотворення, яке тільки що виникло за часів Андрія Боголюбського^{xvii} або Юра Довгорукого^{xviii}. А присутність міської земської кляси примушує визнати, що перші князі Ростовсько-Суздальської країни Юр Довгорукий та Андрій Боголюбський склали свою політичну та володарську будову не на хиткому ґрунті, який тільки що колонизував ся, а на основі зміцнілого суспільного побуту, складного що до внутрішнього устрою, посеред того ж укладу, який в той саме час добачасмо на Київщині, або на Волині, у Галицькому князівстві або на Чернігівщині. XII сторіччя по всіх усядах на Русі є час зміцнення боярської землевласности, боярської сили й зросту

* Отчетъ Петербургского Университета. СПб. 1911.

боярських (привілеїв) привілеїв [’]. Така думка про боярську клясу є цілком хибна. Автор не міг вибрати більш невдатного прикладів задля доказу своєї гадки як князювання Юра Довгорукого та Андрія Боголюбського. Звісно, що Юр Довгорукий дуже мало цікавився Суздальщиною й головним чином перебував на Україні, у справах якої брав дуже діяльну участь. А Андрія Боголюбського, який навпаки більш цікавився справами Суздальщини, було забито тамошнім боярством. Тільки після довгої й упертої боротьби брат Андрія Всеволод^{XIX} встиг затримати ся на князівському столі Суздальщини. Коли б автор докладніше зупинив ся на цих подіях, то він би добачив, що їм властива є одна подібна риса: перші князі Суздальщини хотіли перевести в життя на Суздальщині українські князівські звичаї й не звернули уваги на те, що умови життя тутой зовсім інші, ніж на Україні. Тому Юр Довгорукий визнав за краще повернути ся до рідної йому України, а Андрія Боголюбський за свою упертість заплатив життям. Лише Всеволод зумів приладнати ся до суздальських умов життя. Але, щоб різниця умов Суздальщини та України була цілком зрозуміла, автор би мусив відмовити ся від погляду, ніби уклад українських князівств та Суздальщини був у XII ст. зовсім однакий. А як на те автор додержує ся протилежно(ї)го (думки) погляду. Тим часом та боярська кляса, про яку він розмовляє в наведеному вище витязі з його дисертації, була дуже різноманітна по окремих князівствах Східної Європи й становище її (теж) було (не однакове) теж різне. Поперше, з суспільного та національного боків походження цієї кляси на Україні та на Суздальщині було не однаке. Але навіть по окремих князівствах на Україні боярська кляса що до походження та становища була дуже різноманітна. Теж саме добачаємо у Великоросії. Не зупинятиму ся тутой довший час на українському боярстві й розглядатиму трошки докладніше справу про великоруське боярство взагалі й суздальське зосібна.

Навряд чи можна казати тепер, що великоруське боярство було однаке, що до його походження. Тутой знов мушу звернути ся до Великого Новгороду, про який автор зовсім забув у своїй праці. На якій основі склала ся боярська кляса в Новгороді, досить доречно

з'ясував Рожков^{xx}. Безумовно, торгування та фінансова справа відіграли головну роль в утворенні новгородського боярства. Земельна власність грала другорядну й більш допоміжну роль в цій справі. Тільки підкреслюю, що я кажу тут лише про боярську клясу власне Новгородської країни, бо походження боярства різних земель, що увіходили до складу Новгородської держави, цілком інше. Наприклад, у московській історичній науці висловлено дуже слушну гадку, що бояри Двінської країни були місцевого походження, а тому так ворогували проти новгородських боярів. Але ця думка торкає ся лише національного боку справи про походження двінського боярства. З суспільного боку його походження було також інше, ніж походження новгородської боярської кляси. Ні торг, ні фінансова справа, безумовно, не мали тої ваги в утворенні двірського боярства, яку вони відіграли у складанні новгородської боярської кляси. На Двінщині їх роль була дуже другорядна й лише, допоміжна. Навпаки, землевласність була та основа, на якій заклала ся й потім спирала ся великоможність двінських боярів. Тому присутність маєтків, що належали новгородським боярам на двінщині, викликала таке незадоволення поміж двінськими боярами. Навіть часто-густо двінські бояри витуряли новгородських боярів із Двінської країни й займали їх маєтки. Так саме походження новгородських боярів з національного боку було інше як двінських боярів. Тим часом як останні були мабуть виключно угро-фінського походження, поміж новгородськими боярами треба припустити також інші етнічні елементи – слов'янський та варяжський. В кожному разі новгородське боярство, як вказують його ймення, було з національного боку дуже змішане. Зовсім інший з національного боку був склад боярів на Суздальщині. Вже історія розповсюдження християнської віри на Суздальщині яскраво свідчить про те, що тамо переважали неслов'янські елементи. Так саме прізвиська суздальських боярів теж не всі слов'янські. Цікаво також нагадати про те, що по родовідах пізнішого московського боярства відносно багатьох родин зазначено їх татарське походження. Прізвиська багатьох боярських родин цілком стверджують такі вказівки родоводів. Але мимоволі виникає

питання, чи всі такі родини були власне татарського походження, чи де-які поміж ними походили з якого-небудь іншого тюркського народу. Досить згадати про те, що раніш значна частина Московщини увіходила до складу держави Камсько-Волзьських болгарів^{xxi}. Крім того й інші частини Московщини, які залюднено (мордвинами) мордовцями, теж більш-менш були підвладні тій саме державі. Безумовно, не можна заперечувати величезної фінської домішки поміж боярами Московщини. Але не може бути жадного сумніву що до великої болгарської домішки у складі Суздальського боярства. А коли взяти до уваги, що болгари значно не відрізняли ся від інших тюркських народів, до яких належали й татари, то стає цілком зрозумілий той величезний, порівнюючи до інших князівств України й Великоросії, вплив з їх боку на побут Московщини, який легко добачити по всіх галузях московського життя, й який стверджують зазначені вище студії проф. Веселовського. Але все це цілком зясовує й тії умови, в яких мусило виникнути, безумовно, повне розходження поміж першими суздальськими князями та місцевою людністю. Таким чином, походження суздальських боярів з національного боку було інше як походження боярства по інших великоруських країнах. Але тії суспільні та економічні умови, що сприяли утворенню боярської класи на Суздальщині, також одріжняють цю країну від Новгородщини чи Двінщини. На Суздальщині головна галуз народнього господарства було хліборобство. Навпаки, торг був дуже мало розвинений в цій країні, бо вона була віддалена від головних торговельних шляхів та центрів того часу.

Таким чином, (землевласн) землевласність та сільське господарство ось ті основи [, на які] спирала ся могутність боярської класи на Суздальщині. Не наводитиму тут ой всіх тих доказів задля ствердження цієї думки, що можна знайти по джерелах московської історії, згадатиму лише про ті обмеження відносно володимирсько-суздальських боярів, які заведено до умов поміж Великим Новгородом та володимирсько-суздальськими князями. Ці артикули умов виражено свідчать проте, що цікавило більш за все володимирсько-суздальських боярів. Вони яскраво стверджують мос

твердження. Але всі ці дані свідчать також про те, що суздальські бояри відрізнялися зі всіх боків од боярів інших великоруських країн. А тому їх державна політика мусила бути цілком інша як державна політика інших великоруських боярів. Все це вплинуло, безумовно, й на цілу вдачу тієї держави, [у] відтворенні якої вони відиграли роллю.

Тепер нам слід розглянути ще іден бік цієї справи, який зовсім не звернув на себе уваги автора. Маю тутой на увазі вагу України в утворенні великоруської держави. Вже досить довга підлеглість московських країн Українським князям свідчить про те, що з політичного та суспільного боків на побуті Московщини мусів відбити ся хоча б невеличкий вплив України. Цей вплив був, безумовно, ще значіший з культурного боку. Але що до культурного впливу України автор займає таке становище, яке позбавляє його жадної змоги зрозуміти цю справу. На ст. 35 він пише з цього приводу, що „Н. П. Кондаков^{XXII} справедливо вказує на оздобу надвірних мурів суздальських церков за допомогою навчаючої різьбарської символіки як на ознаку розвиненого міського життя, бо це символічне різьбарство важить на увагу то розуміння людности, що кормиться на церковному майдані. Досить лише цих церков задля того, щоб одмовити ся від уявлення північно-східної Руси у XII сторіччі, як темної глушини, в якій і культура, і добробут, і міське життя були без порівняння нижчі від Київського півдня” Така думка складача про культури Суздальщини є зо всіх боків хибна й безпідставна. По-перше, суздальські церкви мали б тую вагу, що їм надає автор, лише у такому разі, коли б такі оздоби ми бачили тільки на мурах міських церков, але те ж саме можна знайти по сільських церквах. Невже ж по селах також було розвинене міське життя! Очевидячки, навіть автор, що тримає ся надмірного погляду про культури Суздальщини, не насмілив ся б висловити таку річ. Окрім того, про церкви Суздальщини є відоме, що їх збудовано князями, а не самою людністю. А ці князі були не суздальського, а українського походження. Тому вони ні в якому разі не можуть свідчити про с[у]щність напружености міського життя на Суздальщині. До того

треба ще додати й те, що питання про походження та розуміння цих оздоб належить до дуже спірних у науці. Таким чином, посилати ся на них задля доказу розвиненого міського життя ні в якому разі не можна. Але думка автора про розвинене міське життя на Суздальщині взагалі є цілком безпідставна. Всі відомости про міське життя на Суздальщині свідчить про те, що воно було зовсім не розвинене. Тому й вічовий лад у цій країні зник дуже рано й майже без боротьби із князями. Так саме не можна підтримати гадку автора про ступінь культури на Суздальщині. Досить згадати про історію розповсюдження християнської віри в ній, щоб зрозуміти величезну різницю поміж культурою її та культурою України. Та й відкіль зявила ся б, така висока культура на Суздальщині! Вона була така віддалена від всіх головних культурних центрів та торговельних шляхів. Такі умови не могли сприяти розвиненню якої-будь більш-менш великої культури. Взагалі аж надто тенденційна (погляд) думка автора про (культуру) Суздальщину (й ця країна) позбавила його змоги зрозуміти ролю України в історії цієї країни. На превеликий жаль, не можу довший час зупиняти ся на цій справі, бо моя рецензія досягла аж надто великого розміру. Тому подаю остатні висновки про книжку А. Е. Прєснякова.

Доля книжки А. Е. Прєснякова є судьбова задля цілої великоруської історіографії. Автор її так саме, як його попередники, вивчає не тую справу, про яку каже назва книжки. Він теж підмінив питання про походження великоруської держави багатоманітним та меншим питанням про причини підняття Москви. Але він не спроміг ся навіть це невеличке питання розглянути в ширшому обсязі, як те зроблено його попередниками. Він використовує лише той матеріал, з якого користували ся й попередні дослідники цієї справи. Але всі попередники А. Е. Прєснякова мають ту ж саму ваду: вони тримають ся думки про яку-сь окремість московської історії, про яку-сь непідлеглість її загальним історичним законам. Тому їх досліді мають однак неповну й однобічну вдачу. За те ж саме я мушу дорікти й авторові цієї книжки. Його твір зовсім не порушив справи про походження великоруської держави, й це питання ще чекає за

свого дослідника. Але книжка А. Е. Преснякова не посунула попереду й справи про причини підняття Москви. Нічого нового що до цього питання вона не дає, а тільки переказує всім відомі речі. Окрім того, неприємно вражає читача нахил автора до надто безпідставних та спірних поглядів.

Проф. В. Данилевич^{XXIII}

ІР НБУВ. - ф. X. – Од. зб. 18965. Данилевич В. [Рецензія на книгу А. Е. Преснякова "Образование великорусского государства. Очерки по истории XIII–XV ст." 1918 г.]. 4^о. На 22 арк.

КОМЕНТАР

Пресняков Олександр Євгенович (1870-1929) – видатний російський історик-теоретик та методолог, історіограф, учень С. Ф. Платонова. Фахівець з широкого кола питань історії Росії та Східної Європи, зокрема історії давньої Русі. Викладав в середніх й вищих наукових закладах Петербурга; з 1907 р. приват-доцент петербурзького університету, згодом професор; член-кореспондент Російської академії наук з 1920 р.; директор Історичного дослідного інституту при Петроградському університеті з 1921 р.; директор Ленінградського відділення Інституту історії Російської Асоціації науково-дослідних інститутів суспільних наук.

Грушевський Михайло Сергійович (1866-1934) – видатний український вчений, громадсько-політичний та державний діяч. Фахівець з широкого кола питань української та світової історії, археолог, літературознавець, публіцист, соціолог, письменник, організатор української науки; дійсний член ВУАН (1923) та АН СРСР (1929). Автор майже 2 тисяч праць з різних галузей гуманітарної науки; творець української наукової історіографії. Автор схеми українського історичного процесу, яка покладена в основу його багатотомного дослідження „Історія України-Руси” (1898-1936).

Грушевський М. С. Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства // Статті по славянознавденію. – Спб., 1904. – Вып. I. – С. 291-304.

^{IV} Мілюков Павло Миколайович (1859-1943) – російський політичний діяч та історик, історіограф; один з головних організаторів партії кадетів, міністр іноземних справ в Тимчасовому уряді Росії (1917). З 1920 р. в еміграції у Франції та Англії. Дослідник історії економіки Росії, історії інтелігенції, історії культури, революційного руху; представник державної школи в історіографії.

^V Погодін Михайло Петрович (1800-1875) – знаний російський історик, письменник, журналіст, публіцист; представник офіційно-монархічного напрямку в історіографії. Академік Петербурзької Академії наук (з 1841). У 1826-35 рр. посідав кафедру загальної історії, 1835-44 – російської історії Московського університету. Автор гіпотези про „великоруськість” Київської Русі й пізніше заселення Середнього Подніпров'я українцями внаслідок татаро-монгольської

навали. Істориком зібрано багато історичних джерел, зокрема і українських, серед них літопис С. Величка.

v Соловйов Сергій Михайлович (1820-1879) – видатний російський історик, академік (з 1872). В 1847-79 рр. – професор, 1871-77 – ректор Московського університету. Автор фундаментального дослідження „Історія Росії з найдавніших часів” (в 29 т. – М-СПб, 1851-79). Вчений вперше піддав критичному аналізу дворянську історіографію. В своїх працях особливо підкреслював роль держави та вплив географічного фактору на перебіг історичних подій. Саме цим пояснював відмінність історії Росії від історії країн Західної Європи. Чимало приділяв уваги історії України, хоча й висвітлював її з великодержавницьких позицій.

Сергєєвич Василь Іванович (1832-1910) – російський історик, історик права, представник державницької школи; професор Московського й Петербурзького університетів. Автор концепції вічного укладу та договірної права в міжкняжих відносинах домонгольської Русі. Основна наукова праця „Руські юридичні старожитності” (В 3-х тт.).

iii Ключевський Василь Осипович (1841-1911) – видатний російський історик-систематик; професор кафедри російської історії Московського університету (з 1882), академік Російської академії наук (з 1900). Ввів у науковий обіг цінний документальний матеріал. Автор курсу російської історії, що неодноразово перевидався (ч. 1-5; К., 1938-40), а також численних праць з історії Росії IX – XVIII вв. Його дослідження давньоруського періоду характеризуються збільшенням значення соціологізму й економічного матеріалізму в історичних працях, збереженням традицій історичної концепції М. Соловйова. Праці В. Ключевського справили великий вплив на російську історичну науку кінця XIX – першої чверті XX ст., передусім, на так звану московську школу істориків, включаючи й М. Рожкова та М. Покровського.

ix Гамі – французький антрополог. Саме так називає його В. Данилевич в своїй праці 1920-х рр. по історії Московщини. Див.: ІР НБУВ – Ф. XXIX. – Од. зб. 89. Данилевич В[асиль Юхимович]. Конспект лекцій по історії Московщини. 1927 р. На 19 арк. – Арк. 6 (зв.).

x Нідерле /Niederle/ Любор (1865-1944) – чеський археолог та історик-славист. Член Чеської Академії наук. Займався античною й первісною археологією та історією слов'янських народів. Автор праці „Слов'янські старожитності” (т. 1-4. - Прага, 1902-34), в якій на основі історичних, археологічних, етнографічних та лінгвістичних джерел доведено автохтонне походження слов'ян.

xi Псковська Судова Грамота – звід законів Псковської феодальної республіки, складений на основі окремих постанов псковського віча, господи (ради бояр), князівських грамот, норм „Руської правди” і звичаєвого права. Відображає найважливіші риси соціально-економічного й політичного життя Псковської землі в XIV – XV вв. Цей звід суворо оберігав право приватної власності. Особливо феодальної власності на землю; регламентував порядок оформлення права власності на землю, перебіг вирішення тяжб про землю; визначав положення селян-ізорників. Багато статей кодексу присвячено торгово-ремісничим відношенням; ілюструють характерне для Псковщини злиття світського і церковного управлінського апарату. Кодекс став одним з найважливіших джерел Судебника 1497 р.

-
- ^{xii} Судебник 1497 р. – звід законів Російської держави, поклав початок юридичному оформленню кріпосного права в Росії, перший загальноросійський кодекс. Його джерелами були „Руська правда”, князівські укази, звичаєве право тощо. Він, зокрема, встановлював порядок захисту феодалної власності на землю, обмежував право переходу („виходу”) селян єдиним строком – за тиждень до Юрієвого дня і протягом тижня після нього. Цей кодекс зіграв велику роль в процесі централізації російської держави й створенні загальноросійського права.
- ⁱⁱⁱ Новгородська Судова Грамота – судовий кодекс Новгородської феодалної республіки XV в., який дійшов в редакції 1471 р. в єдиному списку (без кінця) в складі рукописного збірника 70-х рр. XV ст. Юридичними джерелами для неї стали окремі статті „Руської правди” і місцеве новгородське право більш пізнього походження. Окремі норми перегукуються з деякими нормами Псковської судової Грамоти та судовими порядками Північно-Східної Русі. Новгородська Судова Грамота відображає також політику Івана III Васильовича щодо обмеження самостійності новгородського боярства на користь великокнязівської влади; стала одним з джерел Білозерської уставної грамоти 1488 р. та Судебника 1497 р; М. Володимирським-Будановим розділена на 42 статті.
- ^{xiv} Каптур (клобук) – головний убір православного чорного (належних до монахів) священства. Білий каптур – знак відзнаки головуючого в певній церковній області архієрея. В XIV ст. новгородським архієпископам було дозволено з боку Константинопольського патріархату носити білий клобук на ознаку їх особливого статусу в Київській митрополії. Згодом ця історія стала складовою частиною есхатологічної ідеології про „Москву – третій Рим”
- ^{xv} Напевне, мається на увазі: Веселовський Микола Іванович (1848-1918) – знаний російський історик, археолог, сходознавець. Вивчав в Московському та Петербурзькому університетах; професор Петербурзького університету (з 1890), один з керівників Археологічної комісії в Петербурзі. Проводив розкопки стародавніх городищ на території Середньої Азії; розкопав сотні курганів, у тому числі Майкопський на Північному Кавказі, Солоху в районі Нікополя на Україні; вперше дослідив петрогліфи Кам'яної Могили (1890-91). Саме від цього петербурзького професора В. Данилевич отримував цінні поради з археології. Див.: Девільє М. А. Рукописний фонд історика та археолога Василя Юхимовича Данилевича – С. 158.
- ^{xvi} Згадана В. Данилевичем магістерська дисертація О. Преснякова була захищена в 1909 р. в стінах Петербурзького університету і в тому ж році опублікована в серійному виданні „Записки історико-філологічного факультету імператорського Санкт-Петербурзького університету” (Ч. 90). Сучасне видання: Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X – XII столетий // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – М.: Наука, 1993. – С. 3-254.
- ^{xvii} Андрій Боголюбський, Андрій Юрійович Боголюбський (бл.1120-1174) – князь вишгородський, пересопницький, владимиристо-суздальський (1155-74). 2-й або 3-й син Юрія Долгорукого, внук Володимира Мономаха. На політичну сцену вийшов у середині 1140-х рр. Після смерті батька (1157) витіснив із Ростова (нині місто Ярославської обл. РФ) своїх молодших братів Михалка і Всеволода й об'єднав під своєю рукою північно-східні руські землі, ставши великим князем

Владими́ро-Суздальського князівства. Князь був забитий боярами в ніч на 30 червня 1174 р. у Боголюбові.

^{xviii} Юрій Долгорукий (бл. 1090-1157) – владими́ро-суздальський князь (з 1125), пізніше великий князь Київський. Молодший син Володимира Мономаха. Намагався впливати на політику Новгороду Великого, а також прагнув здобути Київський великокнязівський престол, за що його згодом називали „Довга рука”

^{ix} Тричі здобував Київ, де після 1155 р. лишався великим князем до самої смерті. Всеволод Юрійович „Велике Гніздо” (1154-1212) – князь владими́ро-суздальський (1176-1212), син Юрія Долгорукого. Продовжував політику зміцнення князівської влади, наслідуючи в цьому свого брата Андрія Боголюбського. В боротьбі з іншими князями і боярською знаттю спирався на підтримку молодшої дружини і городян. Приборкавши місцеву феодалну знать, зміцнив князівську владу. Поширив свій вплив на Київ, Переяславське князівство, Рязань і Новгород. Почав титулувати себе „великим князем” Прозваний „Великим Гніздом”, бо мав 12 дітей (8 синів і 4 дочок).

^{xx} Рожков Микола Олександрович (1868-1927) – російський історик та політичний діяч, член ЦК РСДРП (м). Викладав у вузах Петербурга, Москви; представник соціологічного напрямку в історичній науці. Найбільш значними його історичними працями є: „Огляд руської історії з соціологічної точки зору” (В 2-х ч.) та „Руська історія в порівняльно-історичному висвітленні” (В 12-и тт.).

^{xxi} Волзько-Камська Болгарія – перше державне утворення народів Середнього Поволжя й Прикам'я; сформувалася в X ст.; зіграла значну роль в історії Східної Європи. У формуванні цієї держави взяли участь і склали основну частку населення фінно-угорські та тюркомовні (болгарські) племена; підтримувала тісні торгові контакти з Русю та іншими державами. Після захоплення в 1236-41 рр. татаро-монголами, увійшла до складу Золотої Орди. Після розпаду останньої на території Волзько-Камської Болгарії в XV ст. виникло Казанське ханство (в 1452 р. Іван IV Грозний приєднав до складу Московського царства).

^{xxii} Кондаков Никодим Павлович (1844-1925) – видатний російський історик візантійського та давньоруського мистецтва, академік Петербурзької академії наук (з 1898), академік Петербурзької Академії мистецтв (з 1893). Викладав в університетах Одеси (1870-1890 й Петербурга (1889-1912). Розробив іконографічний метод вивчення пам'яток мистецтва. З 1920 р. на еміграції, а з 1922 р. викладав в університеті в м. Празі.

^{xxiii} Данилевич Василь Юхимович (1872-1936) – український історик, археолог, нумізмат, громадський діяч. Викладав в університетах Харкова, Варшави, Києва. Науковий співробітник ВУАН (з 1919 р.), дійсний член Всеукраїнського археологічного комітету (з 1922 р.). Серед опублікованих праць чільне місце займають дослідження археологічного та нумізматичного спрямування. В. Данилевич був учнем В. Антоновича.

ДОДАТОК Б

В Інституті Рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського зберігається справа під назвою “Різні робочі нотатки та уривки до рукопису “Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті”¹, де, справді, відклялися різноматичні записи харківського вченого. Текст аркушів записано рукою Д. Багалія, приземистим з нахилом вправо почерком, де чітко, але не каліграфічно, виписана переважно кожна літера (окрім, “т”, “ж”, “ц”). Папір використано різноформатний та неординаковий за якісним ґатунком. Вклад тексту джерела не є цілісним. Їх поглиблене вивчення дає можливість ретельніше з’ясувати деякі питання, пов’язані з процесом написання Д. Багалієм історичних та історіографічних праць другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. Згідно з описом цю справу віддатовано 1925 – 1928 рр. Однак, при уважному прочитанні й аналізові, стає очевидним, що низка матеріалів на кілька років вперед виступає за зазначену верхню хронологічну межу архівної теки. Зокрема, в одному з уривків, що, ймовірно, писався як передмова до однієї з історіографічних праць Д. Багалія, згадано “ревізію марксивських праць” (як відомо, вона розгорнулася в 1929 р.), її наслідки для української історіографії загалом та для М. Яворського особисто, “кризу української історіографії” Очевидно, що такі думки вчений міг викласти на початку 1930 рр². На зламі 20 – 30-х рр. Д. Багалієм готувався матеріал для опублікування власних творів у 16-ти томах. Одним із томів цього запланованого видання повинні були стати “Начерки з української історіографії”, що писалися на основі історіографічного вступу до “Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті” (1928)³. Аналіз матеріалів справи за № 45446 показує, що, найвірогідніше, більша їх частина відноситься до підготовчої роботи над 16-ти томним виданням. Пам’ятка показує, що, як зауважує В. Кравченко, “перебуваючи під постійним психологічним тиском, Д. І. Багалій постійно перероблював написані ним тексти, пристосовуючи їх до нових партійних директив”⁴. Частина цієї великої монографії під назвою “Нариси української історіографії

за доби феудалізму і доби капіталістичної” була опублікована вже після смерті харківського вченого його учнем О. Оглобліним в 1933 р. Упорядники сучасного видання 2 тому вибраних творів Д. Багалія подали цю частину за повним авторським варіантом, що зберігається в ІР НБУВ, а не за скороченим, де редактором і видавцем виступав О. Оглоблін⁵. В зазначеній нами архівній справі частина матеріалів відноситься вже до наступної доби – української історіографії радянського періоду. Але вони виходять за хронологічні межі історіографічного вступу 1928 р. О. Оглоблін в своїй передмові до названої праці Д. Багалія відмічав, що той вважав: “розроблення української радянської історіографії має бути завданням колективної праці”⁶. Сам Д. Багалій, дійсно, признавав, що ця робота повинна носити колективний характер, але уточнював: “...і цю критичну роботу треба буде розробляти спільно з істориками марксистами Р. С. Ф. С. Р., щоб об’єднаними силами утворити марксистську українську і російську історіографію”⁷. Перебуваючи, за висловом В. Кравченка, під психологічним тиском, Д. Багалій не наважувався в такій гострій політичній ситуації публікувати, зроблений ним науковий огляд марксистської історіографії: “Але одночасно з цим розширенням свого вступу я прийшов до думки про необхідність змінити і скоротити частину його, що була присвячена огляду марксистських праць. У зв’язку з вище зазначеною ревізією названих мною марксистських праць по українській історіографії”⁸. Далі вчений наголошує, що “поки що обережніше буде одкинути їх”, а також праці молодих істориків, що “ще не оцінювалися”⁹.

Виходячи з цього, Д. Багалій “поки що” і “відкидає” оприлюднення оцінки творів “молодого історика з Одеси” М. Рубінштейна. Проте, оцінка “Нариса історії Київської Русі” молодого науковця була ним власноручно зроблена. Серед матеріалів зазначеної справи відклалася і рукописна інтерполяція (“вставка А в 163 165 стор.”) до 165 сторінки запланованого видання з історіографії (або розширеного історіографічного вступу до 2-го видання “Нарисів історії України на соціально-економічному ґрунті” або як окремої праці з української історіографії). Ця інтерполяція являє собою

логічно і стилістично завершений уривок варіанту якогось із параграфів, де оцінюються погляди М. Рубініштейна на історію Київської Русі. Фрагмент за формою є розграфленим у невузьку “лінійку”; розмір А 4, але децю ширший; аркуш заповнений з обох сторін, так що незначні зовнішні технічні дефекти напериці паперу не зачіпають текста.

При опублікуванні уривка збережено авторську орфографію. Так, при першій згадці одеського науковця Д. Багалій подас написання прізвища як Н. Л. Рубініштейн, при другій – Н. Л. Рубиштейн. Потрібно зауважити, що в останньому перевиданню творів часто вживане харківським істориком слово “марксівська” подано через “і” – “марксівська” Також при наведенні цитат із книги М. Рубініштейна вносяться уточнення через квадратні дужки. Оскільки бібліографічні реквізити нарису одеського науковця вже неодноразово повністю приводилися, то уточнення сторінок після цитат робиться в аналогічний спосіб – з допомогою квадратних дужок. Підкреслення слів, в тому числі з цитат, зроблене Д. Багалієм і наводиться без змін.

¹ ІР НБУВ. – Ф. І. (Літературні матеріали). – Од. зб. 45446. Багалій Дмитро Іванович. [Різні робочі нотатки та уривки з рукопису “Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті”. 1925 – 1928 рр. На 349 арк.

Там само. – Арк.24-24 зв.

Кравченко В. Передмова. // Багалій Д. І. Вибрані твори: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Харків, 2001. – С. 23.

Там само. – С. 23.

Там само. – С. 24-27.

Оглоблін О. Передмова редактора. // Багалій Д. І. Вибрані твори... – С.337, прим. 1.

ІР РНБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45446. – Арк. 24 .

Там само. – Арк. 24.

Там само. – Арк. 24.

Далі наведемо фрагмент з історіографічної студії Д. Багалія* з аналізом книги М. Рубінштейна “Нарис історії Київської Русі”:

В 1930 р. вийшов в світ “Нарис історії Київської Русі” 72 стор. молодого Одеського історика Н. Л. Рубінштейна¹⁰. Це науково популярне видання, що намагається дати синтетичний огляд історії Київської Русі за марксовським підходом: “У цьому нарисі ми [й] робимо спробу, каже автор, на базі марксистської аналізи історичного матеріалу уявити собі історичний процес за часів Київської Русі в його справжньому оформленню” (стор. 3)¹¹. Згідно з цією метою Нарис поділяється на 4 розділа: 1) Зформування Київської держави Русі, 2) Київська Русь до кінця X ст., 3) Доба сеньоріялізації, 4) Київська Русь у XII ст. У кожному з цих розділів автор розглядає економічний, соціальний і політичний лад. “Процес фєвдалізації, або сеньоріялізації Київської Русі, є, каже автор, основна [соціально-економічна] тема нарису, що [нею] разом із тим виключається старе уявлення про міську торгіву Русь” [стор. 3]. Ця основна тема не вирішується остаточно автором і навіть не освітлюється в такій мірі, як це зробив М. Є. Слабченко¹² в своєму

* Багалій Дмитро Іванович (1857 – 1932) – український історик. У 1906 – 1910 – ректор Харківського університету. У 1906 і 1910 – 1914 рр. – член Державної Ради, 1914 – 1917 рр. – голова Харківської міської думи. У 1919 р. обраний академіком, віце-президентом АН УРСР. Автор близько 1000 історичних робіт. Коло наукових зацікавлень – історія Слобожанщини, соціально-економічна історія Лівобережної України, розвиток українського історіографічного процесу тощо.

¹⁰ Рубінштейн Микола Леонідович (Лазарович) (1897 – 1963) – український та російський історик; професор історичних факультетів Московського обласного пединституту ім. Н. К. Крупської, Московського держуніверситету, Московського державного бібліотечного інституту. Фахівець в галузі історіографії, соціально-економічної історії фєвдалльної епохи та періоду зародження капіталістичних відносин на теренах Російської імперії.

Тут і надалі Д. Багалій вдається до цитування Вступу із «Нарису... Див.: Н. Л. Рубінштейн. Нарис історії Київської Русі. – С. 3-5.

¹² Слабченко Михайло Єлисейович (1882 – 1952) – український історик, академік ВУАН; професор Одеського інституту народної освіти; керівник науково-дослідної кафедри історії України ВУАН. Репресований у справі СВУ (1930). Автор численних праць з історії економічного та державного життя України XV – початку XX ст.

курсі “Феодалізм на Україні” або проф.[есор] Юшков¹³, що також дав начерк феодалізму всієї стародавньої Русі¹⁴. Його виклад дуже побіжний, хоч одночасно насичений узагальненнями, що не могли бути досить обґрунтованими. Це характерна риса книжки, з цього боку дуже претенціозної, хоч сам автор попереджав в передмові, що його популярно науковий нарис не міг вдаватися в критику теорій і використовувати науковий апарат потрібний для належного вичерпного обґрунтування нових схем. І тому виходить, що й схема феодалізму, що її дав автор, ~~мало~~ не досить обґрунтована ~~щодо~~ феодалізму (не поставлено питання про феодальні інституції в Київській Русі, як це робив проф.[есор] Юшков¹⁵). А що до другої його проблеми, яку він називає національною, то вирішення її ніяким чином не можна назвати задовольняючим і я повинен сказати, що тут скоріше крок назад – ніж вперед в українській історіографії. Одкинувши голословно ту схему української історії, що починала її з старих київських часів, Н. Л. Рубинштейн робить невдалу, на мій погляд, спробу дати, як він каже, “зміст поняття Київської Русі, яке відступає від поняття Київської Русі в територіальному обмеженню, що ним історики підмінювали перше” [стор. 5]. Коли розшифрувати це, то вийде, що він одкідає

¹³ Юшков Серафим Володимирович (1888 - 1952) – український та російський історик держави і права, юрист; член-кореспондент УРСР, дійсний член АН Казахської РСР; професор Московського юридичного інституту НКЮ. Фахівець в галузі історії держави і права Київської Русі.

¹⁴ Вірогідно, мається на увазі книга: Юшков С. В. Феодальные отношения и Киевская Русь. – Саратов: Сарполиграфпром., типо-лит. № 9, 1925. – 108 с. Окремий варіант цього дослідження було опубліковано іще в 1924 р: Юшков С. В. Феодальные отношения и Киевская Русь // Ученые записки Саратовского гос. ун-та. – Вып. 4. – 1924. – 108 с.

¹⁵ Принагідно зауважимо, що Д. Багалій, як і С. Юшков також був прихильником теорії пізнього розвитку феодалізму для східних слов'ян: “Основною рисою нашого україно-руського феодалізму являється невиразність його форми і ембріональність, його запізненість. Особливо це треба сказати про феодалізм доудільної доби. Це були зародки феодалізму. У виразних формах ми бачимо його вже в XII [в.], коли склалися на Україні князівські сеньорії. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 45446. – Арк. 14. Тут же харківським вченим робиться заувага: “Феодалізм в Київській Русі визнавав і М. Н. Покровський, Н. Рожков і М. І. Яворський, але тільки проф. Юшков довів не лише його існування, але й і форми, в яких воно виявилось, і й інституції...” – Там само. – Арк. 14.

початок української історії за IX, X, XI і XII ст. і визнає її лише після в Волино Галицьку добу, забуваючи про те, що утворення української нації почалося, як і мови почалося іменно в до три 4 сторіччя (або й раніше), як це встановив Ф.Ф. акад.[емік] Шахматов¹⁶. Під Київською Русью він розуміє великого комплекс племен і князівств X – XII в., включаючи сюди куди входить і Новгород, і Псков, і Полоцька, і Смоленська, і Ростово-Суздальська землі. Він же утворює для цих областей штучну межу – початок XIII в., то це спроба але коли ми придивимося до зміста його нарису, то побачимо, що він не відповідає такому завданню, бо матеріал майже виключно торкається України-Руси, не кажучи вже про те, що початкова історія великорусских і білорусских земель - їх економічний, соціальний, політичний лад ім зовсім не розглядається. Автор пробує відродити стару схему єдиної нероздільної Русі (великую, малую і белую) до XIII ст.* Але тільки вже не на династичній, а на соціально-економічній і політичній основі, але цього не доводить, а нова схема української історії, якої додержуюся я, не одкидає того, що Київська Русь послужила була початком не тільки української, а й великоруської історії, але в далеко більшій мірі першої, ніж другої, а що до другої, то вона окрім того мала ще й свій власний початок, і цей початок вже ми й маємо в працях російських істориків, які ігнорує наш автор. Ігнорує автор і нову сучасну марксивську схему “Русской истории” в формі історії народів, що населяють колишню Російську імперію, що вже робиться предметом наукового дослідження в Москві: Не буду торкатися тут періодизації, що її пропонує автор (16 стор) (16 – 17 стор.), обмежуся лише указівкою, що вона занадто дрібна і навряд чи її можемо прийняти.

¹⁶ Шахматов Олександрів Олександрович (1864 – 1920) – російський філолог, академік Петербургської Академії наук (з 1897); професор Петербургського університету (з 1909). Автор понад 150 праць з історії давньоруської літератури, мовознавства та історії східних слов'ян, літописання Київської Русі.

* Зауважимо, що в цьому місці Д. Багалій вагався як остаточно сформулювати думку. Текст містить декілька незакінчених речень. Для зручності прочитання основного викладу фрагменту чернетковий варіанти наведемо саме тут. Отже:

ІР НБУВ. – Ф.І (Літературні матеріали). – Од. зб. 45446. Багалій Дмитро Іванович. [Різні робочі нотатки та уривки з рукопису. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті]. 1925 – 1928 рр. На 349 арк. – Арк.34-34 зв.

"А коли Автор ^{висоює} тенденцію підкреслити риси єдиної нероздільної Русі (великую, малу і білу)

Автор пробує віродити стару схему; це робить, тільки виходячи з бажання підкреслити єдиної нероздільної Русі. ^{висоює} тенденцію підкреслити риси єдиної нероздільної Русі до XIII ст. – " – ІР НБУВ. – Ф. І. Од. зб. 45446. – Арк.34 зв.

ДОДАТОК В

Доповідна записка Михайла Абрамовича Рубача в ЦК КП(б)У з приводу дискусії серед істориків-комуністів

Докладная записка о дискуссии среди историков-коммунистов. Согласно просьбе Зав. Агитпропа ЦК КП(б)У т. [А]. Хвыли, который от имени ЦК предложил мне изложить в письменной форме мое мнение о дискуссионных вопросах в отношении истории Украины, – посылаю эту докладную записку.

В этой докладной записке речь идет исключительно о дискуссионных вопросах, обсуждающихся среди историков-коммунистов.

О самостоятельности Если взять всю сумму спорных вопросов в **Украинской истории** отношении истории Украины, дебатирующихся **и месте этого вопроса** среди историков-коммунистов, то все эти **в общей дискуссии.** вопросы условно можно разделить на две группы

1) одна группа спорных вопросов касается предыдущего вопроса о самостоятельности Украинской истории.

2) другая группа спорных вопросов касается внутреннего содержания [истории] Украины, правильности изложения со стороны социально-классовой этой самостоятельной истории Украины.

Первый вопрос о самостоятельности Украинской истории, о самостоятельности по отношению к истории России, Польши, Белоруссии, в основном функционально зависит от того, или иного решения украинского национального вопроса в тот или иной период истории. Поскольку украинский народ является народом самостоятельным, то и история его является совершенно самостоятельной. Экономическая и культурная близость Украины с Великороссией и Польшей ни в коем случае не уменьшает этой самостоятельности, а лишь показывает, что история Украины, особенно учитывая, что она на протяжении нескольких столетий входила в состав Литовско-

Польского государства, а потом Московского государства и Российской империи, была более близкой, крепче связанной с историей России, Литвы и Польши, и что здесь было больше пунктов соприкосновений. Но это ни в коем случае не уменьшает самостоятельности украинской истории, являющейся такой же самостоятельной, как самостоятельна история Польши, Чехии, Германии и т.[ак] д.[алее].

Этот вопрос является основным в связи с национальным вопросом. Если рассматривать всю дискуссию под углом зрения национального вопроса, тогда вопрос о самостоятельности украинской истории является основным.

Но и дискуссия в целом имеет более широкий характер. Она охватывает целый ряд других проблем. Национальный вопрос в ней только одна из составных частей. Поэтому этот вопрос остается принципиально важным, но не основным и решающим при обсуждении в целом всей суммы дискуссионных проблем в отношении истории Украины, при обсуждении всей суммы принципиальных ошибок, допущенных в процессе научно-исторической проработки истории Украины.

Самостоятельность украинской истории в различных интерпретациях: этнографической, территориальной, социально-экономической, признают и М. С. Грушевский, и [Д]. Донцов, и [Д]. Багалей, и [Й]. Гермайзе, и [М]. Яворский, и [М]. Рубач, [?]. Карпенко и другие. Вообще все украинские историки. Таким образом, в основном не этот вопрос является водоразделом между буржуазной, мелкобуржуазной, псевдо-марксистской, псевдо-коммунистической, марксистской историографией, а основное заключается в том, какое социально-классовое содержание вложить в эту самостоятельную историю Украины.

Поэтому первый вопрос является предварительным и касается внешней схемы, а второй вопрос – является вопросом основной, внутренней социально-классовой схемы.

Ошибки т. [М]. Покровского Ошибки [М]. Покровского связаны с первым в вопросе самостоятельности вопросом самостоятельности украинской истории. Украинской истории. Спор идет не о том,

правильно-ли т. Покровский излагает внутреннюю историю Киевской Руси, историю казачества и т.[ак] д.[алее]. Схема и социально-экономический анализ, данный [М]. Покровским, в основном не встречают какой либо принципиальной критики со стороны марксистов. Тов. Яворский сам взял схему у [М]. Покровского. Спор идет о другом – например, кому принадлежит история Киевской Руси, истории Украины, или истории России.

Этот спор о самостоятельности украинской истории начался 80 – 100 лет тому назад и в основном разрешен еще украинской буржуазной историографией, и особенно [М]. Грушевским.

Российская великодержавная историография, связанная с политикой российского капитализма и проводила в империю русификацию всех „окраин”

История многочисленных народов, завоеванных российским торговым и промышленным капиталом, механически заносилась в единую историю России, причем в этой единой русской истории, конечно, излагается история других народов лишь с момента их завоевания.

Процесс окончательного формирования конструкции фактического материала в отношении отдельных народов СССР наталкивается на консервативное отношение, на остатки влияния „первичных” старых великодержавных схем. Некоторые произведения российских историков-марксистов еще не лишились совершенно остатков этого влияния.

В отношении украинской истории известное влияние остатков великодержавных схем, безусловно, ощущается и в исторических работах некоторых историков-марксистов, в том числе и [М]. Покровского, написанных до 1917 года. Если история Польши, Финляндии, история народов Кавказа и Средней Азии по [М]. Покровскому является самостоятельной, то у него-же история Украины целиком самостоятельной не является. Тов. Покровский в своих произведениях не дал ясного и четкого ответа на вопрос о самостоятельности истории Украины. В свои основные произведения, написанные до 1917 года, он заносил отдельные периоды с истории Украины, как более или менее самостоятельную часть, в общую историю России.

Если принять во внимание, что т. Покровский в национальном вопросе был люксембургянцем, и недооценивал значение национального вопроса в эпоху империализма и финансового капитала, совершенно понятными будут ошибки т. Покровского в отношении украинской истории. Правда, необходимо отметить, что эти ошибки преимущественно имеются в его произведениях, написанных до 1917 года, что специально украинской истории он не прорабатывал. Но мы можем и должны требовать от него правильного Ленинского отношения к вопросу самостоятельности украинской истории, особенно имея в виду, что т. Покровский является основоположником и общепризнанным руководителем марксистской историографии.

Вот поэтому то его ошибки в этом вопросе приобретают большое значение, их нельзя замазывать, их нужно как можно скорее исправить. В последние годы т. Покровский сам начинает исправлять эти ошибки, как это видно из его последней статьи „Восточный вопрос” (Б. Э. С., том 3-й), где вопрос об Украине излагается, как вопрос самостоятельного экономического комплекса самостоятельной страны. Можно реально надеяться, что т. Покровский сам исправит свои ошибки и на них настаивать не будет.

Недооценка национального вопроса в истории у некоторых историков Украины Здесь на Украине, при исторической дискуссии в Ин-[ститу]те Марксизма и до нее некоторые историки, недооценивающие национального вопроса пробуют защищать и замазывать эти ошибки [М]. Покровского. Они выдвигают вместо самостоятельной истории Украины, России, Белоруссии и т. д., единую историю народов СССР, или, по более скромному варианту, единую историю Восточной Европы. Дать одну историю народов СССР (аналогично, напр.[имер], истории Западной Европы) непосильное в ближайшие годы задание. (Между прочим, наличие истории Западной Европы совсем не мешает существованию самостоятельных истории Германии, Франции и др.). Разрешить можно его тогда, когда будут написаны самостоятельные истории отдельных Союзных Республик и истории отдельных народов СССР или народов Восточной Европы, вместо отдельных народов в ней,

фактически, стыдливо прикрывает непризнание самостоятельной истории Украины.

Эти предложения, не разрешая вопроса о самостоятельности истории Украины, обходя этот вопрос завуалированной скрытой формой, фактически, отбрасывают самостоятельность украинской истории. Эти предложения, неправильные по существу, весьма неправильны и потому, что ни одному из народов СССР, как Украинскому, не приходится доказывать самостоятельности своей истории. Чрезвычайная близость украинской истории к русской, особенно в древние времена, когда Киевское государство, в основном принадлежавшее к истории украинского народа, было одновременно первой государственной организацией тех русских племен, из которых в дальнейшем образовался великорусский народ. Все это вместе требует с особенной четкостью и резкостью поставить вопрос о самостоятельности украинской истории, требует решительно отказаться от каких либо компромиссов, какого либо влияния в этом вопросе.

ЦДАГОУ. – Ф. I. – Оп. 20. – Од. зб. 2920. Докладная записка историка М. А. Рубача в ЦК КП(б)У о дискуссии по вопросам истории Украины. 15 мая 1929 г. На 42 лл. – Л. 2-6.

ДОДАТОК Д

3 виступу Н. Яковлева “Національне питання”

21 червня 1944 р.

... а) присоединение Украины к России.

Все на начальном этапе борьбы Украины изображается как борьба за ее полную самостоятельность.

Присоединение к Польши, присоединение к Русскому государству получается, по учебникам, в одинаковой мере злом, ибо подлинной целью украинского народа было, оказывается, получение независимости, т. е. полное «освобождение Украины». Не разрешает этого вопроса и вузовский учебник /История СССР. Т. 1, под. ред. Лебедева, Грекова и Бахрушина, с. 558-560/ ...

Говоря о родственности украинского и русского народов, учебники – и школьный и вузовский – не показали должным образом и конкретно общность этих двух народов, имеющих общую родину в прошлом – Киевскую Русь. А это необходимо было бы подчеркнуть со всей силой, так как это соответствует исторической правде и подчеркивает глубокую закономерность братства украинского и русского народов.

Такое освещение, само по себе, основанное на фактах, само по себе разоблачает украинских сепаратистов, полагающих, что история русского народа, не имеет якобы никакого отношения к Киевской Руси, что Киевская Русь заложила основы не русской государственности, а украинской. При такой трактовке, какая дается в учебниках, присоединение Украины нельзя будет считать “наименьшим злом”

РГА СПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Ед. хр. 225. Материалы по составлению учебника истории СССР и совещания историков. Том IV. Февраль 1944 – июль 1944. – Л. 11-12.

ДОДАТОК Е

Лист Володимира Васильовича Мавродіна До Костя Григоровича Гуслистого

Дорогой

Константин Григорьевич!

Весьма признателен Вам за внимание и дружеское поздравление.

Я всегда рад получить от Вас весточку.

Большое спасибо Вам за разыскания в области украинского фольклора о Пугачеве. Это мне все известно, но т[ак] к[ак] я не ожидал, что все выглядит так бледно, то и обратился за помощью к Вам.

Еще раз благодарю за товарищескую помощь.

Что касается рукописи о складывании украинской народности и нации то, по-моему, Вы прекрасно справились с этой задачей.

Особенно мне понравился раздел о нации.

Если позволите, то я выскажу некоторые соображения.

Думаю, что государственный распад Киевской Руси имел очень большое значение в расчленении древнерусской народности. Особенно это отразилось в сознании народа (все – «русские»!). Когда-то, кто-то (я уже забыл кто) меня здорово обругал за мои попытки согласно В. И. Ленину (Ленин. Собрание, т. XXX. Тезисы о национ[альном] вопросе), найти в княжествах элементы «национ[альных] областей» с диалектными особенностями. Не знаю, как сейчас ставят вопрос языковеды.

На стр. 4 следовало бы привести Постановление ЦК КПСС, Совмин[а] и Верх[овного] Совета о праздновании 300 летия... т[ак] к[ак] там очень хорошо сказано о «едином корне» – древнерусс[кой] народности.

На стр. 7. подчеркнуть, что ассимилировались и племена балт[ийских] языков (напр[имер], голядь, часть ятвягов).

Стр. 11. В состав Молдавии вошла не только Буковина, но и Галицкое Понизье, Подунавье.

Среди поселявшихся на Украине в XVIII-XIX вв., упомянуто греков, арнаутов (албанцев) немцев, гагаузов. (т. е., правда, скорее передвигались на восток, чем переселялись).

Вот и все, что я мог пожелать, хотя старался придирааться.

Если присланный Вами экземпляр можно мне оставить, буду весьма признателен, а если нет, то немедленно вышлю.

Не собираетесь ли в наши края?

Как скоро можно ожидать выхода этой работы?

Желаю всего наилучшего

Підпис

[В.Мавродин] автограф

Р. S. Горячий привет Николаю Николаевичу

14. 4. 58.

ИР НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 3. – Д. 64. Письма Мавродина В. Из Москвы в [Киев?]. Рукопись. 14 апреля 1958 г. – Б/д. 2-а док. На 5 лл. – 1-й документ: Письмо Мавродина В. из Москвы в [Киев?]. – Л. 1-1 (об)-2.

ДОДАТОК Ж (1, 2)

У Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України дочкою Серафима Володимировича Юшкова (1888–1952 рр.) Євгенією Серафимівною Юшковою була передана для зберігання частина батьківського архіву. Для користування дослідників особовий фонд С. Юшкова (за номером 1292) був відкритий у вересні 2003 р. Серед 150 фондкових справ зберігається тека, куди з-поміж інших праць увійшли дві доповіді вченого з етніогенетичної проблематики.

Документ, який розглядається в монографії, в архівній теці вміщений під першим порядковим номером. Він є автографом тезисів про народність, але без назви (Додаток Ж. 1). Папір, на якому нанесено текст, сіро-зелений за кольором та поганого гатунку; чорнила подекуди розплилися, наявні жовті та жовтувато-коричневі плями. Однотипний папір, як і чорнила, використовувався майже виключно в роки німецько-радянської війни багатьма тогочасними вітчизняними науковцями. Зокрема, з переглянутого епістолярію, можна згадати листи В. Мавродіна (Ф. 521, НДВР РДБ, м. Москва; Ф. 827, СПбФА РАН, м. Санкт-Петербург), К. Гуслистого (Ф. 1548, А РАН, м. Москва), М. Тихомирова (Ф. 521, НДВР РДБ, м. Москва) тощо.

Щодо технічної збереженості, окрім вказаних деяких вад, скажемо: 1, 3, 6 аркуші позначені також і незначними розривами площини паперу. Однак ці дефекти поки що дозволяють прочитати текст. Почерк каліграфічний, з нахилом вправо; літери невеликі, округлі й акуратні. Щодо літер, слід вказати й те, що написані вони чорнилами специфічного чорного кольору з відблиском; виписані окремо одна від одної. Подекуди літера „т” виписана як „J” До того ж, таке своєрідне поєднання інваріантного написання літери „т” зустрічаємо навіть в одному слові. Текст автором розміщено й на звороті листків розміром у 8-ку. Аркуші 1, 2, 3, 4 пронумеровані в правому верхньому кутику тими ж чорнилами, що й літери в тексті; на зворотах листків вона відсутня. Вірогідно вважати наступне: ця нумерація є зробленою власноруч С. Юшковим. А от

порядковий аркуш 5 пронумеровано двічі: олівцем (з боку архівістів) та чорними чорнилами, як і попередні перші 4 аркуші. На 6-у порядкувому листку паперу нумерація взагалі наведена лише олівцем. Інша, авторська – відсутня. Окрім того, текст на останній сторінці обривається. Очевидно, що принаймні один-два аркуші оригіналу втрачені.

Деякі питання, пов'язані з датуванням обох документів, вже розглядалися раніше – у відповідному параграфі даної монографії. Варто оглядово пригадати тепер основні моменти. Можна висловити припущення, що ці тези готувалися С. Юшковим для виступу на одній з сесій восени років Комісії з етногенезу та етнографії. Приміром, на грудневій сесії 1943 р., присвяченій питанням слов'янського етногенезу чи на засіданні з проблем індосвропеїстики в червні 1944 р. Можливо, що ці тези мали бути виголошені на початку 1944 р. в Інституті історії та археології АН УРСР. Вони могли бути вступною частиною доповіді „Виникнення української народності”, про яку згадує К. Гуслистий¹. Втім, основа цих тез, як і аналогічних за змістом тез „Загальні передумови виникнення народності” (Додаток Ж. 2), готувалися ще до війни. Знову ж таки, наголосимо, що принципові нюанси стосовно причетності С. Юшкова до розробки нової для радянської історичної науки проблематики – етногенетичних досліджень східнослов'янських народів – вже було доказово проілюстровано.

Враховуючи попередній виклад аргументів, можемо додати ще деякі спостереження.

Отже, теоретичні питання етногенезу, що їх розглядав С. Юшков в обох документах (Додатки Ж. 1 та Ж. 2), почали розроблятися вченим напередодні війни. Важливим для датування документа № 1 (Додаток Ж. 1) є зроблений рукою автора попередній варіант речення, пізніше закреслений. В цьому закресленому варіанті речення вчений вводить пояснення через що саме з чим повинно бути для наукової громадськості актуальним питання щодо утворення народностей: „у зв'язку з питанням про

¹ НА ІІУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 56. Звіти інституту за 1944 р. – Арк. 14.

утворення російської держави”². Якраз в кінці 1930-х – на початку 1940-х рр. на нарадах істориків та сесіях ВІФ АН УРСР не одноразово порушувалося питання про необхідність дослідити походження російської державності. Варто пригадати, що тоді ж вийшло два видання науково-популярної монографії ленінградського історика В. Мавродіна „Утворення російської національної держави”³. На думку В. Мавродіна, формування російської держави не що інше, як формування російської народності. Російська народність, складаючись, створює свою державність, і у той же час держава, формуючись, витворювала російську народність⁴

Природно, що у С. Юшкова автоматично на рівні підсвідомості вишик уже готовий і декількома роками раніше апробований алгоритм, яким шляхом слід вирішувати поставлене питання про постання народностей. Якщо би в науці панував уже інший шаблон, певною мірою трафаретний, а, отже, – і кон’юнктурний, вченому довелося б вдаватися до саме його застосування при розробці власної версії. Очевидно, що на той час спостерігалася своєрідна фаза в історичній науці СРСР, позначена відсутністю офіційно прийнятої і жорстко детермінованої парадигми історичного розвитку, в конкретному випадку – східного слов’янства. В даному разі тези готувалися вченим до війни або, враховуючи стандарт паперу (про що вже йшлося), десь в перші роки війни.

Документ, що є 2-м порядковим документом архівної справи, має назву „Загальні передумови виникнення народності” (Додаток Ж. 2). Він видрукуваний на пожовклому листку папера форматом А 4. Машинопис тексту в основному не пошкоджений і розміщений тільки на лицьовій стороні. На першій сторінці доповіді перед назвою подається своєрідне пояснення „ТЕЗИСИ до доповіді дійсного члена АН Каз РСР С. В. Юшкова”. З іншої архівної справи,

² ЦДАМЛМ України. – Ф. 1292. – Оп. 1. – Од. зб. – Док. 1. – Арк. 2.

³ Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л.: ОГИЗ-Соцэкгиз, 1939. – 195 с.; Мавродин В. В. Образование русского национального государства. – М.-Л.: ОГИЗ-Госполитиздат, 1941. – 207 с. Докладніше див.: Юсова Н. Володимир Мавродін та генезис концепції давньоруської народності в радянській історіографії: кінець 1930-х – початок 1940-х рр. // Український історичний збірник-2004 (вип. 7). / Гол. ред. В. Смолій, заст. гол. ред. Т. Чухліб. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2004. – С. 448-449.

де відклалася газета „Казахстанська правда” з інформацією про заснування Казахської Академії Наук, а також про обрання її перших дійсних членів, є можливість довідатися про конкретний час події – 2 червня 1946 р.⁵ Проте деякі моменти в тезах говорять за те, що вони, як і тези без назви (Додаток Ж. 1), в своїй основі розроблялися до війни. Так, як і в статті „До питання про походження русі”⁶, що вийшла 1941 р., в тезах йдеться про соціальні групи, які брали участь в утворенні давньоруської держави і народності. В н’ятій тезі доповіді у стверджувальній формі С. Юшков говорить про той факт, що з позицій саме „марксистсько-ленінської методології” цією проблематикою ще „ніхто з радянських істориків не займався”. Дивна заява як для повоснного часу, адже вже були опубліковані статті О. Удальцова.

Однак у тезах „Загальні передумови вишкнення народності” міститься інформація, яка дає можливість точно встановити рік машинописного передруку цього документу. В другому пункті тез С. Юшков посилено акцентує увагу на працях Й. Сталіна, вказуючи, що важливий внесок при розробці марксистської теорії нації відіграли дві з них – „Марксизм і національне питання” (1913 р.) та „Національне питання і ленінізм” (1929 р.). Перша з них неодноразово публікувалася впродовж 1920-х ± 1930-х рр. Друга ж – „Національне питання і ленінізм” (написана ще в 1929 р.) то вона не була загальнодоступною аж до свого опублікування. А ця подія відбулася тільки в 1949 р.⁷ Публікація здійснювалася в рамках святкування ювілею Й. Сталіна – його 70-ліття. І, як це вже стало традицією, по всьому Радянському Союзу відбулися різноманітні заходи з метою обговорення й популяризації праці вождя.

⁵ ЦДАМЛМ України. – Ф. 1292. – Оп. 1. – Од. зб. 120. Постанова Президії Верховної Ради та ЦК КП(б) Казахстану про створення АН Каз. СРСР та затвердження її дійсних членкорів (Юшков С. В. – дійсний член АН). Газ. „Казахстанская правда” від 2 червня 1946 р. 1 док. – 2 арк. – Арк. 1-1(зв.).

Юшков С. В. До питання про походження русі // Ін-т мовознавства АН УРСР. Наукові записки. Т. 1 / Відп. ред. акад. Л. А. Булаховський. – К., 1941. – С. 137-156.

И. В. Сталин. Национальный вопрос и ленинизм. *Ответ товарищам Мешкову, Ковальчуку и другим.* // Сочинения. – Т. 11. 1928 – март 1929. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – С. 333-355.

Насамперед, вона мала бути засвоєна і взята на „озброєння” представниками гуманітарної науки, для прикладу, істориками. В зв'язку з цим, у третьому кварталі 1949 р. ІІУ, щоправда із залученням й поза інститутських істориків та громадськості, проводилася конференція під назвою „Сталін про формування народності і нації на Сході Європи”⁸ У звіті Інституту за першу післявоєнну п'ятирічку вказується на велике значення цієї конференції у сфері висвітлення окреслених питань уже навіть у „Короткому курсі історії України”, що на той час готувався до друку⁹ Цілком ймовірно, що саме з причини виходу праці „Національне питання і ленінізм” актуалізувалася етніогенетична проблематика, але значно меншою мірою, ніж у наступному – 1950 р., коли вийшла інша робота Й. Сталіна – „Марксизм і питання мовознавства”

Пропонуємо таку схему процесу написання „Загальних передумов вишклення народності” Перші три пункти тез були додані вже до існуючого тексту в 1949 р. Четвертий пункт, найвірогідніше, підданий переробці того ж 1949 р. А от інші – п'ятий, шостий, сьомий і заключний восьмий – с такими, що розроблялися напередодні війни чи вже безпосередньо під час неї.

Отже, враховуючи викладені тут міркування та аргументацію з приводу датування розробок С. Юшкова, найвірогідніше дотримуватися гадки, що основа обох тез доповідей готувалася на початку 1940-х рр.

При публікації тезисів С. Юшкова збережена особливість авторської стилістики, окрім конкретних визначень із загальновідомих цитат (про що подано безпосередні пояснення в

⁸ НА ІІУ. – Оп. 1. – Од. зб. 165. Тематичний план науково-дослідної роботи Інституту на 1949 р. На 52 арк. – Арк. 4.

Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 214-215. Тематичний план науково-дослідної роботи Інституту за 1950 рік. На 47 арк; Отчеты о выполнении плана первой послевоенной пятилетки. 1946 – 1950 гг. Института истории Украины АН УССР. На 23 арк. – Арк. 8;

Детальніше про згадану конференцію в контексті функціонування ІІУ АН УРСР див.: Юсова Н. Наукова діяльність Костя Гуслистого в останні роки роботи в Інституті історії АН УРСР (1949 – 1952 рр.) // Український історичний збірник-2002. Вип. 5. – К., 2003. – С. 438-440.

посторінкових посиланнях); із знаків орфографії розставлено лише коми. Залишено авторські закреслення попередніх конструкцій речень, які, як уже було показано вище, є цінними при спробі провести датування тез. Текст обох документів подано мовою оригіналу – російською. Вкажемо також, що обидва документи в оригіналі без власного автографічного підпису вченого.

ДОДАТОК Ж. 1

Тези доповіді С. Юшкова з етиогенетичної проблематики (чернетковий варіант)

Вопрос о развитии возникновении народностей является все еще неразработанным в советской исторической науке. К сожалению, наши историки все еще ограничиваются одними высказываниями классиков марксизма-ленинизма о возникновении национальностей и нации.

Но процесс образования народностей

Этот процесс является весьма сложным и требующим большего изучения

~~Дело в том, что возникновению национальностей предшествует ряд других процессов, а именно: 1)~~

Но процесс образования каждой национальности и каждой нации, во всей исторической конкретике, как общее правило, изучается мало изучен и совершенно не установлены при изучении этого процесса, общие закономерности. Больше того, до сих пор остается неясным, например вопрос, когда возникла украинская, белорусская, великорусская народность. Мне не приходилось читать работы, посвященные вопросу об образовании английской, французской, итальянской нар национальностей.

А между тем, вопрос о нац об этно этно этногенезисе является весьма сложным, но вместе с тем крайне интересным для истории вообще, истории государства и права, историков языка, культуры, литературы и т. д.

Нам Мне кажется, вообще [в] развитии народов можно установить три следующие основные моменты, которые теснейшим образом связаны с развитием производственных отношений:

- 1) ~~Племена,~~ которые Племенные отношения, которые наивысшего своего развития достигают в период высшей ступени варварства.
- 2) В период разложения первобытно-общинных отношений идет и процесс разложения племен и образование мелких народностей. ~~Возникают племенные образования. На базе родственных племен возникают ряд народностей, но~~ В этот период ряд племен благодаря экономической общности начинают объединяться между собой и образуют ряд народностей примитивного вида.
- 3) В период возникновения рабовладельческих и феодальных отношений процесс образования народностей ускоряется. ~~Все племена втянуты в образующиеся народности.~~ Племенные отношения полностью и сливаются.
- 4) В период разложения феодализма возникают национальности. Образующиеся централизованные государства, в которых и исживаются элементы прежних мелких народностей. Национальности ~~это~~ этого периода отлич.[аются] от наций.
- 5[)] В эпоху капитализма возникают нации, признаки которых установлены Сталиным.

Каждый период в образовании народов характеризуется особыми закономерностями. А кроме того, завоевание одних народов другими сильно усложняют данную общую схему развития народов. Эти завоевания, если завоеватели находятся на высшей ступени культуры, и, если они могут навязать побежденным свой способ производства, могут ускорить возникновение народов или, если они находятся на нисшей ступени общественного развития, замедлять этот процесс.

Само собой разумеется, выяснение каждого периода в образовании народов, несомненно, потребует ряда исследований и работ, обобщающих эти исследования. Пока этой работы не будет сделано,

то многие, весьма важные вопросы истории и, в том числе, истории языка не будут выяснены. Многое будет не понято в истории или объяснено крайне примитивно и вульгарно. И во всяком случае, без учета факторов, связанных с историей образования народностей.

В настоящем докладе я хочу поставить вопрос об образовании моментами о тех моментах, которые связаны с образованием с процессами разложения племен и образованием народностей, связанных с этим разложением. Само собой разумеется, этот этот вопрос нас интересует нас в связи с образованием вопросом об образовании русского государства о тех изменениях, которые должны произойти у племен восточного славянства в период разложения племенных отношениях. Но по ходу развития моих мыслей придется касаться и других племен. Процесс разложения первобытно-общинного строя и следовательно разложения племенных объединений связан с выделением следующих элементов из первобытной общины, в данном случае, соседской общины:

- 1) ремесленников, которые в процессе дальнейшего развития ремесла начинают работать на большие округа.
- 2) Купцов, являющимися посредниками между ремесленниками и их покупателями.
- 3) Купцов, которые связаны с торговлей с иноземцами.
- 4) родо-племенной знатью – т.[о] е[сть]. вождей отдельных племен, или вождей союзов племен.
- 5) Дружинников этих вождей и разного рода военных элементов.
- 6) Элементов, утративших связи с общиной или вследствие обезземеления или утраты инвентаря. Эти элементы или идут в дружинники или превращаются в агентов купцов или занимаются мелкой городской торговлей.
- 7) Все эти элементы не могут жить в рассеянном виде в отдельных соседских общинах, как общее правило, не связанных с не расположенных на каких либо торговых путях и тем более на торговых путях. Все они стремятся в отдельные центры, где расположенные на этих путях, при чем, естественно, выбираются центры, расположенные на

крупных ~~пу~~ реках и очень часто ~~на~~ в устьях ~~река~~ рек, впадающих в крупные реки. Этими центрами являются города. Энгельс^I прочно связывает процесс разложения первобытно-общинного строя с возникновением городов: «Недаром высятся грозные стены вокруг новых городов: в их рвах зияет могила родового строя, [а] их башни упираются [уже] в цивилизацию»^{II}.

- 8) ~~Как-то до~~ Все эти элементы, осевшие в городах, сплачиваются и поскольку в их среде имеются много авантюристических элементов, то эти ~~переходят в~~ элементы ~~перейти~~ стремятся установить власть над ~~нар~~ общинниками, опираясь на те элементы, которые пока продолжают жить в этих общинах, но уже осваивают землю общинников. [...] «превращаются в крупных землевладельцев». Как-то до сих пор исследователи мало прочувствовали следующее высказывания Энгельса; относящиеся к этой эпохе. «Война и организация для войны становятся теперь результативными функциями народной жизни. Богатства соседей подстрекают жадность народов, которым приобретение богатства представляется уже одной из важнейших жизненных целей. Они варвары: грабеж им кажется более легким и даже более почетным, чем упорный труд. Война, которая раньше велась только для отомщения за нападения или для расширения ставшей недостаточной территории, ведется теперь ради грабежа, становится постоянным промыслом»^{III} (165).

Изучение народов, находившихся на этой стадии развития блестящим образом подтверждают высказывания Энгельса. Не только материал, относящийся к истории славянских и германских племен, но и материалы, относящиеся к африканским племенам середины XIX в., ~~все весьма богатые~~ собранные европейскими путешественниками Ливин[г]стоном^{IV} и Стэнли^V показывают, что возникают в этот период особые группы, которые ведут непрерывающуюся войну с сосед[с]кими племенами, превращают в пленников в рабов, причем очень трудно установить, где кончается воин и где начинается купец, где кончается вождь объединения из разлагающихся племен и где кончается организатор экспедиций за рабами. *В свое время Покровский*^{VI}

Календарный план по написанию работы «Очерк по истории Казахского»^{VII}]

Поскольку процесс сплочения этих групп; которые представляют настоящую уже социальную группу усиливается, то происходит развитие языка в этих группах. Этот язык чем дальше, тем больше начинает различаться от племенных наречий. Он осложняется и по своим грамматическим и синтаксическим формам, но и по своему словарю. Вводятся разного рода новые военные термины, термины, относящиеся к торговле и т. д. Можно предполагать, что вносятся в словарь много иноземных слов.

Имеются большие изменения и в мат.[ериальной] культуре этих групп, в их домашнем быту, одежде и т.[ак] д.[алее]

Меняется и религия религиозные верования в смысле их усиления усложнения. Поскольку эта сплоченная социальная группа, говорящая на особом наречии, различающимся от языка соседних племен, начинает противопоставляться массе общинников, среди которых она живет и действует, то возникает вопрос об особом их названии. Ясно, ни тер название их купцами, ни название что, если им будет усвоено название купцы, то это будет слишком узко. В городах живут и не только купцы. Если назвать их вообще горожанами – это будет не точно, поскольку эти элементы не всегда и не все время живут в городах. Значит, нужно какое-то иное название и это название дается, при чем очень часто бывает трудно понять первоначальный смысл этих названий^{VIII}.

Коснемся сперва возникновения бургундов^{IX}.

Как известно, Тацит^X, который хорошо знал Германцев^{XI} и писал о стране, населявшейся германцами, не упоминает об особом племени бургундов.

До III в. о бургундах мы не [в]стречаем упоминания ни у одного историка^{XII}.

ЦДАМЛМ України. – Ф. 1292. – Оп. I. – Од. зб. 57. Юшков С. В. Тези доповідей: “Общие предпосылки возникновения народности”, “К вопросу о политических формах феодального государства (до XIX века)” та ін. - Автограф, маш. з авт. правкою. 1930-і – 1951 рр. – 7 док. 41 арк. – Док. 1. – Арк. 1-6.

ДОДАТОК Ж. 2

Тези доповіді С. Юшкова „Загальні передумови виникнення народності” (подано мовою оригіналу)

ТЕЗИСЫ

к доклада действительного члена АН Каз[ахской] ССР
С. В. Юшкова

Общие предпосылки возникновения народности.

1. Вопрос о возникновении народности /этногенезе/ является одним из основных вопросов исторической науки. Правильное его решение является крайне важным не только для уяснения основных моментов истории той или иной народности, но и истории государственности и правового строя; языка, литературы, изобразительного искусства и т. д. Вопросы происхождения народности /этногенеза/ были предметом изучения и со стороны буржуазных исследователей. Но эти исследователи решали вопросы этногенеза, исходя из метафизических и идеалистических позиций. Они, как общее правило, рассматривали народность, как нечто неизменное, раз навсегда данное. Буржуазные исследователи сводили народность или нацию к мистическому и якобы неизменному «национальному духу», «национальному характеру и воле», «национальной душе» или [«]расовой крови и душе».

Они в[ы]водили понятие народности и наций из национального сознания и воли, а не обратно – национальное сознание из условий жизни наций. Другим характерным моментом буржуазной социологии являлось смешанное понятие нации с расой и племенем.

2. Исключительное значение в вопросе о^{XIII} сущности нации и народности и, следовательно, в вопросе о происхождении народности /этногенеза/ имеют работы И. В. Сталина^{XIV}, причем важную роль в разработке марксистской теории нации, важнейшую роль сыграли его работы «Марксизм и национальный вопрос» /1913 г./ и «Национальный вопрос и ленинизм» /1929 г./.

В этих работах И. В. Сталин вскрыл антинаучность и реакционность характера теорий буржуазных социологов о сущности и о возникновении нации и противопоставил им марксистскую теорию. Он показал, что нация не есть нечто вечное и неизменное, что ее нельзя смешивать с племенем, расой и государственной общностью. И. В. Сталин показал, что нацию нельзя смешивать с расой и племенем, национальную общность с расовой или племенной общностью ибо нации возникают и складываются из людей различных рас и племен. Показав, что нации, являясь исторической категорией определенной эпохи, т.[о] е.[сть] эпохи поднимающегося капитализма, И. В. Сталин, тем самым, указывает на существование таких этнических групп – так называемых народностей, которые возникали в докапиталистический период или таких этнических групп, которые и в эпоху капитализма по тем или иным внутренним и внешним причинам не в состоянии были превратиться в нацию.

3. Для того, чтобы уяснить, что собой представляют так называемые народности, предшествующие нации, надо установить различие между нациями и народностями, возникающими в докапиталистическую эпоху.

И. В. Сталин дал следующее классическое марксистско-ленинское определение нации. «Нация есть исторически сложившаяся устойчивая^{XV} общность людей, возникшая на базе общности языка, территории, экономической жизни и психического склада, проявляющегося в общности культуры. При этом само собой понятно, что нация, как и всякое историческое явление, подлежит закону изменения, имеет свою историю, начало и конец [»] (И. В. Сталин. Соч. т. 2., стр. 296-297)^{XVI}. И. В. Сталин указывает при этом, что «только наличие всех признаков, взятых вместе, дает нам нацию» /И. В. Сталин. Соч. т. 2, стр. 297/^{XVII}. И. В. Сталин подверг решительной критике попытки дополнить определение нации пятым признаком – наличием у нации собственного обособленного государства. И. В. Сталин, решительно отвергая этот признак нации, указывает, что данное представление о нации ведет за собой оправдание колониального гнета^{XVIII}. Он отмечает, что

империалисты, носители этого гнета «Решительно не признают за действительные нации угнетенные и неполноценные нации, не имеющие своих отдельных национальных государств, и считают, что это обстоятельство дает им право угнетать эти нации» / И. В. Сталин. Соч., т. 11, стр. 334^{/XIX}.

Одновременно с этим, разбивая метафизические буржуазные теории, по которым нации – это нечто навсегда данное, И. В. Сталин указывает, что нации не могли не возникнуть и существовать до капитализма, в период феодализма, поскольку в этот период еще не было тех факторов, которые ликвидируют хозяйственную раздробленность. Но И. В. Сталин при этом указывает, что «конечно, элементы нации – язык, территория, культурная общность и т. д. – не с неба упали, создавались исподволь, еще в период [до]капиталистический^{XX}»^{XXI}. [«]Но эти элементы находились в зачаточном состоянии и в случае представляли лишь потенцию в смысле возможности образования нации в будущем при известных благоприятных условиях»/[И. В. Сталин.] Соч., т. 11, стр. 336^{/XXII}.

4. Таким образом нации, по учению И. В. Сталина, надо отличать от понятия народа и народности как унической группы. Народности могут существовать и в эпоху рабовладельческого строя и феодализма. Они возникают в условиях разложения первобытно-общинного строя. Путем объединения и слияния различных племен и союзов племен на базе классового общества. При образовании народа и народности племена настолько объединились и слились, что потеряли свою обособленность. Словом, народы могли возникать и развиваться задолго до образования наций. В советской исторической науке вопрос об образовании народов и народностей – до сих пор не получил своего окончательного решения. Более или менее ясное представление имеется об образовании народностей в период возникновения централизованных государств, т. е. в период ликвидации феодальной раздробленности. Но народности могут возникать и до образования централизованных государств., т. е. в период ликвидации феодальной раздробленности:

Так, народы и народности могут возникать в условиях разложения первобытно-общинного строя в результате возникно-

вения рабовладельческого общества и государства, а также в результате возникновения феодального общества и государства. Поскольку переход к феодальной общественно-экономической формации может совершаться двумя путями – в результате революции рабов /в рабовладельческих государствах/ или в результате разложения первобытно-общинного строя, то наблюдаются различные закономерности при образовании народностей в эпоху феодализма. Словом, народы и народности возникают: 1) при возникновении рабовладельческого общества и государства; 2) при возникновении феодального общества в результате разложения рабовладельческого строя и революции рабов; 3) при возникновении феодального общества в результате разложения первобытно-общинного строя и при возникновении варварских дофеодальных государств; 5) при возникновении централизованных государств в результате ликвидации феодальной раздробленности.

5. Вопросом о происхождении народов или народностей в период возникновения рабовладельческого общества и государства на основе марксистско-ленинской методологии никто из советских историков не занимался. Отсюда не были установлены общие закономерности при образовании народностей в этот период. А между тем, имеется весьма интересный материал, относящийся к данному периоду. Особенно много интереса в смысле возможности установления закономерностей представляют данные, относящиеся к древней Греции^{xxiii}, в частности, данные, относящиеся к эллинистическому периоду и к возникновению Римской империи^{xxiv}. В период возникновения и развития рабовладельческого общества и государства процесс складывания племен в народности ограничивается сравнительно небольшой территорией. Даже в Римской империи после тысячелетнего ее существования римская народность, как определенное этническое образование, возникла только в пределах Аппенинского полуострова^{xxv}. В остальных частях Римской империи организовались только римские колонии. Ни трудно понять, что первые серьезные неудачи римлян повлекли за собой ряд восстаний покоренных народов и ликвидацию римских колоний. Словом, при возникновении рабовладельческих обществ,

которые характерны внеэкономическим принуждением, как основой рабовладельческого способа производства, недостаточно проявляются факторы, которые ликвидируют хозяйственную раздробленность и стягивают разобщенные доселе части народов в одно целое. Не изучены и закономерности при разложении рабовладельческого строя и при переходе от рабовладельческого строя к феодализму в период варварских государств.

6. Наибольшее значение для истории СССР и, в частности, для истории Каз[ахской] ССР^{xxvi}, имеет изучение предпосылок и условий возникновения народностей в результате разложения первобытно-общинного строя и образования варварских / дофеодальных/ и феодальных государств, а затем в результате феодальной раздробленности, в период образования централизованных государств. В результате долговременного изучения варварских /дофеодальных/ государств нами установлены следующие закономерности при процессе образования народностей в результате разложения первобытно-общинного строя и образования варварских [/дофеодальных государств/.

Возникновению народности предшествует образование союза племен. Но как общее правило, не господствующее племя превращается в народность, а каждое из племен, входящих в союз племен, выделяет особую социальную группу, включающую в свой состав родоплеменную знать, купцов, ремесленников, общинников, потерявших связи со своим хозяйством так называемых либертинов^{xxvii} и беглых рабов. Эти социальные группы состоят из представителей родственных племен, но включают иногда и иноземцев /главным образом дружинников и купцов/. Эти социальные группы являются очагами классового общества. Им усваивается особое название. Язык и культура этих социальных групп начинает различаться от племенных наречий.

С течением времени данные социальные группы при возникновении варварских государств дают им свое название / русское, франкское^{xxviii}, тюркское^{xxix} и т.[ак] д.[алее] государства/. В конце концов, название, которое усваивается данным социальным группам, приобретает политический характер. А затем, по мере

окончательной ликвидации племен, это название часто приобретает этнический характер, т.[о] е.[сть] это название усваивается народности, возникшей в период феодализма.

7. Образование феодальных государств связано, как общее правило, с внутренним переворотом и сопровождается с борьбой или с соседними племенами или соседними варварскими дофеодальными /или феодальными государствами, которые часто находились в стадии феодальной раздробленности/. Народность^{xxx}, сложившиеся в период возникновения феодального государства / т. е. в период окончательного становления общественно-экономической формации/ отличаются от народностей эпохи образования варварских государств. В эпоху феодализма в основном уже изжит племенной строй. Основные признаки народности, которые по учению И. В. Сталина определяют нацию, но находились в зачаточном состоянии /«устойчивая общность людей, возникшая на базе общности языка, территории, экономической жизни и психического склада, проявляющегося в общности культуры»/ в эпоху феодализма выявляются в большей степени, нежели в период дофеодальный.

8. Феодальное государство по мере развития феодальных отношений и роста государственных прав феодалов, как общее правило, переживает стадию феодальной раздробленности. Но затем в результате роста товарных, денежных отношений возникают предпосылки возникновения централизованных государств, в частности, возникают новые народности. Феодальные империи, как общее правило, дают основания для образования нескольких централизованных государств, которые объединяют ряд народностей. Признаки, характерные для народности, проявляются в данный период в большей степени нежели в период образования феодального государства и тем более образования варварского государства. Достаточно указать, что элементы племенных отношений давно уже изжиты. Для решения вопроса о происхождении казахской народности, надо решить следующие вопросы: 1. об образовании на территории Казахстана^{xxxI} народностей в период образования варварского (дофеодального) государства; 2. об

образовани на території Казахстану народностей періода виникнення феодальних державств; 3. об образованні казахської народності, виниклій в період виникнення казахського централізованого державства.

ЦДАМЛМ України. – Ф.1292. – Оп.І. – Од. зб. 57. Юшков С. В. Тези доповідей: “Общие предпосылки возникновения народности”, К вопросу о политических формах феодального государства (до XIX века) та ін. Автограф, маш. з авт. правкою. 1930-і – 1951 рр. 7 док. 41 арк. – Док. 2. – Арк. 7-14.

КОМЕНТАР

Енгельс Фрідріх (1820 – 1895 рр.) – німецький філософ і діяч міжнародного революційного руху; один з основоположників марксизму. Разом з К. Марксом – організатор і керівник міжнародної комуністичної партії “Союзу комуністів”; один з організаторів і керівників I та II Інтернаціоналу. Найвідоміші праці “Анти-Дюрінг” та “Діалектика природи”, а також фактично завершив II-й та III-й томи Марксового “Капіталу”

С. Юшков у своїх теоретичних побудовах спирається на працю Ф. Енгельса “Походження сім’ї, приватної власності і держави” Перше видання англійською мовою в Лондоні 1884 р. Ця праця вміщена у всіх виданнях творів К. Маркса і Ф. Енгельса радянського часу; також багаторазово видавалася окремою книгою російською, українською мовами. Див., напр.: Енгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. – М.: ОГИЗ-Госполитиздат, 1948. – 223 с. – С. 185.

Енгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. – С. 185.

^{IV} Лівінгстон Давид (1813 – 1873 рр.) шотландський дослідник Африки. Здійснив низку довготривалих подорожей по Південній і Центральній Африці; відкрив водоспад Вікторія; разом з Г. Стенлі досліджував озеро Танганьїка.

^V Стенлі Генрі Морган (справжнє ім’я й фамілія Джон Роуландс; 1841 – 1904 рр.) журналіст, дослідник Африки. Дослідив майже всю течію р. Конго; його іменем названі водоспади.

^{VI} Це, останнє на даному аркуші, незакінчене речення, вірогідно, взагалі не має жодного відношення до тексту доповіді, оскільки написано воно іншими чорнилами і децю видозміненим почерком.

^{VII} Наведене закреслене речення є непрямым доказом того, що дана чернетка доповіді готувалася С. Юшковим в евакуації до Алма-Ати в роки війни.

viii Очевидно, що тут відмічаємо втрату сторінок, оскільки продовження тексту є дещо нелогічним. Окрім того, наступний шостий аркуш має нумерацію в правому верхньому кутику лише олівцем, яка зроблена архіваріусом.

Бургунди – германське плем'я. Утворили ранньофеодальні королівства: в басейні Рейну – на початку V ст. (завойовано гуннами в 436 р.), в басейні Рони – в середині V ст. (в 534 р. завойовано франками). Від назви племені пішла і назва Бургундія.

Тацит (близько 58 р. до н. е. – близько 117 р. н. е.) римський історик. Головні праці присвячені історії Риму та Римської імперії – “Аннали”, “Історія”, але не всі книги збереглися; також описував релігію, суспільний устрій та побут давніх германців.

xi Германці – давні племена індоєвропейської мовної групи, які мешкали до I ст. до н. е. Між Північним і Балтійським морями, Рейном, Дунаєм. Жили родовим ладом, що в перші століття нашої ери перебував у стані розкладу. В IV – VI ст. відіграли головну роль у так званому Великому переселенні народів, зайнявши більшу частину Римської імперії, та утворивши ранньофеодальні держави – вестготів, вандалів, остготів, бургундів, франків, лангобардів.

На цьому авторський текст обривається.

В оригіналі використано літеру «и». Логічно припустити, що автором допущена описка, а тому слід вжити літеру «о».

xiv Сталін Йосип Вісаріонович (1879 – 1953 рр.) – політичний і державний діяч СРСР; до 1917 р. – професійний революціонер; член РСДРП з 1898 р., а керівних органів партії – з 1917 р. Один з організаторів та керівників Жовтневого перевороту 1917 р. На державних посадах з 1917 р.; нарком з питань національностей – 1917 – 1922 рр.; голова уряду СРСР з 1941 – по 1953 рр. З 1922 – по 1953 рр. – генеральний (/ - перший) секретар ЦК ВКП(б) (/ - КПРС).

xv У авторській редакції це слово написано як «устойчивость», але нами воно подається так як в загальновідомій цитаті Й. Сталіна.

xvi І. В. Сталин. Марксизм и национальный вопрос // Сочинения. В 16-ти тт. – Т. 2. 1907 – 1913. – М.: Огиз-Госполитиздат, 1946. – С. 296-297

xvii І. В. Сталин. Марксизм и национальный вопрос // Сочинения. В 16-ти тт. – Т. 2. 1907 – 1913. – М.: Огиз-Госполитиздат, 1946. – С. 297.

xviii Тут С. Юшков робить майже дослівний переказ іншої праці Й. Сталіна „Національне питання і ленінізм” Див.: Й. В. Сталин. Национальный вопрос и ленинизм // Сочинения. В 16-ти тт. Том. 11. 1929 – март 1929. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – С. 334.

xix С. Юшков використовує спочатку думку, а вже потім наводить цитування з праці Й. Сталіна „Національне питання і ленінізм”; однак цитата

міститься не на 334, а на 335 сторінці. Логічно було б вказати дві сторінки – 334-335. Див.: Й. В. Сталин. Национальный вопрос и ленинизм. – С. 335.

^{xx} В тексті С. Юшкова надруковано саме слово „капиталистический”, але в цитованій праці Й. Сталіна стоїть слово „докапиталистический”, що підтверджується й власне логікою змісту.

^{xxi} Й. В. Сталин. Национальный вопрос и ленинизм. ... – С. 336.

^{xxii} Там само. – С. 336.

^{xxiii} Греція Давня (Еллада) – спільна назва території давньогрецьких держав античності (від ахейського, I ст. II тис. до н. е., – до елліністичного, I. ст. до н. е., періоду), розташованих на півдні Балканського півострова, островах Егейського моря, узбережжі Фракії, по західній береговій смузі Малої Азії. Перші ранньокласові держави ахейців (Кнос, Фест, Мікени, Тірінф, Пілос та ін.) утворились на початку II тис. до н. е. – в епоху бронзи. З 146 р. до н. е. – після розгрому римлянами Ахейського союзу – Греція підкорялася Риму, а з 27 р. до н. е. на її території утворена провінція Ахайя. З IV ст. н. е. Греція стала основною частиною Східної імперії – Візантії.

^{xxv} Римська імперія – багатонаціональна рабовласницька держава античності, що створена за рахунок експансії латинським м. Римом; її територія включала в себе землі в Європі, Азії та Африці, переважно – регіон Середземномор'я. Перший імператор – Август Октавіан (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.) під час режиму принципату зберігалися республіканські установи (30-і рр. до н. е. – 280-1 р. н. е.). З правління імператора Діоклетіана (284 – 305 рр.) встановлюється режим доміну, тобто – необмеженої монархії. В 395 р. імперія була поділена на Західну і Східну. Західна припинила існування в 476 р., коли було усунуто від влади останнього імператора Ромула Августула. Східна імперія у вигляді Візантії з столицею в Константинополі проіснувала до 1453 р.

^{xxv} Апеннінський півострів розташований на півдні Європи; вдається в Середземне море на 1100 км, площа 149 т. км кв. Вздовж півострова простягається гірська система Італії – Апенніни. На півострові розташовані держави: Італія (близько 1 / 2 території), Ватикан, Сан-Маріно.

^{xxvi} Казахська РСР – складова СРСР, розташована в його південно-західній Азіатській частині. 26. VIII. 1920 р. у складі РРФСР утворена Киргизька АРСР, перейменована 19. IV. 1925 р. в Казахську АРСР. В результаті національно-державного розмежування Середньої Азії у 1924 – 1925 рр. всі казахські землі об'єдналися. Тільки з 5 грудня 1936 р. – повноцінна союзна республіка. Столиця – м. Алма-Ата. В 1991 р. внаслідок розпаду СРСР, утворена самостійна держава Казахстан.

-
-
- ^{xxvi} Лібертини – (від латинського – *libertinus* – вільновідпущеник). В Давній Греції і Давньому Римі відпущені на волю чи такі, що самі викупилися, – раби.
- ^{xxvii} Франкська держава – ранньофеодальна держава, що виникла в кінці V ст. на частині території колишньої Західної Римської імперії при завоюванні франками на чолі з Хлодвігом Галії; в результаті завоювань Карла Великого держава включала майже всю Західну і центральну Європу. У франкській державі правили королі з династії Меровінгів і (з 751 р.) Каролінгів (з 800 р. – імператори). Згідно Верденського договору 843 р. держава була розділу.
- ^{xxix} Тюркська держава – або тюркський каганат, держава племінного союзу тюрків у 552 – 745 рр. на території Центральної Азії, Північного Китаю, значної частини Середньої Азії (до р. Амудар'ї). На початку VI ст. розпався на Західний (середньоазіатський; існував до 740 р.) та Східний (центральноазіатський; розгромлений уйгурами в 745 р.) тюркські каганати.
- ^{xxx} Очевидно, у автора допущена описка, тому що логічно було слово „народність” вжити у множині – „народності”
- ^{xxxi} Казахстан – південно-західна азіатська держава. Ще в середині VI – VIII ст. на цій території існував Тюркський каганат, держава карлуків. В IX – XII ст. держава огузів, Караханідів. В XI – XIII ст. зазнав навали сельджуків, кіданей, монголо-татар. В кінці XV ст. утворилось Казахське ханство, що ділилося на жузи. На початок XVI ст. в основних рисах склалася казахська народність В XVIII ст. Малий і Середній жузи прийняли підданство Росії. З приєднанням Старого жуза в IX ст. в основному всі казахські землі увійшли до складу Росії. В складі СРСР був під назвою Казахської РСР.

ДОДАТОК 3

Лист Микити Сергійовича Хрущова
До Йосипа Віссаріоновича Сталіна.

МОСКВА

ТОВАРИЩУ СТАЛІНУ

18 января исполняется 290 лет со дня присоединения Украины к России по договору заключенном в г. Переяславе-Хмельницком Богданом Хмельницким.

ЦК КП(б) Украины просит разрешить отметить эту дату, имея в виду ту бешенную антиисторическую агитацию против объединения украинского и русского народов, которую проводили на Украине немецкие фашисты и украинско-немецкие националисты.

Мы хотим отметить дату 290-летия со дня присоединения и бесед среди населения освобожденных районов Украины, изданием листовок для населения оккупированных районов и др.

В г. Харькове провести торжественное собрание с заслушанием доклада и принятием документов.

В докладах, лекциях и беседах, а также в статьях наших газет и журналов мы хотим не так подробно осветить сам факт присоединения Украины, как позитивное значение этого факта для истории Украины и России, как позитивное значение этого факта для истории украинского и русского народов.

За все время существования Советской власти на Украине эта дата отмечается впервые.

Н. Хрущев.

[Документ без автографа особистого підпису]

ЦДАГО України. Ф. І. Оп. 70. - Од.зб. 91. Письмо тов. Хрущова Н. С. тов. Сталіну об ознаменованні 290-летия со дня присоединения Украины к России. Материалы к докладу 26 годовщины Великой Октябрьской революции. 30 октября 1943 – 18 января 1944. На 47 арк. - Арк. 44.

ДОДАТОК И

ПРОЕКТ

ОБ ОЗНАМЕНОВАНИИ 290 ЛЕТИЯ СО ДНЯ ПРИСОЕДИНЕНИЯ УКРАИНЫ К РОССИИ

Постановление ЦК КП(б)У

290 лет тому назад /1654/ по предложению Великого гетьмана Украины Богдана Хмельницкого навеки был утвержден нерушимый союз двух братских народов – великого украинского народа с великим русским народом.

Великая Октябрьская Социалистическая революция еще сильнее соединила трудящихся двух великих народов – русского и украинского и создала все условия для превращения Украины в республику передовой промышленности, сельского хозяйства, науки и культуры.

Партия большевиков и ленинско-сталинская национальная политика вывела на широкий путь все народы Советского Союза, где равным среди равных является украинский народ.

В союзе с русским народом под руководством Сталина была осуществлена вековечная мечта украинского народа – воссоединение всех украинских земель в едином Украинском Советском государстве.

В боевом союзе с русским народом и другими народами Советского Союза Украина освобождается от немецкого нашествия.

”Дружба народов нашей страны
выдержала все трудности и испытания
войны и еще более закалилась в общей борьбе всех
советских людей против
фашистских захватчиков”

/Сталин/

В боевом союзе с русским народом и другими народами Советского Союза восстанавливается народное хозяйство Советской Украины, разрушенное немецко-фашистскими варварами.

Непобедимый союз русского и украинского народа, озаренный гением Сталина, закаленный в огне отечественной войны, есть залог счастливого грядущего Украины.

В ознаменовании 290 летия со дня присоединения Украины к России ЦК КП(б)У постановляет:

1. Провести 8-18 января 1944 года повсеместно собрания рабочих, колхозников и интеллигенции с докладом – “Дружба народов – источник силы Советского Союза”
2. Предложить обкомам КП(б)У выделить на проводимые собрания квалифицированных докладчиков из числа партийного, советского, комсомольского и хозяйственного актива.
3. Организовать силами агитаторов и пропагандистов лекции и беседы среди трудящихся.
4. Утвердить примерную тематику лекций и бесед посвященных 290 летию братского союза русского и украинского народов.
5. Предложить редакторам республиканских, областных и районных газет выпустить 8/І.-44 года специальные номера газет, посвященных великой дружбе русского и украинского народов.
6. Предложить Управлению по делам искусств при СНК УССР и Союзу писателей УССР организовать 8-18/І. – 44 года на крупных предприятиях городов и районов литературные вечера художественной самодеятельности с показом лучших произведений русской и украинской литературы и музыки.

[Документ без підпису]

ЦДАГО України. - Ф. І. - Оп. 70. Од. зб. 91. Письмо тов. Хрущева Н. С. тов. Сталину об ознаменовании 290-летия со дня присоединения Украины к России. Материалы к докладу 26 годовщины Великой Октябрьской революции. 30 октября 1943 – 18 января 1944. На 47 арк. - Арк. 45-47.

ДОДАТОК Й

Довідка для ЦК ВКП(б)У,
підготовлена Миколою Неоновичем Петровським (?)

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА

8 січня 1654 р.

/Довідка/

Багатовікова боротьба українського народу за національну незалежність, за визволення від ярма чужоземних окупантів-загарбників, досягла в половині XVII столітті найвищого піднесення. Національно-визвольну боротьбу українського народу очолював великий гетьман України, видатний державний діяч і полководець Богдан Хмельницький. Під його керівництвом український народ завдав багато нищівних ударів військам пансько-шляхетської Польщі, яка уперто домагалася окупувати Україну й уярмити увесь український народ. Одночасно на волю й незалежність України посягали й інші сусіди-загарбники: Туреччина, татари, молдавські “господарі” і ін. Хоч як напружував свою силу й волю до перемоги український народ, але перед ним все більше зростала небезпека бути поневоленим панською Польщею, чи то султанською Туреччиною.

Український народ в ці найтяжчі часи боротьби за свою національну незалежність знайшов собі підтримку й допомогу від братнього російського народу, з яким був зв’язаний спільністю історичного процесу формування своєї народності і походженням своєї державності.

Гетьман Богдан Хмельницький з прозорливістю великого державно-політичного діяча спрямував політичні прагнення українського народу на союз з братньою Росією і домігся оформлення й здійснення цього союзу.

Починаючи з 1652 р. Богдан Хмельницький веде особливо жваві переговори з урядом царя Олексія, готуючи ґрунт для приєднання України до Росії й безпосередньої допомоги Росії українському народові в боротьбі проти Польщі. В 1653 р. між

російським урядом і гетьманом Богданом Хмельницьким відбувається обмін декількома посольствами й ведуться жваві переговори про умови приєднання України до Росії. В жовтні 1653 р. Земський собор в Москві ухвалив, щоб царю Олексію “гетьмана Богдана Хмельницького и все войско запорожское, с городами их и землями принять под свою государскую высокую руку” На Україну відряджається з Москви посольство на чолі з боярином В. Бутурліним, якому було доручено оформлення від імені царя Олексія приєднання України до Росії.

8 січня 1654 р. в м. Переяславі /тепер Переяслав-Хмельницький/ відбулася народна рада за участю представників всіх тих земель України, які вибилися спід польсько-шляхетської окупації. З великою промовою на цій раді виступив Хмельницький, в ній він закликав приєднатися до Росії й обґрунтував всі переваги цього акту. Всі присутні на раді в один голос вимагали приєднати Україну до Росії. Рішення про приєднання України до Росії прийняте на Переяславській Раді було одностайним і відбивало прагнення й життєві інтереси всього українського народу.

В Росії тоді влада була в руках царизму, який гнобив російські народні маси і проводив колоніальну політику щодо підкорених народів.

Перехід України під владу російського царя був для українського народу меншим злом порівняно з небезпекою поглинення України панською Польщею і султанською Туреччиною, яке загрожувало самому існуванню українського народу.

Приєднання України до Росії врятувало український народ від чужоземного поневолення, дало змогу зберегти йому свою народність, зберегти ще на довший час свою державність. Це приєднання сприяло зміцненню політичних, економічних і культурних зв'язків російського і українського народів.

Переяславська Рада поклала основу вічної дружби й вічного союзу українського й російського народів, що зростав і міцнів протягом дальших століть спільної історії й досяг свого найвищого прояву в наші радянські часи.

ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 70. – Од. зб. 150. Протоколи, докладные записки, сведения о работе Академии наук УССР. 2 декабря 1943 г. – 22 марта 1944 гг. На 156 арк. – Арк. 154-156.

ДОДАТОК К

Лист Володимира Олексійовича Голобуцького до Володимира Івановича Пічети

23 / X 45 г.

Глибокоуважаемый Владимир Иванович !

На днях я прочитал работу Н. С. Державина «Происхожд.[ение] русск.[ого] народа», которая, как и его доклад в Ак.[адемии] Н.[аук] зимой 1940 г. (я был на нем случайно), произвел на меня весьма дурное впечатление. Это – страшное сочинение. А сегодня я открыл «Вопросы истории» и прочел вашу рецензию. С величайшем наслаждением я следил за тем, как артистически Вы «препарировали» Державина, фактически выбросив его работу, скажем деликатно, в корзину под столом. Под впечатлением вашей рецензии прошу принять сердечную благодарность за удовольствие, которое Вы мне доставили.

Доцент Вл. [адимир] Голобуцкий.

А РАН. – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. Голобуцкий Владимир Алексеевич, д. и. н. 8 писем из Казани. 1 июня 1944 – 30 апреля 1947 гг. На 10 лл. – Л. 5.

ДОДАТОК Л

Листи Володимира Васильовича Мавродіна
До Миколи Леонідовича Рубінштейна

ДОДАТОК Л. 1

Дорогой Николай Леонидович!

Я очень благодарен вам за дружеское хорошее письмо и очень рад тому, что моя книга попала к Вам на рецензию, ибо уверен в Вашей строгой объективности, которая послужит на пользу и науке, и мне.

Вопросов спорных, конечно, много, но я полагаю, что вряд ли книга выиграла, если бы еще постояла, как хорошее вино. Мысли, изложенные в ней, не результат одного только «саратовского сиденья», а многих предыдущих лет. Пройдет еще год, два, три и я, конечно, буду, надо полагать, эволюционировать. Будет эволюционировать и моя книжка, мои взгляды. Когда же остановиться?

Вот почему я решил ее опубликовать. Я бы только очень хотел, что бы мои московские товарищи различали бы точку зрения от ошибки.

Очень давно, когда еще писалось мое «Образование русского национального государства» (1938 год), блаженной памяти (убит на фронте) редактор Соцэкгиза Захар Гауф[х?]штейн говорил мне: «Ты, пожалуйста, не умничай. Если что нибудь (это произносилось весьма многозначительно – В. М.) скажет Греков – это будет точка зрения, а если ты, то это будет ошибка».

В своей книге я не хотел бы пойти по стопам тех, кто вместе с водой выплескивает и ребенка. Не хотел бы повторять Грекова и Юшкова и, как мне кажется, это мне удалось.

Борьбу с норманизмом я усматриваю не в том, что бы отрицать наличие норманнов на Руси и объявлять все сказкой, а в том, что бы показать их истинную роль. А то уподобишься тому американскому доктору, который первый раз попав в зоопарк и, увидев верблюда, долго на него смотрел и изрек: «нет такого животного».

В отношении протославян, палеоевропейцев и т.[ому] п.[одобное] я должен заметить, следующее.

Я полагаю, что могу назвать палеоевропейцами древнейшие племена неолита Европы. Из современного европейского населения в их состав, напр.[имер] не войдут татары, венгры, калмыки и т.[ому] п.[одобное]. Они (палеоевропейцы) адекватны палеоазиатам Сибири. Процесс их эволюции идет в разном направлении. Прежде всего идет выделение финно-угорских языков, а о [с?] индоевропейских языках[ов?] складывае[ю?]тся языки греческий, кельтский и т.[ому] п.[одобное].

Где-то, в средиземных районах начинается формирование словянских языков. Это уже протославяне. В состав их включаются одни этнические компоненты и выключаются другие. В книге своей поэтому то я позволяю себе говорить о разных этапах, стадиях формирования словянства.

Но довольно о ней.

Расскажу наши ленинградские новости.

ЛГУ, как и МГУ, получили оборудование для типографии. Она у нас была и раньше, но удовлетворить наши запросы, естественно, не смогла. С типографиями вообще обстоит в этом году неважно. Боюсь, что выпуск наших трудов очень затормозился.

Сейчас в производстве книга Осипа Львовича (Учебник средних веков для неисторич.[еских] ф-[акультет]тов), Матвея Ал-[евича] (Возрождение), Равдоникаса (учебник по ист.[ории] первоб.[ытного] об-[ществ]ва, т.[ом] II), Романова («Люди и нравы домонгольской Руси»), ученые записки, но...

Открываем отделение истории ВКП(б).

Желающих специализироваться в этой области немало. Работают отделения археологии и истории искусств. Проводили конференцию, посвященную новым работам в области истории (доклады Третьякова, Степанова, Гарле, мой).

Устал я ужасно. Я ведь с 1940 г. ни разу не был в отпуске. Деканат мне стоит много нервов и здоровья.

Но в этом году получу отпуск и хочу отдохнуть в Терибоках [?], а затем отправлюсь на охоту в Калининскую область. Представьте себе, что весной я все же провел два дня на охоте и привез

не мало дичи. Несколько дней угощал всех утятиндой, вальдшне-
пами и т.[ому] п.[одобное].

Когда и куда Вы собираетесь на отдых?

Далеко или в Подмосковье?

Как Ваши штудии по XVIII веку?

Недавно у меня был Иван Васильевич Симизын. Хороший
он человек.

Так и пахнуло Саратовым, о котором у меня остались самые
лучшие воспоминания, а моя Анна Афанасьевна просто влюблена
в этот город.

Дорогой Николай Леонидович!

Буду очень рад вашему письму.

Желаю вам здоровья и

успеха

Ваш

[Автограф особистого підпису В. Мавродіна].

*НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 26. – Ед. хр. 23. Мавродин В. В.
Письма к Рубинштейну Н. Л. 1946 – 1951 гг. Присоединен печатный
оттиск с дарственной надписью В. В. Мавродина – Рубинштейну Н. Л.
На 21 л. – Л. 13-14 (об.).*

ДОДАТОК Л. 2

Дорогой Николай Леонидович!

Очень рад был Вашему письму и очень благодарен за
томик «Ученых записок». С удовольствием прочел Вашу ста-
тью. Откровенно говоря, я ее давно ждал, т.[ак]к.[ак] Вы в свое
время делились со мной выводами, к которым пришли. И мне
они показались очень интересными. Давно пора поставить
вопрос о гнезисе капитализма.

К сожалению в ответ могу послать Вам только филоло-
гов, т.[ак] к.[ак], наши тома застряли в типографии, но мне ка-
жется, что штудии наших филологов могут Вас заинтересовать.

Надеюсь в скором времени прислать Вам «Повесть вре-
менных лет» И. П. Еремина, «Люди и нравы домонгольской

Руси» Б. А. Романова и 2-ые тома В. И. Равдоникаса и С. Боуния[?]. Последний, конечно, сам Вам пришлет.

Я сейчас готовлю доклад, вынесенный на научную сессию. Тема «Основные этапы истории русского государства до XVI в.». На очереди история морских народов в Др. [евней] Руси, о чем Вы, быть может, прочли в заметке В. И. Селиванова в «Вопросах истории». И в далекой перспективе окончание Левобережной Украины (до XVI в.).

Дорогой Николай Леонидович!

Я очень благодарен Вам за чуткость и искренность. Грешным делом я сам подумал, что рецензию здорово «подправили». Вы не могли написать так... слабо при такой «шапке» смертоубийственности. И даже, если бы все было написано Вашей рукой, я бы не обиделся, а только пожалел бы, что я не мог поговорить с Вами, т.[ак] к.[ак] в результате беседы все выглядело бы иначе и обо многом мы бы договорились. Я слишком высоко ценю Вас для того, что бы обижаться.

Поежился бы, покрутил головой, удивился бы несколько стилю и некоторой гиперболичности и тенденциозности, но не стал бы обижаться. Узнав же, что Вас основательно исказили, я тем более рад. Я знаю, что многое в книге недодумано, сыро, может быть, и ошибочно и над многим еще следует поработать. Все это я учту и за всякую помощь Вам благодарен. А кто же этот услужливый редактор? Ежели он выполняет определенное задание, то пусть все же он будет столяром, а не плотником.

Простите, Николай Леонидович, дорогой, за внешний вид письма. Лежу в постели т.[ак] к.[ак] повредил себе ребро. Вы не собираетесь в Лен-[ингра]д?

Еще раз благодарю вас за доброе отношение.

Желаю всего наилучшего

[Автограф osobистого підпису В. Мавродіна.]

НИОР РГБ. – Ф. 521. – К. 26. – Ед. хр. 23. Мавродин В. В. Письма к Рубинштейну Н. Л. 1946 – 1951 гг. Присоединен печатный оттиск с дарственной подписью В. В. Мавродина – Рубинштейну Н. Л. На 21 л. – Л. 10-10(об.).

ДОДАТОК М

Листи Володимира Васильовича Мавродіна
до Миколи Севастьяновича Державіна

ДОДАТОК М. 1

Лист № 1.

Многоуважаемый Николай Севастьянович!

Много лет прошло с тех пор, как под Вашим руководством на истфаке ЛГУ была создана кафедра истории славянских народов. Но война помешала нам начать подговку специалистов по истории словянских народов.

И вот все же мы пытаемся организовать хотя бы подобие преподавания истории славянских народов у нас на истфаке. Прошу Вас, Николай Севастьянович, помочь своим советом.

В другое время все это было бы проще сделать, но сейчас, когда Ваши статьи, выступления и портреты видишь только в газетах и журналах в связи с Вашей деятельностью в Академии Наук, Славянском и Антифашистском комитетах, то единственный способ обращения – письмо.

Пользуясь случаем, поездкой профессора Якова Самойловича Ранидгельда [?], через которого я и передаю это письмо, и которого прошу любить и жаловать, т.[ак] к.[ак] мы, саратовцы, стали совсем провинциалами и боимся, как бы нас в Москве не затолкали (в прямом и переносном смысле этого слова). Хочу попросить у Вас совета.

Дело в том, что мы хотим все же поставить курс истории славянских народов, объемом в 70 ч. (курс годовой). Сюда войдут вопросы истории южных и западных славян. Но как его лучше построить, «от» и «до» какого времени, какие вопросы Вы бы считали необходимым поднять? Если Вас не затруднит, я был бы очень рад и признателен Вам за указания.

Конечно, было бы идеально, если бы Вы могли приехать к нам в Саратов хоть на несколько дней прочесть пару-другую лекций. Мы бы Вас встретили, как славяне и анты в VI в. встречали

гостей, а студенчество сейчас особенно восприимчиво ко всем славянским проблемам.

Николай Севастьянович, не удастся, нет?

Был бы очень благодарен Вам, Николай Севастьянович, если бы Вы сообщили мне, что делается в Академии Наук в отношении этногенеза славян. Говорят, что этим занимается Удальцов. Есть ли печатные следы его изысканий? Нельзя ли какнибудь познакомиться с его трудами в этой области?

Нет ли возможности выписать журнал «Славяне»?

В отношении Антифашистского Комитета я Вам ничего не пишу, т.[ак] к.[ак] Вас, повидимому, видел Александр Алексеевич и говорил по этому поводу.

Но вот о чем бы я Вас очень просил, – это о присылке Ваших мемуаров для книги “История ЛГУ за 125 лет” Я бы просил Вас дать хотя бы вкратце историю филологического образования в Ун-[иверсите]те с момента его основания, назвать виднейшие имена, школы, направления, воспоминания о Ваших учителях и коллегах об Ун-[иверсите]те в 1917 – 1941 г. г., о Вашей деятельности в ун-[иверсите]те (научной, администрат.[ивной]), о Марре, о Ваших учениках, о ФОН-е, Ямфаке и ФИЛ-е, и т.[ак] д.[алее] и т.[ому] п.[одобное], по Вашему усмотрению. Только Николай Севастьянович, если можно, то поскорей вышлите нам пр.[оект], так [как] в августе наш автор.[ский] коллектив садится за написание и монтаж книги.

Простите, что задал Вам столько хлопот, но я позволил себе к Вам, своему бывшему учителю, обратиться и не по служебным вопросам, помня Ваше обычное внимание.

Желаю Вам всего наилучшего, здоровья, бодрости,

Саратов, Кирова 18

уважающий Вас

[автограф osobистого підпису В. Мавродина]

СПбФА РАН. – Ф. 827. Державин Николай Севастьянович. – Оп. 4. – Ед. хр. 331. Мавродин Владимир Васильевич, профессор, историк Ленинградского университета. Письма его к акад. Н. С. Державину. [Между 1943 – 1944 гг.]. г. Саратов. 2 п. На 4 лл. – л. 1-2 (ОБ.).

ДОДАТОК М. 2

Лист № 2.

Дорогой
Николай Севастьянович!

Очень рад Вашему письму и прежде всего желаю Вам здоровья и бодрости на благо нашей науки.

Вы – отец нашего советского славяноведения и болеть Вам не полагается ни в коем случае.

Как жаль, что не удалось нам тогда, в 1941 году, осуществить возрождение славяноведения. Все же я не теряю надежды, что под Вашим руководством – заработает наша университетская кафедра.

У нас была интересная защита. Е. М. Косачевская защищала работу на тему «Головная Русская Рада». Защита прошла очень интересно и вызвала оживленную дискуссию.

Сейчас у нас читается общий курс истории южных и западных славян, но это далеко не то, что нужно.

Да и требовать нечего.

Очень вам благодарен за хлопоты о журнале.

Наш славянский журнал меня очень интересует и заслуживает того, чтобы им заинтересовалась широкая публика. Но тираж, к сожалению, мизерный.

Николай Севастьянович!

Я прочел, что вышла Ваша книга о борьбе славян с немцами и, буду нескромен, попрошу Вас об одолжении – нельзя ли ее достать?

Вы не были на докладе Удальцова о происхождении славян? Были ли высказаны какие либо интересные мысли, соображения, приведены новые материалы? Меня эта проблема очень интересует.

Я сейчас занялся историей Киевской Руси, но совершенно не в том аспекте, который характерен для работ Б. Д. Грекова и С. В. Юшкова. Я хочу попробовать изложить историю формиро-

вания русских той поры, как народности определенной стадии складывания, историю русской культуры, наконец, и это главное, историю политическую, внешнюю, показать Русь в системе государств, ее связи с Востоком, Западом, Византией.

Работаю много, с увлечением и кое что успел сделать.

Написано около 15 [печатных] / л[истов].

К сожалению, не все нашел в биб-[лиоте]ках в Саратове и должен буду поехать в Москву.

Сейчас по радио передали о приезде Бенеша и его встрече.

Новая вежа в истории славянских народов!

Желаю всего наилучшего, Николай Севатьянович.

Ждем Вас на юбилей Ун-[иверсите]та, долженствующий быть в февралe. На днях получите официальное приглашение.

Желаю здоровья и успехов.

[Автограф особистого підпису В. Мавродіна]

СПбФА РАН. – Ф. 827. Дружинин Николай Севастьянович. – Оп. 4. – Ед. хр. 331. Мавродин Владимир Васильевич, профессор, историк Ленинградского университета. Письма его к акад. Н. С. Державину. [Между 1943–1944 гг.]. г. Саратов. 2 п. На 4 лл. – л. 3-4(об.).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абрамов А. 49, 186, 417
Абрамович Г. 189
Август Октавіан 511
Август Ромул 511
Авдусин Д. А. 45, 278, 376, 417
Агурский М. 180, 417
Адоратский В. В. 433
Аймермахер К. 180, 436
А. К. 181, 417
Аксьонова О. 32, 33, 45, 179, 203, 206, 219, 220, 233, 271, 272, 274-277, 280-283, 287-289, 304, 366, 417
Алаторцева А. И. 190, 274, 276, 280, 365, 418, 442
Александр Алексеевич 525
Александров А. Д. 109, 404
Александров Г. 144
Алексеев Ю. Г. 109, 381, 448
Алексеева Г. Д. 183, 274, 365, 418, 442
Алпатов В. 198, 208, 271, 272, 277, 379, 418
Алпатов М. А. 46, 95, 190, 279, 287, 418, 437, 450
Андерсен Б. 359, 382, 418
Андрій Боголюбський 468, 469, 476, 477
Андрусяк М. 124
Анна Афанасьевна [Мавродіна] 521
Антонович В. 55, 67, 458, 477
Антонович Д. 121
Аптекарь В. 203, 273, 418
Артамонов М. 5, 16, 26, 42, 48, 198, 217, 229-238, 240, 266, 275, 277, 289, 290, 299, 307, 346, 347, 351, 380, 387, 388, 391, 412, 418, 429, 435
Артизов А. Н. 183, 418
Арциховський А. 32, 45, 91, 230, 232, 273, 275, 278, 279, 417, 418
Афанасьєв Ю. 141, 179

Багалій Д. 3, 37, 54, 64, 65, 71, 96, 99, 130, 131, 156, 176, 188, 308, 367, 400, 418, 419, 432, 446, 478-483, 486
Бажан М. 221
Бажан О. Г. 23, 186, 419
Базилевич К. 162, 182, 190, 294, 298, 366, 382, 419
Барабой А. З. 181, 293, 419

Баран В. 28, 29, 44, 58, 97, 332, 376, 419
Барвінок Г. 457
Батий 327, 361
Бахрушин С. 32, 39, 42, 45, 48, 151, 159, 161, 162, 167, 177, 184, 189-193, 230, 236, 251, 252, 272, 280, 281, 295, 298, 407, 419, 420, 427, 429, 430, 490
Бєлоусов С. 48, 182, 187, 188, 293, 420, 436, 438
Биковський С. 147, 148, 199-201, 203, 210, 273, 274, 421
Білокінь С. 104, 456, 457
Блащук С. 370, 420, 545
Богомолець О. 36, 327, 328, 373-375, 395, 396
Бойко І.Д. 181, 293, 420
Бордюгов Г. 180, 436
Боржковський С. Є. 284, 369, 416
Брайчевський М. 145, 181, 420
Брачов В. 83, 85, 88, 105-107, 110, 179, 183, 189, 420
Буланин Дмитрій 444
Булаховський Л. 272, 444, 454, 496
Бурдей Г. Д. 366, 380, 381, 421
Бутурлін В. 517
Бухарін М. 209

Ваврик В. Р. 174, 421
Вайнштейн О. Л. 191, 429
Валк С. 76, 103, 421
Ванаг М. 132, 141
Варварцев Н. Н. 275, 429
Васильєв М. 32, 33, 45, 179, 203, 206, 219, 220, 233, 271, 272, 274-277, 280-283, 287-289, 304, 366, 417
Ватлин А. 180, 421
Ващук Д. 545
Вейланд О. 150
Величенко С. 178
Величко С. 475
Вернадський В. 7, 8, 54, 96, 372, 400, 456, 478
Верстюк В. Ф. 44, 95, 447
Веселовський М. 468, 476
Веселовський С. 159
Виноградов В. В. 278, 407
Воблий К. 192, 284, 371, 422, 454

Воеводский М. 273, 275, 278, 279, 418
Волгин В. П. 366, 437, 439, 440
Волин Б. 179, 180, 276, 422
Волков Є. 301
Володимир [Великий] 458, 459
Володимир Мономах 476, 477
Володимирський-Буданов М. 476
Воронін М. 91, 187, 192, 216, 281, 282, 360, 422, 429
Времсва Т. О. 284, 369, 416
Всеволод [Всеволодович] 476
Всеволод Юрійович 469, 476, 477

Гегель Г. 209, 278, 422
Галкін В. 181, 188, 298, 422
Гамі 465, 475
Гапусенко І. М. 175, 422
Гарцман Б. М. 416
Гедимін 119
Герасимова Л. Е. 278, 442
Гермайзе Й. 486
Гізель І. 29, 53
Гирич І. 99, 180, 425, 432, 454
Гітлер А. 209
Гобіно Ж. 210
Голобуцький В. 337, 517
Головко В. 170, 422
Голубенко П. 27, 28, 43, 44, 101, 102, 422
Голубовський П. 458
Гончаров В. 223
Горнунг Б. 311, 312, 368, 422
Горобець В. М. 44, 95, 447
Городецкий Е. И. 274, 365, 442
Городцов В. 229, 230
Горская Н. А. 45, 189, 422
Горький О. М. 377
Горяїнов А. 100, 213, 279, 280, 377, 422, 423
Горянов Б. А. 192, 276, 277
Готьє Ю. 60, 85, 98, 106, 199, 213-215, 218, 230-232, 236, 241, 245, 272, 280, 281, 291, 419, 423
Грабарь І. 360

Греков Б. 5, 26, 28, 32, 42, 45, 46, 48, 61, 91, 93, 94, 98, 121, 147-151, 155, 158-160, 163-167, 172, 182-185, 187-192, 198, 208, 216, 217, 227, 229-232, 237, 239, 244-247, 255, 263, 268, 270, 272, 290, 292, 294, 295, 298, 299, 301, 303, 304, 317, 322, 324-327, 329, 331-335, 348, 350, 351, 353-355, 360, 363, 366, 372, 373, 376, 380, 383, 387-390, 392, 410-412, 417, 422-424, 427-430, 433, 446, 490, 527

Гриневич В. 100, 142, 180, 181, 365, 373, 375, 424, 447

Грицак Я. 99, 425

Грицкевич А. П. 286, 297, 417

Грищенко Т. Г. 23, 49, 97, 416

Гробчук М. 104, 397

Грунський М. 37, 198, 272, 397

Грушевський М. 3, 29, 32, 38, 47, 55, 56, 61-81, 84, 89, 90, 96, 99, 103, 105, 111-114, 131, 155-157, 160, 161, 165, 168, 170, 175, 185, 199, 233, 248, 264, 355, 384, 392, 397, 425, 433, 435, 446, 450-452, 462, 463, 474, 486, 487

Грушевські 397

Гудзій М. 157, 188

Гуревич Л. Я.

Гуржій О. І. 2

Гуслистый К. 24, 36, 37, 42, 43, 48, 59, 75, 97, 99, 103, 120, 154-157, 160, 162, 182, 187, 188, 192, 204, 222, 224, 228, 244, 248, 267, 275, 284, 285, 293, 322, 323, 325, 371, 378, 386, 399, 422, 426, 436, 447, 451, 452, 454, 491, 493, 494

Гауф[х]штейн З. 519

Данилевич В. 38, 81, 105, 298, 400, 456-462, 474-477

Данилевский И. Н. 189, 426

Даниленко В. М. 171, 173, 180, 373, 375, 426, 447

Данило Галицький 80, 119

Данилова Л. В. 183, 426

Данилюк Ю. З. 23, 186, 419

Дашкевич Я. 44, 99, 180, 379, 425, 432, 436, 454

Дворниченко А. 23, 31, 45, 88, 91, 107, 109, 178, 179, 183, 189, 297, 299, 380-382, 420, 426, 432, 448, 453

Деборін А. 197, 219, 220, 228

Девільс М. А. 458, 459, 461, 476

Державін М. 16, 26-28, 41, 42, 46, 55, 208, 213, 217, 220, 231, 232, 236, 237, 239-242, 251, 256, 257, 277, 290, 291, 296, 301, 322, 326,

336-338, 341, 349, 351, 353, 355, 360, 361, 372, 377, 378, 380, 388,
393, 410, 417, 426, 438, 518, 524-527

Динес В. А. 278, 442, 448

Дінцес Л. 360

Діоклетіан 511

Дмитрій Донський 144

Дмитрієв С. 126, 127, 175-177, 427

Добржанський О. В. 171, 173, 426

Довженок В. 222, 223

Довнар-Запольський М. 67

Долінін А. 36, 39, 348, 380, 404

Донцов Д. 486

Дорошенко Д. 73, 76, 102, 427

Досталь М. 212, 277, 279, 280, 427

Драгоманов [М.] 457

Драгун Ю. 68

Дружинін М. 159, 189, 427

Дубровський А. 45, 189, 213, 280, 365, 366

Дукор Е. Я. 296, 422

Дядиченко В. 192, 284, 371, 422, 454

Еманов А. Г. 45, 427

Еремін І. П. 522

Євгеній [Пресняков] 109

Єневич Ф. 60, 97, 331, 375, 376

Єршова Е. 67

Єфіменко Г. Г. 170, 271, 427

Єфімов О. 140, 179, 191

Ждан М. 43, 101, 102, 170, 193, 428,

Жданов А. 50, 140, 143, 145, 177, 179, 415, 416, 433

Жданов Р. В. 109, 428

Жданович О. 545

Желтов Г. И. 183, 418

Жуков С. Б. 273, 428

Заїкін В. 115, 116, 171, 173, 428

Зайцев П. 457

Залізник Л. 28, 30, 44, 61, 72, 98, 101, 102, 343-345, 364, 379, 383, 428

Затонский В. П. 179, 428
Зверева В. В. 22, 23, 442
Зеленін Д. 64, 158
Зеров М. 457

И. Б. 184, 428
Иванов Ю. Ф. 376, 377, 416, 423
Иллерицкий В. Є. 97, 103, 185, 429
Иоффе Э. Г. 45, 100, 286, 297, 417, 428
Иванцов І. 223

Иконников В. 458
Іллерецька Н. 143
Іван Грозний 144, 477
Іван Калита 144
Іван III 54, 144, 418, 476
Ісасвич Я. 2, 28, 30, 44, 101, 142, 146, 180, 182, 290, 429

К. К. 288, 298, 430
Калениченко П. М. 175, 422
Каманін І. М. 457
Каппелер А. 142, 180, 430
Карамзін М. 27
Караханіди 572
Каргер М. 216, 282, 360, 429
Каренин В. 173, 430
Карл Великий 120, 121, 136, 161, 512

Каролінги 512
Карпенко 486
Карський Є. 67
Кіркор А. 67
Кіров С. 50, 140, 143, 177, 179, 416
Киселев Г. 273, 275, 278, 279, 418
Клід Б. 74, 102
Ключевський В. О. 42, 47, 53, 62, 94, 96, 98, 143, 292, 297, 338, 392, 430, 432, 464, 475
Кобрин В. Б. 189, 430
Коваленко С. 545
Коваль В. С. 278, 293, 430
Коваль М. 181, 186
Ковальчук 496

Когут З. 95, 98, 248, 251, 294, 295, 431
Козаченко А. И. 24, 42, 43, 48, 184, 243, 259, 283, 297, 335, 336,
376-378, 402, 403, 431
Козловська В. 222
Козубовський Ф. А. 273, 431
Колесник І. І. 22, 431
Комаренко Н. В. 99, 185, 186, 431, 443
Кондаков Н. П. 472, 477
Копержинський К. 198, 199, 272, 431
Копистенський З. 243
Копыский З. Ю. 100, 431
Кордуба М. 4, 32, 42, 45, 49, 92, 109, 112, 115-125, 154, 156, 168,
171, 172, 173, 204, 267, 300, 431, 451, 452
Корнійчук О. 221
Косачевская Е. М. 526
Косинов А. К. 272, 397
Косіор С. 197, 272, 397
Косціні Г. 201
Костомаров М. 3, 25, 29, 30, 42, 47, 57-60, 94, 96, 97, 384, 393, 431,
432, 438
Костирченко Г. 178, 207, 276, 432
Котляр Н. Ф. 102, 104, 170, 446, 451
Кравченко В. 71, 99, 101, 180, 181, 432, 479, 480
Кривошеев Ю. В. 178, 179, 432
Крижаніч Ю. 213, 280, 439
Кримський А. 223
Крип'якевич І. 2, 429
Кричевський Є. 201, 273, 432
Крупницький Б. 43, 74, 102, 432
Крупська Н. К. 335, 481
Кудрявцев И. А. 97, 103, 185, 429
Куліш [П.] 457
Кульчицький С. В. 180, 373, 375, 447
Купчинський О. 104, 456
Курас І. Ф. 180, 293, 365, 424, 425, 431
Курінний П. 31, 43, 44, 223, 272, 378, 432
Кутузов М. 144
Кучер В. І. 293, 365, 424, 425
Кушнер (Кнышев) П. 271, 432
Кушнірчук К. 185, 400

Ластовський В. 67
Лебедєв В. 166, 181, 190, 192, 227, 228, 298, 429, 430, 432, 490
Левін В. 311, 312, 368, 422
Левченко Е. В. 22, 433
Левченко М. В. 192, 276, 277, 433
Ленін В. 8, 100, 142, 252, 357, 382, 433, 491
Линниченко І. 42, 47, 55-57, 68, 96, 168, 393, 433, 436, 446
Липинський В. 4, 42, 49, 112-115, 156, 170, 433, 435
Лисенко О. Є. 180, 373, 375, 447
Литвин М. 221
Литвинов М. 207
Лівінгстон Д. 501, 509
Лосєв О. 15, 22, 433
Лось Ф. 284, 371, 454
Любавський М. 3, 70, 71, 101, 433
Любомиров П. Т. 109, 404
Любомирова Е. Ф. 109, 404
Ляпунов М. 240
Лященко П. 130, 176, 442

Мавродин В. 5, 6, 13, 15-17, 21-24, 26, 27, 30-32, 39, 41-46, 88, 91, 92, 109, 110, 118, 123, 148, 166, 167, 172, 180-183, 188, 203, 205, 213, 216, 217, 235, 256, 260-269, 275, 289, 294-300, 304, 313, 326, 327, 332, 342-364, 373, 378-383, 387-391, 404, 410, 412, 415, 426, 433, 434, 448, 451, 453, 491-493, 495, 519, 521-525, 527
Мазур В. М. 23, 49, 97, 417
Максимович М. 29, 53
Малашевич А. 56, 96, 434
Мансуров А. А. 281, 414
Маньков А. Г. 109, 448
Мараш Я. Н. 100, 431
Марко-Вовчок 457
Маркс К. 8, 100, 135, 136, 148, 161, 183, 252, 435, 509
Марр М. 4, 16, 17, 26, 33, 40, 90, 100, 194-205, 208, 211, 215, 218, 224, 229, 232, 233, 235, 236, 238, 241, 261, 269, 271, 273, 274, 302, 306, 316, 323, 343, 354, 355, 357, 391, 407, 409, 418, 435, 525
Масленников Н. Н. 109, 448
Масненко В. 32, 45, 96, 99, 100, 114, 170, 435
Матвей Ал [-] ич 520
Мацьків Т. 111, 156, 170, 188

Машкин Н. А. 191, 444
Мейер Є. 56
Меровінги 512
Мешков 496
Мещанінов І. 203, 220, 273, 435
Миллер И. 280, 440
Мильская Л. Т. 45, 417, 427, 429, 440
Миндаугас 171, 451
Михалко [Юрьевич] 476
Михальченко С. И. 100, 435
Мицик Ю. 187, 435
Мілюков П. 80, 463, 474
Мірчук І. 27, 28, 43, 44, 74, 102, 436
Мішулін А. 191, 192, 220, 231, 276, 277, 436, 444
Модзалевський В. 457
Молотов В. 140, 247
Момрик А. 156, 157, 188, 193, 436
Монгайт А. Л. 273, 274, 436
Морган С.-Т. 503
Морозов В. 382, 418
Моця О. П. 2

Наконечний Є. 28, 30, 44, 379, 436
Нарбут Г. 457
Насонов А. 39, 42, 48, 55, 158, 188, 242, 243, 257, 291, 292, 326, 336, 377, 407, 408, 436
Наумов С. Ю. 380, 381, 421
Неедлы З. Р. 366, 421
Неретіна С. 138, 139, 178, 437
Нечкина М. В. 46, 190, 274, 279, 287, 365, 437, 442, 450
Николай Николаевич 492
Никонов С. А. 382, 417
Нідерле Л. 121, 444, 465, 475
Новицький В. 73-76, 103, 437
Нотович Ф. И. 191

Обнорський С. 62, 98, 357
Оглоблін О. 36, 43, 153, 154, 171, 182, 293, 395, 420, 437, 438, 479
Окладников О. П. 274, 413
Олександр Невський 144

Олексій [Михайлович] 516, 517
Ольгерд 119
Онацький Є. 27, 43, 437
Орбелі І. 220, 230, 231

Павлик [М.] 457
Павлов А. П. 109, 448
Панкратова Г. 27, 44, 167, 179, 192, 193, 302, 366, 376, 402, 416, 437
Парамонова М. Ю. 22, 23, 442
Пархоменко В. 89, 108, 149, 184, 437, 438
Пастернак Я. 223
Пашуто В. Т. 427
Петро І. 144
Петров В. 37, 60, 62, 98, 211, 217, 222-224, 226, 273, 279, 282, 284, 285, 394, 398, 400, 401, 415, 438
Петров В.А. 181, 438
Петровський М. 5, 15, 16, 27, 37, 42, 44, 46, 145, 154, 182, 192, 221, 222, 252, 260, 283, 284, 293, 295, 303, 323-331, 345, 363, 364, 371-373, 375, 389, 394, 396, 399, 423, 429, 438, 447, 454, 516
Петрушевський П. 104, 397
Пионтковский С. 101, 132, 438
Пипін Малий 120, 121
Пиріг Р. Я. 23, 49, 97, 416
Пичета А. П. 100, 295, 408
Півторак Г. П. 379, 438
Пінчук Ю. А. 23, 96, 365, 438, 451, 453
Пічета В. 3, 5, 6, 27, 32, 36, 39, 42, 45, 46, 55, 66-70, 75, 94, 100, 102, 103, 158, 182, 187, 188, 192, 203, 205, 213, 217, 220, 224, 226, 227, 231, 236, 239, 240, 242, 247, 249-260, 268, 269, 275, 279, 280, 282, 285-287, 290, 293-297, 303, 304, 317, 326-328, 336-342, 361, 368, 373, 377, 378, 388, 393, 402, 408, 409, 417, 422, 423, 428, 430, 438-440, 518
Платонов С. 39, 91, 108, 109, 159, 404, 420, 474
Плісецький М. 220
Погодин М. 29, 53, 62, 79, 96, 440, 463, 474
Подорожний М. 182, 251, 252, 293-295, 440
Покровський М. 3, 27, 49, 70, 71, 101, 125, 126, 139, 143, 144, 149-151, 164, 174, , 179, 180, 184, 196, 197, 199, 202, 211, 212, 261, 264, 285, 292, 297-299, 403, 416, 423, 434, 440, 448, 475, 482, 486-488, 501
Покровський С. 93, 159, 189, 353, 381, 440

Полонська-Василенко Н. 27, 28, 43, 44, 74, 101, 102, 154, 440

Поляков Ю. А. 22, 440

Правдин А. 172, 441

Премислер І. 182, 188, 293, 441

Пресняков О. 3, 4, 21, 23, 25, 32, 38-42, 45, 47, 51, 55, 63, 70, 72-95, 98, 101-110, 117, 135, 143, 152, 154, 159, 160, 168, 172, 185, 189, 199, 224, 225, 239, 259, 272, 286, 290, 292, 296-298, 306, 308, 327, 355, 361, 367, 373, 384, 391-393, 404, 411-414, 420, 423, 437, 438, 441, 443, 444, 448, 451, 456, 458-464, 473, 474, 476

Пригожин А. 149, 184, 442,

Приселков М. 92

Пугачев В. В. 278, 442

Пугачев [Е.] 491

Пузанов В. В. 450

Равдонікас В. 91, 202, 230, 520, 522

Ранидгельд Я. С. 524

Редін М. 151-153, 186, 444

Ренан Є. 56

Репина Л. П. 22, 23, 442

Решетов А. М. 189, 278, 442

Резанов Д. 183

Рибаков Б. 42, 48, 91, 166, 167, 198, 216, 217, 232, 233, 238, 240, 241, 278, 280, 288, 290, 362, 414, 437, 443

Ричка В. 172, 442

Рожков М. 470, 475, 477, 482

Роман Мстиславич 80, 119

Романов Б. 74, 92, 169, 353, 404, 520, 522

Романов К. К. 40, 412

Романовський В. 457

Роуландс Дж. 509

Рубач М. 151, 185, 396, 485, 486, 489

Рубінштейн М. 4, 14, 23, 36-39, 42, 47, 65, 74, 75, 92, 99, 102-104, 109, 112, 125-137, 154, 156, 160, 169, 174-177, 182, 190, 224, 225, 230, 236, 244, 225, 230, 236, 244, 253, 286, 294, 329, 345, 350, 353, 354, 385, 403, 404, 427, 442, 443, 452, 453, 479-482, 519, 521-523

Рубльов О. 23, 49, 65, 97, 99, 171, 172, 1181, 186, 417, 419, 443

Ружницькій Д. 124, 173, 443

Рюрик 77

Рюриковичі 48, 136, 150, 161, 184, 237, 268, 321, 419

Савич А. 224
Сагарда М. 104, 456
Самайловський І. 223
Санцевич А. 65, 99, 175, 422, 443
Сапегін А.А. 49, 282, 284, 369, 372, 416, 443
Сас П. М. 95, 443
Сахаров А. Н. 100, 442
Свердлов М. 77, 78, 80, 83, 85, 91, 104-106, 108, 109, 172, 183, 193, 199, 272, 441, 443, 444, 447
Севастьянов Г. Н. 45, 417, 427, 429, 440
Селиванов В. И. 522
Сергеевич В. 463, 475
Середонін С. 86
Сергеев В. 191, 444
Седов В. 28, 31, 44, 98, 362, 383, 444
Сидоров В. 312, 368, 422
Сизиков М. И. 436
Симизин И. В. 521
Симоненко Р. Г. 365, 451
Сиромятников Б. 103
Сказкин С. Д. 191, 429
Скрипник М. 140
Скубицький Т. Т. 174, 186, 444
Слабченко М. 481
Славін Л. 284, 371, 373, 422, 444, 454
Смаль-Стоцький С. 49, 116, 121, 122, 124, 171, 173, 174, 426, 431, 444
Сміт Е. 149, 184, 326, 373, 382, 445
Смирнов І. 354, 381, 417
Смоленчук А. Ф. 100, 445
Смолій В. А. 23, 44, 49, 95, 180, 297, 370, 375, 417, 447, 451-453, 495
Соловійов С. 62, 77, 79, 98, 143, 392, 445, 463, 464, 475,
Сохань П. 99, 180, 425, 432, 454
Спіцин О. 86, 147
Сталін Й. 16, 17, 36, 50, 66, 67, 100, 136, 138-145, 159, 177-179, 181, 203, 208, 224, 255, 261, 265, 268, 292, 296, 298, 306-308, 311, 318, 330, 337, 448, 354, 355, 367, 370, 375, 382, 391, 394, 396, 413, 416, 432, 445, 497, 499, 503-505, 508, 510, 511, 513-515
Стебницький Б. 457
Стенлі Г. 501, 509
Степанов 520

Степенко О. Д. 43, 446
Стефаник В. 436
Сторожев В. Н. 98, 443
Струве В. 148, 220, 229, 310, 311
Суворов О. 144
Супруненко М. 284, 371, 454
Сушинов-Хоменко В. 101
Тарле Є. 159, 191, 279, 366, 437, 439, 440, 442, 520
Тацит 502
Тиханова М. 166, 302, 429
Тихомиров М. 42, 48, 85, 91, 105, 106, 159, 189, 192, 243, 244, 92, 297, 404, 430, 446, 493
Тичина П. Г. 372, 446
Тодійчук О. 99, 425
Токарьов С. 218, 275, 282, 446
Толочко О. 28, 29, 44, 95-98, 104, 111, 170, 172, 185, 292, 359, 382, 446, 447
Толочко П. 28, 29, 44, 95, 97, 98, 172, 185, 292, 446
Толстов С. 220, 226, 237, 275, 278, 279, 366, 418, 446
Томашівський С. 4, 42, 49, 112, 113, 115, 116, 124, 156
Томсен В. 108, 441
Третяков П. 5, 16, 26, 42, 48, 91, 198, 215-217, 229-238, 240, 266, 268, 288, 289, 300, 346, 347, 351, 352, 387, 391, 414, 446, 447, 520
Тронько П. Т. 99, 419, 443
Троцький Л. 139
Турчинович О. 67

Удальцов О. 5, 15-17, 41, 42, 47, 209, 211, 217, 220, 228, 231, 239, 274, 283, 290, 303-314, 323, 326, 337-340, 342, 345, 347-350, 353, 355, 362, 364, 366, 368, 373, 389, 391, 415, 447, 496, 526
Удод О. 23, 65, 99, 176, 187, 447
Утехин С. 423

Федосов П. Н. 190, 447
Філін Ф. 240, 357
Фіхте Й. 209
Флоринський Т. 42, 48, 54, 55, 68, 96, 168, 393, 427, 447, 448
Флоря Б. Н. 277, 427
Фохт А. 179, 180, 448
Фроянов І. 24-26, 29, 31, 43, 98, 105, 109-111, 189, 274, 288, 290,

378, 381, 448

Хвиля [А.] 485

Хейфец Ф. А. 191

Хлодвіг 512

Хмель И. С. 275, 429

Хмельницький Богдан 145, 513, 514, 516, 517

Хрущов М. 36, 330, 375, 396, 513, 515

Цвібак М. 148, 149

Чемберлен Х. 210

Чепко В. В. 100, 431

Черепнін Л. 39, 46, 79, 103, 104, 141, 161, 177, 179, 409, 448, 450

Чернобаев А. А. 448

Чернов С. 91, 109, 147, 159, 404

Чехович К. 122, 123, 173, 448

Чирков С. 32, 45, 87, 105-107, 448

Чистяков О. И. 436

Чубатий М. 26, 27, 30, 42-44, 49, 101, 102, 124, 173, 195, 271, 344, 379, 448, 449

Чухліб Т. 297, 370, 451-453, 495

Шапіро О. 85, 106, 449

Шарова А. 211, 276, 277, 279, 449

Шаскольський І. 353

Шахар Г. 49, 186, 449

Шахматов О. 3, 31, 42, 48, 51, 60-62, 86, 87, 95, 98, 107, 131, 224, 241, 259, 401, 423, 449, 483,

Шевченко А. Ю. 23, 447

Шевченко Т. 222, 374, 437

Шевченко Ф. П. 452

Шерман Г. М. 186, 444

Шерстюк Ф. 284, 371, 454

Шестаков А. 144, 151, 163, 181, 185, 192, 215, 231, 262, 297, 417, 430, 449

Шишкін І. 318, 370, 449

Шмидт С. О. 45, 450

Шнірельман В. 32, 33, 45, 202, 203, 214, 271-277, 280, 282, 450

Штамм С. И. 436

Штеппа К. 199

Шунков В. 276, 450
Шустер У. 368, 440

Щербаков А. 93, 140, 159

Эммонс Т. 423

Энгельс Ф. 8, 100, 144, 181, 252, 318, 320, 323, 370, 450, 501, 509

Юрій Долгорукий 468, 469, 476, 477

Юркова О.В. 49, 186, 187, 417, 450

Юсов С. Л. 183, 375, 453

Юсова Н. М. 2, 22, 45, 101, 103, 105-107, 171, 174-177, 182, 185, 188, 275, 294, 295, 297, 364, 375, 450-453, 495, 497

Юшков С. 5, 37, 41, 155, 167, 187, 221-224, 227, 228, 237, 264, 284, 286, 290, 299, 314-323, 350, 353, 369-371, 389, 398, 399, 414, 415, 436, 453, 454, , 482, 493, 494, 496-498, 502, 503, 509-511, 527

Юшкова Е. С. 454, 493

Юшкова К. 369

Яворський М. 3, 64-66, 99, 101, 126, 129, 130, 151, 426, 443, 454, 482, 486, 487

Яковенко Н. 248, 249, 293, 294, 454

Яковлєв Н. 490

Якубинський Л. 39, 240, 348, 349, 358, 380, 404, 454

Якубовський А. 230

Янин В. Л. 47, 96, 292, 430

Ярослав Мудрий 118

Ярославський О. 138, 178, 454

Яроцкий А. П. 433

Ястребов Ф. 48, 154-157, 160, 162, 182, 204, 224, 228, 244, 293, 325, 386, 422, 425, 436

Ясь О. 146, 186, 454

Andrusjak M. 173, 454

Terry M. 180, 454

Velychenko S. 178, 454

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ЮСОВА Наталія Миколаївна

**ГЕНЕЗИС КОНЦЕПЦІЇ
ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ
В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ СРСР
(1930-ті – перша половина 1940-х рр.)**

Текст до друку підготували: С. Блащук, О. Жданович

Оригінал-макет підготували: *Д. Ващук, С. Коваленко*

**Оригінал-макет виготовлено за фінансової підтримки
Інституту історії України НАН України**

Здано на виробництво і підписано до друку 25.08.2005р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Умовн. друк. арк.36,43.

Умовн. фарбовідб. 34. Обл.-вид. арк. 17.

Зам. 925/08. Наклад 300 прим.

Надруковано ТОВ «Консоль»

21034, м.Вінниця, вул. А.Чехова 12а,

тел./факс: (0432) 26-54-54

Свідоцтво про державну реєстрацію

ДК 1589 від 23.10.2003 р.

